

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

LIV (1-2)

2020 [2022]

Gipuzkoako Foru Aldundia
Diputación Foral de Gipuzkoa

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

© «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia
Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
«Julio Urkixo» Basque Philology Seminar Institute
© Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco
Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua

ISSN: 0582-6152
e-ISSN: 2444-2992
Depósito legal / Lege gordailua: BI - 794-07

Ohar filologikoak Azkoitiko testu aurkitu berriaz: irakurketa proposamena¹

Philological notes on the recently discovered text from Azkoitia: a proposal of interpretation

Borja Ariztimuño Lopez*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This work presents a critical edition of the poems from Azkoitia (ca. 1515), based on the palaeographic transcription and preliminary philological analysis published at the time of their presentation, with the aim of presenting proposals for the interpretation of the most obscure aspects, as well as a more precise linguistic analysis. Thus, a new proposal for the division of the poems and their internal structure is made. Similarly, certain previously unidentified features are described and, despite certain difficulties, it is argued that the text can generally be circumscribed within the archaic Basque of western Gipuzkoa (especially in light of the verbal morphology; cf. *eztet*, *naçu*, *niagon*, *çatan*, *vanijoean*); however, in order to explain the unexpected *bequela* ‘as’ variant, and in addition to the diachronic variability of the isoglosses, further studies on the origin of the poems and the person who wrote them are regarded as essential in order to achieve more reliable results.

KEYWORDS: Archaic Basque, poems of Azkoitia, Gipuzkoan Basque, philology, historical dialectology.

LABURPENA: *Lan honetan, 1515 inguruko Azkoitiko poemen edizio kritikoa eskaintzen da, testuon aurkezpenean plazaratu transkripzio paleografikotik eta behin-behineko azterketa filologikotik abiatuta, helburua izanik alderdi ilunak argitzeko proposamenak aurkeztea eta hizkuntzaren analisi zehatzagoa egitea. Hala, poemen banaketa eta haien barneko egitura berria proposatzen da. Halaber, lehenago identifikatu ez diren ezaugarri batzuk deskribatu dira eta oro har, zailtasunak zailtasun, testua Gipuzkoa mendebaleko euskara arkaikoaren barruan koka daitekeela defendatu (batik bat aditz morfologiari erreparaturaz; cf. *eztet*, *naçu*, *niagon*, *çatan*, *vanijoean*); hala ere, ustekabeko *bequela* ‘bezala’ aldaera azaltzeko, isoglossen aldakortasun diakronikoa ez ezik, poemen beren edota idatziz paratu zituen pertsonaren jatorria gehiago ikertzeko ezinbestekotzat jotzen da, emaitza fidagarriagoak erdieste aldera.*

HITZ GAKOAK: *Euskara Arkaikoa, Azkoitiko poemak, Gipuzkoako euskara, filologia, dialektologia historikoa.*

¹ Ikerketa hau «Lingüística histórica e historia de la lengua vasca» [IT1344-19] ikerketa-talde iraunkorraren (EJ) eta «*Monumenta Linguae Vasconum V*» [FFI2016-76032-P] proiektuaren (MICINN) barnean egin da.

Eskerrak eman nahi dizkiet Joseba Lakarrari, Eneko Zuloagari, Ana Moralesi eta Karlos Serranori, artikulua aurreko bertsio bati eginiko oharrengatik; orobat eskertu nahi ditut berriak anonimoak, beren zuzenketa eta iruzkinekin lan hau hobetzen laguntzeagatik. Diratekeen akatsak oro, jakina, nireak baino ez dira.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Borja Ariztimuño Lopez. Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU) – borja.ariztimuno@ehu.eus – https://orcid.org/0000-0003-2345-7137

Nola aipatu / How to cite: Ariztimuño Lopez, Borja (2020 [2022]). «Ohar filologikoak Azkoitiko testu aurkitu berriaz: irakurketa proposamena», ASJU, 54 (1-2), 1-18. (https://doi.org/10.1387/asju.23317).

Jasoa/Received: 2020-12-26; Onartua/Accepted: 2021-12-30. Online argitaratua / Published online: 2021-12-30.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

1. Sarrera

Lan honetan, 2020ko abenduaren 3an jendaurrean ezagutarazitako 1515 inguruko Azkoitiko poemen edizio kritikoa eskaintzen da, Ros, Irijoa & Martinek (2020) plazaratu transkripzio paleografikotik eta Rosen (2020) behin-behineko azterketa filologikotik abiatuta.²

Helburua da testuaren beste interpretazio bat eginez pasarte ilunak ahal den heinean argitzeko proposamenak aurkeztea eta hizkuntzaren analisi zehatzagoa egitea. Horretarako, aipatu transkripzioa erabili da oinarri gisa, eta eskuizkribuaren irudiekin alderatu da, bai eta agiria bertatik bertara ikusi ere, Donostiako Koldo Mitxelena Liburutegiko Funts Gordean erakusgai egon den bitartean. Halaber, Azkoitiko eta inguruko beste lekukotasun zaharrekin erkatu da, hizkuntz azterketa osatzeko.

Hala bada, hurrengo atalean (§ 2) edizioaren nondik norakoak labur azaltzen dira, eta segidan (§ 3) testuaren transkripzio kritiko iruzkindua paratu da; ondoren, (§ 4) testuan ageri den hizkeraren deskribapena eskaintzen da, ohiko hizkuntz osagaietan banatuta; eta azterketa osatzeko, azkenik (§ 5), eskuizkribuko hizkera denboran eta espazioan kokatzen da.³

2. Edizioaren irizpideak eta egitura

Testua transkribatzeko, honako irizpide hauei jarraitu zaie: <v>/<u> eta <j>/<i> grafemen erabilera gaurkotu da (kontsonante/bokal balioaren arabera, alegia); hitzen banaketa eguneratu da, lekat A9 *eztet* eta D4 *eneban*.

Aldaketa horiez gain, interpretazioaren araberrako lerro- eta poema-banaketa egin da, eta hari egokituriko puntuazio-markak gehitu dira. Gainerako aldaketak eskuintaldeko ohar paleografikoetan adierazi dira.

Bestalde, poema edo poema-zati bakoitzaren amaieran haren metrikaz, errimaz eta esanahi orokorraz iruzkin laburrak gehitu dira, irakurketa-arazoak eta -proposamenak azaltzeko; izan ere, metrikari, errimari eta testuaren koherentziari begiraturik berezi dira jarraian aurkezten diren lau testuak.

3. Testuak

Atal honetan Azkoitiko eskuizkribuko euskal testuak aurkezten dira, arestian zehaztu irizpideen eta egin nahi den interpretazio-proposamenaren arabera. Aparatu kritikoa alboko oharretan ageri da, eta testua ulertzeko zehaztapenak oin-oharretan eman dira.⁴

² Ediziogileek denon eskura jarritako argazkiak ere erabili dira zalantzak argitzeko. Hemen ikusgai: <http://oinati.gipuzkoakultura.net/eu/kontserbaturiko-dokumentuak/26/215.html>.

³ Erabilitako laburdurak: BB = *Bertso Bizkaitarrak* (Lakarra 1984a); Bet = Betolatza (Mitxelena 1955); Lcc = Landucci (Mitxelena 1958); Laz = Lazarraga (Bilbao *et al.* 2020); Mis = *Salmo Misererea* (Akesolo 1982); PN = *Pater noster txikia* (Mitxelena 1964: 58-60); SumB = Azkoitiko *Sumario Brebea* (Urkizu 2009).

⁴ Ros, Irijoa & Martinek (2020) irakurketarekiko aldeak ere bertan adierazi dira, haiena RIM siglez identifikaturik, eta Rosen (2020) azterketan ageri direnak R hizkiak ezberdindurik. Poemak alfabetoko letren bidez aipatzen dira, testuko ordenaren arabera: A (§ 3.1. *Ene laztan gozo ederra*), B (§ 3.2. *Olloa lumaz estari*), C (§ 3.3. *Leyara niri juan çatan*) eta D (§ 3.4. *Goyçeän goyçic jagui ninçan*).

Argi dago poema gehienak (edo guztiak) ez daudela osorik; nahiz eta lehen hirurek, beren laburrean, baduten nolabaiteko esanahi beregaina. Aldiz, inondik kopiatuak diren ala buruz ikasiak eta ondoren idatziz paratuak, ezin jakin liteke;⁵ baina badira azken hipotesi horren aldeko bi zantzu orokor, gutxienez. Alde batetik, testu guztia jarraian izatea, inolako banaketarik adierazi gabe (ez lerro, ez estrofa, ez poema ezberdinak direnen artean ere), idazteko lekuak horretara bultzatzen bazezakeen ere. Bestetik, poema zatiak izatea bera, gogoratu ahala eta osorik emateko asmorik gabe idatzi balitu bezala (nahiz luma probatzen, nahiz denbora-pasan).

3.1. *Ene laztan gozo ederra* (A)

—Ene laztan gozo ederra,
penaz penaçen naçu;⁶
orreyñ⁷ çulez⁸ ninduçula, | çulez] esk. *culez* || *ninduçula*] esk. *ninduçula*
nola amora nençaçun?⁹

5 Ori¹⁰ escuan ezpata,
çeuze escuoz naraçu;¹¹
andicoz eta ebeticoz¹²
barçaio diqueçut.¹³

—Ezcutaria, usatu eztet¹⁴
10 armaz¹⁵ guiza erayten,¹⁶ | armaz] esk. *armaz*
leco bidi¹⁷ guiçon gaztea
amore minez penaçen.

⁵ Segidan azaltzen diren arrazoiengatik (eta ik. § 5), nekez uler daiteke sortu ahala idatzitakoak direnik.

⁶ *naçu* ‘nauzu’.

⁷ *orreyñ* ‘horren [konparatiboa]’.

⁸ *çulez* ‘zurez(ko)’; beharbada A4 *amora(tu)*-rekiko kontrasteen, ‘(bihotz) gogor, sor’ moduko adieraz, edo bestela, haren osagarri (hura ere nola ulertzen den), ‘sorgor, leloturik’ (cf. *zur eta lur, zur egin, zurtu*); aldaera ezaguna da *zul*, batez ere bizkaieraren eremuan (*OEHk* V-arr-oro-gip eta AN-arce markekin dakar, eta Añibarrok ere erabili zuen; s.v. *zur*). Egia da eskuizkribuko azken hizkia ez dela gainerrako <z>-en berdina, eta <r> batzuetara hurbiltzen dela; alabaina, beheko marraren luzapenagatik eta esanahia argitzen duelakoan, <z> irakurketa hobetsi da.

⁹ *amora nençaçun* ‘amortu ninduzun’; aoristo zaharra. Esanahi zehatza ez da jakiten erraza, baina kontuan hartu behar da ezen testu zaharretan aditz laguntzaile iragankorrenekin ez dela ‘maiteminarazi’, baizik eta ‘ematu’ edo ‘amore emanarazi’, nahiz eta poema honen testuinguruan bi adierak bat egin lezaketan (ikus A3 *çulez*-i egindako oharra). Horrez gain, A3 *çulez* zehazki nola interpretatzen dugun, beharbada galdera ez baizik eta *horren... nola...* erako berdintasunezko konparazio-perpaustzat har liteke.

¹⁰ *Ori* ‘tori’.

¹¹ *naraçu* ‘hil nazazu’, *ero* ‘hilarazi’ aditzaren forma trinkoa (ik. § 4.3.3-ko azalpenak); R ‘naroazu’.

¹² *andicoz eta ebeticoz* ‘edonola ere’; cf. Azkuek jasotako «*Ortikoz-emetikoz* (V-m), entre éstas y las otras, de todas maneras» eta «*Ortikoz ta emetikoz*, entre una cosa y otra (V-gip)» (*OEH* s.v. *hor*).

¹³ *diqueçut* ‘emango dizur’; *-i(n)-eman* aditzaren geroaldiko forma trinkoa.

¹⁴ *usatu eztet* ‘ez dut usatzen, ez nago ohituta’.

¹⁵ *armaz*; RIM *arma*, R *armaz* (eskuizkribuan argi ikusten da *-s* letra, orban baten azpian bada ere).

¹⁶ *guiza erayten* ‘gizon(ik) hiltzen’, edo beharbada orokorrago, ‘pertsonek hiltzen’; cf. Leizarragaren *gizerhaile* eta BB *giza eralla* (*OEH* s.v. *gizeraille*).

¹⁷ *bidi* ‘bedi’; *leco bidi* ‘lekat bedi, salbu eta’ (*OEH* s.v. 1 *lekatu*; ik. § 4.5).

Atal honen atarikoan esan bezala, poema honek badu osotasun itxura, maiteminduaren kexu-eskaerak (lehen bi ahapaldiak) eta maitatuaren erantzun biribila (hirugarren ahapaldia) ongi ulertzen baitira. Ez dakigu, halere, poemak jarraipenik zuenez.

Egiturazko ezaugarriak dagokionez, launa lerroko hiru ahapaldi dira. Bokal el-karketa batzuez 8-7-8-7 metrikara erraz egokitzen dira; nahiz egia den azken lerroak 8 silaba dituela. Hori kontuan harturik, beste aukera bat poema 15 edo 16 silabako oindun lerrotan banatzea izan liteke, D-ren antzera (§ 3.4).

Errimari dagokionez, (–) a (–) a ereduari jarraitzen dio (lerrokatzearen arabera). Lehen bi ahapaldietan, azken silabako errima asonantea du, eta, hirugarrenean, azken bi silaberako errima asonantea edo azken silabako errima kontsonantea.

Bestalde, aipatzekoa da Lazarragaren artzain-liburuaren barnean (<1144r>-<1144v>) Silvero pertsonaiak abesten duen kantaren zati baten eta poema honen lehen bi ahapaldien arteko oihartzuna; bai gaian eta tonuan, bai eta 1. eta 5. lerroen arteko kidetasunetan (Bilbao *et al.* 2020: 46; letra etzana nirea da [BAL]):¹⁸

Ene laztana, ene lindea,
nay doçuna eguiçu.
<1144v> *Ene laztana, ni ilgaz*
çuc probechuric badoçu,
ori guerrico dagueau, eta
bioceraño indaçü.

3.2. *Olloa lumaz estari* (B)

Olloa lumaz estari,¹⁹
ni amorez yçerdi,²⁰
ene barco²¹ negarretan
çaldiac ygueri.²²

[yçerdi] aurrean *estari* tatxaturik

[ygueri] esk. [.]gueri

Bertso-lerrook ere badute esanahi «betea», *zaldien* metafora edo irudia guztiz ulertzen ez bada ere. Aparatu kritikokoan adierazi bezala, azken hitzaren hasiera ez da ikusten eta, beraz, ez da erabat ziurra bertan azaldu arrazoiengatik hobetsitako *ygueri* irakurketa.

Neurriari dagokionez, 8-6-8-6 silaba-kopuruak zenbatu daitezke, baldin *ni_amorez* hitzen arteko sinalefa egiten bada.

Errima, aurrekoan bezala, asonantea eta – a – a egiturakoa du, baldin bi silaba kontuan hartzen badira; azken silabari bakarrik erreparatuz gero, a a – a egiturako errima kontsonantea du.

¹⁸ Lehen lerroari dagokionez, are antzekoago dira, eta klixearen adibide, *Ene laztan çuri ederra* (Laz, B13: 1) eta Rosek (2020) aipatzen duen *ene lastan suri ederra* (Sasiola, B33: 5).

¹⁹ *estari* 'estalia' (atributu funtziodun partizipioa mugagabean).

²⁰ *yçerdi* 'izerditurik'; *OEFlk* ekialdean kokatzen duen adberbio balioarekin ulertu behar bide da, aditza elipsian.

²¹ *barco* 'bartko, bart gaueko'; R 'malko' (aldaera dokumentatu gabea izateaz gain, *negar-malko* da hurrenkera lekukotasun guztietan).

²² *ygueri*; RIM [ag]ueri (<g>-ren irakurketa ziurra da, eta aurrean zulo bat duen arren, eskuinerantz luzatzen den azpiko marrak testuko beste <y> batzuen isats luzea gogorazten du).

Esanahira itzuliz, kutsu herrikoia izan badezake ere, ez dut aurkitu paralelorik, Kaltzakortak (2003: 137, 161) jasotzen duen koplá batean ageri den *zaldi urdiñe igari* izan ezik (esanahia argitzen laguntzen ez diguna, dena den):

Errekatxoan arri limuri
zaldi urdiñe igari;
orra bada ta (...N) ori
zazpi erregen kriadi

Beste aukera bat da, <[y]gueri> zein <[a]gueri> osatu, eta metafora agerikoena baztertuz gero ('hainbeste malko bota nuen, non zaldiek igeri egin zezaketen'), mito klasikoren baten erreferentziatzat hartzea («maitasun» kontuak tarteko Poseidonen mendekuari ondoz bere zaldiek arrastaka eramanik hildako Hipolitorena, Akilese lagun Patrokloren heriotzagatik negar egin zuten zaldiena...).

Nolanahi ere (eta testu luzeago baten zatia ez bada), halako koplá askeek izan ohi dituzten interpretazio-arazoak gainditzeko, alderdi hau gehiago landu beharko litzateke.²³

3.3. *Leyara niri juañ çatan* (C)

Leyara ²⁴ niri juañ çatan ²⁵	<i>juañ</i>] esk. [.] <i>uañ</i>
neure amorea, leena;	<i>amorea</i>] esk. [.] <i>mol/rea</i>
arrezquero oy ²⁶ daducat	esk. [...]zquero oy [.] <i>aducat</i>
neure vioçean barruna. ²⁷	

Lerrook aurreko poemarekin batera ematen dituzte Ros, Irijoa & Martinek (2020); areago, *leyara* hitza hartan aipatzen diren zaldiei lotzen diete (*zaldiañ agueri leyara*). Alabaina, esanahiari begira batera edo bestera erabakitzeke laburregi badira ere, metrikazko eta errimazko arazoiek hemen proposatzen den banaketaren alde egin dezakete.

Neurriari dagokionez, silaba guztiak bereiz ahoskatuta 9 dituzte lehen, bigarren eta laugarren lerroek; hirugarrena, halere, *oy* «handizkatuz» bi silabatan ahoskatu ezean, 8koa da. Aldiz, bokal elkarketa batzuk eginez gero (poesian onargarri), 8ko lau lerro lor daitezke, eta are 8-7-8-7 ereduá.

Puntuaz denaz bezainbatean, – a – ereduarekin segitzen du, azken silabako erriima kontsonantearekin (*leená, barruná; ez bada leéna, barréna* irakurri behar).

Interpretazio zehatza egitea ezinezko bada ere, ideia orokorra ulertzen da: maitatua (lehena?) joana da (gerlaren batera?), eta maitaleak bihotzean gordetzen du harrizkero.

²³ Berrikusle anonimo batek Lazarragaren eskuizkribuko testutxo solteak gogorazi dizkit zailtasunon erakusgarri; esaterako, Martin Lopez Bikuñaren eskuko hau (Bilbao *et al.* 2020: B6, 415-417): *Ihar, ihar, lelorean lelo, l ihar, ihar, lelorean. l Heturarroc eguin daue l cecen adarvaguea; l audicarroc emun l deusay golpea; l ilgo vere vauen l vayaq eguiten, aren burlea.*

²⁴ *leyara* 'lehiañ'; esanahia zehaztea zaila da, baina 'norgehiagoka' adieratik gertu dateke ('gudu?').

²⁵ *çatan* 'zitzañdan'.

²⁶ *oy* 'oi'; Lazarragaren eskuizkribuan erruz ageri den esklamazio-hitza, maiz betegarri gisa erabilia.

²⁷ *-an barruna* '-an barrena'; aldaera hori existitzen bada ere, argazkiak ikusita, ezin bazter daitezke *barrena* irakurketa.

Horrez gain, ahapaldiaren ondoren hitz batzuk ageri dira tatxaturik. Ros, Irijoa & Martinek (2020) poema beraren segida bailiran transkribatu dituzte, hitz batez osaturik: <[Egun] bat/ean ni/joela>. Eskuizkribuaren argazkiak aztertuta, ordea, ezin jakin daiteke transkripzio erabat zuzena denetz. Areago, beste hitzen bat ere agertzen da (ezin irakur daitekeena), agidanez egileek errepikapentzat jo dutelako transkribatzeke geratu dena.

3.4. *Goyçean goyçic jagui ninçan* (D)

- Goyçean goyçic jagui²⁸ ninçan astean egun vatean, | *ninçan*] esk. *ninça*
 astean egun batean²⁹ da asteleen goyçean.
- Neure laztan Velagayau³⁰ sar³¹ çequidan arrear,³² | *sar*] esk. [..]r
 neurc nay eneban vian,³³ çeonçan³⁴ aldean. | *neurc*] esk. *nevrre*
- 5 Colpe andiac jo nenguian³⁵ vioçonen³⁶ erdian.
 Eliçara vanijoean³⁷ colpeau³⁸ ar neçanean,³⁹ | *vanijoean*] esk. *vani*[.]*joean* || *ar*] esk. *arr*
 velaurico⁴⁰ jarri ninçan alderean⁴¹ aurean.
- Neure pecatuaz confesatu, eguin neban⁴² bequela,⁴³ | *eguin neban*] esk. *eguin*el *ba*(n)
 penetencia⁴⁴ eman çidan, vide nevan bequela.
- 10 Vitarteco eman niagon⁴⁵ (...) | *eman niagon*] esk. *ema*[.] / *nj*[.]*gon*

²⁸ *jagui* ‘jaiki’; irakurketa garbia da, eta lehen transkripzio paleografikoan *jaqui* eman bazuten ere, RIM interpretazioan eta R azterketan ere *jagui* da.

²⁹ *batean*; R *vatean*. Irakurketa garbia da, eta lehen transkripzio paleografikoan ere *batean* eman zen.

³⁰ *Velagayau* ‘(neure) Belagai(a)’; emakume (ez)izena, artikulu hurbilarekin (Estibalitz Sasiola debarak ere badarabil; ikus testuan beheragoko azalpenetan); RIM *Velagay au*[*si*]; R *Velagay au*.

³¹ *sar*; RIM *au*[*si*]; R [*sar*].

³² *arrear* ‘harean, handik’; R *aurrean* (baina cf. D7 *aurrean*). Joseba Lakarrak (k. p.) *ez du artean* irakurketa baztertzen, baina argazkiak ikusita nahiko argia da <rr> digrafoa; aldiz, badagoke <arrtan> irakurtzeko aukera, behar bada ‘(egun, orduko) hartan’.

³³ *vian*; testuinguruagatik ‘bidean’ edo, zentzu metaforikoan, ‘moduan’ esan nahi duela dirudi (cf. gazt. *via*). Dena den, *viau* ere irakur liteke, agian *biga* ‘bigantxa’ hitzetik, artikulu hurbilarekin (ik. § 4.5).

³⁴ *çeonçan*; itxuraren arabera ‘zeunden’ esanahia izan lezakeen arren (cf. Laz *çeonçen*), ez da ulertzen hirugarren pertsonatik bigarrenarako jautzia.

³⁵ *jo nenguian* ‘jo ninduen’; aoristo zaharra.

³⁶ *vioçonen* ‘(neure) bihotzaren’, artikulu hurbilaz.

³⁷ *vanijoean* ‘joan nintzen’, iraganaldi burutu trinkoa.

³⁸ *colpeau* ‘kolpea’, artikulu hurbilaz, kolpea esaleak berak jaso baitu.

³⁹ *ar neçanean* ‘hartu nuenean’; aoristo zaharra.

⁴⁰ *velaurico* ‘belauniko’.

⁴¹ *alderean* ‘aldarearen’; atzikiaren formaz, ikus § 4.2.5 (betiere, berrikusle anonimo batek adierazi didan moduan, ezaugarri hori edota aldaera lexiko berezia ere hustzat hartu behar ez badira).

⁴² R-n laguntzaile iragankorraren bitxitasuna aipatzen da, -z *confesatu* lokuzioari dagokiolakoan; agian laguntzailerik gabekotzat jo behar dira bi perpausak, bigarrenaren azpian «(bekatua) egin» elipsia ulertuta.

⁴³ *bequela* ‘bezala’ (ik. § 4.5-eko eta, batez ere, § 5-eko azalpenak).

⁴⁴ Hapaxa da aldaera hau; bokalismoak *PN*-ko *peretencia* dakar gogora.

⁴⁵ *niagon* ‘nion’; R ‘nagon’, nokako adizkitzat joaz (ik. § 4.3.6).

Lau testuetatik luzeena eta narratiboena da hau, bai eta ahozko tradizioko elementu nabarmenena erakusten duena. Rosek (2020) azaldu bezala, Zuberoan XVII. mendeko gertakari baten harira garaitsuan sortu bide zen *Egun bereko alarguntza* edo *Goizian goizik jeiki nündüzün* (Salaberri 1870) baladak lerro batzuk partekatzen ditu honekin. Zehazki, Azkoitiko azken poemaren lehen bi puntuak ageri dira kanta ezagunean, ia hitzez hitz, baina lehen lerroaren erdia hasi-hasieran, eta gainera-koa amaieran.⁴⁶ Hona hemen biak elkarren ondoan, grafia eguneraturik:

Azkoitiko poema

Goizean goizik jagi nintzan,
astean egun batean,
astean egun batean da
asteleen goizean.

Zuberoako balada

Goizian goizik jeiki nündüzün (...)
astian egün batian,
astian egün batian eta
ostirale goizian.

Izan ere, zati horrek denborazko erreferentzia orokor bat ematen du (astelehen/ostiral aldaera gorabehera),⁴⁷ eta litekeena da egitura klixetua izatea (Ros 2020).

Rosek (2020) beste paralelo batzuk ere nabarmentzen ditu, hain zuzen Azkoititik gertuagokoa zen Estibalitz Sasiola debarraren B32 eta B33 poemetan (Bilbao *et al.* 2020: 594, 598). Haietan *Belagai* (B32: 4), *Belagaya* (B32: 5)⁴⁸ eta *O[e]reanik jagui ninčan / astelen goizean* (B33: 1-2), eta Azkoitiko poeman *Velagayau* eta *Goyçean goyçic jagui ninčan (...)* asteleen goizean.

Paraleloekin amaitzeko, beste klixet bat izan liteke 5. lerrokoa. Hona hemen Azkoitiko, Lazarragarena eta Etxeparerena elkarren jarraian, argiagotuz dadin:

Colpe andiac **jo nenguian vioçonen** erdian (D5)

Bioçau jo deustaçu anech flechaz (Laz, A17: 3)

Viocian diraustaçu guertuz ama eztia (Etxep, I, 124)

Azkoitiko poemaren egiturazko ezaugarriak dagokienez, alde batetik, eta lerroak hemen aurkeztu bezala harturik, 17-16;15-13;16;17-15;17-16 silaba-kopuruak zenbatu daitezke, inolako sineseri edo sinalefarik gabe. Solte geratzen den lerroa alde batera, luze-labur txandakatzea nabari da, bigarren ahapaldian laburrago oro har. Halere, 15 silabatara erakar litezke lerro gehienak aipatu lizentzia poetikoen bidez.

Ahapaldien banaketarako, testuaren koherentzia ez ezik, errima ere kontuan hartu da; izan ere, 1-4 eta 6-7 lerroek errima bera dute (-ean), baina solte geratu den 5.ak ezberdina (-ian),⁴⁹ eta 8-9 lerroek -ela.

⁴⁶ «Goizean jaikitze» hori gehiagotan ere agertzen da, esaterako Satrustegik (1969) aztertu *Amoros baztertua* baladaren hainbat bertsiotan: «Jagi nintzan goizean», «Jaiki nintzaren goizian eta (...)», etab.

⁴⁷ Joseba Lakarrak diostanez (k. p.), hain zuzen ere bi horiek dira egun «txar tipikoak» herri-poesian.

⁴⁸ Edizioegileek ohar hau egiten dute (ez)izen horretaz: «ez dugu aurkitu ez *Belagai* ez *Belagaya* izenaren beste lekukotasunik. Aukera bat izan liteke *Bela* eta *Gaia* elkaturik izatea. *Vela* gizekoaren izena da Erdi Aroko Araban, eta interpretazio bat baino gehiago izan lezake hala euskaratik nola erromantzetik abiatuta; *Gaia* hala euskaratik nola latinetik abiatuta interpreta daiteke» (Bilbao *et al.* 2020: 594).

⁴⁹ Zuloagak (2019: 479-480) dioenez, $e \rightarrow i / \_V$ aldaketa euskara zaharraren azken hamarkadetan hedatu zen, eta batik bat 1750etik aurrera, baina bada lekukotasun zaharragorik mendebaldean (arazoak

4. Hizkuntz ezaugarriak

Atal honetan Azkoitiko poemetan erabiltzen den hizkeraren zertzelada garrantzitsuenak eskaintzen dira, alderdi diakronikoa eta diatopikoa kontuan hartuz egindako oharrekin. Horretarako, bost ataletan sailkatu dira: grafia eta fonologia, izen-morfologia, aditz-morfologia, morfosintaxia eta lexikoa. Ikus ditzagun banan-banan.

4.1. Grafia eta fonologia

4.1.1. Grafiaren zertzelada batzuk

Testu zaharretan /u/ adierazteko <v> hitz hasieran eta <u> hitz barnean eta amaieran ageri ohi dira (Mounole & Lakarra 2018: 411), eta hala da Azkoitiko poemetan ere, oro har; areago, bada <V>-ren bat kontsonante aurrean eta lerro amaieran ere, diptongo baten parte dela: <neV/re>, <neVrrc>. Halaber, /i/ hotsa islatzeko <i> eta <j> grafemak darabiltza hitz barnean eta amaieran (diptongoa ez bada), eta <y> hitz hasieran eta diptongo baten bigarren osagaia denean, hori ere ohikoa euskara arkai-koko Hegoaldeko beste testuetan (Mounole & Lakarra 2018: 411).

Txistukarrietan, frikarietari dagokienez, <ç> eta <z> erabiltzen dira lepokarirako, banaketa osagarrian: hitz hasieran eta bokalarrean <ç> (salbu eta A1 *gozo*, A10 *guiza*), eta hitz edo silaba amaieran <z>; apikarirako, <s> nahiz <ʃ>. Afrikatu lepokaria, aldiz, beti <ç> bidez islatu da (ez dago apikariaren adibiderik).

Amaitzeko, aipatzekoa da dardarkari azkarra adierazteko <rr> digrafoa kontsonante aurrean eta hitz amaieran ere ageri dela birritan: D4 <nevrrc> ‘neuk’, D6 <arr> ‘har(tu)’.

4.1.2. Bokalkartak

Oro har, badirudi ez dela aldaketarik gertatzen hiatuetan (A11 *gaztea*, B1 *ollosa*, C2 *amorea*, D1 *goyçean*), nahiz eta behin C1 *juan* ‘joan’ dakarren,⁵⁰ eta arestian iruzkindutako D poemako errimak *ea* > *ia* gertatzen zela iradoki dezakeen (balain 5. leerroaren aurretik edo ondoren besterik falta ez bada).

Halaber, ez dago ohiko *a + a* (artikulua) testuinguruaren adibide garbirik (cf. § 4.2.3), baina bai adizki bat zeinetan erroko eta atzizkiko bokalak elkartzean *aa* > *ea* jazo den (D6 *vanijoean*).

---

arazo, Zuloagak Ibarguen-Cachopinen kronikako *gabyan*, Debako Ana Urrutiaren gutuneko *liquiala* eta Sasiolaren poemetako *dirian* aipatzen ditu), eta ezaguna da ekialdean Etxeparerengandik ageri dela indartsu. Horrela, agian pentsa liteke aldaketa hori gertatzen hasia zela XVI. mende hasieran mendebaldeko hizkeraren batean ere, gutxienez errima egin ahal izateko adina, idatzian islatu ez arren (Barrutiak bezala, adibidez). Berrikusle anonimo batek aipatu didanez, halere, halakoak beranduagoko idazle jantzien testuetan ikusten dira batik bat (forma zaharraren eta berriaren kontzientzia dutenak).

⁵⁰ Berrikusle anonimo batek iradoki bezala, ez da harritzekoa *juan* eta *ollosa* testu berean agertzea, testuinguruak ez baitira berdinak (cf. Zuloaga 2020: § 4.5.2.3.1).

4.1.3. *Bokal bikoitzak*

Testua laburregia eta adibideak urriegiak badira ere orokorpenik egiteko, hasperenaren galeraren ondorioz sortutako bokal berdinen segidek bere horretan dira agertzen diren bi kasuetan: C2 *leena*, D2 *asteleen*. Konparatzeko, mendebaldeko testu arkaiko eta zahar gehienetan *leen* lekukotzen bada ere (cf. Mounole & Lakarra 2018: § 3.2.1.1 eta Mounole & Gómez § 3.2.1.1; baina Lcc *len*), *astelen* dakarte Sasiolaren B33 poemak (Bilbao *et al.* 2020: 598), Azpeitiko 1622ko gutunak (Satrustegi 1987: 42) eta Kapanagak berak (zeinak *leen*, *leenago*, *leelengo* baitarabiltza).

4.1.4. *Txistukariak*

Oro har apikari eta lepokariak bereizten dituen arren, <armas> dakar behin, hemen A10 *armaz* zuzendua; izan ere, litekeena da gaztelaniaren ohitura grafikoek (*armas* pluralak berak) eraginda aldatu izana (cf. poema bereko A1 *laztan*, A2 *penaz*, A3 *çulez*, A6 *escuoz*, A7 *andicoz*, A7 *ebeticoz*, A9 *eztet*; Sasiolak, aldiz, B *lastan* dakar).⁵¹

4.2. Izen-morfologia

4.2.1. *Izenordainak*

Testuotan singularreko lehen pertsonaren izenordainak ageri dira gehienbat, eta behin baino ez (errespetuzko) bigarren pertsonarena: *ene* (A1, B3), *ni* (B2), *niri* (C1), *neure* (C2, C4, D3, D8), *neurc* (D4); *çeure* (A6). Ikusten denez, forma zaharrak erabiltzen ditu kasu guztietan. Nabarmentzekoa da genitiboko *ene/neure* (ikus § 4.4.1) bikote zaharra (bigarrenean ez da Mis-en jada agertzen den *nere* monoptongazioa gertatu), bai eta Lazarragaren testuan bezala *neurc* zaharra gordetzen dela, dardarkariarekin (cf. Mounole & Lakarra 2018: 424).

4.2.2. *Erakusleak*

Erakusleei lotutako forma bakarra dakar eskuizkribuak; bigarren graduako erakuslearen genitiboko forman jatorria duen konparazio-partikula: A3 *orreyn*.

Azpimarratu behar da ezen diptongodun aldaera hau, testu zaharrei gagozkiela, erdi-ekialdeko testu batzuetan (Leizarraga, Axular, Pouvreau eta Larrasoañako xvii. mende hasierako lekukotasun bat) eta, mendebaldean, Lazarragaren eskuizkribuan baizik ez dela agertu orain arte (cf. *OEH* s.v. *horren*).

Horrez gain, D3 *arrear* ‘harean, handik’ (interpretazio zuzena bada) dardarkari azkarrarekiko lekukotasun bakarra da ablatibo zahararen atzizki horrekin, eta zaharrena oro har (cf. (*h*)*arren* ‘nahiz eta’ orokorra bera, gramatikalizaturik, edota Bizkai-Gipuzkoetako *harrezkero*, beste kasu-atzizki batekin, Lazarragarengandik; cf. *OEH* s.v.).

⁵¹ Eneko Zuloagaren hitzetan (k. p.), badira halako neutralizazioak han-hemenka testu zaharretan; dena dela, Azkoitiko poemetan salbuespen bakarra litzateke kontradibide ugariaren artean.

Azkenik, erakusleetatiko leku-adberbio bi ageri dira, esapide batean: *andicoz* eta *ebeticoz*. Lehenari dagokionez, kontuan hartzekoa da arestian aipatu *arreean* ‘handik’ (interpretazio zuzena bada), ablatibo-atzizki ezberdinez; bigarrenaz den bezainbatean, azpian (*h)eben* ‘hemen’ forma zaharra datza, zeina ekialdeko lekukotasunetatik kanpo Landucciren hiztegian, Lazarragaren eskuizkribuan, Iburguen-Cachopinen kronikan eta Garibairen erretrauetan ageri baita; ablatiboko forma hori, zehazki, Lazarragak dakar (*ebetí*) eta, beste alomorfo batekin, Altsasuko 1568ko lekukotasun batek (*ebestik*; ik. *OEH* s.v. *hemen*).

4.2.3. Artikulua

Hirugarren graduko singularreko determinatzaileari dagokionez, Azkoitiko eta inguruko testuetan eta geroagoko hizkeretan *-a* amaierako hitzei artikulua gehitzean *-ea* egin izan bada ere (Zuazo 2014; Zuloaga 2020: 197-201), poema hauetan ez da adibiderik; hala ere, ez da kontradibide garbirik ere. Esaterako, D9 *penetencia eman çidan* esaldikoa hartzen badugu, kontuan hartu behar da *-ia* amaierakoetan ezohikoa zela disimilazioa, baita Bizkaian eta Araban ere (Manterola 2015: 371-372; Zuloaga 2020: 192) eta, gainera, kasu zehatz honetan izena mugagabea izan zitekeela, beste hainbat lokuziotan ohi bezala (cf. A8 *barcaçio diqueçut*, D10 *vitarteco eman niagon*). Aldiz, A5 *ezpata* objektu-posizioan da, eta egia bada ere testu zaharrenetan artikuluaren erabilera egun baino murriztuago zegoela, ikerketa gehiago behar da objektuaren ezaugarri semantiko eta sintaktikoek horretan izan zezaketen eraginaz (cf. Manterola 2015: 383 eta hh.).⁵²

Artikulu hurbilari dagokionez, lehen gradukoaren singularreko hiru adibide ditu (absolutiboan bi eta genitiboan bat) eta bigarren gradukoaren pluraleko beste bat (instrumentalean): D3 *Velagayau*, D6 *colpeau*, D5 *vioçonen*, A6 *escuoç*.⁵³

4.2.4. Ablatibo zaharra

Errefrau bilduma zaharrek isla dezaketen hizkuntza-egoera are zaharragoa alde batera utzita, dagoeneko aipatu dudan D3 *arreean* ‘harean, handik’ litzateke leku-kasu honen lehen agerraldia, eta mendebaldeko Araba-Bizkaietatik kanpoko bakanetako bat. Beste biak ere Gipuzkoan dira: sartaldean, Milia Lasturkoren eresiko *cerurean* ‘zerutik’ eta, sortaldean, Elduaingo ziri-bertsoetako *escuren* ‘eskutik’ dira (cf. Larkarra 1984b: 170, 172).⁵⁴

⁵² Nolanahi ere, Eneko Zuloagaren arabera (k. p.), lekukotasun zaharretan ez da ikusten adizkietan *aa > ea* egin (cf. D6 *vanioean*) eta artikuluarekin halakorik ez duen testurik (eta bai alderantziz, Bizkaitik kanpo).

⁵³ Horiei D4 *vi[g]au* gehitu beharko litzaieke, baldin arestian proposatutako irakurketa alternatiboa egokia bada. Kasu horretan ere, ez litzateke harritzekoa disimilaziorik eza; Lazarragak *daçueau* bezalakoak darabiltzan arren, lekukotasun zaharretan ez da inolaz ere hedatua, Mikoletaren *guelau* edo Kapanaagaren *arimau* lekuko (Zuloaga 2020: 192-193).

⁵⁴ Cf. Azkoitiko bertako SumB-ko *-rean bat* egitura (*oraziorean bazuk*, *batrean bat*, *señaladurean baten*), Ulibarrik (2015: 159) erakutsi bezala.

4.2.5. *Genitibo singularra*

Bizkaiko eta Arabako testu zaharretan *-aen* eta haren laburtze goiztiarra den *-en* dira aldaera hedatuenak. Aldiz, Landucciren hiztegian eta Estibalitz Sasiolaren poemetan *-an* forman ageri da (cf. Mounole & Lakarra 2018: 425); bada, Azkoitiko poemotan ere hala da (akatsa ez bada): D7 *alderean aurean* ‘aldarearen aurean’.

4.3. Aditza

4.3.1. *Jokatugabeak*

Aditz-izenetan erdialdeko euskararekin bat dator testua, ez baitu *-(k)etan* bezalakorik (A2 *penačen*, A12 *penačen*); bai, aldiz, *-iten* bat (A10 *erayten*), garai arkaikoan espero zitekeen bezala (Urgell 2006).

Testuko partizipio mailegatuek *-atu* daukate (A9 *usatu*, D8 *confesatu*). Mendebaldean Lazarragak baino ez dakar lehenaren adibiderik (*usadu*), baina bestearekin erka dezakegu SumB-ko *konfesadu*, egungo Azkoitia eta inguruetako *-au* aldaeraren (Zuazo 2014: 90) jatorrian dena.⁵⁵

Aditzoina sistematikoki erabiltzen da poemetan, indikatiboz kanpoko eta aoristo perifrastiko zaharreko laguntzaileekin. Hala ere, testuan *-tu* partizipiopodunen adibideak baino ez daude: A4 *amora neñaçun*, A11 *leco bidi*, D3 *sar çequidan*, D6 *ar neñaanean*.

4.3.2. *Aoristo zaharra*

Euskara arkaikoaren ezaugarri behinenetakoa da hau, nahiz eta mendebaldean beranduagoko adibiderik ere baden (Mounole & Lakarra 2018: 466). Azkoitiko poemetan perifrasi burutu berria ugariagoa bada ere (C1 *juan çatan*, D1 *jagui ninçan*, D7 *jarri ninçan*, D8 *eguin neban*, D9 *eman çidan*, D10 *eman niagon*), lau aldiz ageri da aoristo perifrastiko zaharra: A4 *amora neñaçun* ‘amoratu ninduzun’, D3 *sar çequidan* ‘sartu zitzaidan’, D5 *jo nenguian* ‘jo ninduen’, D6 *ar neñaanean* ‘hartu nuenean’. Horiez gain, aoristo trinkoaren adibide bat ere bada: D6 *vanijoean* ‘joan nintzen’.

4.3.3. *Trinkoak*

Poemetako 20 adizki jokatuetatik, 7 dira trinko argiak: A3 *ninduçula*, A6 *naraçu*, A8 *diqueçut*, C3 *daducat*, D4 *çeonçan*, D6 *vanijoean*, D9 *nevan*. Horietatik, hiru dira aipagarri: *naraçu* ‘hil nazazu’, *diqueçut* ‘emango dizut’ eta *vanijoean* ‘joan nintzen’.

Lehenari (A6 *naraçu*) dagokionez, hapaxa izateaz gain, trinko gisa soilik beste behin bakarrik agertu den aditz bati dagokio: *ero* ‘hil (iragankorra)’. Izan ere, beste lekukotasuna 1567ko Altsasuko auzi batean aurkitzen da,⁵⁶ Ekaitz Santaziliak *MLV5en II. Jar-dunaldietan* proposaturiko interpretazioaren arabera; alegia, *daragun* = *yl deçaçun*:

Dollor çitalori, çuc yl bear çinduque, ayta dolloraren semeorrec, eta çuc etorri bide ezinduen bara orrequin ona, eta *yl deçaçun* guiçiac (...) çuc dollor çitalorec merexi

⁵⁵ Berrikusle anonimo batek adierazi bezala, dagoeneko SumB-n bertan *amau* ‘amatu’ forma ageri da.

⁵⁶ Egari zor, badira beste bi lekukotasun, xv. mendekoak, adizki berarenak biak: *Jaunaeraena* eta *Arçaberabena* toponimoak, zeinen barruan *eraen ‘ero zuten’ adizkia baitago (Salaberri 2008: 736-737).

eçinduen etorri bara orrequin erri onetara, ayta dolloraren semeorrec, dollor çitallorrec
yl bear çinduque, eta *daraguin*⁵⁷ guztioç. (Maiora 2018; letra etzana nirea da [BAL])

Bigarrenarenaren (A8 *diqueçut*) erako geroaldi arkaikoak ezagunak ziren mende-
baldeko nahiz ekialdeko testu zaharretan. Bereziki, *R*Sko 91 *baniqueçu*, 233 *di-
queada*, 265 *diquec* (Lakarra 1996) eta Nafarroako beste auzi bateko *badiqueat* (Sa-
trustegi 1977: 111) formen kidea dugu orain lekukotasun zaharrena den Gipuzkoako
adizkia.

Hirugarrenaz (D6 *vanijoean*) denaz bezainbatean, nabarmentzekoa da adiera
nahiz forma aldetik. Hala, semantikoki iragan burutua da ('joan nintzen'), Sasiola-
ren *banijoean*-en berdin-berdina (cf. Ariztimuño 2020: 60), eta itxurari dagokionez
ere debarrarekin bat dator erroko bokalaren disimilazioan (*-oa-an > -oan); izan ere,
Gipuzkoa mendebaleko eta hegoaldeko testu zaharretan *joan* bide da disimilazioa
errazen jasaten duen aditza, baita testu berean *izan*-en adizkiek ez dutenetan ere (Zu-
loaga 2019: 234-235).

4.3.4. *Edun-en formak

Gipuzkoako (bereziki mendebaldeko) euskara arkaiko eta zahararen ereduarekin
bat dator testua (cf. Ariztimuño 2020: 61). Alde batetik, orainaldian *-e-* erro monop-
tongatua dauka (A9 *eztet*) eta,⁵⁸ bestetik, iraganeko adizkiek (testuko atzizkidun ba-
karretan) jatorrizko diptongoaren arrastoa ageri da: D3 *neban*, D4 (*e*)*neban*, D9 *ne-
van*. Horrez gain, bi mendez aurreratu da aditz honetako *-au-* > *-a-* bakuntzearen
lehen lekukotasuna: A2 *naçu* (Gipuzkoako euskara zaharr(ar)en aditzeko ezaugarrien
zerrenda eta azalpenetarako, ikus Ariztimuño 2020: 61).⁵⁹

4.3.5. Izan-en paradigmako datibodun formak

Halako bakarra dago testuan (C1 *çatan* 'zitzaidan') eta lehen lekukotasuna da, bai
zit- gabeko iraganeko adizkiarena, bai diptongo gabeko aldaerena, oro har. Izan ere, bi
mende eta erdi geroago agertzen da hurrenik molde horretako iraganeko adizki bat:
xviii. mendearen bigarren erdialdeko Itziarko Aldazabalen *beguitanzen zatan* (Zu-
loaga 2021: 382, 389).⁶⁰

⁵⁷ Adizki hau bi aldiz agertzen da auzian, eta bietan Maiorak hala transkribatu badu ere, litekeenena
da, Santaziliak defendatu bezala, egiazki *daragun* izatea.

⁵⁸ Horrez gain, berrikusle anonimo batek xviii. mendeko Azkoitiko *Grand Tour* antzezlanean, *det*
ugarrien artean, *dot* batzuk ere badirela ohartarazi dit. Halere, testua gainbegiratu ondotik (Aldekoa &
Ugarte 2007), badirudi aldaera horren agerraldi guztiak antzezlaneko pertsonaia berari dagozkiola; be-
raz, ezin ondoriozta liteke ezer ziurrik orduko (eta are gutxiago xvi. mende hasierako) Azkoitiko aditz-
morfologiaz.

⁵⁹ Joseba Lakarrak ohartarazi bezala (k. p.), ez da nahasi behar *aulki* > *alki* bakuntzearekin; zehazki
au-u > *a-u* eta antzeko testuinguruan gertaturiko beste kasu zahar eta hedatuagoekin baizik: esaterako,
deugu, *deuzu > *degu*, *dezu*, edota Axular eta besteren *deratzu* (< *derantzuz*) erako adizkiak (cf. Mitxelena
1977: 75).

⁶⁰ Orainaldikoak lehentxeago, 1713ko Otxoa Arinen dotrinan: *zatan* 'zaidan' (cf. Ariztimuño 2020:
60-61). Gipuzkoako *ai / a* polimorfismoaz, ikus Leturiaga (2020: § 4.2.6).

xx. mendean, Irizarrek (1991) halako formak Debabarreneko kostalde inguruan bildu zituen (Mutriku *satan*, Deba *satén*, Mendaro *satan*), baina Azpeitia-Azkoitian ere bai antzekoak (*zitiän* bietan, *zetan* Azpeitian), bai eta Zumarraga-Urretxu-Legazpin ere (*zitan*; Aginagan *zetan*). Amezketa-inguruan *zaiten* ere ba omen da, eta Ataunen *zatan* bera (EHHAk, aldiz, *zaitan* Tolosan, *zitan* Zegaman, eta *zaiten* Lasarten dakartza). Azkenik, Azkuek Berastegin (beste forma batzuekin batera) *zatan* jaso omen zuen.

Hortaz, datu historiko guztiak kontuan hartuta, *zVtan* moldea (inon *zitz(a)*-erakoekin batera) Gipuzkoa mendebaldean ez ezik, erdi-hegoaldean zehar ere ibili dela dirudi, baina ezin zehaztu daiteke non/noraino eta, bereziki, noiz(tik).

4.3.6. Indikatiboko Nor-Nori-Nork laguntzaileak

Azkoitiko poemak Bizkaiko euskaratik gehien bereizten dituzten alderdietako bat da hau, bi arrazoigatik: nahiz eta bi adizki ditransitibo baino ez dauden, alde bate-tik, ez dago *edusi laguntzailearenik, Debagoienetik kanpo espero bezala (bai aldiz *-i(n)*-en bat: D9 *çidan*); eta bestetik, soilik Gipuzkoa mendebaldean eta Lazarragaren eskuizkribuan dokumentatu den *jadun laguntzailearen (alegia *edun-en joko ditransitiboaren) adibide berri bat dakar Azkoitiko testuak: D10 *niagon* ‘nion’. Areago, idazle arabarraren testuan baizik ez den *ñagon* ‘nion’ formaren kide zehatza da (nola SumB *diago* : Laz *jago* ‘dio’; forma horien azalpenerako, ikus Ariztimuño 2020 [2022], 2021).

4.3.7. *Ezan/egin laguntzaileak

Halako hiru adizki baino ez da testuan, bi *ezan-enak eta *egin*-en bakarra, eta hirurak aoristo perifrastiko zaharraren adibideak dira: A4 *amora nençaçun*, D5 *jo nençuian*, D6 *ar neçanean*. Hasiera batean, *egin*-ena bi pertsonakoa izateak eta ahalera edo aginteratik kanpoko funtzioan erabilia izateak Gipuzkoa sartaldeko hizkeretan kokatzen duela dirudi (cf. Ariztimuño 2020: 62), Debako seroraren, Sasiolaren eta, hain zuzen, Azkoitiko SumB-ko hizkeretatik gertu alegia; eta puntu honetan Missetik aldenduago, hartan aginterazko *egin* (ditransitiboa) soilik agertzen baita. Hala ere, Isastiren errefracuetan bada aoristoko adibide bat: *aguin ceçuian* ‘agindu zuen’ (Mixelena 1964: 165).

4.4. Sintaxia

4.4.1. Linschmann-Aresti legea

Rosek (2020) azpimarratzen duen bezala, testu honetan zorrotz betetzen da Linschmann-Aresti legea, genitiboko izenordain indartuak soilik aditzek (agerikoak zein eliptikoak) pertsona beraren marka daramatenean agertzen baitira, eta bestelakoa den kasuetan, *ene* zaharra (A1, B3). Hauek dira adibideak, lehenik forma neutroekikoak, eta ondoren indartuekikoak:

- A1 **Ene** laztan gozo ederra [bokatiboa]
- B3 **ene** barco negarretan / çaldiac ygueri (*dira*)
- A6 **çeu**re escuoz naraçu

- C2 Leyara niri juañ çatan / **neure** amore, leena
 C4 arrezquero oy daducat / **neure** vioçean barruna
 D3 **Neure** pecatuaz confesatu (*nintzen*), eguin **neban** bequela

4.4.2. Ezeztapenaren ordena zaharra

Gaur egun mendeko perpausetan gordetzen den hitz hurrenkera (cf. D4 *neurc nay eneban vian*) perpaus nagusietan ere agertzen zen euskara arkaikoan (Mounole & Lakarra 2018: 446-447); eta halaxe da poemetan ageri den ezezko perpaus nagusi bakarrean ere:

- A9 Ezcutaria, **usatu** eztet / armaz guiza erayten

4.5. Hiztegia eta adizkitegia

Orain arteko puntuetan azaldu direnez gain, badira aldaera, hitz eta esapide ai-pagarri gehiago, bai hapaxak edo aldaera bereziak direlako, bai alderdi diatopikotik esanguratsuak direlako (alderdi diakronikoari dagokionez, ca. 1515eko datazioa zuzena bada, hitz gehienek lehen lekukotasunak dira poemotakoak). Jarraian aurkezten dira alfabetikoki zerrendaturik, beharrezko denean adierari eta beste lekukotasunei buruzko zehaztapenekin.

Horrez gain, poemetan ageri diren adizkien zerrenda ere erantsi da ondoren (adizka), esanahia egungo euskarara itzulita.

Hiztegia

aldere ‘aldare’ (?) (Mis *altara*) D7
amora(tu) ‘ematu’ A4
amore (SumB *amorio*; Laz *amore*) A12
arrear ‘harean, handik’ (?) D3
barçaçio (SumB *parkatu*) A8
barco ‘bartko’ B3
barruna ‘barrena’ (?) C4; irakurketa zuzentzat hartuz gero, forma hau bat letorke Gipuzkoako testuetan ageri denarekin (esaterako, *Grand Tour* antzezlanen; Aldekoa & Ugarte 2007), nahiz eta baden Bizkaiko lekukotasunik ere (cf. RS 400 *barrunago*). Bestalde, interesgarria da, denboran urruntxo bada ere, Larramendiren «en Azpeitia dicen *barruna*» zehaztapena, orobat haren Azkoitiko sermoian *barrunago* erabili izana (ik. OEH s.v. *barrun*, *barruna*)
bequela ‘bezala’ (Sumb *bezela*) D8, D9; herskaridun aldaerak Nafarroan dokumen-

tatu dira batik bat, baina kontuan hartu beharrekoak dira XVIII. mendeko Loiolako dotrinako *bequela* (Altuna 1995) eta Gipuzkoako *bejela*⁶¹ (OEH s.v. *bezala*)
colpe (BB *golpe*; Laz *golpel colpe*) D5, D6
çulez ‘zurez(ko)’ = ‘gogor, sor’ (?) A3; aldaera ezaguna da *zul* ‘zur’, batez ere bizkaieraren eremuan, Añibarrok ere erabilia (ik. OEH s.v. *zur*, eta A3ko oharra)⁶²

⁶¹ *Grand Tour* antzezlanaren eskuizkribuaren argazkiei begiratuta, Aldekoak & Ugarte (2007) *bezela* transkribaturikoak ere *bejela* irakurri behar ez ote diren susmoa dut. Halere, testuaren generoa kontuan harturik, eta gorago (§ 4.3.4ko oharrean) *del/dot* polimorfismoaz esandakoarekin bat, baliteke hautu estilistikoa izatea (*dezute* ere badarabil bitan pertsonaia berak).

⁶² Hitz horrek (instrumentalaren erabilera zaharrarekin) Lazarragaren *ni sufriceco baninz achez!* perpausa dakar gogora (Bilbao et al. 2020: A17, 104), non *achez* egungo ‘haitzeko(a), harrizko(a)’ den.

da 'eta' [-n ondoren] D2; ik. *eta*
eliça (SumB *eleiza*) D6
erayten 'hiltzen' A10; *ero* 'hil (iragankorra)' partizipio zaharraren izen forma (cf. *naraçu* adizkitezian)
estari 'estali(rik)' B1
eta (SumB *ta, eta*) A7; ik. *da*
guzia (*erayten*) 'gizon (hiltzen)' (*giza*-elkartu-eratorrietan) A10
jagui 'jaiki' D1; Araba-Bizkaiaetik kanpo, soilik Oñatin eta Sakanan dokumentatu den aldaera (*OEH* s.v. *jaiki*)
leco bidi 'salbu eta' A11; *lekotu 'salbuetsi' batetik finkaturiko esapidea; cf. Etxepareren *lekot bedi* eta Iburguen-Cachopinen kronikako *leko bidi*, zeinaren interpretazio okerretik sortu baitzen «Lekobide»-ren kondaira (*OEH* s.v. 1 *lekatu*)
leya 'lehia, norgehiagoka' (?) C1
pecatu (Bet, SumB, Mikoleta, Kapanaga, *Viva Jesus pecatu*;⁶³ Lcc *becatua, becataria*; Laz *becatari*)⁶⁴ D8
penetença (SumB *penitenzia*; cf. *PN*-ko *peretença*) D9
usatu 'ohitura izan' A9
velaurico 'belauniko' D7
via 'bide' (?), 'bigantxa' (?) D4
vide (*nevan*) 'bidezko (nuen)' D9
vitarteco (*eman*) 'aukera, bide (eman)' D10

Adizkitezia

Laguntzaileak

*edin

bidi 'bedi' A11
çequidan 'zekidan' D3

*edun

eneban 'ez nuen' D4

eztet 'ez dut' A9
naçu 'nauzu' A2
neban 'nuen' D8

egin

nenguian 'nintzan' D5

*ezan

nençaçun 'nintzazun' A4
neçan (*ean*) 'nezan(ean)' D6

-i(n)-

çidan 'zidan' D9

izan

çatan 'zitzaidan' C1
ninçan 'nintzen' D1, D7

*jadun

niagon 'nion' D9

Trinkoak

eduki

daducat 'daukat' C3

*edun

nevan 'nuen' D9
ninduçula 'ninduzula' A3

egon

çeonçan 'zeu(n)den' (?) D4

ero

naraçu 'hil nazazu' A6

-i(n)-

diqueçut 'emango dizut' A8

joan

vanijoean 'banindoan' D6

⁶³ Beranduagoko *Dotrinazko Sermoitegia*-n, aldiriz, *betacari* 'bekatari' (Ulibarri 2015).

⁶⁴ Cf. Mounole & Lakarra (2018: 420) herskari ahostun eta ahoskabeko aldaerez.

5. Ondorio laburrak: hizkera kokatzen

Honenbestez, testuaren irakurketa eta hartan ageri den hizkeraren deskribapenaren ondotik, badira hainbat zantzu hura diakronikoki eta diatopikoki kokatzeko.

Alde batetik, euskara arkaikoan espero diren hainbat ezaugarri dauzka, hala nola Linschmann-Aresti legea zorrotz betetzea, artikulua hurbila joritasunez erabiltzea, aoristo trinko eta perifrastiko zaharrak, geroaldi sintetikoa edota adizki trinko berezi gerora galdutako bat (A6 *naraçu*).

Badira orobat mendebal zabalean oraindik erabiltzen ziren ezaugarriak ere: *ene* izenordaina, aditzoinak indikatiboz kanpoko perifrasetan, artikulua erabileraren murriztagoa (batez ere kolokazio fosilduetan bada ere) eta **ezanlegin* laguntzaileen erabileraren banaketa osagarrian.

Azken ezaugarri horrez gain, **edutsi* laguntzailerik ez denez, isoglosen betierekotasuna aldarrikatu gabe ere (cf. *jagui*) Gipuzkoako testu baten aurrean gaudela ziurtasun handiagoz esan daiteke, edo Bizkaitik (eta Araba gehienetik) kanpoko bederen.

Izan ere, aurreko ezaugarrien, *det* (ez *deut*, *dut*, *dot*), *nazu* (ez *nauzu*, *nozu*) eta agian *çatan* laguntzaileen, eta *vanijoean* trinkoaren konbinaketak Gipuzkoara garamatza, bereziki Gipuzkoa (hego-)mendebaldera (Ariztimuño 2020: 60-62);⁶⁵ erabakigarria gerta daiteke, bestalde, *niagon* formaren hemengo interpretazioa berrestea, SumB-ko (eta Otxoa Arinen dotrinako) *diago* ‘dio’ adizkiaren paradigmaren sartuko bailitzateke, *Laz ñagon* ‘nion’ formaren aldaera zehatz gisa.

Egia da, Joseba Lakarrak ohartarazi didanez (k. p.), *bequela* ‘bezala’ forma arazo-tsa dela sailkapen honetan. Hiztegitxoan azaldu bezala, Nafarroakoak dira aldaera herskaridunen lekukotasun argi guztiak (eta aldaera zehatz hau Iruñetik hego-mendebalderagokoa). Halere, oraindik ez da azalpen asebetegarririk eman *bezala* : *bekala* aldaerentzat, eta gogoan izan behar da *bejela* Beterrin ere izan dela. Halaber, arestian aipatu isoglosen aldakortasun diakronikoa kontuan hartu behar dugu (Ros erronkariarrak, adibidez, *bizala* dakar beti, ez geroko *bikala*), bai eta ezer gutxi dakigula XVI. mendeko Azkoitia inguruko hizkerez.

Nolanahi ere, ezin bazter daiteke testuak Azkoitikoa ez bestelako hizkera bat islatzen duelako hipotesia (Goierrri alderagokoa, edo are Gipuzkoa ondoko nafarra ere). Hipotesi horren haritik, batik bat *niagon* adizkia (cf. Ariztimuño 2020 [2022]) eta gorago (§ 3) testuaren idazketa prozesuaz (oroitua edota kopiatua ez ote den) esanak gogoan, honako aukera hau ere badago: testuen jatorrizko moldean autorearen beraren hizkerako ezaugarriaren bat itzuri izana. Horregatik, ezinbestekoa izango da (orduko eta eremu hartako testu gehiagorik aurkitu ezean, edo horrez gain) hurrengo ikerketan egileaz eta poemon idazketa testuinguruaz informazio gehiago eta zehatzago eskuratzea, azaldutako ezaugarriak hobeto ulertuko eta kokatuko badira.

⁶⁵ Berrikusle anonimo batek, hain zuzen, *vanijoean* adizkiko *aa* > *ea* bilakaera azpimarratzen du, Gipuzkoan Deba arroko testuetan baizik ez delako aurkitu orain arte, Bizkaitiko berrikuntza den seinale. Berak dioen bezala, kontuan hartzekoa izan daiteke ezaugarri horren «mendebalekotasuna» (edo, Urgell 2020: 724-ren bidetik, «arabartasuna»; cf. **jadun*, § 4.3.6-n), *bequela*-k iradokitzen duen «ekialdekotasunaren» hein berean.

Erreferentziak

- Akesolo, Lino. 1982. Amaseigarren mendeko euskerazko «miserere» bat. *Karmel* 166. 37-47.
- Aldekoa, Iñaki & Jose Luis Ugarte. 2007. Antzerkiaren transkripzioa eta hainbat ohar. *Egan* 60(1/2). 69-91.
- Altuna, Fidel. 1995. Loiolako dotrina (xviii. mendea). *ASJU* 29(2-3). 611-649. <https://ojs.ehu.es/index.php/ASJU/article/view/8501>.
- Ariztimuño, Borja. 2020. Gipuzkoako euskara zaharre(ta)tik *erdialdeko euskarara*: isoglossen diakroniaz. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena. Koldo Zuazori gorazarre*, 57-66. Bilbo: UPV/EHU.
- Ariztimuño, Borja. 2020 [2022]. Beste aditz laguntzaile ditransitibo bat Gipuzkoa mendebaldean: -ag- erroko formen jatorria eta garapena. *ASJU* 54(1-2). 265-278. <https://doi.org/10.1387/asju.23057>.
- Ariztimuño, Borja. 2021. Lazarragaren eskuizkribuko <nagon> adizkia: grafia-kontu bat baino gehiago. *Uztaro* 118. 81-92.
- Bilbao, Gidor, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgell. 2020. *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa. II. Testua*. Bilbo: UPV/EHU.
- Euskaltzaindia. 2008-2020. *Euskararen Herri Hizkeren Atlasa* [11 liburuki]. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Irizar, Pedro. 1991. *Morfología del verbo auxiliar guipuzcoano*. Bilbo: Euskaltzaindia. https://www.euskaltzaindia.eu/dok/iker_jagon_tegiak/irizar/1927.pdf.
- Kaltzakorta, Jabier. 2003. Erronda-kantuak eta eske-bertsoak. *Euskera* 48(1). 109-163. <https://www.euskaltzaindia.eu/dok/euskera/55739.pdf>.
- Lakarra, Joseba A. 1984a. Bertso Bizkaitarrak (1688). *ASJU* 18(2). 89-114.
- Lakarra, Joseba A. 1984b. Bizkaiera zaharreko ablatiboaz. *ASJU* 18(1). 161-193. <https://ojs.ehu.es/index.php/ASJU/article/view/7641>.
- Lakarra, Joseba A. 1996. *Refranes y sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Leturiaga, Olatz. 2020. *Gipuzkoa erdialdeko testuetan barrena: aditz-morfologiako ezaugarri batzuen azterketa*. Gasteiz: UPV/EHUko master amaierako lan argitaragabea.
- Maiora, Fernando. 2018. *Reino de Navarra, euskera, lengua inteligible. Causas del retroceso. Injurias, coplas...* Iruñea: Egilearen edizioa.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza-tesia. <http://hdl.handle.net/10810/15848>.
- Mitxelena, Koldo. 1955. La *Doctrina Cristiana* de Betolaza (1596). Berrargit. in Koldo Mitxelena, 2011, *Obras completas XI (ASJUren gehigarriak 64)*, 187-204. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Mitxelena, Koldo. 1958. *N. Landuchio. Dictionarium linguae Cantabrigiae (1562)*. Berrargit. in Koldo Mitxelena, 2011, *Obras completas XII (ASJUren gehigarriak 65)*, 1-171. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).

- Mitxelena, Koldo. 1964. *Textos Arcaicos Vascos*. Berrargit. in Koldo Mitxelena, 2011, *Obras completas XII (ASJUren gehigarriak 65)*, 199-363. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Mitxelena, Koldo. 1977 [1961]. *Fonética histórica vasca* (2. edizioa). Berrargit. in Koldo Mitxelena, 2011, *Obras completas VI (ASJUren gehigarriak 59)*. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Mounole, Céline & Joseba A. Lakarra. 2018. Euskara Arkaikoa. In Joseba A. Lakarra, Joakin Gorrotxategi & Ivan Igartua (arg.), *Euskararen Historia*, 345-468. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Ros, Ander. 2020. *Ene laztan gozo ederra... Filologia azterketa* [online]. Oñati: Gipuzkoako Protokoloen Artxibo Historikoa. <http://oinati.gipuzkoakultura.net/eu/kontserbaturiko-dokumentuak/26/219.html>.
- Ros, Ander, Iago Irijoa & Ramon Martin, 2020, *Ene laztan gozo ederra... Leben transkripzioa eta interpretazioa* [online]. Oñati: Gipuzkoako Protokoloen Artxibo Historikoa. <http://oinati.gipuzkoakultura.net/eu/kontserbaturiko-dokumentuak/26/218.html>.
- Salaberri, Jean Dominique Julien. 1870. *Chants populaires du Pays Basque*. Baiona: Veuve Lamoignon.
- Salaberri, Patxi. 2008. *Satznamen* direlakoan inguruan. Erlatibozko perpausetan jatorri duten toponimoak aztergai. In Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan. Patxi Goenagaren omenez (ASJUren gehigarriak 51)*, 725-741. Bilbo: UPV/EHU.
- Satrustegi, Jose Maria. 1969. Romance del amante relegado en la literatura popular vasca. *FLV* 3. 353-362.
- Satrustegi, Jose Maria. 1977. Promesa matrimonial del año 1547 en euskera de Uterga. *FLV* 25. 109-114.
- Satrustegi, Jose Maria. 1987. *Euskal Testu Zaharrak*. Iruñea: Euskaltzaindia.
- Ulibarri, Koldo. 2015. *Dotrinazko sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza-tesia. <http://hdl.handle.net/10810/15971>.
- Urgell, Blanca. 2006. Para la historia del sustantivo verbal en vasco. *ASJU* 40(1-2). 921-948.
- Urgell, Blanca. 2020. Arabako euskara zer da? Gogoetak euskalkien mugez eta haien sailkapenaz. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena. Koldo Zuazori gorazarre*, 701-735. Bilbo: UPV/EHU.
- Urkizu, Patri. 2009. Un texto olvidado del siglo xvii. *Sumario Brebea...* (Azkoitia, 1614). *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca* 14. 207-217.
- Zuloaga, Eneko. 2019. *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza-tesia. <http://hdl.handle.net/10810/49846>.
- Zuloaga, Eneko. 2020. Isoglosen balioaz eta Mendebaleko Euskara Zaharraren sorreraz. *Fontes Linguae Vasconum* 129:1. 179-234. <https://doi.org/10.35462/FLV129.6>.
- Zuloaga, Eneko. 2021. Pedro José Aldazabalen euskal testuak: edizioa eta filologia-gaiak. *ASJU* 53:1. 361-445. <https://doi.org/10.1387/asju.22418>.
- Zuazo, Koldo. 2014. *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.

On the comparative method, internal reconstruction, and other analytical tools for the reconstruction of the evolution of the Basque language: An assessment

José Ignacio Hualde*

University of Illinois at Urbana-Champaign

ABSTRACT: This paper is an attempt to present the state of the art in Basque historical phonology. The accomplishments and limitations of different methodologies are evaluated. These methodologies include the application of the comparative method to Basque dialects, the analysis of old borrowings in Michelena's work, internal reconstruction, and Lakarra's canonical root hypothesis. I also discuss the possibilities afforded by internal reconstruction and root theory for discovering genetic relationships between Basque and other languages, focusing on recent proposals.

KEYWORDS: Comparative method, internal reconstruction, Proto-Basque, Old Common Basque.

1. Introduction

In this paper I would like to evaluate the results of the different techniques that can and have been used to reconstruct different stages in the evolution of the Basque language over the last few millennia. I believe it may be useful at this point in the development in the field of Basque Historical Linguistics to take stock of what are securely-established achievements in the reconstruction of the (pre-)history of the Basque language, focusing on the methods that made them possible; and assessing

* **Corresponding author:** José Ignacio Hualde. Dept. of Spanish and Portuguese & Dept. of Linguistics (University of Illinois at Urbana-Champaign) (4080 FLB - Urbana, IL 61801, USA) – jihualde@illinois.edu – <https://orcid.org/0000-0003-4969-2995>

How to cite: Hualde, José Ignacio (2020 [2022]). «On the comparative method, internal reconstruction, and other analytical tools for the reconstruction of the evolution of the Basque language: An assessment», *ASJU*, 54 (1-2), 19-52. (<https://doi.org/10.1387/asju.23021>).

Received: 2021-01-12; Accepted: 2021-03-26. Published online: 2021-08-09.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

This work is licensed under a
Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

whether significant further progress has actually been made by the application of other methodologies that have been used in more recent work. Necessarily, this review of the state of the art will reflect the theoretical commitments of the writer. Other people may disagree.

First, in section 2, I define the terms that I will be using in this paper for the different stages under discussion. In section 3, I consider the reconstruction of Old Common Basque, the last common ancestor of all living and historically attested Basque dialects, through the comparative method. Then, in section 4, I consider Michelena's masterful application of essentially the same methodology to the comparison of early loanwords with their Latin and Romance sources in order to obtain information about an older stage than Old Common Basque. In section 5, I discuss other techniques, including internal reconstruction and Lakarra's canonical root-based methodology. Recent extensions of Lakarra's methodology with comparative goals in mind, including Blasco Ferrer's Proto-Basque-Paleo-Sardinian hypothesis and Blevins's Proto-Indo-European-Euskarian hypothesis, are discussed in section 6. Finally, section 7 offers a summary.¹

2. On the concept of Proto-Basque

A «proto-language» can be defined as the last common ancestor of a group of related languages or language varieties. My preference would, thus, be to reserve the term *Proto-Basque* to refer to the last common ancestor of all living and historically attested Basque varieties, which Michelena (1981) dates to the early Middle Ages. However, the term Old Common Basque (in Basque, *euskara batu zaharra*) is the one that has become established in the last few decades, and that is the name I will use here for this proto-language, abbreviated OCB. Instead of the three-word name *Old Common Basque* to refer to Proto-Basque, in the sense defined in the first sentence of this paragraph, it would seem that the shorter expression *Common Basque* should be enough. However, its Basque equivalent, *euskara batua*, has the drawback that this is precisely the name that has been given to modern Standard Basque, so that the qualification *zaharra* 'old' becomes necessary. The term *euskara batu zaharra* appears to be originally due to Lakarra (1997: 516, fn. 104, 2011b [2014]).

Michelena (1981), in fact, makes a distinction in some places between Common Basque (*vasco común*) and Proto-Basque (*protovasco*), where a given feature is Common Basque if it is found in all Basque dialects, independently of whether it was present before dialectal diversification started or is a later common innovation (see also Lakarra 1995). This is a conceptually important distinction, since we do find many, even very recent, innovations that have spread throughout the entire Basque-speaking territory. These include, to mention a few important ones, with different chronologies, the grammaticalization of free demonstratives as bound articles, the creation of a new second person plural pronoun with corresponding

---

¹ A post-scriptum has been added where I discuss Blevins & Sproat (2021), which was published after this paper had already been accepted and formatted for publication.

verbal forms, and a radical restructuring of the time/aspect/mood system (Mounole 2014; Mounole & Lakarra 2018).

For the first centuries of our era, and thus before the medieval OCB language, we have inscriptions containing names in one language or group of closely related dialects that is traditionally known as Aquitanian, since the first inscriptions of this type were discovered in the territory of Roman Aquitania, although more recently epigraphic evidence for the same language has also been found south of the Pyrenees, in Navarre and even Castile. Gorrochategui (2020a) refers to the language of this whole area as Aquitanian-Vasconic. The Aquitanian(-Vasconic) names show an evident relation to Basque, but what the exact nature of this relation is remains uncertain. The language of the Aquitanian names may be either the direct ancestor of OCB or a close relative (see Gorrochategui 2015; Campbell 2017). Since the Aquitanian-speaking area appears to have been rather large (as Aquitanian-type names have been found as far south as Soria, in Castile), it is also likely that this language was dialectally diversified, in which case OCB would directly continue one of the Aquitanian dialects. Some Latin borrowings into Basque may also predate OCB. It is thus convenient to have a label such as Proto-Basque-Aquitanian for the reconstructed common ancestor of OCB and other dialects of the Aquitanian (or Aquitanian-Vasconic) group.

Any comparison between Basque and Aquitanian has to be made with the caveat that, whereas we know what the Basque words mean, for Aquitanian we only have proper names. It seems almost evident that, for instance, the Aquitanian woman's name ANDERE must be identified with Bq *andere*, *andre* 'woman, lady', used as a proper name in the Middle Ages (Gorrochategui 1984, with the identification already in Luchaire 1877). Similarly the equations² Aq VMME = Bq *ume* 'child', Aq SAHAR = Bq *zahar* 'old' (VMME SAHAR in Lerga, Navarre, Michelena 1961), Aq SESENCO (in Soria, Gorrochategui 2009, 2011) = Bq *zezenko* 'little bull', Aq SENICCO, SENIPONNIS, etc = Bq *sein*, *sehi* (pre-OCB **seni*) 'child' and quite a few others seem eminently reasonable, but the fact is that, lacking, as we are, the semantic component, we cannot have the same certainty as when we equate, say, Sp *hoja* 'leaf' with Fr *feuille* 'leaf' or Lat *equus* 'horse' with Gr *hippos* 'horse' and Sansk *aśva* 'horse'.

Before Proto-Basque-Aquitanian, one may define as many Pre-Proto-Basque-Aquitanian stages as one finds expedient. The dating of these stages, however, becomes impossible to establish.

3. The application of the comparative method in the reconstruction of OCB

As historical linguists, the most reliable tool for the reconstructions of earlier stages of a language that we have in our kit is the comparative method: the comparison of cognates across language varieties in the search for systematic correspondences

---

² The following abbreviations are used in this paper for languages and dialects: Aq = Aquitanian, Ar = Araban Basque, Ast = Asturian, Bq = Basque, Bizk = Bizkaian Basque, Eng = English, Fr = English, Gip = Gipuzkoan Basque, Gr = Greek, Lap = Lapurdian or Labourdin Basque, LN = Low Navarrese Basque, Lat = Latin, NBq = Northern Basque, OCB = Old Common Basque, PIE = Proto-Indo-European, Rom = Romance, Sansk = Sanskrit, Zub = Zuberoan or Souletin Basque, Sp = Spanish.

among phonemes. In the case of Basque, this method is, unfortunately, of limited application, given, on the one hand, how few and generally superficial the differences among Basque dialects are and, on the other, the fact that no other language is immediately identifiable as genetically related to Basque, in the sense that Sanskrit, Greek and Latin are readily identifiable as having sprung from a common source from a quick look at morphological paradigms (see Michelena 1963).

When we compare Basque dialects, there are few significant differences in segmental phonology where the application of the comparative method would lead us to postulate proto-forms for the last common stage that are significantly different from those found in any historically attested variety or where questions arise regarding which of the attested variants is the oldest one. Things are only different in a few domains, such as prosody, where we do find a great diversity of accentual systems, and, to some extent, also in inflectional morphology.

OCB, as a proto-language, can be reconstructed by the application of the comparative method to its descendants, the dialects of the Basque language. In this section, I briefly review some of the main inter-dialectal differences in phonology and the proposals that have been made for the proto-language. I try to separate the results that we obtain through the application of the comparative method (OCB) from the additional information for somewhat earlier stages that we can gather through internal reconstruction (pre-OCB).

3.1. Nasalized vowels in OCB and pre-OCB intervocalic /-n-/

Michelena (1963, 1977) reconstructs *ardano ‘wine’ by comparing the dialectal variants Bizk *ardau*, Gip *ardo*, Lap *arno*, Zub *ardū*, in addition to *ardan-* found everywhere in derived forms; *arrani from *arrai*, *arrain*, *arran-* ‘fish’; and *seni ‘child’ by comparing the attested dialectal forms Bizk *sein*, Ar *segi*, RS /*ṣēi*³ ‘child’, Lap-LN *sehi* ‘servant’, among quite a few other similar examples.

Notice that, since the weakening of intervocalic /-n-/, that is, VnV > *ṼṼ*, is common to all Basque dialects, strictly speaking the last common stage (OCB) had nasalized vowels in these words, e.g. OCB *ardāō ‘wine’.⁴ It is by comparing this free form with the bound form *ardan-* (in *ardantz*a ‘vineyard’, etc.), that is, by internal reconstruction, that we can reconstruct a pre-OCB form *ardano (pre-OCB *ardano > OCB *ardāō, *ardan-*).

Regarding words like pre-OCB *seni, where the weakened /-n-/ was on the onset of the second syllable, the presence of (nasalized) aspiration in Northern Bq⁵ *sehi* may be ascribed to the common stage (-n- > -*h̃*- before a stressed vowel), which is

³ In forms within phonemic slanted lines I use /*ṣ*/ for the voiceless apico-alveolar fricative represented as <S> in Basque orthography (and the roughly identical sound in Old Spanish) and /*s*/ for the voiceless lamino-alveolar or lamino-dental fricative written <Z> and the similar or identical fricative that in Old Spanish and other medieval Romance languages resulted from the deaffrication of older dental affricates.

⁴ Julen Manterola (p.c.) points out to me that the form *ardāō*, with a diacritic over the last two vowels, is actually documented in a manuscript by the 16th century writer Esteban de Garibay («Endechas de doña Emilia de Lastur», photographically reproduced in Guerra 1924: 276).

⁵ Here I use the name «Northern Basque» to refer to Basque varieties spoken north of the Pyrenees.

the standard view (Michelena 1977: 411; Igartua 2015), or may reflect a later, stress-related development only in northern dialects, since the treatments of borrowings shows that in those dialects aspiration developed in that position after other segments as well, e.g. Gallo-Rom /onešt/ > NBq *onhest* ‘honest’, Rom /ʃola(t)s/ > NBq *solhas* ‘conversation’, etc. (Hualde 2018).

Accepting Aq SENI- as a cognate of *seni ‘child’, as Michelena does, we conclude that the pre-OCB stage when intervocalic /n/-weakening took place postdates Proto-Basque-Aquitanian. If, as seems reasonable, we accept that this sound change did not take place independently from the identical sound change in the neighboring Gascon language (Lakarra 2011a [2014]), we obtain a more precise dating for it (with its inception in the 5th c. and intermediate stages before the complete deletion of the nasal stop, Chambon & Greub 2002; see also Hualde 2015 for the chronological ordering of this phenomenon with respect to the palatalization of velars in Romance).

3.2. Aspirated vs. unaspirated voiceless stops

Another dialectal difference of some importance is found in the plosive consonants. Since the first texts entirely written in Basque (from the 16th century), we find a three-way distinction north of the Pyrenees, voiced /b d g/ vs voiceless unaspirated /p t k/ vs voiceless aspirated /ph th kh/, but only a two-way contrast, voiced vs voiceless, in the rest of the country.

Given the fact that, in northern dialects, the aspirated stops are restricted to the onset of one of the two first syllables of the word—and, in native words, even more precisely to the onset of the second syllable—it seems reasonable to conclude, with Michelena (1977: 216, 2011: VI, 178), that the /p t k/ vs /ph th kh/ contrast in those dialects is historically secondary and has arisen through phonemic split, where the position of the stress-accent may have conditioned allophonic distribution at a somewhat earlier time; e.g. *ekhárr* ‘to bring’ vs *eákin > *jákin* ‘to know’; with aspiration becoming contrastive after the shift of the accent from the pen-initial to the penultimate, e.g. *akhér > *ákher* ‘billy goat’, now contrasting with *jákin* (Michelena 1977: 424, 2011: VI, 344-345). Notice that the shift of the stress-accent leaving one of its correlates behind requires the prior phonologization of stop-aspiration, which may have resulted from a Grassmann’s Law-like dissimilation in forms such as *harthu > *hartú ‘to take’, with an unaspirated stop on the onset of the stressed syllable, vs. *sarthú (> Zub *hártü*, *sárbü*, after the shift) (Hualde 2018, and in press).

3.3. Post-nasal and post-lateral voicing

In all dialects except for the easternmost varieties, Roncalese (Erronkari) and Zuberoan, stops have become voiced after nasals and laterals. Lakarra (2011b [2014]) considers this to be one of the very oldest isoglosses in Basque, separating Zuberoan-Roncalese from the rest of the dialects. The examples in (1) illustrate this dialectal difference (for Roncalese, see Estornés Lasa 1997; for Zuberoan, see Larrasquet 1939):

(1)	Central	Roncalese	Zuberoan	OCB	
	<i>ongi</i>	<i>onki</i>	<i>hunki</i>	*/(h)on-ki/	‘well’
	<i>igande</i>	<i>igante</i>	<i>igante</i>	*/igan-te/	‘Sunday’
	<i>alde</i>	<i>alte</i>	<i>althe</i>	*/al-te/	‘side’
vs.	<i>aldi</i>	<i>aldi</i>	<i>aldi</i>	*/aldi/	‘time (Fr foix, Sp vez)’
	<i>beldur,</i>	<i>beldur</i>	<i>beldür</i>	*/beldur/	‘fear’
	<i>bildur</i>				

The comparison of loanwords confirms that the Zuberoan-Roncalese dialect is conservative in this respect (i.e. that it has not undergone devoicing in this position, instead), since it has preserved the voicing feature of the etyma in this context, whether voiced or voiceless:

(2)	Lat	Central-Western	Roncalese	Zuberoan	
	<i>angelum</i>	<i>aingeru</i>	<i>aing(u)ru</i>	<i>aingürü</i>	‘angel’
	<i>in gyrum</i>	<i>inguru</i>	<i>unguru</i>	<i>ingürü</i>	‘surroundings’
	<i>incudem</i>	<i>ingude</i>		<i>ünkhüde</i>	‘anvil’
	<i>plantarium</i>	<i>landare</i>	<i>lantare</i>	<i>lanthari</i>	‘(young) plant’
Celt	<i>landa</i>	<i>landa</i>	<i>landa</i>		‘field; outside’

The sonorization of post-lateral and post-nasal stops, however, does not appear to have ever been a fully regular sound change, since we have exceptions in all dialects, including, for instance, *malko* ‘tear’ and *anker* ‘cruel’, and some suffixes such as diminutive /-ko/ do not seem to undergo voicing anywhere, e.g. *zezenko* ‘little bull’ (cf. Aq SESENCO, in Soria). Since, on the other hand, morpheme-internally, sequences agreeing in voice are more common than disagreeing ones in all dialects, including Zuberoan-Roncalese, it is possible that, as Michelena (1977: 355, 2011: VI, 291) suggests, a tendency to prefer voiced stops after nasals and laterals was already present in OCB, and, in a non-Neogrammarian fashion, was spreading throughout the lexicon. The dialectal difference would then be due to Zuberoan-Roncalese having abandoned this tendency to voice stops in this context at an earlier time.

3.4. Other segmental differences

Other interdialectal correspondences do not offer any doubt regarding which varieties have innovated and how. Thus, for instance, the correspondence /y/ (noted *ü*) in Zuberoan and neighboring varieties vs. /u/ elsewhere (e.g. Zub *sü* ‘fire’, elsewhere *su*) is no doubt due to the fronting of /u/ in Zuberoan. Similarly, the systematic sound correspondence that can be illustrated with /jan/ - /jan/ - /zan/ - /jan/ - /χan/ ‘to eat’ shows an evolution of word-initial palatal glides along the same path that we find in the history of Spanish. By internal reconstruction, the form /jan/ obtained through the comparative method can be further determined to derive from earlier */e-an/, with the same prefix as we find in, e.g., *e-torri* ‘to come’ and other old verbs (Michelena 1977: 408). Such hiatus-initial participles are not necessarily very old, since the earlier

hiatus has left remnants detectable in the distribution of aspiration in northern dialects (e.g. NBq *ekharri* ‘to bring’ vs *eakin > *jakin* ‘to know’), as Michelena pointed out (see section 3.2 above), as well as in the position of the accent itself up to the present-day in Goizueta (in northwestern Navarre). In the local variety of Goizueta, the stress-accent normally falls on the second syllable, e.g. *artú* ‘to take’, (*i*)*kúsi* ‘to see’, but with yod-initial verbs we find initial accent instead, e.g. *yákin* ‘to know’, *yárrri* ‘to put’, etc. (Hualde 2018). Given these facts, presumably we could reconstruct a word-initial hiatus from interdialectal comparison as well, although in a more indirect way than through internal reconstruction.

3.5. Accentuation

Whereas segmental differences among Basque dialects are relatively small, we find, on the other hand, a great diversity of prosodic systems (see, Hualde 1997, 1999; Gaminde 1998). In Hualde (2012, and in press) a rather complex accentual system is reconstructed for OCB. This prosodic system would include a contrast between lexically accented and unaccented words, which nowadays we find in some Bizkaian regions, and, within the set of lexically accented words, a contrast between words with a high (or rising) accent and words with a low (or falling) accent. This contrast in tonal melodies is nowadays found in the speech of Goizueta and until very recently was also found in a large area of western Navarre, as well as, across the provincial boundary, in Oiartzun, Gipuzkoa. In addition, at the phrasal level, there would have been an initial tonal rise, from the first to the second syllable, as in modern northern Bizkaian varieties. The geographically widespread pattern of accent on the pen-initial syllable may have arisen through the reinterpretation and lexicalization of initial phrasal-boundaries as the locus of prominence at very different points in time in different areas (Hualde 2003).

This is what the comparative method leads us to conclude. Arguably no other hypothesis can account for the accentual correspondences that we can establish among Basque varieties (see also Egurtzegi & Elordieta 2013 and in press). However, since lexically-accented words turn out to be essentially borrowings and morphologically complex words, we can arrive at a much simpler prosodic system for a pre-OCB stage, where there were no accentual contrasts among words and, at the phrasal level, there was only a tonal rise at the beginning and a fall at the end of the phrase (already in Hualde 1993).

Michelena’s reconstruction of pen-initial accent for an old stage of Basque (which was made at a time when many important facts of dialectal variation had not yet been described) is not based on the comparative method, but on internal reconstruction. It is deduced from the distribution of /h/ and aspirated stops in eastern dialects. The conclusion that was reached in Hualde (1995) is that the system reconstructed by Michelena should be properly understood as being ancestral to Northern Basque, but that it cannot be accepted for OCB, since it cannot account for certain accentual facts in Western dialects. The strongest evidence is the following. In those Bizkaian varieties where monomorphemic native words are lexically unaccented, among the words in the accented class we find old borrowings like those in (3), which may be accented either on the first or the second syllable.

This is incompatible with the assumption that at the time of the borrowing the language had either initial or pen-initial accent:

- (3) Getxo: lexically accented borrowings (Hualde 1995):
a.	<i>dénpora</i> ‘time’	<	<i>témpora</i>
	<i>ántzar</i> ‘goose’	<	<i>ānser</i>
	<i>léku</i> ‘place’	<	* <i>luécu</i> (<i>lucco</i>) < <i>lócum</i>
	<i>sékula</i> ‘never’	<	<i>sáecula</i>
b.	<i>autóno</i> ‘September’	<	<i>autúmnum</i>
	<i>doméka</i> ‘Sunday’	<	<i>domínica</i>
	<i>eskóla</i> ‘school’	<	<i>schóla</i>
	<i>puxíka</i> ‘bladder’	<	<i>vēsíca</i>
	<i>kinpúla</i> ‘onion’	<	<i>caepúlla</i>
	<i>makilla</i> ‘walking stick’	<	<i>baccilla</i> ⁶

If pen-initial accent had been the regular pattern at the time of the borrowing, loanwords accented on the second syllable would have joined the majority class and would be unaccented nowadays. Given the old dating of some of these borrowings, it seems unavoidable that for OCB we must reconstruct (phrase-)final accent, as we still have in Getxo and other Bizkaian varieties in the unmarked case. The high vs low accent contrast in Goizueta must also be reflected in some way in our reconstruction of OCB prosody.

3.6. Conclusions on the application of the comparative method for the reconstruction of OCB

A clear limitation for the application of the comparative method to the Basque dialectal data is that the differences that we find among dialects are relatively small. This is so except in a few specific domains such as the prosodic system, which we have just examined, and aspects of inflectional morphology that we are not considering here (see Gómez & Sainz 1995 on auxiliary verbs and Manterola 2015 on the *-ak* vs *-ek* dialectal alternation in the ergative plural).

Michelena (1963) made the entirely valid point that the comparative method does not require for the languages being compared to be genetically related. The only requirement is that the *items* being compared should be cognates. That is, the method can be applied to borrowings. In this way, by analyzing the adaptation of Latin and early Romance loanwords, he was able to reconstruct earlier stages of Basque than OCB and provide evidence for important sound changes. Since the same adaptations are found in all Basque varieties, the application of the comparative method to these varieties would not be effective. It is by comparing the Basque words with their Latin etyma that we can make diachronic progress. I consider this topic in the next section.

⁶ Julien Manterola (2019: 1187-1188) notes that for the source of this borrowing a plural Latin form *baccilla* is unexpected, and suggests instead that the source must have been a verbal derivative, which is actually attested in Occitan.

4. The comparative method applied to early borrowings

As just mentioned, for the comparative method to be applicable, the items compared need to be genetically related, but the languages do not have to have a common source. Thus, Michelena (1963) points out that one could find a good number of cognates (of Latin origin) when comparing Basque and Italian or even Albanian. Michelena in fact showed that we can learn much about the evolution of Basque in the first centuries of our era by observing how borrowings were adapted.

In this comparison, there is no issue of reconstructing proto-forms. We know that Basque borrowed the relevant words from Latin/Romance, but the comparison offers us information about the evolution of the Basque language some centuries before the OCB stage. Notice the time limitation: the analysis of changes in loanwords may allow us to go further back in time than OCB, which, as mentioned, developed in the early Middle Ages, but we can only go as far back as the time when the loanwords were borrowed.

To give a sense of the procedure, let us review some of the sound changes for which the evidence comes only or primarily from the adaptation of borrowings, all of them identified in Michelena's work (although the way they are formulated here does not always coincide with Michelena's formulation). Since this is just an illustration of the method, we will be concerned with only some of the most important sound changes and adaptations.

4.1. Voicing of word-initial stops

The facts are not in dispute: in the earliest borrowings from Latin, word-initial voiceless stops become voiced, whereas the voiced vs voiceless distinction is preserved in word-internal intervocalic position (Michelena 1977, examples taken from Hualde 2020):

(4) Adaptation of Latin stops

a. Word-initial stops

/b-/ & /p-/	>	/b-/	<i>benedica-</i> > <i>bedeinka</i> 'bless'
			<i>pacem</i> > <i>bake</i> 'peace'
/d-/ & /t-/	>	/d-/	<i>digitalem</i> > <i>ditare</i> 'thimble'
			<i>taratrum</i> > <i>daraturu</i> 'drill'
/g-/ & /k-/	>	/g-/	<i>gulam</i> > <i>gura</i> 'desire'
			<i>cellam</i> > <i>gela</i> 'room'

b. Word-medial stops

/-b-/	>	/-b-/	<i>habēre</i> > <i>abere</i> 'domestic animal'
/-p-/	>	/-p-/	<i>sapōrem</i> > <i>zapore</i> 'flavor'
/-d-/	>	/-d-/	<i>auditum</i> > <i>aditu</i> 'to listen'
/-t-/	>	/-t-/	<i>anātem</i> > <i>ahate</i> 'duck'
/-g-/	>	/-g-/	<i>rēgem</i> > <i>errege</i> 'king'
/-k-/	>	/-k-/	<i>lacum</i> > <i>laku</i> 'lake'

Regarding native words, what we find is consistent with the way borrowings have been adapted: word-initial stops are almost always voiced.⁷ In fact, with exceedingly few exceptions, the only initial stops in native Basque words are /b-/ and /g-/ (/d-/ only in inflected verbs). In word-internal intervocalic position, on the other hand, the voiced vs voiceless contrast is robust (also postconsonantly, e.g. *arte* ‘living oak’, *ardi* ‘sheep’, except for the facts noted in 3.3):

(5) Distribution of stops in the native vocabulary

	p	t	k	b	d	g
Initial	—	—	(<i>ke</i>) ‘smoke’	<i>beso</i> ‘arm’	(<i>daki</i>) ‘knows’	<i>gorri</i> ‘red’
Medial	<i>apar</i> ‘foam’	<i>ate</i> ‘door’	<i>aker</i> ‘b. goat’	<i>abar</i> ‘branch’	<i>eder</i> ‘beautiful’	<i>ager</i> ‘appear’

In (5), parentheses around an example indicate that the pattern is exceptional. Only a small handful of words have initial /k-/ and, at least for some of these, there is evidency that they have undergone aphaeresis. This is the case for *ke* ‘smoke’ in (5), which has a dialectal variant *eke*, and *kendu* - *ekendu* - *gentu* ‘remove’. Word-initial /d-/ is also exceptional. Leaving borrowings aside, it is only found in inflected verbal forms. Michelena (1977: 257-258) explains this gap by lateralization of word-initial dental stops; /d-/ > /l-/.

What is disputed and has been the object of much discussion is how exactly this situation came about. This is an interesting situation because neutralization in favor of the voiced series in word-initial position is unexpected from what we know about sound change and, furthermore, goes against what we find in the neighboring Western Romance languages, where the Latin opposition is maintained word-initially but there is systematic intervocalic voicing of /p t k/ (although, notably, with exceptions in Pyrenean Gascon and Aragonese varieties, perhaps due to their Basque-Aquitainian substrate, see Saroihandy 1913, Rohlfs 1977, Allières 1992). For different proposals, see Martinet (1950), Trask (1985), Hualde (1999).

Michelena (1977) assumes a phonological system with word-initial neutralization of the two stops series for the Basque of the Roman Empire, whereas for Martinet (1950) this state of affairs would have been a later development, caused by the loss of strongly aspirated word-initial stops. Since in the Aquitainian names we find examples of word-initial /t/ and perhaps /k/, we may conclude that the neutralization of word-initial stops in favor of the voiced series postdates Proto-Basque-Aquitainian.⁸

⁷ Exceptions to the generalization that word-initial stops are never voiceless in old borrowings and native words have been explained in various ways, including assimilation in voicing/voicelessness (*galte* > *kalte* ‘harm’), dissimilation (*gibel* > *kibel* ‘back’), the influence of Romance cognates in the case of loanwords, phonosymbolism and four-part analogy (*bekatu* - *pekatu* ‘sin’ : *bidaiia* - x ‘trip’) (Gavel 1920; Martinet 1950: 225; Michelena 1977: 240-244 [2011: VI, 197-200]; Trask 1997: 129-130; Lakarra 2009).

⁸ It is hard to know what to think of apparent alternations like TALSCONIS and HALSCONIS in the Aquitainian onomastics. We may be dealing with two variants of the same name, like *Eddy* and *Teddy*, or with unrelated names, like *Annie* and *Danny*.

4.2. Deaffrication of word-initial affricates

In Basque, the contrast between the voiceless fricatives orthographically noted *s*, *z* (apical and laminal, respectively) and the corresponding affricates *ts* and *tz* is robust word-medially, but word initially we only find the fricatives. Since Latin lacked affricates, the treatment of affricates in loanwords can only be observed from the moment these segments arose in Romance. What we see is that they are systematically simplified, e.g. Rom /tselu/ > Zub *zelü* ‘sky, heaven’, other Bq *zeru*; Rom /tsentena/ > Bq *zendea* ‘county, district’. Michelena (1977) unifies the voicing of initial stops and the deaffrication of initial affricates within his proposal that, in the Basque spoken in Roman times, what are now a voiceless stop/voiced stop contrast and an affricate/fricative contrast were part of a single more general contrast between *fortis* and *lenis* consonants, with this contrast being neutralized in favor of the *lenis* series in word-initial position. Notice again that since Classical Latin did not have affricates, we actually cannot have any evidence for or against the existence of a constraint against word-initial affricates in Basque from the treatment of loanwords until these develop in Latin at a later stage, from the palatalization of velars.

As far as I am aware, there are no clear morphophonemic alternations in the native lexicon that would allow us to suspect that some native words that start with a fricative used to begin with an affricate at an earlier time. It would appear that we do not have any clear evidence to determine whether word-initial affricates were already absent in Roman times, or the situation was brought about by a later, but pre-OCB, development. If in Aq XEMBVS (Gorrochategui 2011), relatable to Bq *seme* ‘son’, the letter X represents an affricate /tʃ/, as seems likely, that could be taken as an indication that in Roman times at least some close relatives of the Basque language had word-initial affricates and that the change /tʃ-/ > /ʃ-/ may be more recent.⁹

4.3. Rhotacism of intervocalic /l/

This is another sound change in pre-OCB for which the evidence comes primarily from the treatment of borrowings; e.g. Lat *gulam* > Bizk *gura* ‘desire’, Lat *voluntātem* > Bq *borondate* ‘will’, etc. This sound change necessarily preceded the simplification of geminate /l.l/, mentioned immediately below.

Evidence for this sound change could also be gathered from morphophonological alternations in native words such as *gari* ‘wheat’, but in compounds *gal-*, for which

⁹ Gorrochategui (2011, 2015), however, suggests that X- may have represented a prepalatal fricative. This seems less likely to me. Notice that the use of <x> to represent /ʃ/ in Old Spanish seems to be directly related to the particular evolution of the group /ks/ in this language, e.g. Lat *dixi* /diksi/ > OSp *dixe* /dife/ ‘I said’. Incidentally, in Northern Basque, the letter <x> was traditionally used mostly to represent the affricate now noted <ts>. The presence of SEMBVS (Gorrochategui 1984) next to XEMBVS may be indicative of dialectal variants or may instead be due to the difficulties that the carvers of the inscriptions experienced in writing a sound /tʃ/ for which the Roman alphabet did not have a letter (cf. the great variety of spellings for the same affricate phoneme found in *RS*). This is not, however, a topic about which I am able to formulate a well-founded opinion, since I do not know enough regarding how the affricates found in names from other languages spoken in the Roman Empire were represented in inscriptions in the Roman alphabet, or what other values, besides /ks/, the letter <x> could have in Latin when writing non-Latin names.

we could reconstruct **gali*. Nevertheless, the existence of examples like *abere*, *abel-* ‘domestic animal’, from a descendant of Latin *habere* (Old Sp /aβeres/ ‘possessions’) forces us to be prudent in our reconstruction (see *EHHE*, s.v. *gari*).

4.4. Simplification of geminates

In loanwords, all Latin geminate consonants except for *-rr-* are simplified, e.g. Lat *cattum* > Bq *katu* ‘cat’, Lat *saccum* > Bq *zaku* ‘bag’, Lat *castellum* > Bq *gaztelu* ‘castle’, Lat *annōna* > Bq *anoa* ‘provisions’. In the neighboring Romance languages, the same degemination process took place, except for /l.l/ and /n.n/, which were kept for a longer time and had a different evolution from other geminates.

In the case of geminates other than alveolar sonorants, it is often hard or impossible to know whether the geminate was already simplified in the source of the borrowing. For instance, Bq *katu* may derive from Lat *cattum* /kat.tu/ or it may come from a later form /katu/. Although the results in Basque for all Latin geminates except for /r.r/ is the same, degemination, it is likely that the simplification of geminate /l.l/ and /n.n/ took place later than other degeminations; again, like in neighboring Romance languages, where these two geminates have a distinct evolution. In Castilian Spanish, the change /l.l/ > /k/, as in *castellum* > /kasti.ko/, necessarily postdates the delateralization of /k/ from other sources, as in Proto-Western Romance **fi.la/* > OSp /hi.za/ ‘daughter’ (< Lat *filiam*), PWR **o.lu/* > OSp /o.ʒo/ ‘eye’ (< Lat *oculum*). Similarly, a relatively late age for the degemination of /-l.l-/ in Basque must be assumed. The change /-l.l-/ > /-l-/ must have postdated /-l-/ > /-r-/. Otherwise we would have, for instance, **gazteru* instead of *gaztelu* ‘castle’. As for the degemination of the alveolar nasal geminate, it must have taken place after at least the initial stages in the weakening (and ultimate deletion) of /-n.n-/ (< /-n.n-/ > /-ŋ-/), which, for Gascon, Chambon & Greub (2002) place by the end of the 5th century at the latest.

To understand the power of Michelena’s approach, it may be useful to consider an example. The comparison of old and new Basque dialects does not allow us to reconstruct for OCB anything very different from, say, *aingeru* ‘angel’ and *gaztelu* ‘castle’. Comparison with their Latin sources *angelum* and *castellum*, on the other hand, reveals something more interesting. Furthermore, it forces us to consider that a native word like (*h*)*iri* - *uri* ‘town’ may originally have had intervocalic /-l-/ and *zulo* ‘hole’ may have had a geminate, or as Michelena prefers, fortis lateral. Similarly, the different treatment of Latin singleton and geminate alveolar nasals (cf. *annōna* > *anoa* ‘provisions’), immediately suggests that the reason for the maintenance of the intervocalic nasal in words like *ene* ‘my’, *anaia* ‘brother’ and *arrano* ‘eagle’ is that these words had a geminate (or fortis) nasal at the relevant time (although that is not the only possible explanation).

4.5. Simplification of stop+ll clusters

At the time of the oldest borrowings from Latin/Romance, Basque did not tolerate muta-cum-liquida clusters. These clusters are completely lacking in the native lexicon. In many cases, those clusters, when present in borrowings, were

adapted in the expected way, by vowel epenthesis, whether they were word-initial or word-medial: (Lat *crucem* >) Rom /krutse/ > Bq *gurutze* ‘cross’, Lat *granum* > Bq *garau(n)* ‘grain’, Lat *librum* > Bq *liburu*, (Lat *regulam* >) Rom *regla* > Bq *erregela* ‘rule’, Rom *cleta* > Bq *kereta* ‘gate’, Lat *frontem* > Bq *boronde* ‘forehead’, etc. Nevertheless, in clusters with /l/, an alternative solution that we find in some words is the deletion of the stop: Lat *planum* > Bq *lau(n)* ‘flat’, Lat *plumam* > *luma* ‘feather’, (Lat *ecclesiam*) > Rom *egleisa > Bq *eleiza* - *eliza*, Lat *clarum* > Bizk *laru* ‘pale yellow’, Lat *gloriam* > Bq *loria* ‘glory’, Lat *florem* > Bq *lore* ‘flower’, Rom *cloca* (Sp *clueca*) > *koloka* - *loka* ‘broody hen’, among others.

Blevins & Egurtzegi (2017) make the observation that, from a cross-linguistic point of view, the adaptation of stop+/l/ clusters in loanwords by deletion of the stop is uncommon. They suggest that the deletion of the stop may have taken place in the Romance source, instead. That is, to give an example, Bq *lau(n)* ‘flat, plain’ would have had as its source not /planu/ but rather /lanu/, cf. Sp *llano*, Ast *llanu*, with depalatalization of the palatal lateral (/ʎ / > /l/) taking place either in Basque or also in the Romance source. For at least some of the words in this group, the same idea regarding the source of the Basque word appears to have been expressed before by other authors (see Agud & Tovar 1988-1994, s.v. *laun*), but not in such a well-reasoned way. In the case of *lore* ‘flower’ (cf. Sp *flor*), an alternative source could have been pre-Gascon *hlore (see Agud & Tovar 1988-1994, s.v.). If this is so, there was no pre-OCB stop+/l/ > /l/ sound change.

Blevins & Egurtzegi’s (2017) suggestion may be correct, although it requires us to postulate a sizable number of hypothetical sources with initial /ʎ-/ or /l-/ in Romance dialects in contact with Basque. It is not impossible that Spanish words like *pluma* ‘feather’, *gloria* ‘glory’, *claro* ‘clear’, etc. are learned words that have replaced earlier variants showing palatalization of the cluster. It is just that the evidence does not seem to be there for many of these words. This is a point that Blevins & Egurtzegi (2017) explicitly address. Nevertheless, an adaptation of muta-cum-liquida clusters in Basque with deletion of the stop, as is traditionally assumed, would not lack well-known parallels (e.g. in the treatment of Germanic loanwords in Finnish), even if it is not the cross-linguistically most common adaptation, as Blevins & Egurtzegi (2017) also acknowledge. In any event, Blevins & Egurtzegi’s (2017) work forces us to entertain the hypothesis that pre-OCB may not have had a stop+/l/ > /l/ sound adaptation in some words, the relevant cluster simplification having taken place in the Romance source instead. (But see, e.g., Lat *placet* > *laket* ‘please’).

This is as far as the comparative method (and a very shallow application of internal reconstruction) can take us. Michelena expanded the narrow horizons offered by interdialectal comparison by application of the method to the analysis of the borrowed vocabulary. The question naturally arises of whether the same method could not also be profitably applied to the Aquitanian names of Roman times, which would be roughly contemporary with Michelena’s reconstructed stage, since they belong to a language or set of dialects clearly related to Basque. Besides the relatively small number of Aquitanian elements that we have for the comparison, the reconstruction of Proto-Basque-Aquitanian has the two added difficulties that we actually do not know the meaning of the potential components of Aquitanian names and that we do not know which Aquitanian names may belong to a direct

ancestor of Basque and which may belong, instead, to a close relative. We can use the evidence provided by Aquitanian as proof that Basque at that time already had words like *andere* ‘woman, lady’, *neskato* ‘girl’, *zahar* ‘old’, *gizon* ‘man’ and *zezenko* ‘little bull’. The Aquitanian evidence can also in some cases be used as potential confirmation of our reconstructions, as with pre-OCB **seni* and Aq *SENI-*. But in other cases, like with Bq *aker* ‘billy goat’ and Aq *AHER*, it is less evident that we are dealing with cognates and, if so, whether we are dealing with two diachronic stages of the same dialect or with forms that belong to two sister languages, which may lead us to different conclusions for the reconstruction.

In the next section I consider other methodologies that have been applied to the reconstruction of older stages than OCB and Proto-Basque-Aquitanian.

5. Beyond the comparative method: Internal reconstruction and Lakarra’s canonical root hypothesis

Besides the comparative method, the other main tool that we have at our disposal is internal reconstruction. To have some certainty in applying this method we need to ascertain that the words that we are comparing all contain the same morpheme. Generally, thus, the method can be safely and fruitfully applied to inflectional paradigms.

In Basque, by combining the comparative method and internal reconstruction, we can reconstruct verbal forms that are quite different from those historically attested, and in this reconstruction we can have a great deal of certainty; e.g. from *dut - det - dot* ‘I have’, *du, dau* ‘s/he has’ we can obtain the partial paradigm **daut* ‘I have’, *dau* ‘s/he has’. Further comparison with *dudala* ‘that I have’ and similar forms (as well as Roncalese *dud - dur* ‘I have’) leads us to postulate even earlier **dauda* ‘I have’, and from comparison with other forms, we finally obtain a reconstructed paradigm **daduda* ‘I have’, **dadu* ‘s/he has’, **dadugu* ‘we have’, etc. (Gómez & Sainz 1995).

Nevertheless, what we can learn from applying internal reconstruction to Basque inflectional morphology is somewhat limited, since only a handful of verbs are conjugated, and nominal inflection takes the form of suffixes attaching at the end of noun phrases, without modification of nominal bases (except for some dialectal changes in vowel sequences). Although some problems remain to be solved in the domain of inflectional morphology, the fact is that we do not have anything like the different noun declensions, grammatical genders, and verb conjugations of the Indo-European languages.

In semantically transparent compounds and transparently derived words, we have another safe foothold. Here, Basque does offer some interesting phonological alternations, e.g. *betazal* ‘eyelid’ < *begi* ‘eye’ + *azal* ‘skin’, *arkazte* ‘young sheep’ < *ardi* ‘sheep’ + *gazte* ‘young’, *satitsu* ‘shrew’ (with a dialectal variant *saguitsu*) < *sagu* ‘mouse’ + *itsu* ‘blind’, etc.¹⁰ Having identified the relevant phonological alternations

¹⁰ For the sound changes, see Hualde (2006), where an intermorphemic glottal stop is postulated as the trigger of changes like /-gi/ > /-t/ at the end of the first member of a compound.

in semantically transparent compounds, like the examples just given, we can be either very certain or reasonably certain about the etymology of more opaque compounds, such as *bekaitz* ‘envy’ < *begi* ‘eye’ + *gaitz* ‘bad’ (see Agud & Tovar 1988-1994, s.v.), *ekaitz* ‘storm’ < *egu(n)* ‘day’ + *gaitz* ‘bad’ (Michelena 1977: 310), etc.

We are only on very slightly less safe ground when we identify a root **bel* ‘black’ as being present in both *beltz* ‘black’ and *bele* ‘raven’, as well as in rather transparent compounds like *goibel* ‘dark skies’ (< *goi* ‘top’ + **bel*), *harbel* ‘slate’ (< *harri* ‘stone’ + **bel*), *orbel* ‘dry leaves’ (< *orri* ‘leaf’ + **bel*), etc. (see Agud & Tovar 1988-1994 for these etymologies).

Beyond this «mild» internal reconstruction, Michelena provided some bolder etymologies, such as his identification of the verbal form **din* ‘to become’ (found in modern subjunctive forms like *dadin*, e.g. *etor dadin* ‘may it come’, etc), as a suffix in words like *berdin* ‘same’, which he analyzes as *ber* ‘self’ + *din* ‘become’, *urdin* ‘blue’ < *ur* ‘water’, *gordin* ‘raw’ < *gorri* ‘red’, and several other words with the same ending (Michelena 1970). In this case, Michelena’s crucial insight was the identification of *-din* as a verbal form. A long tradition of scholarship had already agreed on the identity of the first component of many of these items.¹¹

All of this still leaves much of the native lexicon unexplained. In an attempt to expand the horizons of Basque etymological research, Lakarra (1995 and later work) proposes to consider the canonical structure of Basque roots, following a methodology that has been successfully applied to other language families. Using this as a heuristic procedure, any word whose phonological structure does not comply with the canonical pattern may be suspect of being either a borrowing or morphologically complex.

To test the potential value of the hypothesis, it may be useful to engage in a sort of *Gedankenexperiment*. Suppose we do not know anything at all about the history of the Spanish language. We have no old documents and we have no knowledge of Latin or any other Romance language either. If we examine the basic Spanish lexicon, we will immediately notice that the majority of words are disyllabic, although some are longer and a few are shorter. Trying to name the objects around me in Spanish, I find disyllabic *mesa*, *silla*, *puerta*, *cuarto*, *sala*, *techo*, *suelo*, *pared*, *papel* and longer *cocina*, *ventana*, *visillo*, *persiana*, *alfombra*, *lámpara*, *bolígrafo*. Adjectives reveal a similar pattern: *rojo*, *verde*, *azul*, *blanco*, *negro*, *marrón*, *alto*, *bajo*, *grueso*, *grande* vs *amarillo*, *naranja*, *delgado*, *pequeño*. We would find the same distribution within basic lexical domains such as parts of the body, etc. In the case of words ending in an unstressed vowel, it is also clear that the last vowel is an inflectional suffix, since it is deleted in derived words, e.g. *mesa*, *mesilla*; *silla*, *sillón*. We may then hypothesize that words whose root does not conform to the monosyllabic pattern illustrated by *mes-*, *sill-*, *puert-*, *cuart-*, etc., are likely to originally be something other than monomorphemic native words. This hypothesis would prove useful, since it

¹¹ Michelena was at times more speculative. For instance, in proposing an etymological connection between the suffix *-doi*, ‘grove, orchard, forest, etc’ and the noun *lohi* ‘body’, with a change **d- > l-* word-initially (Michelena 1977: 258, 2009, vol. 6: 212), One of his most celebrated etymologies is **abari-bagako-egun* ‘day without supper’ for Bizkaian *bari(a)ku* ‘Friday’ (Michelena 1971, English translation 2020).

would lead us to discover that *ventana* is indeed to be analyzed as *vent-an-a* and similarly with *pers-ian-a*, *coc-in-a*, *vis-ill-o*, *amar-ill-o* (although *amar-* would remain problematic). We would also correctly conclude that *boli-graf-o* is a compound and we might suspect that *alfombr-a* and *naranj-a* are borrowings, since they are longer than canonical words but are not easily amenable to decomposition within the language. On the other hand, it might be less clear to know what to do with words like *lámpar-a*, *pared*, *papel*, *azul* and *marrón*. The results of our little thought experiment speak in favor of the methodology, but not without some caveats.

In the case of Spanish, we know what the answers to our etymological questions are. All the Spanish words listed above have well-known, uncontroversial etymologies. For Basque, on the other hand, most of the time we do not know the correct answer, but the method should in principle work in a similar way. It may allow us to discover the hidden etymology of many words, but it may also produce spurious results, where the strict application of our canonicity criterion had led us astray. In general, we will not know when we are right and when we are mistaken.

As a first step, Lakarra (1995) proceeds in a similar way as we have illustrated with Spanish. Since most native Basque words are mono- or disyllabic, longer words like *arrano* ‘eagle’, *anaia* ‘brother’, *al(h)aba*¹² ‘daughter’, *iturri* ‘fountain, spring’, *arraultze* ‘egg’, **ardano* ‘wine’, **gaztane* ‘cheese’, **arrani* ‘fish’, etc., should be scrutinized.

Then Lakarra takes a second, bolder and more controversial step. He notices that quite a few native disyllabic words may contain suffixes (e.g. participial *-i* in *gorri* ‘red; bare, naked’, *hori* ‘yellow’, etc.). A few other words show a reduplicative pattern, as in *gogor* ‘hard’, relatable to *gor* ‘deaf’ and *zezen* ‘bull’ (< *zen?). An additional observation is that in disyllabic VCVC words starting with a vowel, the two vowels tend to match, e.g. *adar* ‘horn, branch’, *azal* ‘skin’, *eder* ‘beautiful’, *odol* ‘blood’, etc. (although not exceptionlessly: *aker* ‘billy goat’, *oker* ‘twisted’, etc.). He thus proposes to analyze these and other vowel-initial disyllabic words as containing a CVC root: *a-dar*, *e-der*, *o-dol*, and suggests that the initial vowel has resulted from reduplication, with eventual deletion of a word-initial consonant. Presumably, another possibility would be to assume an ancient vowel prefix that underwent vowel harmony.

By noticing a number of distributional gaps in CVC «roots», Lakarra then proceeds to constraint the possible shapes of what he takes to be the only type of root at the Pre-Proto-Basque-Aquitania stage that he reconstructs. His last step is to identify these roots throughout the lexicon. His methodology allows Lakarra to find, for instance, the root of *e-dan* ‘to drink’ in Pre-OCB **ardano* ‘wine’, which I find eminently plausible and could not have been found using more traditional methodologies. The admirably well-documented *Historical and Etymological Dictionary of Basque* (EHHE, Lakarra, Manterola & Seguro 2019) offers a demonstration of the value of root-based etymological research. At the same time, following this bold approach, Lakarra has put forward many other etymologies

¹² In the heterosyllabic group /l.h/ we can be certain that the aspiration is ancient when we find confirmation in medieval Southern texts (e.g. *olba* ‘hut; forge’, *elborri* ‘thorn bush’). In the absence of this Southern evidence, it is less clear whether this feature is old, since aspiration after /l/ preceding the nucleus of the second syllable was generalized at some later point in Northern Basque, even to borrowings (cf. *solhas* ‘conversation’, etc.).

that other scholars may not be ready to accept without further proof (as in, to give just one example, the identification of a common root **dar* in *adar* ‘horn, branch’ and *indar* ‘strength’). The etymologies in *EHHE* signalled by the authors with an exclamation mark—and a few that lack such a mark—fall within this category of highly speculative proposals (for my taste).

Perhaps it needs to be stated explicitly, since this point appears to be lost sometimes, that the Pre-Proto-Basque-Aquitainian stage that Lakarra reconstructs is just as far as a specific methodology will take us when we apply it consistently to the Basque data. It is a hypothetical, undatable stage resulting from the consistent application of a certain hypothesis. There is no possibility of getting at the most remote origins of Basque or any other oral language, which would be the moment when our ancestors developed spoken language. If, within a given linguistic tradition, there was a monosyllabic stage at some point, at an even earlier point in time the language may have been polysyllabic, in a circle that for all practical purposes may be considered endless.

6. Recent extensions of root theory with comparative goals

In the last decade, several authors have extended Lakarra’s methodology in different directions, proposing genetic connections between Basque and other languages on the basis of such reconstructions. Here I will discuss a couple of these attempts.

6.1. The Proto-Basque-Paleo-Sardinian hypothesis

Blasco Ferrer (2016 and other work) has interpreted a number of Sardinian toponyms as compounds containing CVC morphemes that for the most part coincide with the roots identified in Lakarra’s work. Lakarra (2013b) himself has expressed skepticism about the Proto-Basque-Paleo-Sardinian hypothesis. There are indeed reasons to remain skeptical regarding both the meaning and the form of the Paleo-Sardinian *comparanda* that Blasco Ferrer has proposed. The meaning given to the hypothetical Paleo-Sardinian morphs is based exclusively on the interpretation of toponyms, which is pretty much the only evidence we have for this language. Regarding form, as Lakarra (2013b) remarks, a problem is precisely that the Paleo-Sardinian roots that Blasco Ferrer identifies are so similar—in fact, most of the time identical—to Lakarra’s reconstructed Pre-Proto-Basque-Aquitainian roots.

Recent paleo-genetic research has shown that the westward expansion of agriculture from Anatolia starting about 10,000 years ago was accompanied by massive human genetic replacement (for the Iberian Peninsula, see Olalde *et al.* 2019). As a hypothesis, it seems reasonable to speculate that both Paleo-Sardinian and Basque may have descended from one of the languages spoken by the first European agriculturalists. What seems less reasonable is to think that this language would have remained essentially unchanged for millennia in both areas. Although Lakarra’s reconstructed CVC roots are undated and quite possibly undatable, it is highly unlikely that they are over 8,000 years old (which is when the Anatolian agriculturalists reached Iberia). For comparison, the time distance between Sanskrit

and Latin and their common ancestor is generally assumed to be much shorter; yet, an interpretation of, say, modern Portuguese or Italian toponyms based on pre-Sanskrit roots strikes me as a hopeless endeavor.

6.2. Blevins's Proto-Basque and Proto-Indo-European-Euskarian

Blevins (2018) also adopts Lakarra's root-based approach, but without accepting the premise that all ancient roots had the same phonological shape. Using, then, her own, insightful and interesting, but problematic, internal reconstruction, she identifies a number of roots in what she calls «Proto-Basque». Some of the roots she identifies coincide with Lakarra's, but many are novel. Her hypothesis («the Proto-Indo-European-Euskarian Hypothesis») is not that Basque is an Indo-European language, as several other authors have attempted to demonstrate (e.g. Forni 2013; see Gorrochategui & Lakarra 2013; Kassian 2013 for reviews), but, rather, that «[...] Proto-Basque and Proto-Indo-European should be seen as sister languages, or daughters of sister languages, descending from the same mother tongue» (Blevins 2018: 134).

If Basque is not an IE language, what is exactly the claim, then? One of Blevins's suggestions appears to be that Basque may be related to PIE in the same way as Anatolian is related to the rest of the IE branches. The other possibility she allows is that the relationship may be even more distant («daughters of sister languages»). It is not clear to what extent postulating this type of very distant relationship is really different, in practical terms, from making the proposal that all human languages are ultimately related, which, of course, may very well be true. Saying that two or more languages are related implies making a claim that at some point in time and in some specific place there was a community of speakers of their common ancestor, but this is not explored in Blevins's book.

The fact that Basque inflectional morphology does not look anything like that of the Indo-European languages does not speak in favor of a relatively recent genetic link; but, of course, in the case of a very remote relation of the type that Blevins envisions anything is possible. In any event, one would have to assume either that the hypothetical common ancestor of Basque and PIE was spoken at a time before any of the IE inflectional morphology developed or that Basque underwent massive sound change and lost all of this morphology. This second hypothesis does not seem compatible with the great conservatism during millennia that one needs to assume in order to be able to compare Basque roots obtained through internal reconstruction and PIE roots.

My evaluation of the book largely coincides with Gorrochategui's (2020b: 307-308) assessment. One example might be enough to illustrate the methodological problems that I see. I will consider only one of the roots from the first list of Basque roots in the book, which the author provides on p. 27 (Table 2.1). Whereas I am able to recognize several of the words from which Blevins may have extracted the Proto-Basque roots that she provides in this table, several others are completely new to me. I will choose just one of those, although any of the others would also serve the purpose: **dol* 'go along'.

In the text above the table, Blevins mentions the Bq word *odol* 'blood', which in agreement with Lakarra, she analyzes as containing the root **dol*. But, where does

she get the meaning ‘go along’ from a word that means ‘blood’? If we go to the appendix, we find this (p. 252):

***dol** ‘long; extending; run through’,
 B *odol* < *ha-dol (*ha -NMZ) ‘that which runs through’.

The reason for the gloss is still not clear. If we are to be allowed maximum freedom in assigning meaning to reconstructed forms, why not interpret ‘blood’ as ‘red’ or ‘life’ or ‘spirit’ or any other possible meaning vaguely related to ‘blood’, instead of ‘that which runs through’? The extended meaning that the author provides for *odol* ‘blood’ allows her to compare it with the PIE verbal roots that she lists right below:

PIE **delh*₁- ‘to extend, lengthen’ [LIV3]¹³
 PIE **del*¹ ‘long’ (CW: 16)

But broadening the meaning of *odol* ‘blood’ in order to facilitate this comparison would be methodologically unsound. Is there any other evidence for this interpretation? Under the entry for *dol, the author tells the reader to also see *delh ‘long; along; extending; run through’. If one goes there, one sees that Blevins finds evidence for this Proto-Basque root in *adel*- ‘arrangement, going along, extension’ (which she analyses as deriving from *an-del, *an ‘on the side’). This is a word that I don’t know, which, in itself, would not be particularly surprising. It turns out that the hypothetical *adel*- has been extracted from the words *adelatu* ‘arrange, prepare, launch; disperse (of smoke)’ and *adelu* ‘preparation, arrangement; adornment, trim; release, launch’. To me, and I believe, almost any specialist in the language, these do not look like native Basque words at all and appear to be, instead, transparent Romance borrowings, cf. Old Sp *adeliñar* ‘arrange, prepare, fix’ (Modern Sp *aliñar*), from Latin *ad delineāre*.

Blevins finds further corroborating evidence for a Proto-Basque root **del(h)* ‘long, etc.’ in *andel* ‘deposit, streak; extension, arrangement’. First of all, what the Basque dictionary that she is consulting (*OEH*) provides as definition for this «word» is only ‘depósito’. The other meanings that Blevins adds do not seem to be found in the dictionary entry. What the *OEH* does add is that this word has been taken from Azkue’s (1918) *Diccionario de bolsillo* (‘Pocket dictionary’). As the *OEH* further points out, Azkue (1905-1906) tells the reader in his larger dictionary, that *-andel* is not a free word, but in fact only a suffix, whose meaning he has deduced from compounds where the first member is clear. If we consult Agud & Tovar (1988-1994), we see that other authors have disputed Azkue’s reasoning.

In addition to all of this, Blevins, who postulates a rule of initial *d*-deletion, adds to the set *elbar* ‘invalid’ and *elkarri*, which the *OEH* translates as ‘perpend stone’ (‘perpiaño, piedra que traba en la pared’), as further evidence for Proto-Basque *delh ‘long, etc.’ About *elbar*, leaving aside the rather tenuous semantic relation between ‘invalid’ and ‘long’, other proposals for its etymology mentioned in Agud & Tovar

¹³ I have not been able to consult LIV3 (= 3rd edn. of *Lexicon der Indogermanischen Verben*, Rix et al. 2014, which Blevins cites as «electronic file»). The 2nd, 2011 edition has **delh*₁- ‘behauen, spalten’ (= ‘cut, split’).

(1988-1994) may certainly be preferable. As for the word *elkarri* ‘perpend stone’, the authors of the *OEH* tell us that they have taken this word from Larramendi’s (1745) dictionary.¹⁴ It looks like a transparent compound of *elkar-* ‘to join’ and *(h)arri* ‘stone’, whether Larramendi had heard it somewhere or he created it himself as a possible Basque translation equivalent for the Spanish word *perpiaño*. Haplogy, *elkarrarri* > *elkarri*, is common in Basque with this sequence, cf. *sagar* ‘apple’+*ardo* ‘wine’> *sagardo* ‘cider’, and Larramendi would certainly have been able to notice this phenomenon and apply it to his neologism, if this is indeed what this word is.¹⁵

The connection with the meaning ‘long’ also seems unclear in the case of two other words given as evidence for **del(h)* in this entry: *adala* ‘scouring stone; dump’, [actually, Sp ‘piedra de fregar, vertedero’]¹⁶ and *sedel* ‘pus coming out of a boil’ (cf. Sp *cedal*, *OEH* s.v. *sendel*), both documented by Azkue in local Bizkaian varieties.

The semantic match is somewhat better in an additional word mentioned by Blevins in this entry, *eskudel* ‘handrail of a stairway’ [Sp ‘pasamano(s), barandilla’], which is clearly a compound of *esku* ‘hand’ and was also collected by Azkue in an area of Bizkaia, together with *eskuzal* for the same meaning; but this could hardly be an ancient formation. In the same dialectal region we also find *eskamel* ~ *eskabel* ‘bellows handles’ [Sp ‘brazos de los fuelles’]. Most likely these different variants, *eskudel* ~ *eskuzal* ~ *eskamel* ~ *eskabel* all have the same origin, with the meaning of ‘handhold’, and may be based on Sp *manivela* ‘crank, handle, handgrip’ with replacement of Sp *mani-* ‘hand’ with *esku*, *eska-*.

In summary, after all of this, what is the real evidence for a pair of Proto-Basque roots **dol* ‘long; extending; run through’, **del(h)* ‘long, along; extending; run through’, to be related to PIE **del(h)* ‘long’? I cannot find any unproblematic evidence. The author is nevertheless to be commended for being very explicit about the evidence that she has used for her reconstructed Proto-Basque roots. It is only because of this careful documentation in the book that other scholars can evaluate the evidence for each etymological proposal and reach their own conclusions regarding its strength.

¹⁴ In creating the *OEH* and making it available online, the Basque Academy has rendered a huge service to scholarship on the Basque language. But using it to search for ancient Basque words without a deep understanding of the Basque lexicographical tradition is as risky a business as mushroom hunting without proper training.

¹⁵ In the Royal Spanish Academy’s *Diccionario de Autoridades* (1726-1739), which Larramendi used to make his *Trilingual Dictionary*, the Spanish word *perpiaño* is defined as «la piedra que traba en la pared» and *trabar* is defined as «juntar, ò unir una cosa con otra para mayor fuerza, ò resistencia». Larramendi’s *elkar* + *-arri* = *elkarri* «joining stone» thus provides a perfect semantic match for the definition of *perpiaño* in the Spanish Academy’s dictionary. This is consistent with one of Larramendi’s strategies for creating neologisms (Urgell 2004).

¹⁶ Incidentally, in the case of words of limited currency, coming from Azkue’s dictionary, an additional difficulty can be understanding his definitions in Spanish. In the case of this dictionary entry, most likely ‘piedra de fregar’ and ‘vertedero’ are to be interpreted as synonyms, with the meaning of ‘washing trough’ (‘fregadero’). Neither with this meaning, nor in Blevins’s interpretation, is it clear to me that the word *adala* recorded by Azkue offers any support for an ancient root **del(h)* ‘long’. Notice also that in this case we have *-dal-*. It thus appears that any word containing *-dol-*, *-del-*, *-dal-*, *el-* could be used as potential evidence for the proposed Proto-Basque root (or pair of roots), as long as the author can imagine some way to connect the meaning of the word to the notion of ‘long’.

For Blevins, a virtue of her reconstruction of Proto-Basque roots is that, unlike Lakarra, she always assigns meaning to her reconstructed roots. Instead, I see this as problematic, since it is open to a very high degree of subjectivity.

My conviction is the same as the one Meillet (1925) expressed almost a century ago: for the comparative method to work properly, researchers should allow themselves no latitude in interpreting the meaning of potential *comparanda*. Bq *odol* means ‘blood’. That’s it. It does not mean ‘that which runs through’. Bq *odol* can be compared only with a word in a different language that means ‘blood’. It cannot be compared with a word that means ‘long’. If we give ourselves such freedom to modify and stretch meanings, we are vitiating the method and the whole enterprise becomes vacuous. It is only after a genetic relationship has been solidly established and the sound correspondences have been worked out that one can fruitfully compare, for instance, English *bone* with German *Bein* ‘leg’ (which is still a trivial case of semantic shift).

For comparison, Blasco Ferrer (2016) prefers, instead, to interpret **dol* as ‘red’, for which he finds evidence in Sardinian toponyms. Lakarra (2013b) relates **dol* to the concept of ‘fall’ (based on his identification of the root in other words like *e-ror-i* ‘fallen’, and his principle of no homonymy). In *EHHE*, a possible relation between *odol* ‘blood’, *jori* ‘abundant’ and *erori* ‘fall’ is also suggested, albeit tentatively. Under a different hypothesis, one could decide, for instance, to give the root **dol* the meaning of ‘liquid’, which also seems sensible. Then one could find this root perhaps in *hordi* ‘drunk’ < **dol-di*, *uholde* ‘flood’ < **ur-dol-te* and even *dolare* ‘cider press’ < **dol-are* (if we also leave aside more plausible etymologies, see below on borrowings), etc.; and it would not be too hard to find additional examples to justify the necessary sound changes. Or suppose that, instead, one prefers the meaning ‘vigor, vital force’ for **dol*, then confirmation could be found in *adore - adole* ‘vigor, energy’ < **a-dol-e* (again ignoring more sensible etymologies). If we sought support for the Proto-Basque-Japanese hypothesis, we might relate Bq *odol* ‘blood’ to Jp *odori* ‘to dance’, etc. I don’t see any way to constrain this procedure. Among all these proposals and pseudo-proposals, a semantic connection between ‘blood’ and ‘long’ strikes me as particularly implausible.

I do not know what method Blevins has used to extract the semantics of her reconstructed roots. If interpretations such as ‘blood’ = ‘that which runs through’ are the result of a constrained method, this would need to be made very clear to readers.

In my opinion, in this kind of reconstructive and comparative work, confirmation bias is a serious problem that can make the results rather unreliable and unconvincing for other scholars who are not already committed to finding evidence for a particular genetic connection. One could argue that what I am calling a «bias» is what other people would call a «hypothesis», and that without a hypothesis we are unlikely to make progress. I would not disagree.

Let us consider the issue of bias/hypothesis in linguistic comparison. I remain fully convinced that someone else using the same internal-reconstruction techniques as Blevins, but with a different hypothesis (say, that Basque is related to Uralic, North Caucasian or the Afro-Asiatic family) would produce a Pre-Proto-Basque-Aquitanian that looks significantly different. In fact, such comparisons continue to be produced at a steady pace and any or all of these putative genetic relationships

could be true (after all, human languages have been evolving for a really long time), but, once one allows oneself as many degrees of freedom as proponents of these relationships typically do, there cannot be any satisfactory demonstration. Proponents of one of these genetic relationships are unlikely to be persuaded by the evidence presented by defenders of a different one.

In order to avoid potential bias from preordaining the results, one could think of charging a committee of independent judges (say, twenty graduate students in a class on Historical Linguistics whose only motivation is to get a good grade) with comparing the basic vocabulary (not reconstructed roots!) of Basque to the lexicon of several languages in the Indo-European, Uralic, North Caucasian, Afro-Asiatic and perhaps other families, in an exploratory, hypothesis-free manner, and then calculating agreement rates among judges. Bengtson (2017) reports on a version of this experiment, in which he himself was the only participant, and concludes that the evidence favors the Basque-Caucasian Hypothesis. But, again, it is impossible to know whether the author was uncommitted to any hypothesis before running the experiment.¹⁷

Comparison of Basque with Indo-European, in particular, has its own inherent difficulties. Since Basque has been in intense contact with the Italic branch of Indo-European for two millennia, one needs to be extra-careful with cognates due to borrowing. The minimal precaution we can take is to accept that, from the time of the Roman Empire, borrowing has been essentially unidirectional: from Latin/Romance to Basque. Clear counterexamples are exceedingly few. Besides this, given its geographical location, it is certain than before coming into contact with Latin, Basque-Aquitanian was in contact with Celtic and possibly other Indo-European branches, from which it may have also received perhaps a large number of undetected borrowings.

In this respect, I am troubled by the fact that Blevins rejects a number of well-established etymologies of Basque words for which scholars have come to a consensus that they are borrowings from Romance. Thus, she disagrees with those of us who think that Bq *leku* ‘place’ is a borrowing from Ibero-Romance *luecu ‘place’ (in the Glosas Emilianenses, *lueco*) < Lat *locum*, that *harpoi* ‘harpoon’ and *eskalapoin* ‘clog’ are from Gallo-Romance, that Bq *asmatu* ‘to imagine, invent, discover’ is just Old Spanish *asmar*, that Bq *hanka* ‘leg’ and Eng *haunch* are cognates, that Bq *abia-n* ‘going, underway’ is from Sp *aviar* (< Lat *ad viam*), etc., preferring to see in every one of these cases a Proto-Basque root relatable to a reconstructed Proto-Indo-European root. She also defends, for instance, that *zapata* ‘shoe’ is a native Basque word, an etymological proposal that is not new (see Moguel 1881 [1802]: *diálogo tercero*), but seems unlikely, given the geographical diffusion of its cognates. The burden of the proof is clearly on Blevins’s side. She either would have to argue convincingly that cognates of the Basque words in Romance (and sometimes Latin) are in fact simple look-alikes and not true cognates or she would have to provide a

---

¹⁷ In a test of Blevins’s methodology, Bakker (2020), in an otherwise glowing review of Blevins’s book, offers a brief comparison of Proto-Basque (PB) roots as reconstructed by Blevins (2018) with Proto-Austronesian-Ongan (PAO) roots, obtaining the result that «PB looks surprisingly close to PAO, perhaps closer to PAO than to PIE» (Bakker 2020: 23).

satisfactory account for how, when and why Spanish, French and other languages borrowed these words from Basque.

However, even if we could agree on the proper treatment of words that are traditionally thought not to belong to the native Basque lexicon and we were to run such a bias-free experiment, I am pessimistic that any clear picture would emerge regarding this or any of the other comparisons that have been proposed. The reason is that very little probative evidence is likely to have survived for a genetic relationship at the time depth that must be contemplated. Chances are that very little of what we can determine about Proto-Indo-European as was spoken about 5,500 years ago was also true of its Pre-Proto-Indo-European ancestor of 15,000 or 20,000 years ago, and the same is true of Basque or any other language. And it is in the nature of language change that very solid evidence for common ancestry often disappears within the span of a few centuries.

For the one etymological proposal that I have examined here, **dol* ‘go along’, I was not able to find any solid evidence. But I have not examined all of Blevins’s etymologies and perhaps there are some that are more convincing and appear to have good matches in Proto-Indo-European. Even if that were the case, however, it would be impossible to know whether that could be taken as a clear indication of language relatedness. The best matches could very well be ancient borrowings. Once more, I agree with Meillet and other «conservative» historical linguists in thinking that when a linguistic relationship is remote beyond a certain point in time, as we must assume between Basque-Aquitanian and any purported relative, common inheritance cannot be distinguished from the results of borrowing or chance.

7. Conclusions

In this paper, I have reviewed the different methodologies at our disposal for the reconstruction of earlier stages of the Basque language and have considered the degree of confidence that we can have in their results. The most reliable methodology is the comparative method, which, in the case of Basque, in principle, can only take us as far as the last stage before dialectal fragmentation, known as OCB. We can accept the reconstructed forms obtained through this method with a very high degree of confidence. Equally certain are pre-OCB forms like **ardano*, which can be obtained by internal reconstruction applied to OCB pairs like *ardãõ/ardan-*.

Michelena offered a masterful demonstration that, through the application of what is essentially also the comparative method to old loanwords in Basque and their Latin sources, we can obtain valuable information about sound changes that likely took place a few centuries before OCB (since Basque dialects do not vary in the relevant respects). These sound changes are reflected in the adaptations undergone by such loanwords and sometimes their formulation leads us to discover older possible forms of native words.

Internal reconstruction produces the safest results when we can be absolutely certain that several forms contain the same old morpheme, as when we compare the different forms of an inflectional paradigm. In Basque, such paradigms are found only in a limited number. On the other hand, semantically transparent and

unquestionable compounds show evidence for a number of striking phonological processes, whose analysis can then be extended to more opaque forms, sometimes with a high level of confidence.

Lakarra (1995, 2011, 2013a, among many other publications) has proposed other methodologies in order to make further progress in our study of the past of the Basque language. By adopting, as a discovery procedure, a very strict view of what an ancient Basque root may look like, with no tolerance for deviations from that pattern or for homonymy, he has arrived at a large number of novel etymologies. The historical reality of etymologies discovered using this method, however, must remain in most cases highly hypothetical in the absence of such confirmatory evidence as comparison with other languages could provide, even if the establishment of lexical families, as is done in *EHHE*, can serve to strengthen some of these etymological hypotheses.

Finally, the (in my view) unconstrained reconstruction techniques in work like Blevins (2018) do little to advance our knowledge of the prehistory of the Basque language. My opinion is that the methodology is too unreliable for real progress to be made.

Through the careful application of standard methodologies to the reconstruction of pre-Proto-Basque-Aquitainian we cannot go very far back in time with the evidence at our disposal if we hope to obtain results that are convincing. My sense is that, unless there is some unexpected breakthrough in the available evidence, we will never be able to demonstrate a close genetic relationship between Basque-Aquitainian and any other language. This does not imply that all the hypotheses that have been advanced are wrong, only that no convincing demonstration can be provided based on the available data.

Post-scriptum

Some of the issues that I raised above in my review of Blevins (2018) are addressed in Blevins & Sproat (2021). Unfortunately, the arguments given there do not significantly alter my general evaluation of that work.

First, regarding the issue of conscious or unconscious bias, the explanation given in Blevins & Sproat (2021) does little to assuage my worries about the methodology. This is what the authors have to say:

The question of bias should also be addressed. Do the Proto-Basque reconstructions in Blevins (2018) resemble Proto-Indo-European reconstructions because they are influenced by knowledge of PIE forms? In some clear cases, marked here by **, the answer is yes. However, at a more global level, this question is difficult to answer and may be best dealt with by comparing competing alternatives. For example, where Blevins (2018) proposes initial PB **sth* clusters and Michelena (1977) posits **z*, as in **sthun* ‘support, carry weight’ [JB:371], analyses with **z* are unable to account for Basque doublets like B *astun* ‘heavy, pregnant’, B *azun* ‘full, loaded, pregnant’. The idea of initial **sth* clusters in particular Euskarian roots may have been influenced by Indo-European lexemes, but what ultimately matters is whether the Proto-Basque reconstructions are internally supported, based on adherence to principles of the comparative method and internal reconstruction, and offer a better

understanding of internal properties of the language, in this case, for example, the limited distribution of Common Basque /z/ [...]. (Blevins & Sproat 2021: 509)

Let us consider the one example that Blevins & Sproat offer here. The word *astun* is the basic word for ‘heavy’ in the central and western area. The word *azun* - *axun*, on the other hand, is of much more restricted usage and, according to the *OEH*, has the meaning ‘pregnant’ primarily applied to sows and sometimes to dogs, cats and other animals. The *OEH* also provides a second meaning ‘full, loaded, pregnant’ (Sp ‘lleno, cargado, preñado’), but making clear that, with this meaning, this word is only found in the poetic language of a couple of writers from the beginning of the 20th century, who in their poems speak, respectively, of «the pregnant cloud» (*odei azuna*) and the waves of the sea pregnant with amazing strength. Leaving this aside, however, *astun* ‘heavy’ and *azun* ‘pregnant’ could certainly still be related (cf. Port *grávida* ‘pregnant’), and a connection has indeed been proposed many times and has been explained in a number of ways, none of which involves proposing *sth (see Agud & Tovar 1988-1994, s.v. *azun*). Among other possibilities, both *astun* ‘heavy’ and *azun* ‘pregnant (sow)’ could contain the common derivational suffix *-dun* ‘having, bearing’, but attached to different roots, with devoicing of /d/ after a sibilant in *astun*, for which *hats* ‘breath’ + *dun* is proposed in the *EHHE*, and with intervocalic /d/ deletion in *azun*, perhaps from *hazi-dun* ‘bearing seed’ (*azidun* > *aziun > *axun*).¹⁸

For the other four «doublets» in Blevins (2018: 90) the connection is less than clear. It cannot be totally discarded that there could be a connection between the two members of some of these pairs, since most of the words are of uncertain etymology, but this is by no means self-evident. It could be that deriving *istil* ‘puddle; mud’ from Lat *distillāre* ‘to drip’, as Michelena does, is incorrect and this is instead a native Basque word related to the poorly documented *zildu* ‘to dirty, muddy’, and to *isil* ‘silent’ (for which Blevins prefers the minority form *izil*, which may have arisen from depalatalization of the expressive variant *ixil*), all containing a root *(s)*thil* ‘still; stagnant’, related to PIE *teHl ‘still, silent’, so that Bq *istil* and Eng *still* would be cognates. As far I can see, however, the main argument in favor of accepting these etymologies over other etymologies that could and have been proposed would be to be able to relate the Basque words to the PIE roots, which would make the comparative procedure circular. Incidentally, or perhaps crucially, there is a high likelihood that *zildu*, with the meaning ‘to dirty, muddy’ is a mistake. It is the answer given to the question ‘ensuciar, enlodar’ to a worker gathering information for the Basque Academy’s *Triple Questionnaire* in the 1920s by a 90 year old informant in a village on the southern border of the Basque language. Nowhere else was this answer given by any informants (see Echaide 1964: 111, and for the identity of the informant, 45) and there is no other documentation for this word with this meaning. In the *OEH*, under *zildu*¹ we can see that this verb actually

¹⁸ For the palatalization of the sibilant with absorption of the following glide, other examples may be *axola* ‘worry’, if Michelena is correct in proposing that it comes from a derivative of Gascon *ànsia* ‘anxiety’ (see Arbelaz 1978, s.v.) and *azeri* - *axeri* - *axari* ‘fox’ < *azeari < *azenari*, also following Michelena’s etymological proposal, if it has not resulted from affective palatalization.

means ‘to sprout’ (Sp ‘brotar’). In a bias-free analysis, there is no compelling reason that I can see to take any of the sets of words provided in Blevins (2018) as evidence for a Proto-Basque cluster **sth* (which is impossible in historical Basque, where stops are always unaspirated after a sibilant, Michelena 1977: 204).¹⁹

Blevins’ (2018) statistical arguments for considering that the contrast between *s* /s/ and *z* /s/ is not old in Basque, namely that «first, the two sounds do not contrast in syllable-final position; second, in word-initial position, *z* is heavily over-represented and may out-number *s* by 2:1» (Blevins 2018: 71), are interesting but not persuasive. First, as Gorrochategui (2020b) insists, in final position there are minimal pairs like *hitz* ‘word’ vs. *hits* ‘pale’, *hatz* ‘finger’ vs. *hats* ‘breath’ (Notice that in Michelena’s system only affricates, not fricatives, are expected word-finally). Secondly, regarding word-initial frequency, in English, to give an example, there appear to be about two and a half times as many words starting with /m/ as with /n/, which I, for one, don’t take as evidence that the /m/ - /n/ contrast in English is very recent.

Regarding the matter of semantic freedom, Blevins & Sproat (2021: 516) state that they have adopted stricter semantic criteria for their comparison with PIE than those allowed in Blevins (2018). They provide the example of Bq *malko* ‘tear(drop)’, which Blevins (2018) reconstructs as Proto-Basque **malkho*. They discuss the similarity of this word with words in several Indo-European languages meaning ‘milk’ and argue in favor of an etymological connection («milk comes in drops», p. 11), but, with good criteria, decide to exclude this word in order to constrain the semantics of the pairs of Proto-Basque and Proto-Indo-European roots being compared.

In the *EHHE*, *malko* ‘tear(drop)’ is analyzed as containing the diminutive suffix *-ko* and being related to *madari* ‘pear’ (which has a variant *udare* ‘pear’) and *maluta* ‘snow flake; tuft of wool’. There are very good phonological reasons for accepting this hypothesis and rejecting the hypothesis that *malko* ‘tear drop’ comes to us virtually unchanged from a Proto-Basque **malkho* of thousands of years ago. First of all, plosives are generally voiced after a lateral within morphemes in the native lexicon (and, except in the easternmost dialects, also in old borrowings, see section 3.3 above), but there is no voice assimilation with some suffixes, including diminutive *-ko* (cf., e.g., *zezen-ko* ‘little bull’). Secondly, this word has a marked accentual pattern. In Goizueta, it is *malko* with a low accent on its initial syllable (see Lujanbio 2013 [2018]), which is consistent with its having undergone contraction (cf., e.g., *pàtu* ‘to place’ < *paratu*). To explain these facts, we need to postulate a derivation that cannot be very different from **madal-ko* > **maalko* > *malko* (cf. *EHHE*: 173). Finally, Michelena (1977: 267-276) noted that, although the phoneme /m/ is not infrequent in Basque, in a large number of words containing it, it clearly derives from other phonemes and phoneme sequences. This led him to make

¹⁹ There are, in fact, several somewhat similar alternations (although involving also a rhotic) in pairs or triplets of words where we can be certain that we are dealing with the same lexical item: *zurzai* - *sustrai* - *sustai* ‘root’, *mazurza* - *masustra* - *masusta* ‘strawberry’, *(h)este* - *(h)er(t)ze* ‘fence’, *beste* - *ber(t)ze* ‘other’, *bost* - *bortz* ‘eight’, etc., all of which have been analyzed as post-OCB evolutions, without any need for postulating that in Basque *z* /s/ is a recent phoneme that derives from older **sth* (Michelena 1977: 364-365; Manterola 2020).

the radical claim that, at some point in time, this phoneme was absent from the Basque inventory. To account for the fact that word-initial *ma-* is rather common, Michelena hypothesized that this is an expressive prefix, of no great antiquity, where the presence of the uncommon phoneme /m/ (introduced through loanwords and sound changes; e.g. /nb/ > /m/) reinforced its expressive character, accounting for its success in new formations. The doublet *udare* ‘pear’ and *madari* ‘pear’ (from whose diminutive, *mälko* ‘tear’ may have arisen) is one of several examples showing that *ma-* must have been originally a prefix. Blevins’s etymological hypothesis leaves all these facts unexplained.

The semantic constraints that Blevins & Sproat (2021) have now added to the Basque-PIE comparison in Blevins (2018) do not solve the essential problem with this enterprise, which is the method through which Proto-Basque roots and their meanings have been extracted. In their list of comparanda in Table 3, we still find a Proto-Basque root **del(h)* ‘long, extending through’, for which I was not able to find any good evidence.

To exemplify the limited amount of semantic latitude they have allowed themselves, the authors ask whether it would be licit to compare Proto-Basque **ben* ‘thought, feeling, mind’, which is a noun, with Proto-Indo-European **men-* ‘to think’, a verb. Their answer is affirmative. This does indeed seem very reasonable. The question is what the evidence is for Proto-Basque **ben* ‘thought, feeling, mind’. Here again, Blevins and Sproat are to be commended for laying out the evidence they have used, which is the following list of entries from the *OEH*:

- Proto-Basque **ben*² ‘thought, feeling, mind; mental power’
- B *amets, aments, amens, amentx* ‘dream, fantasy, illusion’ < **ha-men-Vs*
- B *ben, men* ‘serious, formal, grave’ (*ben* backformed from *-pen*)
- B *men*¹ ‘power, authority’
- B *men*³ in *men on* ‘respect’ (*on* ‘good’)
- B *men*⁴ ‘faculty, capacity’
- B *men*⁵ ‘great desire to do’
- B *-men, -pen* abstract noun-forming suffix, with central association to properties of mind, thoughts, expressions and feelings, as in: *gogamen* ‘thought, idea’ (*gogo* ‘thought, desire,... will, mind, intelligence’); *orhoipen, orhoitpen* (*oroipen*) ‘memory, recollection’ (*orhoit* ‘memory’); *erakuspen* ‘teaching, instruction’ (*erakutsi* ‘show, demonstrate’) *iziapen* ‘fright, fear, terror, horror’ (*izu, izi* ‘scared, frightened’); *mingapen* ‘pronunciation’ (*mingain* ‘tongue’)
- B *mendu* ‘character, propensity, inclination’
- B *omen* ‘opinion’

(Blevins & Sproat 2021: 517).

Let us start with the numbered dictionary entries for *men*. For *men*¹ ‘power, authority’, the *OEH* states that it is usually found declined in local cases: *menean* ‘in the power, locative’, *menera* ‘allative’, *menetik* ‘ablative’; e.g. *etsaiaren menetik* ‘from under the power of the enemy’ in the first book written in Basque, Etxepare (1545); *Jainkoaren menean* ‘under the power of God’, etc. As a full noun, not in a local case and not following another noun in the genitive case, *men* with the meaning ‘power,

authority' is only found in the writings of S. Mendiburu, one of Larramendi's Jesuit followers, and two later writers. Its exact relation to *mende* 'time; century; authority' is unclear. Or perhaps it may have arisen as a variant of *-pean*, *-bean* 'under' (e.g. *mahai pean* 'under the table'), from the locative case of *behe* 'low'. That is, *Jainkoaren behean* 'under God' > *Jainkoaren menean*, with historical nasalization of /b/ by the combined action of the two nasals of the genitive and the locative. A derivation from Latin *mens*, *mentem* for both *men* and *mende* has also been suggested, but this is rejected by Michelena for semantic reasons (Agud & Tovar 1988-1994; Arbelaiz 1978; see also Bastardas & Manterola 2020: 220-222). Notice that if, against Michelena's opinion, we accept a semantic link between 'under the power' and 'mind', we cannot discard that, rather than going back to Blevins' Proto-Basque, the word was borrowed from Latin.

For *men*³ 'humble, docile, simple', Blevins & Sproat are only interested in the sub-entry *men on* 'respect', an expression first found in a 1934 poem by N. Ormaetxea, who used the pen-name Orixé.

*Men*⁴ 'faculty, capacity' appears to be the creation of the lexicographer R.M. Azkue, who may have extracted it from *ikus-men* 'sight', *entzu-men* 'hearing', etc. It was used by several of his contemporaries, at the beginning of the 20th century, writing in the literary and cultural magazine *Euskal Esnalea*. The neologistic character of this word (or this meaning) is betrayed by the fact that these authors sometimes felt compelled to add a gloss to the word. For *men*⁵ the entire *OEH* entry reads «(L-côte), con grandes ganas de hacer' A». That is, the only source is Azkue's dictionary and no examples of it have been found in the corpus.

The rather productive derivational suffix *-men*, *-pen*, has often been related to Gascon *-men(t)* (< Lat *-mentu*), which may or may not be correct. Most of the examples of words with this suffix provided by Blevins & Sproat are neologisms of lexicographers and writers.

There are other meanings of *men*, such as 'moment; last moment' which Blevins & Sproat leave aside, but may be also crucial for establishing the original meaning or meanings of this word.

The genetic connection, if any, between *men*, in any of its meanings, and the other words that Blevins & Sproat have added to this list: *ame(n)ts* 'dream', *omen* 'reputation; apparently' and the rare western form *mendu* 'character, propensity, inclination' is totally unclear. Most likely these are just other words that happen to contain the sequence /men/. In the introduction of the *EHHE*, it is proposed for *omen* that its use as a particle ('apparently') is older than its use as a noun ('reputation') and that it ultimately derives from the verb *emon* 'to give'. In the same etymological dictionary, a couple of hypotheses for the origin of *amets* are also discussed.

Once again, I cannot find any uncontroversial evidence for a Proto-Basque root **ben* 'thought, feeling, mind'. The oldest documented form appears to be *men-*, with locative inflection and following another noun in the genitive case, meaning something like 'submission, being under someone's power'.

The etymologies that I have examined here are the ones that Blevins & Sproat (2021) decided to showcase. The inescapable conclusion is that pro-Indo-European bias—whether conscious or unconscious—is pervasive and has affected the

reconstruction of Proto-Basque to a much larger extent than the authors are willing to acknowledge or are aware of. This, in my view, invalidates the conclusions that we may be able to obtain from the statistical modelling presented in the paper. In many cases, this pro-IE bias may have been completely unconscious and almost impossible to avoid, since word associations arise spontaneously in our mind. If you are an English-speaker, *dol, the Lakarrian root of *odol* ‘blood’, may bring the word *dolicocephalic* ‘long skull’ to mind;²⁰ *malko* ‘tear’ may immediately evoke *milk*, which has the same consonants; the Basque word *istil* ‘puddle, mud’ does sound like *still*, and the Basque word for ‘still, quiet’ is *isil*, etc. These spontaneously-arising mental word associations, which vary from person to person, may in fact be of great value when the languages that you are examining have already been shown to be related and may lead to true advances in etymology; but, if you are trying to establish a new genetic relation, they are bound to be a real problem. A more robust methodology for establishing Basque roots and their meanings is required.

Finally, regarding the treatment of Basque words with obvious cognates in Romance languages that I mentioned in 6.2 (*abiatu* = Sp *aviar*, *hanka* = Sp *anca*, *harpoi* = Sp *harpón*, *asmatu* = Old Sp *asmar*, *eskalapoin* = Gasc *esclopon*, etc.), Blevins & Sproat (2021) make the following statement, which I find hard to interpret:

Basque (and Aquitanian) data used as the basis for reconstruction of Proto-Basque in Blevins (2018) and in this study has been carefully screened to eliminate loanwords, especially loans from Indo-European languages with which Basque has been in contact. (Blevins & Sproat 2021: 513)

Examining all the etymologies proposed by Blevins (2018) would take many hours of work. Based on the cases that I have examined, my sense is that the likelihood—or the Bayesian priors, if one wishes—that a good number of the novel etymologies in that book would withstand this sort of scrutiny is rather low.

Gorrochategui (2020b), for similar reasons to those expressed here and some additional ones, ends his review of Blevins (2018) with these words:

Por todo ello, aun reconociendo el interés de ciertos análisis fonológicos y prosódicos y agradeciendo el esfuerzo por una disposición ordenada del material, su hipótesis a favor de una relación de parentesco entre su protovasco y el indoeuropeo no alcanza el nivel de evidencia comparativa suficiente. (Gorrochategui 2020b: 308)

I can only agree. Paraphrasing and updating Gorrochategui’s conclusion, Blevins’ (2018) book is admirably well organized and some of the phonological analyses that it contains are interesting, but it has serious methodological issues. The statistical modelling in Blevins & Sproat (2021) is not convincing, given the little confidence that we can have in the reconstructed Proto-Basque roots.

---

²⁰ This mental association may be particularly strong for those of us who were trained in Generative Phonology. A fact that arises from memory for me is Lightner’s (1983: 205) proposal that, in the synchronic phonology of modern English, the words *long*, *length* and *dolicocephalic* have an underlying representation containing the root /dl-/.

Abbreviations

- ASJU* = *Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»*
EHHE = Lakarra, Manterola & Segurola 2019.
FLV = *Fontes Linguae Vasconum*
OEH = Euskaltzaindia 2017
RIEV = *Revista Internacional de los Estudios Vascos*
RS = Anonymous 1596

References

- Agud, Manuel & Antonio Tovar. 1988-1994. *Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca I-XXI* (incomplete). Published in fascicles in *ASJU*. Available online as *Supplements of ASJU* 37. <https://ojs.ehu.eus/index.php/ASJU/article/view/8625>.
- Allières, Jacques. 1992. Gascón y euskera: afinidades e interrelaciones lingüísticas. *ASJU* 26 (3). 801-812.
- Anonymous. 1596. *Refranes y sentencias*. Pamplona: Pedro Porrallis de Amberes. (Critical edn. by Joseba A. Lakarra, 1996, Bilbao: Euskaltzaindia.)
- Arbelaz, Juan José. 1978. *Las etimologías vascas en la obra de Luis Michelena*. Tolosa: Kardaberatz.
- Azkue, Resurrección María de. 1904-1905. *Diccionario vasco-español-francés*. Bilbao. (Repr. 1969, Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca.)
- Bakker, Peter. 2020. Review. *Advances in Proto-Basque Reconstruction with Evidence for the Proto-Indo-European-Euskarian Hypothesis*. *FLV* 130. 563-592.
- Bastardas, Reina & Manterola, Julen. 2020. Pour un traitement digne du 21e siècle des emprunts au protoroman du basque dans le DÉRom. In Éva Buchi & Wolfgang Schweickard (eds.), *Dictionnaire Étymologique Roman (DÉRom) 3: Entre idioroman et Protoroman (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 443)*, 217-242. Berlin-Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110654264-009>.
- Bengtson, John. 2017. *Basque and its closest relatives: A new paradigm. An updated study of the Euskaro-Caucasian (Vasco-Caucasian) Hypothesis*. Cambridge, Mass.: Association for the Study of Language in Prehistory.
- Blasco Ferrer, Eduardo. 2016. Protovascuence y paleosardo: reconstrucción y comparación / Palaeo-Basque and Palaeo Sardinian: Reconstruction and comparison. *Liburna* 9. 73-88.
- Blevins, Juliette. 2018. *Advances in Proto-Basque reconstruction with evidence for the Proto-Indo-European-Euskarian Hypothesis*. New York & London: Routledge.
- Blevins, Juliette & Ander Egurtzegi. 2017. Unexpected obstruent loss in initial obstruent-sonorant clusters: an apparent example from Basque. *Phonology* 34. 507-522.
- Blevins, Juliette & Richard Sproat. 2021. Statistical evidence for the Proto-Indo-European-Euskarian hypothesis: A word-list approach integrating phonotactics. *Diachronica* 38(4). 506-564. <https://doi.org/10.1075/dia.19014.ble>.
- Campbell, Lyle. 2017. Language isolates and their history. In Lyle Campbell (ed.), *Language isolates*, 1-18. Abingdon, Oxon & New York: Routledge.
- Chambon, Jean-Pierre & Greub, Yan. 2002. Note sur l'âge du protogascon. *Revue de linguistique romane* 66. 473-495.

- Echaide Itarte, Ana María [prepared by]. 1984. *Erizkizundi Irukoitza / Triple cuestionario / Triple questionnaire* (= IKER 3). Bilbao: Euskaltzaindia.
- Egurtzegi, Ander & Gorka Elordieta. 2013. Euskal azentueren historiaz. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (eds.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 163-186. Bilbao: UPV/EHU.
- Egurtzegi, Ander & Gorka Elordieta. in press. A history of the Basque prosodic systems. *Diachronica*.
- Estornés Lasa, Bernardo. 1997. *Diccionario español-uskara roncalés/Erronkariko uskararen hiztegia*. Iruña/Pamplona: Nafarroako Gobernua/Gobierno de Navarra.
- Euskaltzaindia [Basque Academy]. 2017. *Diccionario General Vasco/Orotariko Euskal Hiztegia*. Online: <https://www.euskaltzaindia.eus/oe>.
- Forni, Gianfranco. 2013. Evidence for Basque as an Indo-European language. *Journal of Indo-European Studies* 41 (1/2). 2-142.
- Gaminde, Iñaki. 1998. *Euskaldunen azentuak*. Bilbao: Labayru.
- Gavel, Henri. 1920. *Éléments de phonétique basque*. Paris: Champion.
- Guerra, Juan Carlos de. 1924. *Viejos textos del idioma: Los cantares antiguos del euskera*. San Sebastián: Martín y Mena. http://www.liburuklik.euskadi.eus//applet/libros/JPG/diputacion/FSS_001450/FSS_001450.pdf.
- Gómez, Ricardo & Koldo Sainz. 1995. On the origin of the finite forms of the Basque verb. In José Ignacio Hualde, Joseba A. Lakarra & R. L. Trask (eds.), *Towards a history of the Basque language*, 235-273. Amsterdam: Benjamins.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Gorrochategui, Joaquín. 1995. The Basque language and its neighbors in antiquity. In José Ignacio Hualde, Joseba A. Lakarra & R. L. Trask (eds.), *Towards a history of the Basque language*, 31-64. Amsterdam: Benjamins.
- Gorrochategui, Joaquín. 2009. Vasco antiguo: Algunas cuestiones de geografía e historia lingüística. *Palaeohispanica* 9. 539-555.
- Gorrochategui, Joaquín. 2011. Euskara zaharra. In *IKER 26: Pirinioetako hizkuntzak: lehen eta oraina*, 695-713. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Gorrochategui, Joaquín [Gorrotxategi, Joakin]. 2015. Akitaniera eta euskara. In Beatriz Fernández & Pello Salaburu (eds.), *Ibon Sarasola, gorazarre. Homenatge, homenaje*, 291-302. Bilbao: UPV/EHU. (Repr. in Gorrochategui, 2018, I, 445-454.)
- Gorrochategui, Joaquín. 2018. *Opera selecta I*, ed. by Blanca Urgell & José M. Vallejo. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Gorrochategui, Joaquín. 2020a. *Aquitanian-Vasconic: language, writing, epigraphy* (AELAW booklet 9). Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Gorrochategui, Joaquín. 2020b. *Fontes Linguae Vasconum*: orígenes y documentos para una Historia del Euskara. In Ekaitz Santazilia, Dorota Krajewska, Eneko Zuloaga & Borja Ariztimuño (eds.), *Fontes Linguae Vasconum 50 urte*, 295-313. Iruña/Pamplona: Nafarroako Gobernua/Gobierno de Navarra. <https://doi.org/10.35462/fontes50urte.19>.
- Gorrochategui, Joaquín & Joseba A. Lakarra. 2013. Why Basque cannot be, unfortunately, an Indo-European language. *Journal of Indo-European Studies* 41(1/2). 203-237.
- Hualde, José Ignacio. 1993. On the historical origin of Basque accentuation. *Diachronica* 10(1). 13-50.
- Hualde, José Ignacio. 1997. *Euskararen azentuerak (Supplements of ASJU 42)*. Donostia & Bilbao: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.

- Hualde, José Ignacio, 1999a. Basque accentuation. In Harry van der Hulst (ed.), *Word prosodic systems in the languages of Europe*, 947-993. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hualde, José Ignacio. 1999b. Pre-Basque plosives. In Jon Franco, Alazne Landa & Juan Martín (eds.), *Grammatical analyses in Basque and Romance linguistics*, 77-104. Amsterdam: Benjamins.
- Hualde, José Ignacio. 2003. From phrase-final to postinitial accent in Western Basque. In Paula Fikkert & Haike Jacobs (eds.), *Development in prosodic systems*, 249-281. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hualde, José Ignacio. 2006. Laringalak eta euskal azentuaren bilakaera. In Beatriz Fernández & Itziar Laka (eds.), *Andolin gogoan: Essays in honour of Professor Eguzkitza*, 497-511. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2008. Acentuación y cronología relativa en la lengua vasca. *Oihenart* 23. 199-217.
- Hualde, José Ignacio. 2012. Two Basque accentual systems and the notion of pitch accent language. *Lingua* 122. 1335-1351.
- Hualde, José Ignacio. 2015. Dialektologia dinamikoa. In Irantzu Epelde (ed.), *Euskal hizkerak eta dialektok gaur egun. Lapurdum*, Special Issue 3. 125-153.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27. <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio. 2020. Euskara Batu Zaharraren eta lehenagoko garaian berreraiketaren gainean: adibide bi. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (eds.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena. Koldo Zuazori gorazarre* [Festschrift for Koldo Zuazo], 295-317. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. in press. Accent shift and the reconstruction of Old Common Basque accentuation. In Haruo Kubozono, Junko Ito & Armin Mester (eds.), *Prosody and prosodic interfaces*. Oxford: Oxford University Press.
- Igartua, Iván. 2015. Diachronic effects of rhinoglottophilia, symmetries in sound change and the curious case of Basque. *Studies in Language* 39. 635-663.
- Kassian, Alexei. 2013. On Forni's Basque-Indo-European Hypothesis. *Journal of Indo-European Studies* 41 (1/2). 181-201.
- Lakarra, Joseba A. 1985. Larramendiren hiztegitzaren inguruan. *ASJU* 19 (1). 1-50.
- Lakarra, Joseba A. 1995. Reconstructing the Pre-Proto-Basque root. In José Ignacio Hualde, Joseba A. Lakarra & R. L. Trask (eds.), *Towards a history of the Basque language*, 189-206. Amsterdam: Benjamins.
- Lakarra, Joseba A. 1997. Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri. *ASJU* 31 (2). 447-535.
- Lakarra, Joseba A. 2009. Forma canónica y cambios en la forma canónica de la lengua vasca: hacia los orígenes del bisilabismo. *Palaeohispanica* 9. 557-609. (Acta Palaeohispanica, X.)
- Lakarra, Joseba A. 2011a. Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreraiketa: zenbait alderdi eta ondorio. *FLV* 113. 5-114.
- Lakarra, Joseba A. 2011b [2014]. Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara batu zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. In Irantzu Epelde (ed.), *Euskal dialektologia: Lehena eta oraina (Supplements of ASJU 69)*, 155-241. Bilbao: UPV/EHU.

- Lakarra, Joseba A. 2012. Mailegaketa eta berreraiketa euskararen historiaurrearen ikerketan. In Iván Igartua (ed.), *Euskara eta inguruko hizkuntzak historian zehar*, 17-74. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Lakarra, Joseba A. 2013a. Aitzineuskararen berreraiketa sakonagorantz: forma kanonikoa, kronologia, gramatikalizazioa. In Ricardo Gómez, Joakin Gorrotxategi, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (eds.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 275-324. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Lakarra Joseba A. 2013b. Protovasco: comparación y reconstrucción... ¿para qué y cómo? (Por una vascológia autocentrada, no ensimismada). In Paolo Francalacci *et al.* (eds.), *Iberia e Sardegna. Legami linguistici, archeologici e genetici dal Mesolitico all'Età del Bronzo*, 127-150. Firenze: Le Monnier.
- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Segurola. 2019. *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa (EHHE-200)*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Larramendi, Manuel de. 1745. *Diccionario trilingüe del castellano, vascuence y latin*, 2 vol. Donostia-San Sebastián: B. Riesgo y Montero.
- Larrasquet, Jean. 1939. *Le basque de la Basse-Soule Orientale (Collection Linguistique 46)*. Paris: Société de Linguistique de Paris.
- Lightner, Theodore. 1983. *Introduction to English derivational morphology*. Amsterdam: Benjamins.
- Lujanbio, Oihana. 2013 [2018]. Goizuetako azentu hiztegia. *ASJU* 47(2). 1-86.
- Luchaire, Achille. 1877. *Les origines linguistiques de l'Aquitaine*. Pau: Veronese.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskararen morfologiaren historiarako: artikulua eta erakusleak/ Towards a history of Basque morphology: Articles and demonstratives*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU. Doctoral dissertation.
- Manterola, Julen. 2019. Euskaltzaindiaren *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa (EHHE-200)*: etorkizunari begirako aurkezpen bat. *Euskera* 64(2, 2). 1165-1212.
- Manterola, Julen. 2020. Erdi Aroko onomastika eta euskal lexikoaren berreraiketa: *Zuazoren sustraiak*. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia & Koldo Ulibarri (eds.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena: Koldo Zuazori Gorazarre*, 511-534. Bilbao: UPV/EHU.
- Martinet, André. 1950. De la sonorisation des occlusives initiales en basque. *Word* 6. 224-236. (Repr. in André Martinet, 1964, *Économie des changements phonétiques*, 2nd edn., 370-388. Bern: A. Francke.)
- Meillet, Antoine. 1925. *La méthode comparative en linguistique historique*. Oslo: Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning.
- Michelena, Luis. 1957. Las antiguas consonantes vascas. In *Miscelánea homenaje a A. Martinet*, vol. 1, 113-157. Universidad de La Laguna. (Repr. in Michelena 2011, vol. VII. 57-92. English translation by R. L. Trask, The ancient Basque consonants. In José Ignacio Hualde, Joseba A. Lakarra & R. L. Trask (eds.). 1995. *Towards a history of the Basque language*, 101-136. Amsterdam: Benjamins.)
- Michelena, Luis. 1963. *Lenguas y protolenguas*. Salamanca, Universidad de Salamanca (= *Acta Salmanticensia, Filosofía y Letras*, 17, no. 2.) (Repr. in Michelena 2011, vol. I. 1-98.)
- Michelena, Luis, 1961. Los nombres indígenas de la inscripción hispano-romana de Lerga (Navarra). *Príncipe de Viana* 22. 65-74. (Repr. in Michelena 2011, vol. V. 261-264.)
- Michelena, Luis. 1970. Nombre y verbo en la etimología vasca. *Fontes Linguae Vasconum* 2. 67-93. (Repr., in Michelena 2011, vol. VII. 235-267.)

- Michelena, Luis [Mitxelena, L.] 1971. Egunak eta egun izenak. *Munibe* 23. 583-591. (English translation by José Ignacio Hualde, Days and names of days, 2020, *FLV* 130. 595-616.)
- Michelena, Luis. 1977. *Fonética histórica vasca*, 2nd edn. Donostia-San Sebastián: Diputación Foral de Guipúzcoa. (Repr. in Michelena 2011, vol. VI.)
- Michelena, Luis. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-303. (Repr. in Michelena 2011, vol. VII. 517-544.)
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas*, 15 vols. (*Supplements of ASJU* 54-69), ed. by Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz. Donostia-San Sebastián & Vitoria-Gasteiz: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.
- Moguel, Juan Antonio. 1881 [1802]. *El doctor Peru Abarca, catedrático de la lengua vascongada en la Universidad de Basarte*. Bilbao: Elizalde. (Online: <https://klasikoak.armiarma.eus/idazlanak/M/MogelJAAbarka.htm>).
- Mounole, Céline. 2014 [2018]. *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU (= *ASJU* 48). <https://ojs.ehu.eus/index.php/ASJU/issue/view/1701>.
- Mounole, Céline & Joseba A. Lakarra. 2018. Euskara arkaikoa. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Euskararen historia*, 352-468. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritz/Gobierno Vasco.
- Olalde, Iñigo, et al. 2019. The genomic history of the Iberian Peninsula over the last 8,000 years. *Science* 363 (6432). 1230-1234. <https://doi.org/10.1126/science.aav4040>.
- Rix, Helmut, Martin Kümmel, Thomas Zehnder, Reiner Lipp & Brigitte Schirmer. 2011. *Lexicon der Indogermanischen Verben*, 2nd edn. Wiesbaden: Reichert.
- Rohlf, Gerhard. 1977. *Le gascon*, 3rd ed. (= Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie, 85). Tübingen & Pau: Max Niemeyer Verlag & Marrimpouey Jeune.
- Saroiñhandy, Jean. 1913. Vestiges de phonétique ibérienne en territoire roman. *RIEV* 7 (4). 475-497.
- Trask, R. L. 1985. On the reconstruction of pre-Basque phonology. In José L. Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, 885-891. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Trask, R. L. 1997. *The history of Basque*. London: Routledge.
- Urgell, Blanca. 2004. Etimologia eta neologia Larramendiren *Hiztegi Hirukoitz-ean* (1745). *Lapurdum* 9. 299-310. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.882>.
- Watkins, Calvert. 2011. *The American heritage dictionary of Indo-European Roots*, 3rd edn. Boston & New York: Houghton Mifflin Harcourt.

**Notas sobre toponimia de origen romano en Álava,
complementarias a la obra
Álava / Araba. Los nombres de nuestros pueblos (2015)
de P. Salaberri**

*Quotes about toponymy of Roman's origin in Álava, complementaries
to the work Álava / Araba. Los nombres de nuestros pueblos (2015)
by P. Salaberri*

Valeriano Yarza Urquiola*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: In this work we present our interpretation and explanation about the names of the localities of Álava which come from the legacy of the Roman colonisation in the territory, included the County of Treviño. Those names spread throughout all the space of Álava in harmony with the names of Basque origin. This way, they form an historical reality that goes back 2000 years ago.

In the toponymy of Álava we can feel the Celtic trace, probably the oldest in this area, prior to Romans and Vascones, according to the ancient literary testimonies. We include in the article their place's names which survived and we incorporate likewise a few Gallo-Roman toponyms, introduced in Álava, in a close moment to the fall of the Roman Empire, by people coming from Aquitania.

KEYWORDS: Álava/Araba; Treviño; toponymy of Roman's origin; Patxi Salaberri Zaratiegi.

RESUMEN: *En este trabajo presentamos nuestra interpretación y explicación sobre los nombres de las localidades alavesas que proceden del legado de la colonización romana en el territorio, incluido el Condado de Treviño. Tales nombres se extienden por todo el espacio alavés en armonía con los nombres, sobre todo, de origen eusquérico, conformando una realidad histórica que se remonta a 2000 años.*

Está también presente en la toponimia alavesa la huella céltica, la más antigua, a lo que parece, en esta zona, anterior en todo caso a romanos y vascones, según se desprende de los testimonios literarios antiguos. Incluimos en el artículo sus nombres de lugar conservados e incorporamos igualmente unos pocos topónimos galorromanos, que parecen haber sido implantados en el dominio alavés en un momento cercano a la caída del Imperio Romano por gentes procedentes de Aquitania.

PALABRAS CLAVE: Álava / Araba; Treviño; toponimia de origen romano; Patxi Salaberri Zaratiegi.

* **Correspondencia a / Corresponding author:** Valeriano Yarza Urquiola. C/ Bermingham, 21-4.º C (20001 Donostia-San Sebastián) – yarzavaleriano@gmail.com

Cómo citar / How to cite: Yarza Urquiola, Valeriano (2020 [2022]). «Notas sobre toponimia de origen romano en Álava, complementarias a la obra Álava / Araba. Los nombres de nuestros pueblos (2015) de P. Salaberri», *ASJU*, 54 (1-2), 53-122. (<https://doi.org/10.1387/asju.23417>).

Recibido/Received: 2021-06-10; Aceptado/Accepted: 2022-02-02. Publicado online / Published online: 2022-02-09.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

Esta obra está bajo una Licencia

Creative Commons Atribución-NoComercial-SinDerivadas 4.0 Internacional

1. Introducción

En el año 2014 nos fue publicado un artículo sobre toponimia de ascendencia romana en Guipúzcoa. Un año más tarde vio la luz otro artículo nuestro sobre toponimia de origen romano en Vizcaya. En nuestro ánimo estaba que en un tercer artículo tratáramos de la toponimia de procedencia romana en Álava. Y es lo que hoy presentamos.

En este trabajo hacemos referencia a los artículos y, sobre todo, a la obra de P. Salaberri *Araba / Álava. Los nombres de nuestros pueblos* (Euskaltzaindia, 2015), que citamos profusamente. De ella hemos extraído los datos de los testimonios en los que se documenta la presencia de las diferentes poblaciones y hemos tenido en cuenta las reflexiones, explicaciones y propuestas del investigador. La obra de Salaberri es un detallado trabajo sobre toponimia alavesa en torno al que hemos tenido a bien hacer una serie de anotaciones. En su mayor parte, las propuestas aquí expuestas complementan las de Salaberri ofreciendo matices en unos casos y alternativas en otros. Antes que él ilustres autores como J. Caro Baroja, M.ª L. Albertos y L. Mitxelena habían dejado su impronta con sus estudios sobre la toponimia del territorio alavés. Más tarde, otros autores (véase Bibliografía completa en la obra de Salaberri, 2015) han ido ocupándose de nuevos aspectos de la toponimia alavesa y treviñesa, haciendo que aumente nuestro conocimiento sobre ellas y se vaya formando un corpus más amplio en torno a la materia.

En nuestro caso, el propósito del artículo es ofrecer nuestra interpretación personal de los topónimos alaveses de origen no vasco, es decir, los procedentes, sobre todo, de la romanización, de raíz latina en la mayoría de casos, tema propio de nuestra formación académica, respetando los análisis y las explicaciones de los diferentes especialistas y discrepando de ellos, con el deseo de contribuir, aunque sea modestamente, a un entendimiento más completo de los nombres de lugar del territorio.

En la presentación de su libro Salaberri animaba a nuevas aportaciones por parte de estudiosos amantes de la materia, lo que ahora hacemos en este artículo, sin ánimo de polémica y sin pretensiones, objetivo imposible, de poseer la verdad absoluta con nuestras propuestas.

1.1. Primeros testimonios

Las fuentes antiguas sobre topónimos alaveses son escasas, como ocurre con Guipúzcoa y sobre todo con Vizcaya.

Plinio (*Nat. Hist.* 3, 26), siglo I d. C., cita a los *Alabanenses*, que serían los habitantes de *Alba*, y a los *Velienses*, de *Veleia*.

Ptolomeo, s. II d. C., nos da la mayor información del territorio con esta serie de poblaciones, once en total, recogidas en su obra: *Deobriga* y *Uxama Barca* (2, 6, 52); *Suestasium*, *Tullica* y *Veleia* (2, 6, 64); *Gebala*, *Gabalaeca*, *Tullonium*, *Alba*, *Segontia Paramica* y *Tritium Tuboricum* (2, 6, 65). La raíz céltica o indoeuropea precéltica del nombre de todas ellas parece clara. El *Itinerario de Antonino*, siglo III d. C., en la vía xxxiv de Astorga a Burdeos, recoge cinco de ellas: *Deobriga*, *Beleia*, *Suessatio*, *Tullonio* y *Alba*. Su ubicación (véase Santos 1988) parece resuelta en el caso de *Uxama*

Barca (Castros de Lastra, Valdegobía / Gaubea), *Suessatio* (Arkaia, Vitoria-Gasteiz), *Veleia* (Iruña de Oka-Veleia), *Gebala* (Santa Lucía de Gebara, Barrundia) y *Tullonio* (Alegría-Dulantzi).

En el caso de *Deobriga* hay autores que defienden su localización próxima a Comunión y otros en Arce-Mirapérez, cerca de Miranda de Ebro. En cuanto a *Alba*, la mayoría de especialistas la sitúan en Albéniz, porque casan bien la semejanza del nombre y la distancia que señala el *Itinerario de Antonino* desde la *mansio* de *Tullonio* a *Alba*. Más recientemente (cfr. Gil & Filloy 2000: 115-117), los arqueólogos estiman que el enclave se encuentra en San Román de San Millán. Del resto no hay sino especulaciones.

Los datos, sin embargo, son bastante ricos en el ámbito de las inscripciones, la mayoría funerarias. De las 228 halladas en la Comunidad Autónoma de Euskadi, 2 pertenecen a Guipúzcoa, 17 a Vizcaya, el resto a Álava (Ciprés 2006), todas ellas en latín, procedentes sobre todo de Iruña y alrededores, y del oriente alavés, fechadas desde mediados del siglo I d. C. las primeras.

Ello indica que tras la conquista total de la Galia (52 a. C.) y de Hispania (19 a. C.) la penetración romana fue imparable, siendo testimonio de ello la onomástica de las localidades y las inscripciones. Si en el caso de Vizcaya decíamos (Yarza 2015) que la mitad de sus poblaciones poseen un nombre relacionado con el mundo romano, aportado por los colonos que se asentaron en la zona, el porcentaje en Álava es algo mayor. Casi todas las demás portan un nombre eusquérico, compartiendo espacio por todo el territorio con las de origen romano.

Se registra asimismo un estimable número de poblaciones con un nombre, que, según la interpretación que vamos a presentar, podrían pertenecer al ámbito celta y galorromano, como *Abetxuko*, *Aramaió*, *Arganzón*, *Armiñón*, *Ayala*, *Berganzo*, *Bernedo*, *Bikuña*, *Dallo*, *Dordoniz*, *Dulantzi*, *Étura*, *Gamboa*, *Gazeo*, *Gobeo*, *Langara*, *Mesanza*, *Mioma*, *Murga*, *Okariz*, *Okina*, *Pariza*, *Sabando*, *Trocóniz*, *Virgara*... No ofrecemos la lista de todos los posibles topónimos galorromanos, dado que la seguridad no es completa y las dudas persisten, por lo que creemos que es mejor analizar separadamente cada uno de ellos y realizar una propuesta.

Escapa a este artículo la cuestión de la primera presencia de gentes de habla vasca en este territorio, pero, a la vista de los testimonios toponímicos arriba citados, los primeros habitantes conocidos del territorio alavés son de habla celta, allí establecidos todavía en el siglo I d. C. A partir del siglo I a. C., esto es, desde época augústea, en Álava entran los romanos y los anteriores habitantes son asimilados lingüísticamente, aunque los nombres de algunas de sus poblaciones se mantienen aún en el siglo III, como se ve en el *Itinerario de Antonino*.

Nuestra conclusión personal, que no deja de ser una hipótesis más por falta de datos, es que, a la vez que se afianzan los romanos y desaparece la presencia céltica, toman el relevo de éstos gentes de habla vasca, provenientes de Navarra, quizá en el s. VI, antes, en todo caso, de la dominación visigótica, siglos VI-VIII, época en la que, una vez caído el imperio romano a fines del siglo V, gentes de habla vasca se adueñan del solar alavés y dan nombre en su idioma, el euskera, a sus poblaciones, bien que en la toponimia queden en gran cantidad los nombres de los anteriores dueños, los romanos. La controversia sobre el tema es conocida y se nos permitirá, creemos, que expresemos nuestra humilde opinión.

Otra cuestión no resuelta es la presencia en territorio alavés de gentes con modas mortuorias de tipología transpirenaica, atestiguada por el hallazgo de la necrópolis de Aldaieta (Nanclares de Gamboa), s. VI-VIII, que podría explicar bastantes de los topónimos antes citados y otros: *Aramaiona*, *Estarrona*, *Gamboa*, *Gauna*, *Ixona*, *Letona*, *Ondona*... En la zona de *Gamboa* se encuentran los despoblados de *Abitona*, *Iroxona* y *Marantxona* y en la de *Albaina* se halla *Berbijona*. Con ello no queremos decir que la venida de gentes transpirenaicas se hubiera producido precisamente en esos siglos, pero parece la mejor hipótesis, dado que el Imperio Romano estaba finiquitado para entonces. En Vizcaya (véase Yarza 2015: 370-373) se registran igualmente topónimos en *-ona*: *Allona*, *Bedarona*, *Durañona*, *Lejona*, *Lemona*, *Licona*, y apellidos con el mismo suf., quizá procedentes de heredades: *Acilona*, *Bertendona*, *Letona*, *Mallona*, *Zamacona*, *Zarandona*, que Caro Baroja (*Mat.*, 95), a quien sigue Mitxelena (1973: 489), no considera propios ni del latín ni del euskera, sino seguramente de una lengua indoeuropea, como el celta, añadimos nosotros. En Guipúzcoa se documentan dos topónimos en *-ona*: *Arrona*, derivado, en nuestra opinión, del antropónimo *Arrus*, documentado en la Galia Narbonense, y *Cestona*, procedente, creemos, del nombre personal *Cestus*, atestiguado en Aquitania.

Los topónimos con el suf. *-ona* son muy abundantes en los repertorios onomásticos galorromanos, pero también se dan otras composiciones. Ello se puede ver en nombres de localidades situadas a lo largo de la llanada alavesa, en la ruta Astorga-Burdeos, que, en nuestra opinión, poseen raíz, sobre todo, céltica: *Abetxuko*, *Añua*, *Apodaka*, *Ayala* (despoblado en Alegría / Dulantzi), *Bikuña*, *Ehari*, *Dallo*, *Etura*, *Gasteiz*, *Gazeo*, *Gobeo*, *Langara*, *Langarika*, *Okariz*, *Trokoniz*... Algunos parecen pertenecer al mundo germánico: *Argomaniz*, *Matauco*, nada extraño tras la invasión bárbara, siendo Álava tierra de paso.

Exceptuados los que citan las fuentes literarias antiguas, cuyo límite temporal conocemos, en el resto de topónimos ignoramos su entrada en la geografía alavesa, pudiendo haberse producido antes, durante o después de la dominación romana, sin que poseamos certeza sobre la época concreta.

1.2. Composición de los topónimos

Las fórmulas para la creación de los topónimos de origen romano son conocidas, siendo mayoría abrumadora los nombres de localidad basados en un antropónimo al que se ajusta un sufijo. Pero hay también otros procedimientos. Veamos los más utilizados, con posibles ejemplos, sin excluir la posibilidad de que algunos no sean ciertos.

1. Sufijo *-anus*, quizás en origen de propiedad: *Abornikano*, *Apricano*, *Arriano*, *Bitoriano*, *Jocano*, *Katadiano*, *Legutiano*, *Lubiano*, *Lukiano*, *Miñano*, *Ziriano*...
2. Sufijo *-ana*, fem. del anterior, el más extendido: *Adana*, *Albaina*, *Angostina*, *Antezana*, *Antoñana*, *Añana*, *Audikana*, *Crispiana*, *Durana*, *Leciñana*, *Lopidana*, *Mandojana*, *Maturana*, *Ordoñana*, *Quejana*, *Subijana*, *Zambrana*...
3. Sufijo *-ani* > *-ain*, quizás el gen. sg. o nom. pl. correspondiente a los anteriores: *Andoin*, *Agurain*, *Munain*, *San Martín de Galvarín*, *Urabain*...

4. Sufijo de propiedad *-icus*, en genit. *-ici*: *Albeniz, Apellaniz, Arangiz, Argomaniz, Ariníz, Dordoniz, Estibaliz, Gasteiz, Gordeliz, Markinez, Okariz, Trokoniz...* Algunos convirtieron *-iz* en *-es*: *Añes, Korres, Langrares, Melleles, Retes...*
5. Sufijo *-aca, -eca, -ica, -ca, -g(u)a*: *Alangua, Apodaca, Artziniega, Caranca, Langarika, Manurga, Muergas, Murga, Ozeka, Pangua, Tertanga...*
6. Sufijo *-iko* (latinizado *-icus*) > *-ico, -iego, -go*: *Araico, Kuartango, Lanciego, Matauco, Samaniego...*
7. Sufijo de lugar *-eta* > *-eta, -eda* (tradicionalmente considerados cognados, aunque esto no es seguro): *Amarieta, Azaceta, Fresneda, Gazeta, Marieta, Ogueta, Moreda, Onraita-Erroeta, Payueta...*
8. Sufijo de lugar *-etum* > *-tu, -itu, -edo, -do* (igualmente considerados, sin seguridad, cognados): *Acebedo, Alcedo, Caicedo, Faido, Junguitu, Maeztu, Musitu, Okendo, Pinedo, Salcedo, Zurbitu...*
9. Nombres personales en genit. indicando la posesión: *Argote, Berantevilla, Ehari, Erbi, Eribe, Kripán, Lacervilla, Nuvilla, Villamaderne, Villanañe, Villausi...*
10. Topónimos en *-ón*, procedente del acusat. de la 3.ª decl. latina *-on(em)* de temas en nasal (*-o, -onis*): *Armiñón, Barrón, Comunion, La Puebla de Arganzón, Lantarón, Oyón, Pipaón, Salinillas de Buradón, Salmantón, Sobrón...*
11. Sufijo de población *-ona*: *Aramaiona, Estarrona, Ixona, Letona, Ondona...*, posiblemente de origen galorromano según el punto de vista que defendemos aquí.
12. Nombres personales masculinos en acusat., caso universal, *-um* > *-u, -o*: *Arbulu, Azilu, Corro, Cucho, Doroño, Garaio, Gazeo, Gobeo, Gereñu, Maroño, Tuyo...* Es posible que alguno hubiera poseído inicialmente el sufijo *-anum*, perdiéndolo posteriormente.

A continuación, iniciamos nuestro comentario acerca de los nombres de población alaveses, de raíz no eusquérica, siguiendo para mayor claridad el orden alfabético. En las continuas referencias a la obra de 2015 de Salaberri no damos el año, solo la página, para no cansar al lector. Todos los datos sobre documentación (1.ª doc., etc.) los hemos tomado, reiteramos, sin excepción de esa misma obra, de la que nos servimos en este artículo para exponer nuestra propia interpretación de algunos topónimos, distinta en bastantes casos de la del autor, como se podrá observar, pero coincidente en muchas ocasiones. En esta situación de coincidencia se encuentra la explicación de numerosos topónimos, concretamente: *Abezia, Acebedo, Alangua, Albaina, Albéniz, Alcedo, Aletxa, Angostina, Antezana, Antoñana, Apellaniz, Aperregi, Apreguindana, Aprikano, Araico, Argandoña, Arreo, Baranbio, Berantevilla, Berrikano, Bitoriano, Caranca, Cucho, Dibiña, Domaikia, Durana, Escanzana, Estibaliz, Faido, Fontecha, Fresneda, Gebara, Gereña, Gereñu, Golernio, Gometxa, Guinea, Hereña, Jugo, Kontrasta, Kuartango, Lacorzana, Ladrera, Lanciego, Lubiano, Lukiano, Luko, Maroño, Maturana, Moreda, Murua, Nanclares, Opakua, Oteo, Paul, Pinedo, Portilla, Rivabellosa, Salcedo, Salinas de Añana, Samiano, Tertanga, Tobera, Tobillas, Trasponete, Treviño, Tuesta, Urtupina, Valderejo, Villabezana, Villabuena, Villaluenga, Villamaderne, Villamanca, Villanañe, Villodas, Yécora*. Todos ellos están presentes en la citada obra de Salaberri. Nuestra intención inicial era incluirlos en nuestro trabajo,

aunque fuera con una mínima nota, pero finalmente hemos desistido, para no alargar excesivamente el artículo.

2. Topónimos

ABETXUKO (Vitoria-Gasteiz)

1.ª documentación: *Avoggoco*, 1025 (La Reja), pronunciado *Avochoco*. L. Albertos (1970: 178) estima que es un topónimo de raíz indoeuropea derivado de **Auoio-cum*. Salaberri, p. 49, explica el topónimo partiendo del antropónimo *Auentinus* en una secuencia evolutiva imposible. Sol. & Sal., p. 479, registran el nombre personal *Abuidiacus*, que podría haber entrado en la formación del topónimo en evolución romance: **(fundu[m]) Abuidiacu(m) > *Aboiaco > *Abochaco > Avochoco*, por asimilación vocálica, y *Abuchucu > Abechucu*, por disimilación. Del., p. 223, recoge el nombre de lugar *Aboudiakon*, muy similar al anterior y al propuesto por Albertos.

ABORNIKANO (Urkabustaiz)

1.ª doc.: *Aburnicano* o *Abornicaco* (1257). Pudiera proceder, como quiere Salaberri, p. 51, de *Agornicus* (Sol. & Sal., 9) en esta secuencia: **(fundu[m]) Agornicanu(m) > Abornicano*, confundándose la oclusiva *-g-* con la también oclusiva *-b-*. En un artículo nuestro (Yarza 2010) defendíamos que el topónimo ibérico *Otogesa*, presente así en todos los códigos, transmitido por Julio César (*Bellum Ciuile*, 1, cap. 61, 68 y 70), aparece como *Otobesa* en todas las inscripciones, vacilación a la que no es ajena el euskera, como dice Mitxelena (*FHV*, 18) citando algunos ejemplos: *mallegradu* y *mallebatu*, *mogitu* que viene de *mobitu*, *gurasoak* y *burasoak*... Pero, como señala el propio Salaberri, no se puede dejar de lado el antropónimo *Aburnius* (Sol. & Sal., 5), que, incorporando el suf. patronímico *-icus*, se habría convertido en *Aburnicus* y, finalmente, tras recibir el suf. de propiedad *-anus*, habría tomado su forma definitiva: **(fundu[m]) Aburnicanum > Aburnicano*.

ACOSTA / OKOIZTA (Zigoitia)

1.ª doc.: *Okoizta*, 871; *Ocoizta*, 984; *Acoxta*, 1450. Podría estar formado con el nombre personal *Oconius* (Sol. & Sal., 130; Del., 266, con interrogación) más el suf. *-ici*, esto es, **(uilla) Oconici > *Oconiz*, y más tarde se habría añadido el suf. *-eta* de lugar: **Oconizeta > *Ocoizeta > Okoizta*, luego convertido en *Acosta* por etimología popular. Pero es una fórmula poco presente en toponimia vasca.

Parece preferible la interpretación del topónimo a través de *Oko*, nombre de monte, + *iz*, es decir, *(h)ai(t)z > *Okoiz > Okoiz + -eta > *Okoizeta > Okoizta*. Sobre la localidad se destaca, junto al Gorbea, el monte *Oketa*, llamado también *Gorbea Txiki*. Pero no se puede descartar que *Oketa* hubiera tomado su nombre de *Okoizta*.

ADANA (San Millán / Donemiliaga)

1.ª doc.: *Adanna*, 1025 (La Reja). Salaberri, pp. 52-53, con muchas dudas relaciona este nombre de lugar con el antropónimo *Adenna*, que no acaba de localizar: **(uilla) adennana > Adana*.

Hay otros nombres que podrían haber originado *Adana* como *Adius* (Del., 223; Sol & Sal., 7) y *Addius* (Sol. & Sal., 7): **(uilla) Ad(d)iana* > *Adana* con reducción del grupo *-ia*, fenómeno, como vamos a ver, bastante habitual.

AGUILLO (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Agellu*, 1025 (La Reja). Puede proceder el topónimo, como explican Caro Baroja (1980: 189) y Salaberri, p. 53, de *agellu(m)* ‘campo pequeño’, diminutivo de *ager*.

Pero también hay que tener en cuenta una larga lista de antropónimos que podrían explicar el topónimo (Sol. & Sal., 9): *Agelaeus*, *Ageleius*, *Ageleus*, *Agelleius*, *Agellius*, *Agileius* (también en Del., 224), *Agilius*, *Agilleius*, *Agillus*, p. ej.: **(fundu[m]) Agelliu(m)* > *Agellu* > *Aguillo*, donde solamente se utiliza, como veremos en otros casos, el nombre del propietario en acusativo, convertido en caso universal.

ALDA (Harana /Valle de Arana)

1.ª doc.: *Alda*, 1203. Salaberri, p. 63, cita varios términos eusquéricos, *alde*, *aldai*, *aldabe*, *aldapa*, *malda*, que pudieran estar relacionados con el topónimo, pero no acepta ninguno. Siguiendo la línea antroponímica, se encuentra documentado el nombre personal *Aldius* (Sol. & Sal., 11), que habría podido entrar en la fórmula **(uilla) Aldia* > *Alda*, con caída de la *-i-*, fenómeno nada raro, como se puede observar en el caso de *Gazeo*, que deriva de *Gazeio* o en el de *Guinea*, que procede de *Kineia*. Sin embargo, en el caso de *Aldia*, la pérdida de la *-i-* nos parece más difícil. Más sencilla sería la solución con un no documentado **Aldus*, bien que tengamos el germánico *Aldous*, en italiano *Aldo*.

ALEGRÍA-DULANTZI

1.ª doc.: *Dullanzi*, 1025 (La Reja); en 1295 *Dulance*. Están documentados los nombres personales *Tullianus* (Sol. & Sal., 192) y *Tullonius* (*ibid.*), éste último idéntico al del nombre de una divinidad que se halla en una inscripción descubierta en Alegría-Dulantzi, localidad que, por otra parte, sería la *Tullonio* que transmiten Ptolomeo y el *Itinerario de Antonino*. De ahí que la tendencia natural sea la de ligar etimológicamente *Tullonio* y *Dulantzi*, pero cuesta explicar el paso de *-o-* > *-a-* y la desinencia *-zi* / *-tzi*. A no ser que se hubiera creado a partir de *Tullonius* o de *Tullianus* el nombre **Tullantia*, que hubiera pasado a **Dullanci(a)* > *Dulanzi*.

Salaberri, p. 159, estima que se trata del genitivo de un nombre personal, esto es, **Tullantius*, pero dice que lo más parecido que encuentra es *Turantius*. También está registrado el nombre de varón *Dullanius* (Sol. & Sal., 70), que con el sufijo *-icus*, en genitivo, es decir, *-ici*, podría formar esta secuencia: **(uilla) Dullan(i)ci* > *Dullanzi* > *Dulanci* / *Dulantzi*. El problema es que el elemento final *-ici* suele convertirse en *-iz* en romance, evolución no consumada en este caso. No obstante, es nuestra primera opción. Es más, creemos que el nombre original pudo haber sido el hidrónimo galorromano *Duranius* (Del., 247) + *-ici*, esto es, *Duranci*, luego *Dulanci*, habiendo pasado la *-r-* a *-l-* en romance. *Duranius* se documenta en Aquitania.

En Alegría-Dulantzi se han hallado restos de la basílica cristiana de San Martín, de mediados del siglo VI (Loza *et al.* 2016), y en ella cucharas para la liturgia, apareciendo en una de ellas el nombre *Agreci*, genit. de *Agr(o)ecius* (Velázquez *et al.* 2017). En el interior de la basílica y en el exterior junto al baptisterio se han encontrado enterramientos de individuos inhumados según costumbres mortuorias procedentes de zonas norpirenaicas, lo que puede relacionarse con la existencia de la cercana necrópolis de Aldaieta. El testimonio del topónimo de 1295, *Dulance*, recuerda el nombre del río galo *Druentia*, en la actualidad *Durance*, lo que lleva a pensar que quizá fue este hidrónimo el que dio nombre a la localidad. Por Alegría-Dulantzi discurre un pequeño río, del mismo nombre, que va a dar en el Zadorra.

ALORIA (Amurrio)

1.ª doc.: *Aloria*, 1257. Se encuentran documentados los nombres personales *Alurius* (Sol. & Sal., 13) y *Allurius* (Del., 225), que pudieran haber entrado en la formación latina del topónimo en evolución vasca o romance: *(uilla) *Alluri(an)a* > *Aloria*.

AMÁRITA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Hamarita*, 1025; *Amarieta*, 1305. A nuestro parecer, el topónimo se puede explicar a través de la vía antroponímica. Salaberri, p. 65, piensa inicialmente en el nombre de persona *Amerite* (Sol. & Sal., 14) + *-ana*: *(uilla) *Ameritana* > *Hamarita* > *Amarita*, proponiendo también el nombre *Ammarus*, quizás documentado en Salvatierra / Agurain en un epígrafe perdido: *Segontius Ammari f(i)lius*, lo que daría un alto grado de fiabilidad a la hipótesis (si bien algunos interpretan *Iammari*, *Tammari*, o incluso *Ianuari*; cfr. Albertos 1970; Echevarría 1989: 147).

Nosotros creemos que la formación del topónimo se puede producir con el nombre personal *Ammarus* o *Ammarius* (Sol. & Sal., 14), más el sufijo *-eta*, es decir, *Amarieta*, presente en el segundo testimonio del término, luego *Amarita*. Pero atendiendo a la aspiración, que posiblemente advierte de la pérdida de un elemento inicial, también habría que pensar, en los nombres *Cam(m)arus* y *Cammarius* (Sol. & Sal., 43 y 307): *Cammarieta > *Hamarita* y *Amarieta* > *Amarita*. Ejemplos de la pérdida de la oclusiva *c-* en inicial lo tenemos en el sust. latino *cauea*, que pasa en euskera en algunas zonas a *(h)abia* o los sust. *kamaña* y *kamarra* que en guip. se pronuncian *amaña* ‘cama de pastores’ y *amarra* ‘cangrejo’ (FHV, 251-252).

En cuanto a la reducción de *-ieta* en *-ita*, un ejemplo se nos presenta en el apellido *Garaieta, que se ha convertido en *Garaita* y en *Garita* (Mitxelena 1973: 264). Salaberri, p. 73, cita el topónimo alavés *Anúcita*, derivado de los atestiguados *Anuzquita* (1025, La Reja), *Anunceta* (1168-1204), *Anuncieta* (1254).

AMURRIO

1.ª doc.: *Amurrio*, 1085. Como ya dijimos en un artículo anterior (Yarza 2015: 352), en nuestra opinión *Amurrio* deriva de los muy documentados antropónimos *Mamurra* o *Mamurrius* con la adición del sufijo de propiedad *-anum*: *(fundu[m]) *(M)amurria(n)u(m)* > *Amurriao > *Amurrio*, con pérdida de la *M-* inicial por disimi-

lación consonántica, cuya explicación ofrecemos ampliamente en nuestro citado artículo (2015: 351-352).

En La Rioja, cerca de Cihuri, comarca de Haro, se encuentra el topónimo *Murrhuri* (Cartulario de San Millán 421, 1075) y en ubicación imprecisa *Amurriburi* (Cartulario de San Millán 101, 989 (cfr. Peterson 2010)). Ambos topónimos parecen significar ‘villa de (*M*)*amurrius*’.

ANDA (Kuartango)

1.ª doc.: *Anda*, 1257. Salaberri, p. 67, acude a un desconocido **Antus*, variante del documentado *Antius*, más el suf. *-ana*. Nosotros nos servimos del nombre *Andus* (Del., 226) + *-ana* > **(uilla) And(an)a* > *Anda*. El nombre está atestigüado en Novepopulania y Aquitania.

ANDOIN (Asparrena)

1.ª doc.: *Anduiabin*, 1025 (La Reja); *Andoyn*, c. 1275; *Andoin*, 1373. Según propusimos en un artículo anterior (2015: 358), el topónimo podría derivar de *Antonius* + el sufijo *-anus*, en genitivo *-ani* > *-ain*: **(uilla) Antoniani* > *Anduiabin* > **Andoain* > *Andoin*. El cierre de *-o-* en *-u-*, escribe Mitxelena (FHV, 54), se da principalmente ante *n*, aunque la similitud fonética entre las dos vocales hace que luego *-u-* se abra en *-o-*. La aspiración presente en el primer testimonio, si es fonética, podría reflejar la caída de la segunda nasal, sin reflejarse la caída de la primera. La caída de la segunda *-a-* se observa en otros topónimos como los navarros *Barbariain* > *Barbarin* y *Luquiain* > *Luquin*.

ANDOLLU (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Andollo*, 1593. Albertos (1970: 207) estima que es una deformación de *Antonius* o que deriva de *Antullus*. Este nombre está bien documentado, en Del., 227 (cinco veces) y Sol. & Sal., 293, y en evolución eusquérica pudiera haber dado *Antullu(m)* > *Andollu*. Pero existe una dificultad y es que en euskera el grupo *-ll-* latino se convierte normalmente en *-l-*, p. ej. *castellu(m)* > *gatzelu*. Salaberri, p. 71, propone, a partir de *Antonius*, la formación siguiente: **Antoninu* > **Antoli(n)u* > **Andollu* > *Andollu*.

AÑASTRO (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Angastro*, 1082. Topónimo difícil de interpretar. Quizá *Añ-* tenga que ver con *agnus*, *-a* ‘cordero’ y *-astro* pudiera representar el sufijo en género neutro del latín tardío *-ast(e)rium*, masculino *-aster*, *-tri* (*patraster* ‘padrastró’), femenino *-astra*, *-ae* (*matrastra*), ‘lugar de’, por lo que el término vendría a significar ‘sitio pequeño de corderos’, ‘pequeño establo de corderos’, sin haber adoptado el sentido despectivo actual, sino tan solo el diminutivo. La composición recuerda a *monasterium* ‘sitio de monjes’, vocablo tomado del griego en el siglo iv. Muy cerca se encuentra Estavillo, que Mitxelena (1984: 286) interpreta como ‘pequeño establo’.

En otro sentido, el nombre del término podría contener el antropónimo *Annius*, bien conocido en Álava, más el citado sufijo *-asterium*: **Anniasteriu(m)* > **Añasterio* > *Añastro* 'heredad de *Annius*', pero no hay casos iguales. Muy parecido, sin embargo, es el caso de *Txintxetru* (véase este topónimo).

AÑES (Ayala / Aiara)

1.ª doc.: *Sancti Vincenti de Annis*, 864; *Annies*, 866. Coincidimos con Salaberri, p. 74, en que *Annius* se encuentra en la base del topónimo, pero nosotros le añadimos el sufijo *-icus* de propiedad en genitivo: **Annici* > **Anniz* > *Annis* > *Annies* > *Añes*.

AÑUA (Burgu)

1.ª doc.: *Aniu*, 1025 (La Reja); *Ainnu*, 1066. No sería nada raro que el término proviniera de *Annius*: **(fundu[m]) Anniu(m)* o *Anni(an)u(m)* > *An(n)iu* > *Añu* + la terminación *-a*, ya presente en el topónimo en el s. XIII, del artículo vasco o del nombre de las ciudades en romance. En Del., 227 se recoge el antropónimo *Annua*.

APODAKA (Zigoitia)

1.ª doc.: *Apodaca*, 1025 (La Reja). Mitxelena (1981) hace derivar el término de la expresión latina *caput aquae*, que en romance habría evolucionado a **cap d'agua* > **cab d'agua* > *Cadagua*, un resultado bastante diferente al de *Apodaca*. Salaberri, p. 78, no se posiciona y no propone un origen para el topónimo, aunque informa de que Iglesias (2000: 181-182) ve en su formación el sufijo céltico *-aca*. Con todas las reservas, se podría proponer el nombre personal *Apudius* (Sol. & Sal., 479) más dicho sufijo para la formación del topónimo: **(uilla) Apud(i)aca* > *Apodaca*. La pérdida de *-i-*, sobre todo en el grupo *-ia-*, es frecuente, como hemos dicho. Salaberri, pp. 204-205, pone ejemplos de caída de *-i-* en el grupo *-ie-*: **Cinneia* > *Kinneia* > *Guinea*, **Copeio* > *Gobeio* > *Gobeo*.

ARAIA (Asparrena)

1.ª doc.: *Harhabia*, 1025 (La Reja). Salaberri, p. 82, señala la obligada existencia, no atestiguada, del antropónimo *Araius*, dado que en una inscripción de Contrasta se lee: *Araica Arai filia* (CIL II 2952). *Araius* entraría en esta composición del topónimo: **(uilla) Araia(n)a* > *Araia*. Pero de esta manera solo se explicaría la tercera de las aspiraciones.

Por nuestra parte, proponemos los documentados antropónimos *Aradius* y *Aranus* (Sol. & Sal., 21), de los que habría salido *Araius*, y elegiríamos *Aranus* + *-ana* > **Ara(n)ia(n)a* > *Araia*, bien que con ello igualmente solo se justificaría bien la última aspiración. Para esclarecer la primera y la segunda aspiración se necesitaría un antropónimo como *Farranius* (Sol. & Sal., 77) en la siguiente fórmula: **(uilla) Farrani(an)a* > *Harhaia* > *Araia*, secuencia en la que el grupo *rh* equivaldría a doble vibrante, luego reducida a una. En este caso el origen de *Araia* y el de *Arraia* (ver este topónimo más abajo) habría sido el mismo.

ARAMAIO

1.ª doc.: *Aramaiona*, 1333. A nuestro juicio, deriva del antropónimo galo *Arema-gios* (Del., 228) más el sufijo *-ona* de ciudad: *(uilla) *Arema-giona* > *Aramaiona* > *Aramaio*. Salaberri, p. 84, nos informa de que en Zalduondo, muy cerca, por tanto, de Gamboa-Aldaieta, hay un paraje llamado *Aramayo* y otro en Araia, es decir, en la misma zona, denominado *La Cruz de Aramayo*.

ARANGIZ (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Arangiz*, 1025 (La Reja); *Aranquiz*, 1066. El topónimo se podría explicar (Salaberri, p. 86), recurriendo al nombre de varón **Arancius*, no atestiguado, aunque, añadimos nosotros, sí lo está *Arantius* (Sol. & Sal., 21, con interrogación), pronunciado *Arancius*, más el sufijo *-icus*, en genitivo *-ici*: *(uilla) *Aranc(i)* > *Aranquiz* / *Aranguiz*.

No se puede descartar que sea un derivado del treviñés *Aranco* > *Aranquiz*, como *Etxano* / *Etxaniz*, *Garro* / *Garriz*, etc. (cfr. Mitxelena 1973: 347).

ARBÍGANO (Ribera Alta / Erriberagoitia)

1.ª doc.: *Arbígano*, 1025 (La Reja). Salaberri, p. 87, estima que es el mismo topónimo que el arriba estudiado *Apricano* con desarrollo romance: *(fundu[m]) *Apricanu(m)* > **Abrigano* > *Arbígano* por metátesis.

Sin desechar esta interpretación, creemos que puede haber otros antropónimos que expliquen el término, p. ej. *Aruus* (Del., 229) con los sufijos *-icus* + *-anus*: *(fundu[m]) *Aruicanu(m)* > *Arbígano*. También servirían *Albicus* y, especialmente, *Barbicus*.

ARBULU (Burgu)

1.ª doc.: *Arbuslu*, 1025 (La Reja). En 1257, *Arguslu*. Salaberri, pp. 87-88, explica la imposibilidad de la interpretación del topónimo a partir del euskera (*h*)*arri buru* ante la presencia de *Arbuslu* y *Arguslu*. En su lugar propone *arbústellum*, diminutivo de *arbustum*.

También tenemos el sustantivo *arbusculum* y el antropónimo *Arbusculus* (Sol. & Sal., 295), con el que podría quedar explicado definitivamente el topónimo: *(fundu[m]) *Arbus(cu)lu(m)* o *Arbus(cu)l(an)um* > *Arbuslu* > *Arbulu*.

ARGOMANIZ (Burgu)

1.ª doc.: *Argumaniz*, 1025 (La Reja). Ante la inexistencia de antropónimos que comiencen por *Arco-*, *Arcu-*, *Argo-*, *Argu*, hemos recurrido para tratar de explicar el topónimo alavés al etnónimo *Marcomannicus* ‘marcomano’, convertido en nombre propio: *(fundu[m]) (*M*)*arcommanni* > *Argomaniz* > *Argomaniz*. En Del., 259 se recoge *Marcomanni*.

La pérdida de la labial inicial se da, en nuestra opinión, según hemos dicho, en el topónimo alavés *Amurrio*, derivado de *Mamurra* o *Mamurrius*, en el vizcaíno

Arakaldo, es decir, *Barakaldo*, o en el navarro *Amillano*, procedente de *Mamilianus*. Véase la entrada Ayala / Aiara.

La existencia de un topónimo en Álava derivado de un etnónimo germánico no debiera sorprender: al inicio del s. v los suevos, grupo étnico al que pertenecían los marcomanos, tuvieron que pasar, sin duda, por Álava a través de la ruta Burdeos-As-torga para instalarse en Galicia. Alguien del grupo pudo haberse quedado en la zona alavesa.

ARGOTE (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Argote*, 1025 (La Reja). Coincidimos parcialmente con la explicación que ofrece Salaberri, p. 93, pero nosotros recurrimos a los antropónimos *Argutus* o *Argutius* (Del., 228; Sol. & Sal., 295) en genit.: *(uilla) *Arguti* o *Arguti(i)* > *Argote* en evolución romance, por la que la *u* breve latina pasó a *o* en castellano (cfr. *angustum* > *angosto*), quedando sin sonorizar la dental sorda debido seguramente a la antigüedad del topónimo, que permanece fosilizado. En Navarra tenemos los topónimos *Olite*, que pudiera venir del documentado nombre personal *Olitius*, y *Ablitas*. En Álava, *Jungitu*, *Musitu*, *Zurbitu*. Mitxelena (1973: 556) escribe que *-ti* es terminación frecuente (de genit., añadimos nosotros) en nombres propios medievales de zona castellano-vasca: *Dolquiti*, *Nequeti*, etc. Finalmente, es bien conocida la apertura de *-i* en *-e*.

Explorando otras posibilidades, podemos acudir (véase *ARKAUTE*) a la composición latina *agri acuti ‘campos en cuesta’ > *agracuti > *arracuti > *arguti > *Argote*. Más fácil y nada despreciable sería la fórmula *agri Gothi ‘campos godos o de un godo’ > *argoti > *Argote*. Cerca de *Argote* se encuentran topónimos galorromanos como *Franco*, *Dordoniz*, *Mesanza* o *Pariza* y germánicos como *Argómaniz* y *Matauco*.

ARIÑIZ / ARIÑEZ (Vitoria-Gasteiz)

1.º doc.: *Ariniz*, 1025 (La Reja). Nos servimos del antropónimo *Arinus* (Del., 228) o *Arinius* (Sol. & Sal., 21) + el sufijo latino *-icus*, en genitivo *-ici* > *-iz* en evolución romance, para explicar el término: *(uilla) *Arinici* > *Ariniz* > *Ariñiz* / *Ariñez*. El nombre *Arinus* se documenta en Aquitania.

ARKAIA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Arcabia*, 1025 (La Reja). Salaberri, p. 95, acude a los nombres *Arcaeus*, *Arceius* más el sufijo *-ana* para justificar la formación del topónimo: *(uilla) *Arcaiana* > **Arca(n)ia* (por metátesis) > *Arcaia*. De esta manera quedaría explicada la aspiración señalada en su primera aparición.

La evolución habría sido más fácil, si acudimos a los documentados antropónimos *Arcarius* (Sol. & Sal., 295) o *Arcadius* (Del., 228, recoge *Arcad*), con los que también quedaría explicada la aspiración: *(uilla) *Arca(r)ia* > *Arcaia o *(uilla) *Arca(d)ia* > *Arcaia, siendo ésta última nuestra opción preferida. El origen del nombre de la localidad burgalesa de Villarcayo no es otro que *Villa Arcadio*.

ARKAUTI / ARKAUTE (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Arcaut*, 1295; *Arcaute*, 1351; *Arcabti*, 1470; *Arcauti*, 1519. Mitxelena (1973: 89) escribe que deriva del vasco *harri* ‘piedra’, pero no explica el resto de elementos del topónimo, aunque cita el apellido *Arricauz*, de donde vendría otro apellido, *Arcauz*, con el que relaciona *Arcaute*, bien que no queda claro qué se quiere decir con ello. Salaberri, p. 96, dice que el topónimo es de etimología oscura para él.

Por nuestra parte, a la vista de que en euskera se documenta (cfr. Enc. Auñamendi, *on line*, y Salaberri) como *bide* ‘camino’, de un lado, pero *larra* ‘prado’, *solo* ‘campo sembrado’, de otro, hemos estimado que el topónimo podría derivar del latín, esto es, del sust. *ager* ‘campo cultivado’ y del adj. *cautus* ‘cauto, seguro’ en la fórmula en plural: **agri cauti* > **agr(i) cauti* > **agr cauti* > *Arkauti*, es decir, ‘campos cercados, acotados’. Hay que tener en cuenta que el sust. romance ‘coto’ deriva del lat. *cautum*, que aparece así escrito, con diptongo, en su primer testimonio en 897, como *kautum* en 938 y como *coto* en 1155 (cfr. DCECH, 2, 226b).

Por otra parte, en 1595 la localidad se documenta como *Arcauti uraldea* y en 1660 *Arcauteco uraldea*, es decir, ‘terreno abundante en agua’, debido sin duda a que por la localidad pasa el río Arkaute y en parte de ella se encuentran los humedales de Salburua y por ello hemos llegado a la conclusión de que el topónimo debió de ser originariamente en latín **agri aquati*, es decir, ‘campos abundantes en agua’, de donde habría evolucionado a **agracuati* > **arr(a)cuati* > **arcuati* > *Arcauti* por metátesis, siendo *Arcaut* y *Arcaute* meras variantes de *Arcauti*. Es nuestra primera opción.

Puede surgir alguna duda con la existencia del sust. romance *arcaduz*, fonéticamente cercano a *Arcaut*, que en DCECH, 1, 215a, es así definido: «ARCADUZ, ‘caño de agua’, ‘cangilón de noria’, del ár. *qadus* íd., procedente a su vez del gr. *κάδος* ‘jarro’. 1.ª doc.: *alcaduz*, 1256-1263, *Partidas*; *arcaduz*, Canc. de Baena». Como hemos dicho, en una de las acepciones el término recibe el nombre de *solo* en euskera, esto es, ‘campo sembrado’, como en la actualidad, modelo de explotación agrícola por regadío. El primer testimonio de *arcaduz* es 30/40 años anterior al primero del concejo alavés, *Arcaut*.

ARMENTIA

1.ª doc.: *Armentei*, s. x; *Armenter*, 1025 (La Reja); *in uilla Armenti*, 1050; *Armentia*, 1135.

Sea *Armentei*, *Armenti* o *Armentia* (pensamos que *Armenter* está por *Armentei*), el topónimo deriva del nombre latino de varón *Armentius* (Sol. & Sal., 295): **(uilla) Armentii* > *Armentei* y *Armenti*, por una parte, y **(uilla) Armenti(an)a* > *Armentia*, por otro, con el sufijo *-ana*.

ARMIÑÓN

1.ª doc.: *Aramingon*, 1025 (La Reja). Creemos que es un nombre de ciudad con la composición *-o*, *-onis*, de raíz celtibérica, latinizada y extendida por la península: *Baetulo*, *-onis*, *Barcino*, *-onis*, *Tarraco*, *-onis*, *Odyssippo*, *-onis*, *Narbo*, *-onis* (Galia),

más tarde, en época imperial, declinados por la primera, *Baetulona*, *Barcinona*..., hecho que no afectó a algunos topónimos en el territorio alavés, que siguen el modelo clásico *Legionem* > *León*.

En Navarra tenemos *Marañón*, cuya flexión es *Marianio*, *-onis*, acusat. **Maranione(m)* > **Maranion(e)* > *Marañón*, es decir, se trata de un nombre personal documentado (Sol. & Sal., 353), situación que no se repite en Álava en los topónimos en *-ón*, con alguna duda en el caso de *Comuniñón*.

En Burgos tenemos *Sasamón*, de origen celta, cuya flexión latina es *Segisamo*, *-onis*. En el *Itinerario de Antonino*, s. III, se registra la población alavesa de *Suessatio* (seguramente en Arkaia), cuyo genit. habría de ser *Suessationis*. En Francia se documenta (Del., 228) el topónimo celta *Argantomagus* ‘campo de plata’, que en la actualidad es la ciudad de *Argenton*.

Armiñón podría proceder de **Araminio*, *-onis*, de su acusativo más concretamente, caso universal: **Araminione(m)* > **Ar(a)minion(e)* > *Armiñón*. En Del., 228 se documenta el nombre galorromano *Aramo*.

Salaberri, p. 47, considera que *Armiñón* y otros topónimos terminados en *-ón*, *Arganzón*, etc., se basan en nombres personales no documentados con el nominat. en *-ius* y con el genit. en *-oni*, hipótesis difícil de aceptar, sobre todo cuando tenemos en la misma Álava el topónimo *Buradón*, que se relaciona con el *sanctum Buradonis illicitum* de Marcial IV, 55 (siglo I d. C.), que, según Menéndez Pidal (1968: 258), «se identifica de modo indudable en el término de Beratón (partido de Ágrede), en las estribaciones del Moncayo». Por ello, pensamos que el genit. del topónimo alavés debió de ser también *Buradonis* y el nominat. *Burado*. Hay que reiterar que de los nombres de población alaveses en *-ón* solo *Comuniñón* se registra en alguna ocasión como perteneciente a una persona. De ahí que no tenga excesivo sentido la defensa de su origen a través de un genit. posesivo.

Salaberri en el caso que nos ocupa elabora la siguiente evolución a partir de un no documentado *Arabinius*: **(uilla) Arabinioni* ‘la propiedad de *Arabinius*’ > **Aramiñoni* > **Aramiñone* > *Aramiñón* > *Armiñón*.

ARRAIA (Arraia-Maeztu)

1.ª doc.: *Harrabia*, 1025 (La Reja). En nuestra opinión, el topónimo procede del antropónimo *Farranius* (Sol. & Sal., 77): **(uilla) Farrania* > **Harrania* > *Harrabia* > *Arraia*, constituyendo la *F-* inicial y la *-n-* intervocálica las dos aspiraciones presentes en la primera aparición del término.

ARRIANO (Luna, Kuartango)

1.ª doc.: *Arreguiano*, 1257. En 1462, *Arriano*. Estimamos que el topónimo consta del nombre de varón *Arrecinius* (Del., 228) + el sufijo *-anus*: **(fundu[m]) Arreci(n)ianu(m)* > *Arreguiano* > **Arreiano* (con caída de la fricativa sonora, según explica Salaberri, p. 103, en su interpretación del topónimo, diferente de la nuestra) > *Arriano*.

ARTZINIEGA

1.ª doc.: *Arceniega*, 1272. En un artículo anterior (2015: 352) proponíamos que el topónimo pudiera derivar de *Marcinius* (Del., 112) + *-ica*: **(uilla) (M)arcinica* > **Arcineca* > *Arciniega* con caída de la labial inicial. Salaberri, p. 108, propone los antropónimos, no documentados en nuestros repertorios, *Arcenius* o *Arcinius*, tomados de Horch (1992: 100-101) en su estudio de la toponimia de los valles de Mena y Ayala, en esta secuencia: **(uilla) arcenica* > **Artzenica* > **Artzeneca* > *Artzenjéga*.

Entre los nombres personales documentados están *Aricinus* y *Arcinius* (Sol. & Sal., 21), que servirían de igual manera que los propuestos por Horch, con la ventaja de estar atestiguados.

ASSA / ASA (Lanciego)

Doc.: *Asa*, 926; *Assa*, 1280. Están documentados los siguientes nombres personales, *Assus* (Sol. & Sal., 296), *Asa* (Del., 229), *Asus* (Del., 229), *Axus* (Del., 231), cualquiera de los cuales podría haber dado nombre a la localidad: **(uilla) Asa* o *Assa* o *Axa* > *Assa* / *Asa*.

ASTÚLEZ / ESTULIZ (Valdegovía / Gaubea)

1.ª doc.: *Estuliz*, 1004; *Astuliz* y *Astulez*, 1290. Creemos que los antropónimos *Istorius* (Sol. & Sal., 98) e *Istoricus* (Sol. & Sal., 346) pueden entrar en la composición del término: **(uilla) Istorici* > **Estolici* > *Estuliz* > *Astuliz* > *Astulez*, con el paso de *r* > *l* en romance (cfr. *FHV*, 313). Casos parecidos son los de los topónimos *Sopelana* y *Subijana*, que, a nuestro juicio (Yarza 2015: 349-350), derivan de *Superana* y *Superiana*, respectivamente, el segundo documentado en La Reja como *Suwillana*, a partir de los antropónimos *Superus* y *Superius*.

ATIEGA (Añana)

1.ª doc.: *Atrica*, 853; *Atiega*, 1094. En Del., 230 se recoge el nombre *Atricus*, que pudiera haber dado lugar al topónimo: **(uilla) Atrica(n)a* > *Atrica* > *Atica*, con pérdida de la vibrante y posterior evolución romance, **Ateca* > *Atiega*. Otra opción, quizá mejor, sería servirnos del nombre *Atrius* (Sol. & Sal., 26) y los suf. *-ica* y *-ana* con la evolución ya señalada.

AUDIKANA (Barrundia)

1.ª doc.: *Audicana*, 1025 (La Reja). Caro Baroja (1945: 92-93) y Salaberri, p. 113, hacen derivar el topónimo de un no documentado **Audicus* más el suf. *-ana*: **(uilla) Audicana*. Habría que pensar, en nuestra opinión, en que el nombre personal del que hay que partir es *Audius* (Sol. & Sal., 27), al que se le añaden aglutinados los sufijos *-icus* y *-anus*, fórmula no extraña, p. ej. **Aper* + *-icus* + *-anus* > *Apricanus* > *Apricano* o **Felix* + *-icus* + *-anus*: **Felicicanus* > *Elézkano*.

AYALA / AIARA

1.ª doc.: *Aiala*, 934. Se registra el nombre *Agellius* (Sol. & Sal., 9), que podría entrar en la fórmula de evolución romance: **(uilla) Agellia > *Agella > *Aiela > Aiala*, con caída de la fricativa y asimilación vocálica. Un nombre que se encuentra en Séneca, *Ep.* 86, 21 y Plinio 14, 19 es *Aegialus*, que podría formar esta secuencia: **(uilla) Aegiala > *Egiala > *Eiala > Aiala*, también con asimilación vocálica. Salaberri, p. 57, por una parte, propone igualmente tal nombre y, por otra, estima que el nombre del despoblado podría contar «con posible etimología *ai* ‘cuesta’, ‘pendiente’ y *alha* ‘alhagunea’, ‘pastizal’, que no se puede proponer, sin embargo, para el nombre del valle de Ayala, en euskera *Aiara*, con paso *l* lene > *r* [R] en posición intervocálica».

En Del., 258 se documenta el antropónimo galorromano *Maialla*, que, con pérdida de la labial inicial, fenómeno nada extraño al euskera, se correspondería perfectamente con el topónimo (véase el caso de la muy cercana *Amurrio*, que deriva, a nuestro juicio, de *Mamurra* o *Mamurrius* en completa coincidencia; en Vizcaya *Arakaldo* parece provenir claramente de *Barakaldo*; en Allin, Navarra, se encuentra el concejo de *Amillano*, que, según Mitxelena, podría proceder de *Mamilianus*; cfr. Salaberri 2011a: 139). Hay otro *Ayala* en Álava, concretamente un despoblado perteneciente al concejo de Alegría / Dulantzi, zona en la que se documentan varios topónimos, que, a nuestro parecer, son de origen galo.

AZAZETA / AZÁCETA (Arraia-Maeztu)

1.ª doc.: *Azazaheta*, 1025 (La Reja). En 1282 se documenta *Johan Martinez de Assatçeta* (Salaberri, p. 116). Salaberri, p. 117, no parece muy partidario, pero tampoco contrario, de la posibilidad de que el topónimo derive del nombre vasco *aza* ‘berza’ y de los sufijos, abundancial y locativo, *-(t)za-* y *-eta*, es decir, ‘sitio de berzas’, según Manterola (2015).

Por nuestra parte, creemos que la primera parte *aza* puede proceder del nombre común latino *fascis / fascia > haza* ‘haz, porción atada de leña u otros vegetales; porción de tierra labrantía’, que, según recogen Corominas-Pascual (DCECH, 3, 328b), es *faza* en el año 800 y en los siglos x-xii, junto a las variantes *fu(s)ca*, *fassa* (véase el segundo testimonio del topónimo, *Assatçeta*) y, en Aragón, *faxa*. El segundo *za* podría ser, en efecto, el abundancial vasco, por lo que *Azazaheta* vendría a significar ‘sitio de tierras de labranza’ y la aspiración solo señalaría la separación entre la primera parte del topónimo y el suf. *-eta*.

El segundo *za* también podría derivar del suf. latino *-cia* o *-tia*, es decir, *(uilla) *(h)azacia > azaza* o constituir simplemente un sustantivo como **fazatia > azaza* ‘lugar propio de leña o de tierras de labranza’. En la entrada del lema *Maeztu*, localidad vecina, proponemos que este topónimo deriva de *paganicetum* ‘sitio de fincas rústicas’. En DCECH, 4, 539b, documentan ya en 973 el vocablo *pieza* ‘heredad’, derivado del céltico **pettia*. En el Madoz (1846-1850: III, 205) se dice que en *Azazeta* se cultivaban cereales, sobre todo trigo, y que se vendía y se llevaba leña a Vitoria. En Navarra se encuentra *Azuelo*, diminutivo, en nuestra opinión, de *aza*.

AZILU (Iruraitz-Gauna)

1.ª doc.: *Acilu*, 1257. En 1275, *Acillu*. Salaberri, p. 117, interpreta que el topónimo deriva del nombre *Acilius* + el sufijo *-inus*, formación igual a la de *Andollu*. Sin embargo, siguiendo una evolución romance, en absoluto descartable, tendríamos los nombres de persona documentados *Acilius* / *Acillius* (Sol. & Sal., 5; Del. 223), que explicarían de modo más fácil el topónimo: **(fundu[m]) Acili(an)um > Aciliu(m) > Acilu / Acillu*.

BARAJUEN (Aramaio)

1.ª doc.: *Barajoen*, 1390. En DCECH, 1, 497a, registran lo siguiente: «BARAJÓN ‘raqueta para andar por la nieve’ alav., santand., ast., leon., probablemente de **varalione(m)*, derivado de **varale* ‘varal’ y éste del lat. VARA ‘vara. 1.ª doc.: *baraliones* en bajo latín español, 1236». El paso de *barajón* ‘lugar de varas’ a *Barajuén* en romance no parece nada raro.

BAROJA (Peñacerrada-Urizaharra)

1.ª doc.: *Barolha*, 1025 (La Reja). Mitxelena (1973: 484) dice que el final *-olha* corresponde a *ola* ‘cabaña’, como en otros topónimos de La Reja, *Harriolha*, *Mendiolha*, *Zuazulha*. La diferencia entre el primero y los otros es que éstos tienen su significado claro (*Baroja*, no) y en ninguno de los tres la grafía *lh* ha evolucionado a *j*. Mitxelena (TAV, 30) dice al respecto: «A pesar de que el continuador normal de *ll* (*lh*) ha sido *ll* palatal en territorio románico (*Olhabarri*, mod. *Ollabarre*), alguna vez sonidos así escritos han llegado más tarde al resultado prepalatal propio del castellano: *Barolha*, mod. *Baroja* (en 1257 *Varoia*), *Suvillana*, *Urvillana*, mod. *Subijana*, *Ormijana* (en 1257 *Subiiana*, *Formiiana*)», pero el insigne investigador no ofrece explicación para el topónimo.

En nuestra opinión, aceptando que el elemento final es *ola*, se podría pensar que el primero corresponde a un antropónimo clásico, *Varus*, en secuencia romance: **Varola > Varolha > Varoia > Varoxa > Baroja*, esto es, ‘cabaña, lugar, terreno, finca de Varo’. También podría proceder del nombre personal *Marullius* (Sol. & Sal., 113; Del., 260) o *Marullus* (Sol. & Sal., 359) en una secuencia como la anterior a partir de **(uilla) Marullana*.

La conversión de *ola* en *olla* la explica Mitxelena (1973: 596) en el lema *Zabala / Zaballa*: «No tiene pues nada de particular que esta *-ll-* en zona de habla romance haya evolucionado de igual manera que la de origen latino: lat. *castellum*, vasc. *gazelu*, cast. *castiello*, *castillo*».

BARRIO (Valdegovía / Gaubea)

1.ª doc.: *Varrío* (915). En castellano la 1.ª aparición de *Barrio* se produce en 949. En DCECH, 1, 527a se nos dice: «del árabe *barr* ‘afueras (de una ciudad)’ [...] Además hallamos muchas veces *uarrío* en doc. de 1030, referente a Aranda de Duero». Salaberri, p. 123, cree sin vacilación que el topónimo alavés se refiere a ese mismo vocablo.

Nosotros, sin descartar tal hipótesis, estimamos que la formación del término ha podido darse a partir de un antropónimo, ya que están registrados *Varrius* (Sol. & Sal., 198) y *Barrius* (Del., 232): **(fundu[m]) Varri(an)u(m) > Varrio*.

BARRIOBUSTO / GORREBUSTO (Oyón)

1.ª doc.: *Gorribusto*, 1196; *Barriobusto*, 1613-1614. A nuestro parecer, el primer elemento corresponde al genit. del nombre personal *Corrius* (Sol. & Sal., 61) y el segundo al sust. *busto* ‘prado’ (véase la entrada *Busto*). Por tanto, el significado sería ‘terreno, prado de *Corrius*’. La sonorización inicial de *c-* en romance cuenta con numerosos ejemplos: *camba > gamba*; *cattus > gato*; *crassus > graso*, etc. La evolución posterior del topónimo es debida al habla popular.

Salaberri, p. 123, estima que *Gorri* es el adjetivo vasco ‘rojo, pelirrojo’, convertido en nombre propio, por lo que el término significaría ‘busto del Royo’. El orden de los elementos del topónimo es, en efecto, propio del euskera, pero también del latín, como se puede comprobar en *Berantevilla*.

BARRÓN (Ribera Alta / Erriberagoitia)

1.ª doc.: *Barfone* (978); *Barhoa*, 1025 (La Reja); *Barron*, 1257. Pudiera pensarse que el topónimo deriva del nombre personal *Barbo*, *-onis* (Sol. & Sal., 301) y que posteriormente la oclusiva *-b-* pasó a fricativa y desapareció. Pero no parece que haya muchos ejemplos de esta evolución. Por tanto, habrá que considerar que el nombre de la localidad era **Barfo*, *-onis*, como **Pipafó*, *-onis > Pipaón*, que veremos luego, y que, como dice Salaberri, p. 124, la vibrante seguida de la aspiración se convirtió en doble. Después vino la actual denominación a través del acusat.: **Barfone(m) > Barfon(e) > Barhon > Barrón*. La existencia documentada entre 1168-1204, como nos hace saber Salaberri, del término *Barrhones* en la misma zona, hoy en día *Barrones*, no hace sino reforzar lo dicho.

BELLOJÍN (Villamaderne, Valdegovía / Gaubea)

1.ª doc.: *Villausi*, 1156. En 1188, *Villa Oxim*; en 1239, *Villoxin*. Salaberri, p. 128, estima que el topónimo contiene los elementos *uilla* y el antropónimo *Usinius* (Sol. & Sal., 232) en genit.: **uilla Usini > Villausi(n) > Villa Oxim > Villoxin > Bellojin*.

Por nuestra parte, proponemos también el antropónimo *Aussinus* (Del., 231): **uilla Aussini > Villaus(s)i(n) > Villa Osín*, etc.

BERGANZO (Zambrana)

1.ª doc.: *Verganzo*, 1081. La profesora Albertos explicó hace años (1970: 187) que es un topónimo de la raíz céltica *briga* ‘plaza fuerte’. De esta manera, remontaría a **Brigantiu(m) > *Birganzo > Berganzo*.

Brigantium está recogido en Del., 235, repertorio de nombres galorromanos, junto a *Briga*, *Brigantes*, *Brigantia*, *Briganticus* y *Brigantikos*. En Sol. & Sal., sin embargo, no se encuentra ninguno de estos nombres.

BERGONDA / BERGÜENDA (Lantarón)

1.ª doc.: *Bergonda*, 997. En 1016, *Vergonda*. No creemos que este topónimo, a pesar de su parecido, tenga que ver con el anterior, tal como estima Albertos (2004: 272). En nuestra opinión, el término tiene que ver o bien con el adjetivo *uerecundus*, -a, -um ‘venerable’, ‘respetable’, etc., o con los antropónimos derivados de él, *Verecundus* (Sol. & Sal., 420; Del., 284, aquí cuatro veces citado) y *Verecunda* (Del., 284), más el suf. -ana. La evolución habría sido: *(uilla) *Verecund(an)a* > *Ver-cunda > *Vergonda* / *Bergonda*.

BERNEDO

1.ª doc.: *Vernedo*, 1229. Delamarre (2003: 314-315) advierte que en galo se encuentra *uerneton*, que habría dado lugar a *Vernedo*. En el glosario Du Cange (s.v. *vernetum*) se repiten los ejemplos con presencia de los ya latinizados *Vernetum* y *Vernedum*.

En Inglaterra, en el trayecto de Londres a Lincoln, se encuentra la ciudad de *Vernemetum*, presente en el *Itinerario de Antonino* (s. III). El poeta Venancio Fortunato (s. VI) escribe (*Carmina* I, 9, 9-10): «Nomine Vernemetis uoluit uocitare uetustas / quod quasi fanum ingens Gallica lingua refert» (‘Con el nombre de *Vernemetes* quiso designar la antigüedad lo que la lengua gálica denomina *lugar sagrado enorme*’).

Según se lee en Du Cange (s.v. *appendaria*), en el archivo del priorato benedictino de Paredo en la zona de Autun (Francia) se recoge este texto (no se da el año): «ipsaque appendentia uocatur Vernedum Gundaldi» (‘y esa mansión se llama *Vernedum* de Gundaldo’). Por tanto, nuestro topónimo podría tener un origen galo.

BETOÑO (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Betoniu*, 1025 (La Reja). Parece derivar del antropónimo *Bettonius* (Sol. & Sal., 34; Del., 233), al que Salaberri, p. 135, añade el suf. -anu(m): *(*fundu[m]*) *Bet(t)onia(n)u(m)* > **Betoni(a)u* > *Betoniu* > *Betoño*. Pudiera proceder igualmente de los nombres personales *Vettonius* (Sol. & Sal., 206) y *Vettonianus* (Sol. & Sal., 421; Del., 284), relacionados seguramente con el gentilicio de la tribu hispana de los *Vettes*.

BIKUÑA (San Millán / Donemiliaga)

1.ª doc.: *Pingunna*, 1025 (La Reja). En 1156, *Bicunia*. Salaberri, p. 136, estima que el topónimo deriva del antropónimo *Pincius* en la evolución: *(uilla) *pinciuna* > *Pinkuña > *Pinguña*; más tarde habría perdido, por disimilación de nasales, la primera de ellas. En un artículo anterior (Yarza 2015: 375) dijimos que podría ser *Viconius* (Sol. & Sal., 207) o *Vecconius* (Del., 283) el nombre que da origen al topónimo, pero quedaría sin explicar la nasal del grupo *Pin-*, por lo que parecería preferible la interpretación de Salaberri. Sin embargo, en ella tampoco queda clara la composición de *Pinciuna*, al no explicársenos el elemento final.

Por último, repasando en los repertorios onomásticos, en Del., 285 hemos hallado el antropónimo *Vinconia* y en Sol. & Sal., 208 *Vinconius*, que esclarecen de-

finitivamente, a nuestro juicio, la cuestión mediante la conocida fórmula: **(uilla) Vinconia* o *Vinconi(an)a* > *Pinguña* > *Bicunia* > *Vicuña*. Se trata de un topónimo más de resonancias galogermánicas situado en la ruta Astorga-Burdeos.

BÓVEDA (Valdegavía / Gaubea)

1.ª doc.: *Uouada*, 1063. En 1185, *bóveda*. En 1214, *bobada*. Aunque no está atestigüado el vocablo latino *bouata* (del latín *bos, bouis*) ‘lugar donde pacen los bueyes’, que podría ser el origen de *Uouada*, como quieren Ranz y López de los Mozos (2002: 67) y más tarde Salaberri, p. 142, tal vocablo no sería imposible, bien que debiera llevar acentuación esdrújula y su significado pudiera ser también, a partir de **uilla bouata*, ‘granja llena de bueyes’. El paso de *Bóvada* a *Bóveda* como denominación del pueblo vendría dado, según dice Salaberri, por la existencia del nombre común *bóveda*.

Por nuestra parte, estimamos que el topónimo proviene del sustantivo romance *poveda* o *pobeda* ‘sitio de povos o pobos, chopos’, ‘chopera’, con sonorización de la labial inicial y traslado del acento a la sílaba inicial, por influencia, quizá, de *bóveda*. Hay alguna localidad con este nombre, p. ej. La Póveda de Soria, que lleva o ha llevado oficialmente acentuación esdrújula. En Álava, no lejos de *Bóveda*, tenemos *Pobes*, que pudiera tener que ver también con *povos / pobos*.

BUJANDA (Campezo / Kanpezu)

1.ª doc.: *Busçanda*, 1071. Podría constar del sustantivo *buxus / buxum* ‘boj’ a través del adjetivo *buxans, buxantis*, cuyo acusativo clásico *buxante(m)*, habría pasado al ser utilizado con un sustantivo femenino a *buxanta*: **(terra, uilla) buxanta* > *Bujanda*. Habría asimismo que tener en cuenta la posibilidad de la composición **(loca) buxantia* ‘lugares de boj’ > *buxant(e)a* > *Bujanda* o, con el mismo resultado, el paso de *buxans, -ntis* a *buxanteus, -a*.

O bien, simplemente, se trata del nombre del arbusto *buxus* y un sufijo *-anda* presente en romance (*Aranda, Miranda*, los más conocidos), que habría pasado a otros topónimos como *buxanda* ‘bosque de boj’, quizá en este caso una variante del topónimo vecino *Musitu* (véase esta entrada), esto es, *buxitu* ‘bojedal’. La *-u-* también se mantiene a veces en romance, como se observa en el topónimo *Bujedo* ‘bojedal’ en Burgos.

BUSTO (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Bustia*, 1025 (La Reja). En 1257, *Busto*. En 1415, *Bustu*. El cambio en el topónimo de la primera aparición a la segunda es tan considerable que ha desconcertado a numerosos especialistas, según escribe Salaberri, pp. 145-146.

La mayoría se centran en *Busto*, que algunos definen como ‘lugar quemado’ relacionado con *combustum* (Ernout-Meillet [1994: 79]). Otros a partir de esta interpretación le otorgan el nombre de ‘prado, pastizal’, extendido por toda la península ibérica. González de Viñaspre y Uribarrena (2012: 430), sin embargo, afirman que *Bustia* no se corresponde con *Busto*, sino con un despoblado al sureste de Imiruri, hoy llamado *Bostuya*.

A nosotros no nos parece descabellado que el primer nombre del topónimo fuera *Bustia*, que, como el vasco *busti(a)*, habría derivado de *mustidus* o *musteus* ‘mojado, húmedo, rico en mosto, en agua’: **(uilla) mustida* o *mustea* > *Bustia*, luego desplazado por *Busto* / *Bustu*, más familiares para un castellanohablante.

CAICEDO DE YUSO (Lantarón) / CAICEDO SOPEÑA (Ribera Alta)

1.ª doc.: *Cassizedo* para el primero y *Cassicedo* para el segundo, registrados ambos en 1025 (La Reja). La interpretación que propone Caro Baroja (1980: 197) haciendo derivar el topónimo del nombre de planta *cas(s)ia* + *-etum*, parece la adecuada, pero queda sin explicar la segunda *-c-*. Mitxelena (*TAV*, 30) compara el término con el burgalés *Quecedo*, pero, a lo que parece, tal topónimo deriva del latín *quercus* + *-etum* > *quercetum* ‘encinar’ > *Quecedo*, que lleva la *-c-* de origen. Quizá incorporara la *-c-* por influencia de topónimos como éste y otros, *Acedo*, *Alcedo*, *Carcedo*, *Salcedo*...

De otro modo, podríamos recurrir al antropónimo *Cassicus* (Sol. & Sal., 311; Del., 238) + el sufijo *-etum*: **(fundu[m]) Cassicetu(m)* > *Cassicedo* > *Caicedo*, aunque ya sabemos que este sufijo no es frecuente con nombres personales. Este último nombre nos lleva a pensar en la etimología del sust. romance casco, que en DCECH, 1, 907ab, ocupa una larga explicación con muchas dudas, en la que incluso se cita el nombre propio céltico *Casicos*. Viene esto a cuento de que *casco* en latín clásico era *cassis*, *-idis* o *cassida*, *-ae*, que en el siglo XIX se incorporó al diccionario de la lengua castellana como *casis* con el significado de ‘grosellero’ (DCECH, 1, 909b) y de que en Álava, solo en ella, nos dicen los mismos autores, DCECH, 1, 907b, tenemos: «*Cascallega* ‘grosella silvestre’, alav., por calco del lat. botánico *cassis* ‘planta parecida al grosellero, pero de fruto negro’, propiamente ‘casco’».

Nuestro topónimo *Cassizedo* podría estar formado con *cassis*, *-idis* ‘casco’ más el sufijo *-etum*, esto es, **cassidietu(m)* > *Cassizedo* «sitio de cascos, de grosellas», siendo bien conocido que en latín tardío el grupo *di* suele derivar en *z*: *diaconus* > *zaconus*; *diabolus* > *zabolus*; *hodie* > *hoze*. Pero la presencia de *-i-* en el grupo *-di-* en su unión con *-eta* no se justifica. Por todo ello pensamos que *casco* proviene de un no atestiguado **cassicum* ‘casco’, que habría formado con *-etum* el topónimo: **(fundu[m]) cassicetum* > *Cassicedo*.

CAMPEZO / KANPEZU

1.ª doc.: *Sancta Cruz de Campeço*, 1256. La situación es similar a la del topónimo anterior: *Campezo* parece estar relacionado enteramente con *campus*, pero no se ve claramente su formación, que exige un **campitium* que no está documentado. Salaberri, p. 148, cita los topónimos asturianos *Campizu* y *El Campizu*, recogidos por García Arias (2005: 675).

CÁRCAMO (Valdegovia / Gaubea)

1.ª doc.: *Carcamu*, 1025 (La Reja). Creemos que el topónimo puede componerse de *carca-* y *-amu*. *Carca* estaría relacionado con el nombre del pueblo navarro

de *Cárcar*, que, según Mitxelena (1969: 23), derivaría del lat. *carcer*, en época imperial *carcar* ‘cárcel’, como si la localidad estuviera en un lugar encajonado. Salaberri se opone a esta interpretación: «Esto se compadece mal con el *Carcaras* de la documentación, e igualmente con la situación geográfica de la localidad, situada en un altozano junto al río Ega».

La primera documentación, en efecto, del pueblo navarro es *Carcaras*, 1061, *Carcar* en 1280. Nosotros creemos que *Carcaras* deriva de *calcarius* ‘de cal, calizo’, a través de la composición *(*terras*) *calcar(i)as* > *Carcaras*, pues *Cárcar* se levanta sobre una roca de alabastro, que es una variedad de carbonato de calcio o de piedra de yeso, es decir sulfato cálcico.

La parte inicial del topónimo alavés, esto es, *Carca* tendría el mismo origen que el navarro, es decir, *calcarius*, ‘sitio calcáreo’, y ello se justifica viendo las numerosas cavernas existentes en la localidad, que, habitualmente, están formadas de roca caliza. En cuanto al segundo elemento del topónimo, *-mo* o *-amo*, sería un suf. celta, indoeuropeo en cualquier caso, atestiguado en vocablos como *páramo* ‘campo desierto’; si asumimos que este elemento significaría algo así como ‘campo, terreno’, *Cárcamo* podría analizarse como ‘terreno calcáreo’. Cerca se halla la antigua localidad de nombre celta *Uxama Barca* y quizá también se encontrara en Álava la población, de nombre igualmente celta, *Segontia Paramica* (Ptol. 2, 6, 49 y 2, 6, 65). El suf. celta *-amo*, según los especialistas, es un superlativo, pero igualmente podría constituir, como hemos dicho, la desinencia de sustantivos indicadores de las características de un lugar, esto es, ‘sitio de ...’. En este caso podría referirse igualmente al conjunto de bosques de *carrascas*, vocablo prerromano, que rodean la población.

CICUJANO / ZEKUIANO (Laminoria, Arraia-Maeztu)

1.ª doc.: *Cekungau*, 1025 (La Reja); *Cecujano*, 1426; *Zicujano*, *Cicujano*, 1456. En nuestra opinión, son válidos tanto *Secundianus*, propuesto por Albertos (1970: 208), aceptado por Mitxelena (1972: 21), como *Sec(c)onius* planteado por Salaberri, p. 374, quien ofrece esta evolución en versión vasca: *(*fundu[m]*) *Seconianu(m)* > *Zekoñanu > *Zekoñau, y ésta en romance: **Seconianu(m)* > *Cecunano > *Cecullano > *Cecuiiano > *Cecuxano > *Cecujano*, como sucede en el paso de *Apiñaniz* a *Apellaniz*.

COMVNIÓN / KOMUNIOI (Lantarón)

1.ª doc.: *Comunione*, 822. En 1025, en la Reja, *Konmungoni*. Como recoge Salaberri, p. 151, Caro Baroja (1980: 255) consideraba difícil saber a qué tipo de *comunión* se refiere el topónimo, aunque creía que estaba relacionado con la existencia de algún lugar fortificado, es decir, acudía, según creemos, al verbo *communio*, que significa ‘fortificar’. Sin embargo, *communio*, *-onis* viene de *communis* ‘común’ significando ‘comunicación’, ‘participación mutua’, ‘comunidad’, éste último uno de los significados que le otorga Cicerón (*Leg.* 1, 23; *Tusc.* 5, 5), que vendría bien para entender el nombre de la localidad a partir del acusativo, caso universal en la época: **Communione(m)* > *Comunione* > *Communioni* > *Comunión*, es decir, agrupación, comunidad de personas, esto es, ayuntamiento, lo que hoy en día es de su zona.

Salaberri acude a la línea antroponímica y cree que el término deriva del nombre de varón, suponemos, *Communio* (Sol. & Sal., 316), de cuyo genitivo, *-onis*, en lat. clásico, *-oni* en esa época, según estima el investigador navarro, provendría el topónimo: «*(uilla) *Communioni* ‘la propiedad del llamado *Communio*’ > *Conmuñoni* > *Comuñone* > *Comuñón* > *Comunión* (por identificación con el nombre común ‘comunión’)». En nuestra opinión, esta interpretación morfológica, como ya explicamos, en el caso de *Armiñón*, es muy difícil de aceptar, aunque pudiera ser *Communio*, en efecto, un nombre de persona y haber dado nombre a la localidad, pero creemos que *Comunione* y *Konmungoni* es lo mismo, es decir, la *e* final átona pasó a *i*, como ocurre en ocasiones en castellano. Por otra parte, la *-e* del ablativo en sustantivos de la 3.ª se confunde con *-i* en numerosos casos en los textos latinos del siglo XI, p. ej. *igni*, dat. o ablat. En cualquier caso, no se cumpliría la secuencia evolutiva que Salaberri señala para el grupo, que hubiera debido ser *Comunioni* (variante del genit. clásico) > *Comunione* > *Comunión*, sino que adopta la dirección contraria en sus testimonios en el único caso en el que se registraría la presunta *-i* de genitivo.

CORRO (Valdegovía / Gaubea)

1.ª doc.: *Corro*, 1104-1106. Salaberri, p. 152, cree que el término está relacionado con el romance *corro* ‘espacio circular’. Corominas-Pascual, DCECH, 2, 203b, dicen al respecto: «Expongamos la historia de *corro*. No conozco otro ej. arcaico que éste que aparece en un documento de Valpuesta, del año 975: ‘kassas cum solare, *corro*, hera, orto vel exitos’ (RH VII, 355), donde parece significar ‘corral’».

El enclave de *Corro* puede parecerse a un *corro*, ya que su espacio geográfico, acariciado por el sol, está limitado por cerros en la parte trasera y las montañas de Go-bea por delante.

CRISPIJANA / KRISPIÑANA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Crispinana*, 1257; *Crispijana*, 1295. Salaberri, p. 232, cree que el topónimo está formado con el nombre personal *Crispinius* + el sufijo *-ana*: *(uilla) *Crispiniana* > *Crispiñana*. En una secuencia posterior tendríamos *(uilla) *Crispiniana* > *Crispilliana > *Crispiiana > *Crispixana > *Crispijana*. Está registrado el antroponimo *Crispinillianus* (Sol. & Sal., 320), que atendería, por separado, a ambas grafías.

DALLO (Barrundia)

1.ª doc.: *Daylo*, 1257. Salaberri, p. 163, cree que en la base del topónimo se encuentra el nombre de varón *Talius* (Sol. & Sal., 316; Del., 242, *Tallius*): *(*fundu*) *talianu* > *Dallo*. En Del., 245 se encuentra el nombre *Dallo*, pero desconocemos su flexión. Si hubiera sido *Dallus*, *-i*, la solución sería perfecta, pero si se trata de un sust. de la 3.ª, esto es, *Dallo*, *-onis*, la cosa se complica, ya que normalmente los topónimos no se forman con el nominat. del antroponimo, aunque hay excepciones. Ésta podría ser una de ellas.

DELIKA (Amurrio)

1.ª doc.: *Odelica*, 1257. Tal como escribimos en un artículo anterior (2015: 362), el término podría proceder del antropónimo *Odelius* más el sufijo *-ica*: **(uilla) Odelica* > *Odelica*, pero la grafía, como dicen algunos, debiera ser **Odellius*, una variante, ya que de otra manera *-l-* intervocálica se habría convertido en *-r-* en territorio vascohablante. La situación se repite con el topónimo *Zedelika*, también de Amurrio, que Salaberri (2011a: 159) explica a partir de **Sedillius*, variante del documentado *Sedilius*. A no ser, decimos nosotros, que la evolución latinorromance, más antigua, se hubiera impuesto a la eusquérica en ambos casos, hecho nada raro en esa zona y en otras. En Del., 266 se documenta, incompleto, *Odel-* y en Sol. & Sal., 130, igualmente incompleto, *Odei-*, quizá *Odel-*.

DORDÓNIZ (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Dordoniz*, 1105. Salaberri, p. 157, cree que deriva del nombre medieval *Dordonius* + el sufijo *-(i)(t)z*, tras perder la desinencia latina *-us*. Nosotros estimamos que *Dordonius* (con sufijo *-onius*, galo a nuestro juicio en muchos casos), nombre latino del río *Dordogne*, que ha dado nombre a la región, debe de ser antiguo y que alguien procedente de aquella zona añadió al nombre el sufijo latino de propiedad *-ici*: **(uilla) Dordonici* > *Dordoniz*.

DOROÑO (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Doronio*, 1085. En 1167-1172, *Doronno*. Salaberri, p. 158, cree firmemente que en la base del topónimo se encuentra: «*Tolonius*, al parecer variante de *Tullonio*, antropónimo que encontramos en una inscripción de Alegría / Dulantzi (Elorza 1967: 123), y el sufijo el adjetival *-inu*».

Por nuestra parte, estimamos que el topónimo puede derivar, en evolución mucho más sencilla, del nombre de persona *Duronius* (Sol. & Sal., 71; Del., 247): **(fundu[m]) Duro(n)u(m)* > **Duroñu* > *Doroño*, con el mismo paso de *-u-* a *-o-* que se daría con *Tullonius*.

EHARI / ALI (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Ehari*, 1025 (La Reja); *Ehaly*, 1258. Tras una exhaustiva explicación de la historia del topónimo, Salaberri, pp. 164-165, acepta para su composición el nombre *Elanus* que propone Elorza (1967: 34): **(uilla) Elani*, que luego habría pasado a **Elahi* y más tarde por metátesis a **Ehali* y *Ehari* en euskera.

En Del., 248 se recogen los nombres *Earos*, atestiguado en Aquitania, cuyo genitivo habría sido *Eari*, pero no explicaría la aspiración, y *Ebarus*, cuyo genitivo en la fórmula **(uilla) Ebari* podría haber dado lugar a *Ehari* con caída de la oclusiva sonora, propia de evolución romance. La presencia de *-l-*, en testimonio tardío, en lugar de *-r-* supone una variante que se puede explicar acudiendo a ejemplos romances como el de *raro* / *ralo*, del mismo origen latino ambos, esto es, *rarus*.

ELBURGO / BURGELU

1.ª doc.: *Burgellu*, 1025 (La Reja). En 1337, *Elburgo*. El topónimo inicial se forma con el nombre común del lat. tardío *burgus* ‘arrabal’, tomado del germánico *burgs* ‘ciudad pequeña’, como nos dicen en DCECH, 1, 700a, más el diminutivo latino *-ellum*. Más tarde, en romance fue abandonado el diminutivo y colocado delante el artículo castellano, manteniéndose el suf. *-ellu* > *-elu* en la forma eusquérica.

ELCIEGO

1.ª doc.: *El Ciego*, 1067. Tenemos dos fórmulas, al menos, para explicar la formación del topónimo. La primera es la que propone Ciérbide (1999) a partir del adjetivo *ilicinus* ‘de encina’ + el sufijo *-ecu(m)*, es decir, ‘encinar’: **Elicinecu* > **Elciniego* > *Elciego*.

La segunda contempla la línea antroponímica a partir del nombre *Elcius* más el suf. *-icus* y es ofrecida por Salaberri, p. 167: **(fundu) elcicu* ‘la propiedad de *Elcius*’. Nosotros preferimos esta segunda, porque los topónimos en *-icu*, *-ica* acompañan a nombres de persona.

ERBI (Ayala / Aiara)

1.ª doc.: *Erbico*, 864. Son apropiadas las dos fórmulas (cfr. Salaberri, p. 170), que ofrece F. Mugurutz (2013: 95-96), una basada en el nombre (*H*)*erbius* (quizá *Eruius*, Sol. & Sal., 74), la otra relacionada con el vocablo *hierba*, que nosotros queremos interpretar como **(fundu[m]) Eruicu(m)* ‘propiedad de *Eruius*’ en el primer caso y **ferbicum* ‘terreno con hierba’ en el segundo. Se podría también pensar en el sustantivo *eruum* ‘yero’, planta leguminosa muy utilizada en la antigüedad: **(fundu[m]) eruicu(m)* > *Erbico*.

Pero, en nuestra opinión, sería preferible la línea antroponímica porque el sufijo *-icus* va unido más a nombres de persona que de plantas. En todo caso, la eliminación posterior del sufijo plantea la realidad de su origen. Nosotros creemos que el nombre de la localidad pudo haber sido siempre *Erbi*, genitivo de *Eruius*: **(fundu[m]) Eruii* > *Erbi* ‘finca de *Eruius*’, y *-co* sería el sufijo vasco de lugar: *Erbico* ‘la localidad de *Erbi*’, como *Gasteizko (hiria)*. Ahora bien, sin añadir el sufijo vasco, el nombre permanece como *Erbi*.

ERENTXUN (Iruraitz-Gauna)

1.ª doc.: *Hereinzgubin*, 1025 (La Reja). En torno a 1275, *Herenchun*. Caro Baroja (1980: 184) creía que el topónimo podría ser eusquérico, *Ereinzuagusia* o *Hereinz-nagusia*. Salaberri, sin embargo, p. 172, estima que el topónimo proviene del nombre de varón *Ferentius*, declinado por la tercera según los temas en nasal *-o*, *-onis*. La secuencia, a partir de ese nuevo genitivo, habría sido según el profesor navarro: **(uilla) Ferentioni* > *Herentxuin* > *Herentxun*.

Nosotros no estamos de acuerdo con esta hipótesis y creemos que el topónimo está compuesto de un nombre personal con el sufijo *-anus*, en genit.

-ani > *-ain* > *-bin*, de modo similar a **Antoniani* > *Anduiahin* > *Andoin*, según admite Salaberri, p. 414.

El nombre podría ser *Terentullianus* (Sol. & Sal., 411): **(uilla) (T)eren-tulliani* > **Erenchuiiani* > **Erenchuiain* > *Erenchubin* > *Erenchun*. La caída de la *T-* inicial está representada por la *H-*, tal como ocurre en el nombre de la localidad cercana de *Heredia*, que Gorrotxategi (2013: 238-239) dice derivar de *Teredius*. La *-h-* final parece señalar la caída de la *-ii-* o del grupo *-ia-*. La pérdida de la *-a-* es un hecho conocido, como sabemos por *Andoin* y los casos navarros de *Barbariain* > *Barbarin* y de *Luquiain* > *Luquin*.

ERIBE (Zigoitia)

1.ª doc.: *Hereyue*, 1257. En 1295, *Hereydee*. En 1500, *Heribe*. Salaberri, p. 174, recoge el topónimo *Ereibehe*, documentado en 871, como correspondiente posiblemente a *Eribe*. El autor navarro cree, con dudas, que el elemento final es *-be* ‘debajo de’, pero no se refiere a la primera parte del topónimo. De todos modos, viendo la localización de *Eribe* en un alto en el valle no parece fácil definir debajo de qué se encuentra el término.

El topónimo podría estar formado con el genitivo del nombre de persona *Terebius* (Sol. & Sal., 183): **(uilla) Terebii* > **Herebii* > **Hereyue* (la *-y-* de *-ey-* por repercusión, como dice Salaberri, o quizá metátesis), pero un poco más tarde *Hereydee* > **Hereybee* > *Eribe*. La aspiración inicial se explicaría por la pérdida de la dental sorda, como en el caso de *Heredia*, con la que parece confundirse en la grafía *Hereydee*. Nada extraño, ya que, como decimos, *Eribe* derivaría de *Terebius* y *Heredia*, de *Teredius*, como explica M. Gorrotxategi (2013: 238-239) (véase más adelante su interpretación).

ESPEJO (Valdegobía / Gaubea)

1.ª doc.: *Spelio*, 911. En 1168-1204, *Espejo*. Parece razonable la propuesta de Salaberri, p. 178, quien sigue a Menéndez Pidal, sobre la base del topónimo. En efecto, *Espejo* viene de *Spelio* y éste derivaría del sustantivo latino *speculum* / *spiculum* ‘mirador, atalaya’, dada la situación de la población, enclavada en un altozano con un castillo de defensa y vigía.

Explorando otras soluciones, hemos de decir que está registrado el nombre de varón *Spelius* (Sol. & Sal., 164), que en la fórmula **(fundu[m]) Speli(an)u(m)* habría evolucionado a *Spelio* > *Espejo*.

ESTARRONA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Eztarrona*, 1025 (La Reja). Creemos que es un topónimo de origen galo, sustentado en el nombre de persona *Stardius* (Sol. & Sal., 176; Del., 277) más el sufijo de ciudad *-ona*, si se acepta el paso de *rd* a *rr* y pérdida de *i*: **Estardiona* > **Estarrona* > *Eztarrona*. Salaberri, p. 185, propone un no documentado **Estarrus*.

ESTAVILLO (Armiñón)

1.ª doc.: *Stabellu*, 871. Salaberri, p. 179, que está de acuerdo con Mitxelena (1984: 286), propone el diminutivo de *stabulum*, esto es, *stabellum* ‘establo pequeño’ como interpretación del término.

Siguiendo la línea antroponímica, están documentados los nombres personales *Stabilius* (Sol. & Sal., 174), *Stabilio* (Sol. & Sal., 174; Del., 228) y *Stabillo* (Sol. & Sal., 407), que podrían haber dado lugar al topónimo, más, quizá, el suf. *-anus*: **(fundum) Stabili(an)um > Estavillo*, fórmula, creemos, tan defendible como la denominación ‘cuadra pequeña’.

ETURA (Barrundia)

1.ª doc.: *Hetura*, 1257; *Betura*, 1275. Salaberri, p. 180, propone el antropónimo *Vetulo* o *Vetulus* (Sol. & Sal., 421) como base del término más el sufijo *-anus*, *-a*: **(uilla) Vetulana > *Beturana > Betura > *Fetura > Hetura > Etura*. El autor navarro destaca que, a diferencia de las poblaciones vecinas de Audicana y Maturana, el término *Etura* no aparece documentado con el sufijo *-ana*.

Ello ha hecho que hayamos explorado otras posibles soluciones para la formación del topónimo, entre ellas la existencia del sustantivo *betúlla* ‘abedul’ y su variante *betúla*, de origen celta (junto a *betulla* se documentan *betulus* y *betulnea*, Ernout-Meillet, 70), que podría haber dado origen al nombre del término. La evolución habría sido la misma que ha desarrollado Salaberri, debida a vascohablantes. La *H-* inicial indicaría gráficamente la pérdida de la oclusiva labial, pero sin consecuencias en la pronunciación.

Otro argumento muy importante es la conexión de *Etura* con *Gebara*, localidad colindante, que todos los especialistas identifican con el nombre celta, transmitido por Ptolomeo, de *Gebala* y *Gabalaica*.

EZKEREKOTXA (Iruraitz-Gauna)

1.ª doc.: *Ezcaracocha*, 1257. Topónimo, en cuya formación queremos atisbar dos elementos: los antropónimos latinos *Scarus* y *Cottius* en la secuencia: **(uilla) Scaracottia > Ezcaracocha > Ezkerkotxa*. Recordemos que otro topónimo ya estudiado, *Apreguindana*, se compone igualmente de dos nombres personales latinos.

FORONDA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Foronda*, 984; *Oronda*, 1025 (La Reja). Caro Baroja (1980: 199) cree posible una conexión del nombre de la localidad con el sustantivo latino *frons*, *frondis* ‘fronda’. En DCECH, 2, 303-307, se refieren al nombre de la localidad en su comentario acerca del adj. *orondo* ‘ancho’, pero sin seguridad.

Salaberri, p. 186, propone el antropónimo *Fronto* más el sufijo *-ana*: **(uilla) frontana > *Forondana > Foronda*, con la 1.ª *-o-* anapíctica. Con el antropónimo propuesto, ampliamente documentado, *Fronto*, *-onis*, la evolución hubiera debido ser: **Frontonana > *Forondonana > Foronda*, no imposible, pero algo complicada.

También están documentados los nombre *Frondius* (Sol. & Sal., 82), *Frontius* (Sol. & Sal., 82) y *Fronidianus* (Sol. & Sal., 334). Con el primero más el suf. *-ana* se podría haber formado: **(uilla) Frond(i)ana > *Forondana > Foronda*.

Tampoco habría que desechar la hipótesis a partir del sust. *frons, frontis*, en la fórmula **(uilla) frontana > *Forondana > Foronda*, es decir, ‘villa situada enfrente’, quizá, de Gasteiz.

El apellido *Furundarena* parece estar relacionado enteramente con *Foronda*: **Forondarena > Furundarena*. Mitxelena (1973: 47) lo relaciona con el apellido *Burundano*, que, a nuestro juicio, procedería de *Forondanum*.

En un primer momento pensamos que la formación del término habría podido darse con el vocablo latino *forum* ‘ciudad’ y el vasco *ondo* ‘al lado’ + el artículo vasco *-a*: **(uilla) foru(m) ondoa > *forondoa > Foronda*, es decir, ‘localidad cercana a la ciudad’, Iruña-Veleya o Gasteiz. En *Mundaka*, población de nombre latino cercana a *Forua*, también ésta de origen latino, formada con *foru(m)* + el artículo vasco *-a*, se encuentra el topónimo *Portuondo*. En Navarra tenemos el valle de *Burunda*, nombre cuya formación suele explicarse popularmente como compuesta por los elementos *buru* y *ondoa* ‘junto al extremo’, ‘junto al límite (del valle)’, pero que también podría interpretarse como formada con *foru* y *ondoa*. En este caso *Burunda* sería un valle cercano al *forum*, esto es, a la ciudad, a Iruña / Pamplona, ya que el valle entero, la Sakana, llega a Irurtzun, apenas a veinte kilómetros de la capital.

Pero, finalmente, creemos que *Foronda* y *Burunda* (probablemente derivado de *Foronda*) tienen seguramente más que ver con un antropónimo, sea *Fronto* o *Frondius* o *Frontius* o *Frontianus*.

FRANCO (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Prango et Prango*, 1025 (La Reja). *Franco de Suso, Franco de Iuso* (1257). Vistas las grafías posteriores, las de la primera aparición, como quieren González de Viñaspre y Martínez de Madina (Salaberri, p. 187), parecen ser propias de la pronunciación vasca del término.

La etimología admite, a nuestro parecer, dos posibilidades: 1.ª) Su uso como adjetivo con el significado de ‘libre’, ‘exento’ en referencia a un territorio libre para pasto de ganados (Salaberri, *ibid.*) o exento de algún impuesto. 2.ª) Formación a partir de un nombre personal como *Franius* (con interrogante en Sol. & Sal., 81) acompañado del sufijo *-icus*: **(fundu[m]) Franicum > Franco*.

En esta misma línea, añadimos, se encuentran los gentilicios *Francus*, presente en Jerónimo (s. iv-v), y *Francicus*, anotado por Vopisco (s. iv): **(fundu[m]) Francu(m) / Francicu(m) > Franco* ‘finca de los francos’ o ‘propiedad de un franco’ o bien ‘de un individuo llamado *Francus*’.

FUIDIO (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Pudio*, 1025 (La Reja); en 1257, *Fudio*; en 1415, *Fuidio*. Parece que el topónimo tenía *F-* inicial y no *P-*, no estando atestiguado el nombre *Pudius*. La vacilación entre las dos consonantes es habitual como dice Salaberri, p. 189, quien añade que la *-i* actual «es secundaria y se debe a una especie de repercusión presente en *De-*

redia > *Dereidia*, *Domakia* > *Domaikia*, *Oretia* > *Oreitia*». En ese caso, el antropónimo elegido para la formación del término debe ser, evidentemente, *Fudius* (Sol. & Sal., 82): **(fundu[m]) Fudiu(m)* o **Fudi(an)u(m)* > *Fudio*.

GAMARRA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Gamarra Maior*, 1025 (La Reja). Nos parece que el topónimo guarda relación con (*H*)*amarita* (véase la entrada de este término), por su cercanía geográfica y la similitud del nombre, ya que ambas localidades pueden tener igual base, *Cam(m)arus* o *Cam(m)arius* (Sol. & Sal., 43 y 307).

*(C)ammari(us) + *-eta* se habría convertido en **(C)amarieta* > *Amarieta* > (*H*)*amarita* con una erre. *Cam(m)arus* en la composición **(fundu[m]) Cammaru(m)* ‘finca de *Cammarus*’ pudo pasar a *Gamaru* y a *Gamar*, forma, a la que añadiéndole posteriormente la *-a* del artículo vasco, que Salaberri, p. 190, desecha, o la del final del nombre de muchas ciudades, debería pronunciarse *Gamarra* con dos erres.

Salaberri nos dice que *Gamar* está atestiguado como topónimo en la zona de Briescas en 1013.

GAMBOA

1.ª doc.: *Camboa*, 1025 (La Reja). La historia de las diferentes hipótesis sobre su origen viene anotada por Salaberri, p. 192. Mitxelena relaciona en varios trabajos el término con la población aquitana de *Cambo*, nombre que Del., 236 documenta cuatro veces, así como *Cambodunnon* dos veces y dos también *Cambus*. En nuestra opinión, se trata del mismo nombre *Cambo* más el artículo vasco *-a*. En su territorio se encuentra la necrópolis, al parecer de origen aquitano, de Aldaieta.

GAMIZ (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Gamiz*, 1025 (La Reja). En Bizkaia hay otra localidad con el mismo nombre, derivado de un atestiguado *Gaminiz*, que remontaría a *Caminius* (Del., 236) o *Caminius* (Sol. & Sal., 44) más el sufijo *-ici*. En el caso del topónimo alavés puede darse la misma fórmula, pero en su composición podrían entrar igualmente los antropónimos *Camius* (Del., 237; Sol. & Sal., 44), *Gamus* (Del., 250) y *Gamius* (Sol. & Sal., 85).

GARAIO (Barrundia)

1.ª doc.: *Garaio*, 1084. Como explica Salaberri, p. 194, hay dos vías para tratar de interpretar el topónimo, una a través del euskera a partir de «Garai ‘alto’ más el artículo de grado próximo *-o*», otra explorando la línea antroponímica «a partir del antropónimo *Careius*». En nuestra opinión, ambas son válidas, bien que para la segunda elegiríamos otro nombre personal, esto es, *Caranius* (Sol. & Sal., 46; Del., 237), ya visto en *Caranca*: **(fundu[m]) Cara(n)i(an)u(m)* > *Garaio*.

GASTEIZ (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Gastebiz*, 1025 (La Reja); *Gasteiz*, 1089. Topónimo muy estudiado con conclusiones diferentes, como resume Salaberri, p. 196, quien propone, tomando de Irigoien, el nombre vasco *Gaste*, *Gastea*, cuya relación con *Garze*, *Garzea*, *Garzia* es compleja, como base del topónimo, aunque, según reconoce, no explica la aspiración. A nuestro juicio, sería una formación del todo excepcional en la toponimia vasca. Topónimos de la misma formación se encuentran en la zona de *Vitoria-Gasteiz*: *Arangiz*, *Argomaniz*, *Ariniz*, *Estibaliz*, *Gamiz*, *Troconiz*, pero ninguno de ellos posee raíces eusquéricas.

Iglesias (2002: 109-138) propone el nombre personal *Gasterius*, apoyado en el hecho de que la población navarra de *Gastiain*, limítrofe con Álava, está documentada como *Gasterayn* en 1350, bien que *Gasterius* no está atestiguado. *Gasteiz* derivaría de *Gasterius* + *-icus*: **Gasterici* > *Gasteiz*.

A nuestro juicio, *Gastebiz* está formado sobre un nombre de persona, que pudiera ser *Casticus* (Sol. & Sal., 49; Del., 238), citado por Julio César en *Bellum Gallicum* I, 3, 4, o *Casticius* (Sol. & Sal., 49) en la secuencia: **(uilla) Castici(i)* > **Gastiz(i)* > *Gasteiz*. También sería válida la fórmula con el muy conocido *Castus* y, mejor, con *Castius* (Sol. & Sal., 49; Del., 238), + *-ici*: **(uilla) Castiici* > **Gastiiz(i)* > *Gasteiz*.

Pero con estos antropónimos quedaría sin explicar la aspiración, que el propio Salaberri (cfr. 2018: 350) califica de dudosa y que serviría para señalar el límite entre raíz y sufijo. Con el nombre *Castenus* (Sol. & Sal., 49) o *Castinus* (Sol. & Sal., 310; Del., 238) o *Castinius* (Sol. & Sal., 49 y 310) más el sufijo *-icus* todas las exigencias quedarían cubiertas: **(uilla) Caste(n)ic(i)* > *Gastebiz* > *Gasteiz*.

GAUNA (Iruraitz-Gauna)

1.ª doc.: *Ganna*, 871; *Gaunna*, 1062; *Gaona*, 1390. Salaberri, p. 197, propone como base del topónimo los nombres personales galorromanos *Caunus* (Del., 239) o *Gaunus* (Del., 250) + *-ana*: **(uilla) cauna(n)a*, **(uilla) gauna(n)a* > *Gauna*.

Nosotros añadimos la posibilidad de su composición a partir de los citados *Caurus* / *Gaurus* + el sufijo *-ona*, de posible origen galo, estando muy cerca la localidad de *Ixona*. La evolución habría sido: **(uilla) Gaun(o)na* > *Gaunna* > *Gauna* > *Gaona*. En Del., 259 se recoge el topónimo *Gaunia* y en 224 el teónimo *Agaunus*.

GAZEO (Iruraitz-Gauna)

1.ª doc.: *Didaco Telliz de Garceio*, 1080-1086; *Didaco Telliz de Gazeio*, sin fecha; *Gazeo*, c. 1275.

Las dudas se centran en la aceptación de la grafía de la 1.ª doc. con *-r-* o de todas las demás sin *-r-*. Para el primer caso Salaberri, p. 198, propone **Carseius*, una variante del nombre personal *Carsius* (Sol. & Sal., 48; Del., 238): **(fundu) carseianu* > **Carseiano* > **Garzeiao* (evolución vasca) > **Garzeio* > *Gazeo*. Del antropónimo galo *Carsia* (Del., 238), emparentado con *Carsius*, deriva, en nuestra opinión, el nombre, luego apellido, *García*.

Se puede echar mano del atestiguado *Carsedius* (Sol. & Sal., 48), que nos lleva al mismo resultado, teniendo en cuenta que la oclusiva *-d-* entre vocales desaparece en la evolución romance: **(fundu[m]) Carse(d)ia(n)u(m) > *Carseia(n)u > *Garzeiao > *Ga(r)zeio > Gazeo*.

Para el caso de que fuera *Gazeio* la grafía correcta, el antropónimo que elegiríamos sería *Cassenius* (Sol. & Sal., 49): **(fundu[m]) Ca(s)se(n)iu(m) > *Caseiu > Gazeio > Gazeo*.

GÁZETA (Burgu)

1.ª doc.: *Gazata*, 1049; *Gaçaeta*, 1257. No creemos, tampoco lo cree Salaberri, p. 199, que se trate, como quiere Mitxelena (1973: 268), de un topónimo vasco, en el que entraría el sustantivo *gatz* ‘sal’, sino de uno latino formado por el nombre de planta *casia* ‘casia’ + el sufijo de lugar *-eta* con pronunciación vasca: **casiaeta > *ca-saeta > Gazaeta > Gázeta* (con acentuación esdrújula). Quizá el origen del nombre de la población navarra de *Cáseda* sea el mismo. La pérdida de *-i-* ante vocal no parece rara, como se observa en la entrada anterior.

GOBEO (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Gobeio*, 1025 (La Reja); *Goveo*, 1050. Salaberri, p. 205, estima que podría proceder de antropónimos como **Cobeius*, **Cofeiús* o **Coveius*, hipotéticas variantes de los documentados *Cobius*, *Cofius* o *Covius*.

Una opción fonéticamente muy adecuada se daría con el teónimo galorromano *Cobeia* (Del., 241) + el suf. *-anum*: **(fundu[m]) Cobei(an)u(m) > *Cobeiu > Gobeio > Gobeo*, que podría señalar un asentamiento a nombre de un ciudadano así denominado. Igualmente sencilla de explicar sería la formación con el antropónimo *Cobea* (Del., 241), documentado en Aquitania, + *-anum*: **(fundu[m]) Cobe(an)u(m) > Gobeo*, pero quedaría sin resolver la presencia de la *-i-* del primer testimonio, si realmente era originaria del topónimo. En todo caso, el origen de *Gobeio* parece venir de la Galia, al igual que *Garceio*. En la localidad se han encontrado restos de época romana.

GORDELIZ (Artziniega)

1.ª doc.: *Gordelliz*, 1573. A nuestro juicio, el topónimo está formado con el nombre de varón *Curtilius* (Sol. & Sal., 65) más el sufijo *-icus* en genitivo: **(uilla) Curtilic(i) > Gordelliz > Gordeliz*.

GRANDÍVAL (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Grandíval*, 1257. A Salaberri, p. 210, la interpretación de Caro Baroja del término como ‘gran valle’ no le parece la adecuada, sobre todo por el orden de los dos elementos, pero no ve la solución. En todo caso, el orden no nos parece determinante, ya que tenemos en Francia el nombre de la abadía de *Claraval*, que deriva del latín *clara uallis*, y en Suiza, la *abbatia granvallensis* o *monasteriurn granva-*

llense / *grandfellense* (hoy *Moutier*, en el cantón de Berna), que se compone de *grandis* y de *uallis*, como, seguramente, *Grandíval*.

En otra línea, el nombre de la localidad pudiera deberse a dos sustantivos latinos, *granum*, *-i* ‘grano’ y *uallis*, *-is* ‘valle’, es decir, ‘grano, granero del valle’ o bien, *glans*, *glandis* o *glando*, *-inis* ‘bellota’ y *uallis*, *-is* ‘valle’: **Glandi(um) ualle(m)* ‘valle de bellotas’ > *Grandíval*.

En la descripción de la localidad que hace Madoz (1846-1850: VIII, 574) se dice de *Grandíval* lo siguiente: «El terreno es de segunda y tercera calidad, comprendiendo un monte carrascal y el río Ayuda [...] Producciones: trigo, cebada, avena, mixtos».

GUILLERNA / GILIERNA (Zuía)

1.ª doc.: *Guilierna*, 1257. En nuestra opinión, deriva del antropónimo *Celérinus* (Sol. & Sal., 312) con moción de género femenino + el suf. *-ana*: **(uilla) Celer(i)n(an)a* > **Guelerna* > **Guilerna* > *Guilierna* > *Guillerna*.

GURENDES (Gurendes-Quejo, Valdegovía / Gaubea)

1.ª doc.: *Grondes*, 973; *Gruendes*, 1038-1054, *Gurendez*, 1146. Ruiz de Lóizaga (1994: 263) estima que el topónimo proviene del verbo latino *grondare* ‘caer agua’ y señala que *gronda* en lat. medieval quiere decir ‘arroyo’. Nosotros hemos encontrado *gronda*, pero no *grondare*, en Du Cange (s.v.) con el significado de ‘alero’, ‘canal’, como hoy en día en italiano: «GRONDA, vox Italica, Sub grunda, pars prominens tectorum, qua aquæ a muro projiciuntur. Charta ann. 720. apud Murator. tom. 3. Antiq. Ital. med. ævi col. 1003». En este mismo idioma *grondare* significa ‘caer agua’, ‘chorrear’.

Atraviesa *Gurendes* un afluente del Ebro, el río Omecillo, que recibe en la misma población las aguas de un arroyo llamado Valdelagua, lo que quiere decir que *Gurendes* se encuentra en un valle abundante en agua y, por ello, verde. Decimos esto porque eso mismo significa el sustantivo latino tardío *gronna* (Ernout-Meillet, 283; Du Cange s.v.), ‘lugar palustre y herboso’, siendo escasa la diferencia fonética entre *gronda* y *gronna*. Si tomamos *gronda* para la formación del topónimo, deberemos acudir al ablativo plural (locativo) del vocablo, esto, *grondis*, igual que tenemos *aquis* ‘sitio de aguas’; p. ej. cerca de nosotros se encuentra *Dax*, que deriva de *d’aquis*. Después, *grondis* habría pasado a *Grondes* y más tarde a *Gruendes*, *Gurendez* y *Gurendes*.

Tampoco se puede descartar que *Grondes* fuera el plural de *gronda* pronunciado por gentes repobladoras de la zona (véase *Pobes*). En Del., 52, se encuentra el etnónimo *Guruedenses* localizado entre el Rin y el Danubio.

HEREDIA (Barrundia)

1.ª doc.: *Deredia*, 1025 (La Reja). Seguimos la interpretación de M. Gorrotxategi (2013: 238-239), según la cual el nombre del término deriva del antropónimo *Teredius* (Sol. & Sal., 183) + el sufijo de propiedad *-anus*: **(uilla) Terediana* > *Deredia* > *Heredia*.

HERMUA (Barrundia)

1.ª doc.: *Ermua*, 1025 (La Reja). Seguimos a Mitxelena (1956: 170), que propuso para la composición del nombre el sustantivo grecolatino (*h*)*eremus* ‘desierto, yermo’, presente también en el vizcaíno *Ermua*, más el artículo vasco *-a*.

IGAI (Ribera Baja / Erriberagoitia)

Doc.: *Igahigi*, 1025 (La Reja); *Ygahi*, 1194; *Ygayegui*, 1257; *Higahegui*, 1295; *Ygai*, 1537; *Higai*, 1551.

El topónimo tiene, a nuestro juicio, al menos tres explicaciones: 1.ª Es de raíz eusquérica, como cree Mitxelena (1973: 301), formado por los elementos *ibi* ‘junco’, *-aga* y *-egi*. 2.ª Es de origen vascorromance: *Iga* vendría de *fica* ‘higos’, del sust. *ficus* convertido en neutro en latín tardío (DCECH, 2, 358-359), luego tomado como fem. sing. *higa* en cast., más el suf. vasco *-egi*, es decir, ‘sitio de higos’. 3.ª Vista la zona en la que se encuentra el topónimo, su formación podría ser enteramente romance a partir del citado *fica* y de *fici*, genit. de *ficus*, que significa tanto ‘higo’ como ‘higuera’, es decir: **Fica fici* > (*h*)*igahigi* ‘higos de higuera’, o «higos higos», con aspiración de las dos labiales (véase el testimonio de 1295) y sonorización de las velares sordas. Esta última sería, en todo caso, una formación toponímica nada frecuente, aunque hay un pueblo en Valencia que se llama *Torres Torres*. Al lado de *Igai* se encuentra el pueblo de *Manzanos*, también en plural, caso único en la Península.

INOSO (Urkabustaiz)

1.ª doc.: *Inoso*, apellido, 1547. Topónimo difícil de interpretar, proponemos que el término pueda proceder del adjetivo latino *faenosus* (Ernout-Meillet, p. 225) ‘lugar de heno’, del lat. *faenum*, en la secuencia: **(locu[m]) (f)faenosu(m)* > **Enoso* > *Inoso*. En castellano a partir del diminutivo *faenuculum* tenemos ‘hinojo’.

IXONA / HIJONA (Burgu)

1.ª doc.: *Iscona*, 1025 (La Reja); *Exona*, 1257. Creemos que es el mismo topónimo que registra Del., 249 como *Exona uicus* ‘aldea *Exona*’, de origen galo (cfr. Yarza 2015: 371). En Nanclares de Gamboa, muy cerca de *Ixona*, se halla, como hemos dicho, la necrópolis de Aldaieta, con elementos mortuorios y culturales transpirenaicos, de los ss. VI-VIII.

IZORIA (Ayala / Aiara)

1.ª doc.: *Yçoria*, 1454. Salaberri, p. 224, propone con dudas **Titiolius*, variante del documentado *Titioleius*, para la formación del topónimo. A nuestro parecer, podría derivar del nombre *Missorius* (Sol. & Sal., 120): **(uilla) (M)issoria* > **Isoria* > *Izoria*, en evolución vasca del término, con pérdida inicial de labial (véanse los casos de *Amurrio* y *Arakaldo*). También está registrado con interrogación *Aesurius* (Sol. & Sal., 8), que podría entrar en la secuencia: **(uilla) Aesuria(na)* > **Eso-ria* > *Izoria*, en evolución igualmente vasca del término.

JÓCANO (Kuartango)

1.ª doc.: *Jócano*, 1257. El topónimo está compuesto de un nombre personal como *Iocus* (Del., 253), *Iucus* o *Iuccus* (Del., 254) + el sufijo de propiedad *-anus*: *(*fundu[m]*) *Iuc(c)anu(m)* > *Jócano*.

JUNGUITU / JUNGITU (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Jungitu*, 1025 (La Reja); *Junquito*, 1135; *Junguitu*, 1295. Creemos con pocas dudas que se trata del sustantivo latino *iuncetu(m)* ‘juncal’, que ha evolucionado a *Jungitu* / *Junguitu*.

No compartimos en este caso la opinión de Salaberri, p. 227, quien propone que el topónimo deriva de un nombre personal (*Iuncius*, *Iuncus*) más el sufijo *-itum*, composición extraña, a nuestro juicio.

Nosotros estimamos que en el topónimo está el sufijo de lugar *-etum*, como en el caso de *Musitu* y *Zurbitu*, que veremos luego. El cierre de *e* en *i* se encuentra en los topónimos *Irurita*, *Onraita*, *Faido*, *Zaida* (*Azaceta*) o en los apellidos *Arroita*, *Munita*, *Yurrita*.

En el caso de *Irurita* Mitxelena (1973: 335) cita *Irureta* e *Irurita* como derivados de *irura* ‘vega’ y en el Índice envía al lector al apartado 235, donde se encuentra el sufijo de lugar *-eta*, queriendo decir que la forma original se habría formado con *irura* + *eta* > *Irureta*, luego convertido en *Irurita* en el caso del topónimo navarro.

KATADIANO (Anda, Kuartango)

1.ª doc.: *Gatadiano*, 1257; *Catadiano*, 1508. Topónimo transparente formado con el nombre propio *Cattadius* (Sol. & Sal., 50) + el sufijo *-anus*: *(*uilla*) *Cattadianu(m)* > *Gatadiano* > *Catadiano*.

KORRES (Arraia-Maeztu)

1.ª doc.: *Corres*, 1254. Creemos que el nombre del término deriva del nombre personal *Corrius* (Sol. & Sal., 61) más el sufijo *-icus* en genitivo: *(*uilla*) *Corric(i)* > *Corriz > *Correz > *Corres*. Cerca se encuentra la localidad de *Markinez* con parecida formación y evolución.

KRIPAN

1.^a doc.: *Cripanes*, 1088; *Cripane*, sin fecha; *Cripan*, 1183. Seguimos a Salaberri, p. 231, en su desarrollo de la formación del topónimo, cuya base sería el nombre personal *Cyprianus*, propuesto por Knörr (1995: 218): *(*uilla*) *Cipriani* > *Cripiane > *Cripane* > *Cripan* / *Kripan*, con metátesis y pérdida, habitual, de *-i-* y *-e*. La grafía *Cripanes* en la primera aparición del término sería debida, según Salaberri, a la confusión entre el genitivo *-i* > *-e* de la 2.^a declinación y el de la 3.ª *-is* > *-es*, una peculiaridad más en la formación del topónimo, en romance *Ciprián*, *Cibrián* y *Cebrián*.

Una composición menos complicada sería *Ciprianus* + el suf. en genit. *-ici*: *Ciprianici > *Cipraniz > *Cripanis > *Cripanes* > *Cripán*. El nombre *Cyprianus*, extrañamente, no se encuentra en los repertorios. Sí se documenta *Crispianus* (Sol. & Sal., 320), que, con transformación del grupo *-sc-* (cfr. *crescere* > crecer; crecha o crencha por *crespa*, esto es, guedeja, DCECH, 240b-241a), podría ser el antropónimo original en la misma secuencia evolutiva: *(*uilla*) *Crispianici* > *Cripaniz > *Cripanez > *Cripanes* > *Cripán*.

LA PUEBLA DE ARGANZÓN

1.ª doc.: *Sancta Maria de Foze de Arganzone*, sin fecha; *Arganzon*, 1191. No nos sirven los conocidos nombres *Arganthonius*, mítico rey tartesio, ni *Argentoni*, del que deriva *Argandoña*. Salaberri, p. 235, propone el no documentado *Argentio, cuyo genitivo en lat. tardío sería, en su opinión, *Argentioni* > *Arganzón*.

Nosotros proponemos *Argantio, *-onis* como nombre de ciudad, sin recurrir a la vía antroponímica, al no estar registrado como nombre personal: **Argantione(m)* > *Arganzone* > *Arganzón*. En Del., 228 y en los diccionarios de latín se recoge el topónimo celta *Argantomagus* ‘campo de plata’, que hoy en día es la ciudad de *Argenton* en el Depart. del Indre.

LABRAZA (Oyón)

1.ª doc.: *Labraça*, 1196. Creemos que proviene del artículo femenino más el sustantivo romance *braza*, sobre el cual nos dicen en DCECH, 1, 657a: «es el antiguo plural neutro BRACCHIA de BRACCIUM, pues la *braza* era lo abarcado con los dos brazos extendidos». Del mismo sustantivo latino viene *abrazar* y con ese sentido consideramos que se dio nombre al término, puesto que es una localidad *abrazada*, amurallada, con un casco urbano ovalado, que debió de contar con quince torres además del castillo.

LACERVILLA (Berantevilla)

1.ª doc.: *Leziri uilla*, sin fecha; *Lizereuilla*, 1240; *la çerbilla*, 1440. El topónimo se formó o bien con el nombre *Lecirius*, como quiere Salaberri, p. 237, *Licerius*, como proponemos nosotros: *Licerii uilla > *Lacervilla*, o *Licirus*, éste último presente en testimonios epigráficos de la zona (*Licira* en Egilatz, *Ligirus* en Belorado).

LAGRÁN

1.ª doc.: *Lagral*, 1164; *la Grana*, 1388; *Lagrant*, 1424; *Lagran*, 1519. Salaberri, p. 239, cree que el topónimo podría estar formado con «un fitónimo que no reconocemos». Pudiera ser que esto fuera cierto, si tenemos en cuenta la existencia de los sustantivos *lacca* y *laccar*, nombres latinos de plantas no identificadas. El paso de *laccar* a *lagral* no parece complicado. Ni tampoco el de *lagar* > *lagral*, siendo una localidad muy cercana a la zona de vino.

El término podría haber sido también formado con el adjetivo latino tardío *agralis* ‘agrario’, ‘de campo’: *(*fundu(m)*) *agrale(m)* > *agral > *el agral > *Lagral*, con el artículo romance al inicio. La actual grafía *Lagrán* evidentemente se debería al habla popular considerando *la gran(de)* a su localidad.

LALASTRA (Valderejo, Valdegovía / Gaubea)

1.ª doc.: *Lalastra*, 1175. Varios especialistas (cfr. Salaberri, p. 240) coinciden en el significado del topónimo, esto es, ‘suelo de piedras no gruesas o piezas de ese mismo suelo’. El término no aparece en los diccionarios de latín, ya que se da a conocer en la Edad Media.

En Du Cange (s.v. *lastra*) se recoge esta definición: «Vox Italica. Tabula lapidea uel bractea tenuis, quo modo secari solent marmora ad parietes inducendos» (‘Voz itálica. Tabla de piedra o bien lámina, tal como suelen cortarse los mármoles para cubrir las paredes’). Ofrece el siguiente testimonio (*Translatio S. Prosperi*, t. 5, Iunii, p. 59): «Post illam quoque particulam, sicut pauimentum fuisset, lapidea Lastra continebatur, in qua crux in ipso lapide manebat» (‘Después de aquella pequeña parte, como si hubiera sido un pavimento, se contenía lastra de piedra, en la que la cruz permanecía en la misma piedra’).

LAMINORIA (Antiguo valle, hoy en día concejo de Arraia-Maeztu)

1.ª doc.: *el valle de Laminoria*, 1456. Es un topónimo formado en época medieval, que consta del artículo castellano y del término latino, en última instancia de origen celta, *minoria*, *-ae*, *mina* en castellano, *minièrre* en francés, *miniera* en italiano. Junto a *minoria* hay otro término en latín medieval, *minium*, *-ii*, con el mismo significado de ‘mina’. Ambos vocablos se encuentran (cfr. Du Cange s.v.) en dos textos de 1193, pertenecientes al testamento de Rogerio, vizconde de Beziers.

En el primero se halla *minium*: «Si quid defuerit, heres meus et gadiatores compleant illud de primis reditibus meis Miniorum Villae-Magnae, et de Bruna et de Arena et de Redes» (‘Si faltara algo, mi heredero y los procuradores lo completen con mis primeros réditos de las minas de Villemagne y de Bruna y de Arena y de Redes’).

En el segundo está *minoria*: «Quicquid remanserit inde ad complendum persoluatur de Minoriis meis de Villa-magna, et de Brunna, et de Avena et de Teddes» (‘Lo que quedara para completar sea pagado con mis minas de Villemagne y de Brunna y de Avena y de Teddes’).

Por tanto, *La Minoria* debió de surgir como *uallis Minoria* ‘el valle La mina’, más tarde *La minoria* > *Laminoria*. En la baja Edad Media hubo herrería mayor y mucha actividad metalúrgica en Arraia y en la zona. La primera documentación del término es muy tardía, 1456. El vocablo *minertia* es recogido por la Academia en el s. XIX.

LANGARA GAMBOA (Arratzua-Ubarundia)

1.ª doc.: *Langara et Moio*, 1025 (La Reja). Como el de las localidades vecinas de *Gebara* y, seguramente, *Etura*, el nombre de lugar *Langara* parece ser también de raíz céltica (cfr. Salaberri, p. 242).

En Ernout-Meillet, p. 340, se nos dice que *langa*, como *langurus*, significa 'lagarto', con cuya orina solidificada se decía que se formaba el ámbar llamado *langurium*, esto es, 'ambar amarillo o succino'. Y finalizan diciendo que *langa* es una palabra extranjera, quizá céltica. No sabemos si el significado de *Langara* pudiera ser 'tierra de lagartos o de ámbar', pero tampoco sería muy extraño, al menos en su primera acepción.

LANGARIKA (Iruraitz-Gauna)

1.ª doc.: *Langarica*, 1257. Parece evidente la relación de este topónimo con *Langara* más el sufijo *-ica*: *Langarica*, pero no creemos que entre en su formación un antroponímico indicándonos que es la villa de un propietario.

En este caso, estimamos que con el sufijo *-ica* se quiere señalar la relación de *Langarica* con *Langara* como *Asturica* (Astorga) con los astures o *Italica* (Santiponce, Sevilla) con los ítalos, es decir, 'villa propia de, habitada por astures', en el primer caso, 'por ítalos' en el segundo. *Langarica* sería como una segunda *Langara*, propia de los de *Langara*, que la habrían fundado. Otra opción sería que el topónimo entero fuera céltico.

LANTARÓN

1.ª doc.: *Lantarone*, 813; *Lantarón*, 929. A nuestro juicio, se trataría del nombre de población *Lantaro, *-onis*, no basado en un nombre personal, que no se documenta en parte alguna: **Lantarone(m)* > *Lantarone* > *Lantarón*, pero su significado y origen se nos escapan.

LAÑO (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Langu*, 1025 (La Reja); *Lainu*, 1110; *Layno*, 1257. La hipótesis más sencilla parece ser la de que el topónimo está formado sobre el nombre personal *Lanius* (Sol. & Sal., 101; Del., 255): *(*fundu(m)*) *Lani(an)u(m)* > *Lañu* > *Laño*.

LAUDIO / LLODIO

1.ª doc.: *Flaudio*, 1085; *Laudio*, 1095; *Lhodio*, 1124; *Llodio*, 1209. Creemos con pocas dudas (véase el primer testimonio) que el topónimo deriva del nombre personal *Flauidius* (Sol. & Sal., 80) más el sufijo *-anus*, con dos evoluciones, una propia de vascohablantes: *(*fundu(m)*) *Flau(i)di(an)u(m)* > *Flaudio* > *Laudio* y otra romance: *(*fundu(m)*) *Flau(i)di(an)u(m)* > *Laudio > *Llodio*.

LECIÑANA DE LA OCA (Ribera Alta / Erriberagoitia)

1.ª doc.: *Liciniana*, 935. Hay dudas en algún caso en los especialistas sobre si en los registros se trata de *Leciñana de Oca* o de *Leciñana del Camino* (véase Salaberri, pp. 251-252). En cualquier caso, *Leciñana* deriva del nombre de varón *Licinius* + el sufijo *-anus*: *(*uilla*) *Liciniana* > *Leciñana*.

LECIÑANA DEL CAMINO (Lantarón)

Véase el topónimo anterior.

LEGUTIO

1.ª doc.: *Legutiano*, 1333. Salaberri, p. 253, propone que el topónimo está formado sobre el nombre de mujer *Leguntia*, documentado en 1051 y en el s. xiv en Vizcaya, más el sufijo de propiedad *-anus*: *(*fundu[m]*) *Legu(n)tianu(m)* > *Legutiano*. Pero el nombre *Leguntia* parece derivar del mismo que se registra en Del., 255, esto es, *Lecontia*, por lo que, con idéntico resultado, la secuencia inicial habría sido: *(*fundu[m]*) *Leco(n)tianu(m)* > *Lecotiano > *Legutiano*.

LERMANDA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Lermenda*, 1025 (La Reja). Topónimo similar es *Hermandica*, esto es, Salamanca, citada por T. Livio 21, 5, 6 y 21, 5, 7. Por otra parte, *Lermenda* parece llevar en su primera parte el sufijo céltico *-(a)ma*, quizá presente en *Hermandica*. Igualmente, parece que ambos topónimos contienen en su segunda parte el elemento *-nta*, del que afirma R. Pedrero explicando el topónimo *Miranda*, p. 365: «Sin embargo, la presencia del elemento *Mira* y el sufijo hidronímico típico *-nta*, presente en otros hidrónimos peninsulares como *Arganda*, *Aranda*, etc, hacen sospechar que estamos ante un hidrónimo derivado de esta serie». En nuestro caso, seguramente pura coincidencia, en el concejo de *Lermenda* tenían en pleno centro hasta hace muy poco una balsa de agua y una pequeña fuente, así como la presencia del río Zadorra.

El pueblo burgalés de *Lerma* se encuentra en un altozano que domina la vega del río Arlanza, que puede justificar el sufijo *-ama*. *Hermandica*, esto es, *Salamanca*, se encuentra en un alto con el río Tormes debajo.

LETE (Arrazua-Ubarrundia)

Se trata de un despoblado que forma parte del concejo de Ullibarri-Gamboa. Documentado en 952 como *Lekete*, su grafía aparece a veces como *Lehete*. Hoy en día, terrenos suyos son conocidos como *Leketekolakua* y *Letebizkar*.

Mitxelena (1957: 146) dice que en un documento alavés del s. x relativo a la localidad de *Lete* aparecen los nombres de *Aprez Lequentice*, *Tellu Vinquentize*, *Veila Laquentize*..., que son, según el lingüista guipuzcoano, patronímicos el 1.º y el 3.º de *Laquenti*, genit. de *Placentius*, y de *Vincenti*, genit. de *Vincentius* el 2.º. Mitxelena, pues, considera que *Laquenti* y *Lequenti* son variantes del mismo nombre. Sin embargo, *Lequentice* es, a nuestro juicio, un patronímico compuesto de *Licenti*, genit. de *Licentius* (Sol. & Sal., 352), más *-ici*. *Licenti* dio lugar a los nombres de las localidades de *Lete* en Álava y Navarra: *(*uilla*) *Licenti* > *Lecente > *Lekete* > *Lehete* > *Lete*.

El nombre de la localidad vizcaína de *Lekeitio* podría igualmente proceder del citado antropónimo *Licentius* + el suf. *-anum*: *(*fundu[m]*) *Licentianum* > *Lekentiano > *Leketiao > *Lekeitio*, donde la nasal cae entre vocales.

LETONA (Zigoitia)

1.ª doc.: *Letonu*, 871; *Letona*, 1093. Salaberri, p. 255, hace derivar el topónimo de un posible *Laetonus, variante de *Laetoni* (Sol. & Sal., 100) más el sufijo *-anus*: *(*uilla*) *Laeton(an)a* > *Letona*.

Una propuesta alternativa sería pensar que el término está formado sobre el nombre de varón *Laetus* (Sol. & Sal., 348; Del., 255) más el sufijo *-ona*, presente en otros topónimos de Álava: *Aramaiona*, *Estarraona*, *Ixona*... (cfr. Salaberri 2013b: 215-216; Yarza 2015: 370-371), posiblemente de origen céltico: *(*uilla*) *Laetona* > *Letona*.

La grafía *Letonu* en la primera aparición del término se debe seguramente a la confusión, nada rara, entre *a* y *u*, especialmente en documentos con letra visigótica, dominante en aquella época.

LEZA

1.ª doc.: *Leza*, 1350. En el glosario Du Cange se recoge el sustantivo *leza* (s.v. *leza*₂), utilizado por los habitantes de Limoges, en dos documentos tardíos, como lo es el primer testimonio documental del topónimo alavés. La definición que da el glosario es la siguiente: «LEZA, Lemouicibus, Agellus strictior, qualis est areola, puluinus» ('Para los naturales de Limoges, Campo pequeño muy estrecho, como un patio reducido, como una era').

En el primer documento (Obituario de s. Gerardo de Limoges) se lee: «Anno Domini 1502 et die 14 Aprilis Yvers legauit unum sextarium frumenti anno quolibet leuandi et percipiendi supra 17. lezas ei pertinentes» ('En el año del Señor 1502, el día 14 de Abril, Yvers legó un sextario de trigo anual, que debía ser retirado y recogido en las 17 *lezas* que le pertenecían'). En el segundo documento, una carta de 1401, se dice: «Dictus domicellus... assensauit... dicto Johanni duas lezas ortorum» ('Dicho señorito... dio al censo... para dicho Juan dos *lezas* de huertos').

Si exploramos la vía antroponímica, tenemos documentados los nombres *Laedius* y *Laetius*: *(*uilla*) *Laedia* o *Laetia* > *Leza*, pero preferimos la línea de los lemosinos, a pesar de la distancia geográfica. En Guipúzcoa tenemos el topónimo *Lezo*, del mismo origen etimológico, a nuestro entender, que *Leza*, es decir, procedentes ambos del occitano, lengua presente en Guipúzcoa en el siglo XII. Hay que tener en cuenta que el primer registro del término es del siglo XIV, época ya de amplia movilidad.

LOPIDANA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Lopeggana*, 1025 (La Reja); *Lopidana*, 1257; *Lupidana*, 1295. Coincidimos con Caro Baroja (1945: 92-93) en que la formación del topónimo se basa en el nombre personal *Lupidius* (Sol. & Sal., 108) más el sufijo *-ana*, con dos resultados diferentes: 1. *(*uilla*) *Lupidiana* > *Lupiana* > *Lopeiana* con pérdida romance de *-d-* intervocálica, que coincide con el primer testimonio del término. 2. *(*uilla*) *Lupid(i)ana* > *Lopidana*, con la caída habitual en romance de *-i-* en el grupo *-ian-*, en evolución que mantiene la memoria histórica del origen del nombre de la localidad.

LOZA (Peñacerrada-Urizaharra)

1.ª doc.: *Loza*, 1025 (La Reja). En nuestra opinión, el nombre del término se basa en el adjetivo *luteus* ‘de arcilla, de barro’: **(terra) lutea* > **lutia* > *Loza*.

LUNA (Kuartango)

1.ª doc.: *Nicolas de Luna*, 1168-1204; *Luna*, 1183. Hay otras poblaciones con tal nombre, en Zaragoza y en León concretamente. Hay también una ciudad en Italia así denominada. *Lunae portus* es hoy en día La Spezia.

Por otro lado, el nombre personal *Luna* se registra en Sol. & Sal., 354 y en Del., 257.

LUXO / LUJO (Ayala / Aiara)

1.ª doc.: *Fluiso*, 864; *Luyo*, 1487; *Luxo*, 1498-1500; *Lujo*, 1847. Parece que el topónimo, como quiere Salaberri, p. 265, deriva de un nombre personal, estando registrados *Flossia* (Del., 250) y *Flossius* (Sol. & Sal., 30). La evolución, en nuestra opinión, habría sido: **(fundu[m]) Flossiu(m)* > **Flosio* > *Floiso* (por metátesis) > *Fluiso* > *Luyo* > *Luxo* > *Lujo*. No sabemos si el término puede estar relacionado con el topónimo vizcaíno *Lujua*.

LLANTENO (Ayala / Aiara)

1.ª doc.: *Lanteno*, 1047; *Llanteno*, 1114. Todos los especialistas (cfr. Salaberri, p. 258) estiman que el término viene del sust. latino *plantago*, *-inis* > *llantén* (planta herbácea), quizá, como propone el investigador navarro, a través de una variante como **plantaginum*, nombre de la planta y también ‘terreno de llantén’. Si consideramos el topónimo como el nombre de la planta, es lo que creemos, habría podido recibir la influencia de vocablos parecidos como ‘centeno’, ‘heno’, bien antiguos, y luego dar nombre al lugar.

MAEZTU / MAESTU (Arraia-Maeztu)

1.ª doc.: *Bahaeztu* y *Bahanezta*, 1025 (La Reja); *Mahaeztu*, 1179; *Maeztu*, 1257. Creemos que el topónimo está compuesto del sust. *paganicum* ‘finca rústica’ y de los sufijos locativos *-etum* y *-eta*, prestados, según Schuchardt, al euskera, presentes en los dos primeros testimonios: 1. **Pa(g)a(n)icetu(m)* > *Bahaeztu* > *Maeztu*. 2. *Paganiceta* > *Bahanezta*, prevaleciendo más tarde la forma con el suf. *-etum*. En ambos casos, la traducción sería ‘lugar de fincas rústicas, de propiedades rurales’. En Álava igualmente se encuentra la localidad de *Párganos*.

MANDOJANA (Legarda, Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Mandoiana*, 1025 (La Reja); *Mantoyana*, *Mandoiana*, 1295; *Mandojana*, 1500.

El topónimo está formado por el nombre personal *Mantonius* (Sol. & Sal., 112) y el sufijo *-anus*: **(uilla) Manto(n)iana* > *Mandoiana* en labios vascos, *Mantoyana* en romance, con pérdida igualmente de *-n-* por disimilación de nasales, más tarde *Mandojana*, evolución mixta. Salaberri, p. 268, parte también de *Mantonius* en una explicación más amplia y complicada, en la que nos dice que en euskera *Mandoiana* evolucionó a *Mandoia*, paso habitual, por testimonios del s. XVI.

Este topónimo y el que enseguida veremos, *Montevite* / *Mandaita*, se basan en el nombre personal *Mantonius*, seguramente el mismo individuo, dueño de dos fincas bastante cercanas. A una le dio su nombre añadiéndole el sufijo *-ana* y a la otra el sufijo *-eta* para diferenciarlas, pero con idéntico significado 'heredad de *Mantonius*'.

MANURGA (Zigoitia)

1.ª doc.: *Maurga*, 1257; *Manurga*, 1454. A nuestro juicio, el nombre del término está compuesto del nombre personal *Manurus* (Del., 259) y el sufijo *-icus*: **(uilla) Manur(i)ca* > **Ma(n)urca* > *Maurga* (evolución vascorromance) / *Manurga* (evolución romance). *Manurus* solo se documenta en Bélgica, por lo que se trata de un antropónimo galorromano presente, uno más, en la geografía alavesa.

MANZANOS (Ribera Baja, Erriberagoitia)

1.ª doc.: *Mazanos*, 1025 (La Reja); *Mançanos*, 1257. La explicación del término no admite dudas si leemos en DCECH, 3, 830a: «MANZANA: 1.ª doc.: *mazana*, doc. de 1112 [...] La forma *maçana* se halla también en el *Cid*, Berceo [...] todavía *maçanos* en Torres Naharro (1517) [...] la forma predominante desde el s. XIV es *mançana* con propagación de la nasalidad».

MARGARITA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Margarita*, 1025 (La Reja). Está documentado el nombre propio femenino (Sol. & Sal., 353), que, sin cambios, debió de pasar a ser el de la localidad: **(uilla) Margarit(an)a* > *Margarita*. Existe el sust. femenino *margarita*, *-ae* y el neutro *margaritum*, pl. *margarita*, es decir, *margaritas* en cast., quizá sitio de tales flores, pero parece que la fórmula antroponímica es más adecuada.

Rebuscando en ella, tenemos (Sol. & Sal., 357) el nombre *Marcarianus*, que, desprovisto del suf. *-anus*, supone un simple **Marcarius* no documentado. Añadiéndole el sufijo *-eta*, quedaría: **Marcarieta* > **Marcarita* > *Margarita*. Con *Marcarianus* también sería posible: **Marcari(an)ieta* > **Marcarieta*, etc.

MARIETA (Marieta-Larrinzar, Barrundia)

1.ª doc.: *Mariaeta*, 1025 (La Reja); *Marieta*, 1257. Mitxelena (1973: 235), a quien cita Salaberri, pp. 270-271, dice que el nombre del término está formado con el nombre propio femenino *Maria* y el sufijo de lugar *-eta*, por lo que entendemos que su significado debiera ser 'sitio de Maria', bien que no podamos saber la pronunciación exacta, dada la ausencia de tilde en aquella época. El nombre *Maria* está re-

cogido en Del., 259 solo y junto a *Marius*. El repertorio de Sol. & Sal. no registra *Maria*.

Por nuestra parte, no descartamos que la grafía del primer testimonio, *Mariaeta*, sea una hipercorrección de *Marieta*, debido a la resonancia del nombre *María*, y, por ello, proponemos que *Marieta* es lo mismo que *Amarieta*, nombre atestiguado de la localidad vecina de *Amárita* en 1305 (véase esta entrada).

Tendrían pues, *Amárita* y *Marieta* el mismo origen, esto es, *Amarieta*, con dos evoluciones populares distintas, procedentes del antropónimo *Ammarus* o *Ammarius*. La ausencia de nombres femeninos en los nombres de las localidades no haría más que corroborar nuestra hipótesis, tanto en este caso como en el anterior de *Margarita*.

MARINDA (Kuartango)

1.ª doc.: *Marinda*, 1551. Creemos que puede derivar del sust. latino *Marinus* (Sol. & Sal., 113 y 353; Del. 259, siete veces registrado) más el sufijo *-eta*: **Marin(e)ta* > **Marinta* > *Marinda* ‘heredad de Marino’, en evolución de vascohablantes.

MARKINA (Zuia)

1.ª doc.: *Marquina*, 1257. La interpretación más sencilla del topónimo se ofrece partiendo del nombre personal *Marcinus* en género femenino: **(uilla) Marcina* > *Marquina* / *Markina* ‘propiedad de *Marcinus*’. También se podría considerar que en la composición hubiera entrado el sufijo *-anus*: **(uilla) Marcin(an)a* > *Marquina* / *Markina*.

MARQUÍNEZ (Bernedo)

1.ª doc.: *Marquina de Iuso*, *Marquina de Suso*, 1025 (La Reja); *Marquiniz*, 1087; *Marquinez*, 1184. Parece evidente que el topónimo deriva del nombre antes citado *Marcinus* + el sufijo *-icus* en genitivo: **(uilla) Marcinici* > *Marquiniz* > *Marquínez*. No creemos, como quiere Salaberri, p. 272, que el topónimo hubiera debido evolucionar a *Marquíñez* en romance, cuando tenemos *Láinez* y *Martínez*.

MARTIODA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Martioda*, 1390. Según la tradición, en la sacristía de la iglesia de s. Juan evangelista de *Martioda* se guarda un relicario con los cráneos de los soldados cristianos de la legión tebana, los Agaonenses, martirizados a inicios del s. iv en Aganum, hoy día Saint-Maurice, Valais, Suiza. La composición *martyru(m)* (genit. pl.) + *-eta* latino podría haber dado nombre al pueblo: **Marti(u)eta* ‘sitio de los mártires’ > **Martiroeta* > **Martirota* > **Marti(r)oda* > *Martioda*.

Salaberri, p. 274, no descarta una muy similar fórmula, pero la rechaza con estas palabras: «Mientras no tengamos más datos pensar en un compuesto de *Martino* + *eta* (cfr. *Marieta*, *Santsoeta*) está fuera de lugar». Nosotros, sin embargo, creemos

que su propuesta es aceptable. En el caso de la nuestra, existen nombres parecidos en otras partes, p. ej. París, donde hoy en día se conserva el topónimo *Montmartre* ‘monte de los mártires’, debido a que allí sufrieron martirio, s. Dionisio (Saint-Denis) y sus compañeros, que sustituyó a *Mons Mercurii* ‘Monte de Mercurio’.

Un nombre personal que vendría muy bien para formar el topónimo que nos ocupa es *Martidius* (Sol. & Sal., 359): **Martidioeta* > **Martidioeda* > **Martidioda* > *Martioda*.

MATAUKO (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Matauco*, 1025 (La Reja). A nuestro juicio, el topónimo podría derivar del nombre de varón *Mattaius* (Sol. & Sal., 115) + el sufijo *-icus*: **(fundu[m]) Mattau(i)cu(m)* > *Mataucu* / *Matauco*. Muy parecida a ésta es la propuesta de Salaberri, p. 274, planteando el nombre personal *Bata(u)us* (Sol. & Sal., 301) + *-icus*.

Se podría pensar, a nuestro juicio, que tal nombre procede del etnónimo germánico *Bataui* ‘bátavos’ (Del., 232), uno de cuyos miembros habría penetrado en Hispania en la invasión bárbara de inicios del s. v. *Matauco* es localidad vecina de *Argómaniz*, el origen de cuyo nombre hemos situado en otro etnónimo germánico, *Marcomannus*.

MEANA (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Meana*, 1257. La interpretación se centra en la localización del étimo en que se basa el topónimo, *mediana*, según varios especialistas, Menéndez Pidal, Albertos, Mitxelena (cfr. Salaberri, p. 277), y el nombre personal *Meius* + el sufijo *-anus*, que propone Salaberri: **(uilla) Me(i)ana* > *Meana*.

En Sol. & Sal., 116 y Del., 261 se documenta *Medius*, en Sol. & Sal, 361 y Del., 261, *Medianus*. El nombre *Meius* se encuentra igualmente en los dos repertorios, Sol. & Sal., 116 y Del., 261. Este último recoge incluso *Mediana* como nombre personal y como topónimo, que los especialistas antes citados interpretaban como adjetivo latinorromance, no como derivación de un nombre personal.

Nosotros, como Salaberri, estimamos que el nombre del término está formado sobre un nombre personal, que podría ser *Medius* + *-anus* o *Medianus* en femenino o *Meius* + *-anus*, esto es, **(uilla) Me(di)ana* o *Me(i)ana* > *Meana*.

MELLEDES (Ribera Baja / Erriberabeitia)

1.ª doc.: *Mellietes*, 1012; *Melietes*, 1025 (La Reja). La primera interpretación que acude a la mente tiene que ver con el vocablo *miel*, estando atestiguados *melatio* ‘recogida de miel’, *mellitus* ‘lleno de miel’ y *mellitites* ‘vino mezclado con miel’. Tiene al lado el concejo de Manzanos y de Igay (quizá ‘sitio de higos’), pero no se ve cómo se pudo haber formado la desinencia del término, ya que parece difícil pasar de un presunto **(terras) mellitas* ‘sitios de miel’ a *mellietes*, sobre todo la última *-e-*, defendible por asimilación. Si en vez de acudir a *mel*, recurrimos a *milium* ‘mijo’ (la agricultura cerealística es la principal actividad productiva de la localidad) nos ocurre lo mismo.

Siguiendo otra línea, el topónimo podría tener como base el nombre de varón *Mellitius* (Sol. & Sal., 361) más el sufijo *-icus* en genit.: **(uilla) Mellitic(i) > *Melle-tiz > *Mellietez > Mellietes > Melietes > Meliedes > Melledes*.

MENDOZA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Mendoza*, 1025 (La Reja). Estamos de acuerdo con Salaberri, p. 283, cuando dice que, en su opinión, el topónimo no deriva de los elementos eusquéricos *mendi hotza*, al no haber motivo para la pérdida de la *i*, lo que, en efecto, no sucede con el apellido *Iturri(h)o(t)z*. Nosotros creemos que el nombre del término puede proceder del adjetivo latinorromance *uentosus* con pronunciación vasca, tanto de la labial como de la dental y la silbante: **(uilla) uentosa > Mendoza* ‘uilla ventosa, azotada por el viento’.

MENOIO (Ayala-Aiara)

1.ª doc.: *Menoio*, 1114. Dice Salaberri, p. 284, que el topónimo parece estar formado sobre un nombre de persona en *-ius* más el sufijo *-anus* de propiedad y propone el apelativo *Meneius*: **(fundu) meneianu > *Meneio > Menoio*, por asimilación vocálica.

Nosotros proponemos también como posibilidades los nombres *Veno(n)ius* (Sol. & Sal., 201; Del., 283) y *Meno(n)ius* (Sol. & Sal., 117) con caída de la segunda *-n-* por disimilación de nasales: **(fundu[m]) Meno(n)i(an)u(m) > Menoio*.

MESANZA (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Mesanza*, 1025 (La Reja). Nos parece acertada la opinión de la investigadora Albertos (1970: 193), quien cree que el topónimo es de origen indoeuropeo, de raíz céltica a nuestro juicio. Podría estar relacionado con el nombre de la capital de los galos sequanos *Vesontio*, que a partir del acus. *Vesontion(em)* evolucionó a *Besançon*. En nuestro caso a través de **(terra, uilla) Vesonti(an)a* se podría haber formado **Mesantia > Mesanza*, estando atestiguado *Vesontius* (Del., 284) como nombre de divinidad. El topónimo *Visontium* se encuentra en Ptolomeo III, 6, 54, población de la tribu celtíbera de los Pelendones, hoy en día *Vinuesa* (Soria), según parece.

MEZKIA (San Millán / Donemiliaga)

1.ª doc.: *Mizkina*, 1025 (La Reja); *Mezquina*, 1156; *Mesquia*, 1351; *Mezquia*, 1379. Como escribe Salaberri, p. 286, se ofrecen dos posibilidades para intentar interpretar el topónimo. Una es a través de la línea antroponímica, en la que encontramos documentados nombres de persona como *Viscus*, *Vescinus*, *Vescius*, el elegido por Salaberri, y *Mescin(i)us*, *Miscen(i)us* y *Mescenus*, que serían también, en nuestra opinión, adecuados: **(uilla) Mescena > Mizkina* y *Mezquina*.

La otra interpretación, que estimamos la auténtica, parte del adjetivo castellano *mezquino* ‘pobre’, tomado del árabe, cuya primera documentación se encuentra en las *Glosas Emilianenses*. Este arabismo se extendió a todos los romances de Occidente

(cfr. DCECH, 4, 62b-63b). En Du Cange está registrado el adj. *mischinus*, utilizado profusamente en Francia, desde el s. XI, con el significado de ‘pobre’, ‘jovencito, -a’, ‘criado, -a’. En el caso que nos ocupa Salaberri interpreta ‘mezquina’ como ‘pequeña’. Quizá pudiera entenderse también como ‘lugar para los indigentes’, ‘mansio para los pobres’.

MIJANCAS (Berantevilla)

1.ª doc.: *Millancas*, 1168-1204. Salaberri, p. 287, que sigue a Albertos (1970: 214), toma *Aemilianus* como base del topónimo más el sufijo *-icus*: **(uilla) emilianica* o *emilianicas* en plural, forma extraña, a su juicio.

Por nuestra parte, proponemos el adjetivo latino tardío *uillanus* ‘propio de o relativo a la casa de campo’, que, según el DCECH, 5, 819b, se documenta en 1074 y no tenía al inicio el sentido peyorativo que después adquirió. Con el sufijo *-icus* se formaría el topónimo en esta secuencia: **(terras) uillan(i)cas* > **uillancas* > *Millancas* > **Miiancas* > *Mixancas* > *Mijancas* ‘tierras propias de la uilla de un propietario’ o ‘tierras del pueblo’, con evolución del significado de *uilla* ya en esa época. No olvidemos que el pueblo pertenece a Berantevilla. La localidad también alavesa de *Ormijana* se documenta en su primer testimonio como *Uruillana*, 1025 (La Reja). Subijana, por su parte, se atestigua como *Suwillana* en 1025 (La Reja) y *Subiiana* en 1257.

El sufijo *-icus* ya se encuentra aplicado a *uilla* en los adjetivos clásicos *uillaticus* y *uillicus* ‘propio de la casa de campo’, ‘rústico’ y en el sustantivo *uillicus* ‘granjero’.

Finalmente, hay que recordar que poblaciones con el nombre en plural son numerosas en el sur de Navarra: *Ablitas*, *Arguedas*, *Barillas*, *Cabanillas*, *Fontellas*, *Tulebras*. Y en Álava, cerca de *Mijancas*, están *Navaridas* y *Páganos*, en el Condado de Treviño, *Muergas* y en La Rioja, *Briñas*.

MIÑANO MAYOR / MIÑAO (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Mengano*, 1025 (La Reja); *Mennano*, 1156; *Miñano Mayor*, 1295. En nuestra opinión, el topónimo debió de formarse con el nombre de varón *Maenius* (Sol. & Sal., 110 y 356; Del., 258) más el sufijo de propiedad *-anus*: **(fundu[m]) Maenianu(m)* > *Meñano*. Se documentan también *Menius*, *Mennius* (Sol. & Sal., 117) y *Maenianus* (Sol. & Sal., 356), que sería la solución más sencilla, directa y documentada. Salaberri, p. 289, se sirve del nombre *Memnius*, parecido a los citados.

MIOMA (Caranca y Mioma, Valdegovía / Gaubea)

1.ª doc.: *Meuma*, 804; *Meoma*, 904; *Mioma*, 1085. A nuestro juicio, el topónimo es una réplica del nombre personal *Medioma* (Del., 261), a todas luces de raíz céltica, en evolución romance: **(fundu[m]) Me(di)om(an)a* > *Meuma* > *Meoma* > *Mioma*.

MONTORIA (Peñacerrada-Urizaharra)

1.ª doc.: *Montoria*, 1331. A nuestro parecer y con pocas dudas procede del sustantivo tardío *munitorium*, en plural *muntoria* ‘fortificaciones’, ‘defensas’. *Montoria*

fue una población importante en la Edad Media, ya que daba acceso a La Rioja por el puerto de Herrera. En el s. XII contaba con un palacio-fortaleza. Hoy queda poco más que el arco de la puerta.

En Du Cange (s.v. *munitoria*) leemos: «MUNITORIA, «Praecinctoria, succinctoria», in Glossis Isid. Joann de Janua: «*Munitorium*, locus in quo sunt munimenta, uel ipsum munimentum.»».

En el mismo glosario se encuentra el sust. tardío *montorium*, no *montoria*, con esta definición: «Idem quod Monticium, Continui montes», que puede llevar a vacilaciones, ya que *Montoria* se halla a 800 metros de altitud en un barranco formado entre los montes Ralday y La Dehesa, precisamente en la ladera del segundo. Nosotros lo anotamos para no esconder la existencia de otras posibilidades. En cualquier caso, el étimo *munitoria* tuvo que sufrir sin duda en su evolución hasta *montoria* la influencia del vocablo ‘monte’.

MONTEVITE / MANDAITA (Iruña Oka)

1.ª doc.: *Mandaita*, 1025 (La Reja); *Mantouit*, 1257; *Montevite*, 1551. Creemos que el topónimo se basa en el nombre personal *Mantonius* (Sol. & Sal., 112) más el sufixo de lugar *-eta* (véase *Amárita*) con dos evoluciones (véase Salaberri, p. 267):

1.ª eusquérica: **Mantonieta* ‘heredad de *Mantonius*’ > **Mantonita* > **Mandoita* > *Mandaita* (asimilación vocálica). 2.ª. romance: **Mantonieta* > **Mantonita* > **Mantomita* (asimilación de nasalidad) > **Mantobita* (disimilación de nasales) > **Mantovita*.

En este momento, quizá actúa la etimología popular para cambiar *Mantovita* a *manto uitae* ‘manto de la vida’ o a *manto Viti* ‘manto de Vito’. Después **Mantouiti* > **Mantouite* > *Mantovit* > *Monteuite*. Esta última forma *Montevite* se debe obviamente a la evolución del término en el habla popular, pero quizá la etimología popular ya había intervenido antes.

MORAZA (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Moraça*, 1257. Vemos más de una interpretación posible del término, casi siempre a partir del sustantivo latino *mora*.

1. *Mora*, fruto, en latín clásico *morum*, pl. *mora*, pasa a romance como femenino singular. Pudiera ser **(uilla) moratia*, ‘de moras’, o *moratium*, ‘sitio de moras’, plural *moratia*, pero tenemos *moreda*, aunque también está *zarzamora*. En DCECH, 4, 135b se lee: «El verso 14 de la *CEsc.* parece contener un derivado *moreç(e)* gall.-port., de *mora*, en la frase *meus narizes color de moreçe scuro* (cfr. el verso 17, donde dice que las tiene *color de moras maduras*)».
2. *Mora*, la planta llamada *statoron* o *chamaeleon*. Igualmente, pudiera dar lugar a **(uilla) moratia* o *moratia* plural neutro. El pueblo de *Moraza* está lleno de flores.
3. *Mora*, ‘sitio palustre, acuoso, laguna’. Es la hipótesis de Salaberri, p. 292. Mazoz (1846-1850: XI, 591) describe el pueblo: «Tiene 12 casas, 3 fuentes en el término, corriendo por él un riachuelo, cuyo caudal suministran solo las cita-

das fuentes [...] hay un monte denominado los Payos [...] y en él se encuentra una fuente llamada Iregua, cuyas aguas sirven para el surtido de los ganados y riego de las hortalizas».

4. *Mora*, es decir, *mansio*, *habitatio*, de donde sale *moradium*, documentado en Du Cange como equivalente a *dumus*, es decir, *domus*. El plural *moradia* evoluciona exactamente a *moraza* en castellano. La tradición dice que, debido, a su posición geográfica, tuvo la localidad actividad mercantil y se quedaba gente a dormir.
5. En Del., 261 hay dos topónimos, *Mauriacensis* y *Mauriaci*, que procederían de *Mauriacia* y podrían haber entrado en la formación de *Moraza*: **(uilla) Mauriacia* > *Moraza*, con los pasos evolutivos normales.

González de Viñaspre y Martínez de Madina encuentran en Leire *Johan Periz de Moratcea* (1263) y *don Pero Garceiz de Moratcea* (véase Salaberri, p. 292), cuyo elemento final *-tcea* ellos interpretan como el sufijo abundancial vasco *-tza*.

MORILLAS (Ribera Alta / Erriberagoitia)

1.ª doc.: *Morielle*, 949; *Murielles*, 1025 (La Reja); *Morellas*, 1179; *Moriellas*, 1180, *Muriellas*, 1212, *Murillas*, 1494, *Morillas*, 1512.

Salaberri, p. 293, en su interpretación del topónimo, cree que es forma diminutiva en plural femenino del nombre común latino *murus* ‘muro de una villa, muro de defensa’. En nuestra opinión, la forma de la primera documentación, *Morielle*, procede del diminutivo de *murus*, esto es, *murellus* ‘murillo’ en genit.: **(uilla) murelli* > **morielli* > *Morielle*. La localidad navarra de *Murillo el Cuende* se llamaba en 1257 *Murieylo del Conde*, en 1277-1280 *Murello comitis*, en el s. XIV *Moriello el Conde* (NEN).

En España se encuentran poblaciones (una en Asturias, una en Guadalajara, dos en Soria, dos en Valladolid y una en Palencia) con el nombre *Muriel*, que deriva de *murelli*, como está atestiguado en documentos de algunas de las localidades citadas. Hay concretamente dos, una en Valladolid y otra en Palencia, que se denominan *Villamuriel*, es decir, *uilla murelli* ‘uilla del murillo’.

Nuestro topónimo equivale exactamente a *Muriel* con caída de la *-e* final. Pronto, el término tomó la *-s* del plural y *-u-* en vez de *-o-*, *Murielles*, es decir, ‘murillos’. Seguramente, las dudas del género de *Murielles* llevó después a que el habla popular convirtiera el topónimo en femenino claramente castellano, lo que a su vez condujo a buscar una etimología más clara a partir, sin duda, de *mora* (fruto).

Cosa nada extraña en el ámbito de la etimología, existe el antropónimo *Morellius* (Sol. & Sal., 123), que podría hacer dudar a alguno, entrando en la secuencia **(uilla) Morelii* > *Morielle*.

MOSCADOR DE TREVIÑO (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Moscadaro* y *Moscadoro*, 1415. Salaberri, p. 294, hace derivar el topónimo de *moscatorum* ‘sitio de moscas’, presente en un documento del año 937.

Está también documentado *moscatorium* (p. ej. *Cantiga 209* del rey Alfonso el Sabio), pero siempre con el mismo significado que *muscarium*, es decir, ‘mosquero, ca-

zamoscas', que Berceo (*Mil.* 321 b) recoge como 'moscadero', lo que puede llevar a confusión.

MUERGAS (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Morgas*, 1240; *Muergas*, 1293. En nuestra opinión, el topónimo procede del antropónimo *Maurus*, *Maurius* o *Morius* (Del., 263) más el sufijo *-icus* en la serie romance: *(*terras*) *Mor(i)cas* > *Morgas* > *Muergas*.

MUNAIN (San Millán / Donemiliaga)

1.ª doc.: *Munniabin*, 1025 (La Reja). El topónimo está formado con el nombre personal *Munnius* (Sol. & Sal., 123; Del. 263) más *-anus* en genit.: *(*uilla*) *Muniani* > *Munniabin* > *Muniain* > *Munain*, señalando la aspiración el desplazamiento de la nasal.

MURGA (Ayala / Aiara)

1.ª doc.: *Murga*, 1095. Muy parecido a *Muergas*, pudiera tener la misma composición, pero basada quizás en el nombre personal *Murius* (Del., 263) + *-icus*: *(*uilla*) *Mur(i)ca* > *Murga*. Junto a *Murius* se halla en Del., 263 el topónimo *Murga*, recogido en la zona del Rhin y del Danubio.

MURGIA (Zuia)

1.ª doc.: *Murguia*, 1136. Cree Salaberri, p. 297, que es «un antiguo nombre común que ya no comprendemos. La razón que tenemos para pensar esto es que se repite en varios lugares». Nosotros creemos que el topónimo puede proceder o bien del mundo romano, teniendo *Murgia* a su lado abundantes localidades de nombre latino, o del germánico *burgus*.

Para la primera de las opciones hemos partido (Ernout-Meillet, 422) del nombre personal *Murcius*, que se ha conservado en *Murcia dea*, *Murcia uallis*, *Murciae metae*, estando *Murgia* situada en el centro de un gran valle. ¿Y por qué no **uilla Murci(an)a* > *Murgia*? Otro nombre derivado de *Murcius*, es decir, *Murcidius* vendría bien igualmente: *(*uilla*) *Murci(d)ia* > *Murgia*.

En cuanto a *burgus* 'ciudad pequeña', su primera documentación es de 1087 (DCECH, 1, 700a), poco antes que la de *Murgia*. Podría tratarse del genit. en la fórmula *(*uilla*) *burgi* + el artículo vasco > **Burgia* > *Murgia*, es decir, 'la villa de la ciudad (del valle)', como en la actualidad. Pero la existencia de tantas poblaciones vecinas con el nombre latino: *Bitoriano*, *Aperregi*, *Lukiano*, *Jugo*, *Domaikia*, *Letona*, *Marquina*, *Gilerna*... hace que nos quedemos con la primera opción.

MUSITU (Laminoria, Arraia-Maeztu)

1.ª doc.: *Mussitu*, 1025. A nuestro juicio el topónimo es continuación de *buxetu(m)* 'sitio de boj, bojedal' > **Mussetu* > *Mussitu* (véase *Junguitu*). En Del., 235

se registra el nombre de lugar *Buxido*, réplica de *buxetum*. En Du Cange se encuentran *buxetum* y *buxidum*. En la localidad se halla el lugar denominado 'El bojal'. Muy cerca está la localidad de *Ondraita*, cuya *-i-* era una original *-e-*.

NARBAIZA (San Millán / Donemiliaga)

1.ª doc.: *Narbaiza*, 1025 (La Reja). Topónimo difícil de interpretar, podría estar basado en el nombre personal *Narbazacius*, general romano con el emperador hispano Teodosio I (s. IV), más el sufijo *-ana*: **(uilla) Narba(z)aciana* > **Narbaci(an)a* > **Narbacia* > *Narbaiza* (por metátesis). O simplemente, poniendo el apelativo en femenino: **(uilla) Narba(z)acia* > **Narbacia* > *Narbaiza*.

NAVARIDAS

1.ª doc.: *Navaridas*, 1216; *Nauariellas de suso*, 1350. En DCECH, 4, 215b-218a en la entrada del término NAVA nos dan primero la definición del vocablo por parte de Nebrija en su *Diccionario: Hispani uocant navas camporum areas planas, arboribusque purgatas, quae tamen habent in circuitu silvas dumetaque fruticosa*.

Más adelante escriben: «Las descripciones que da Madoz de la situación de los numerosísimos lugares llamados *Nava* (o sus compuestos y derivados) dan ideas variadas, pero es casi constante que todos ellos se encuentren en terreno elevado y llano. Se trata, pues, de llanuras altas rodeadas de cerros, en las cuales suele concentrarse el agua de lluvia».

Creemos que la situación física de *Navaridas* se corresponde con la descripción hecha y que el topónimo está relacionado con *nava*, o mejor, con el abundancial *navar* o *naval* más el sufijo *-ida(s)*, procedente de *-itas*, aplicado a localidades pequeñas, como diminutivo, según se observa en su segunda atestiguación, donde aparece como *Navariellas* 'pequeñas poblaciones propias del *navar*'. En Segovia hay una localidad que se denomina *Navalilla*.

Salaberri en la entrada, p. 236, del topónimo *Labastida*, localidad cercana a *Navaridas*, nos dice: «Nieto (1997: 207) escribe que procede del latín tardío *bastita* que indica pequeñas poblaciones fundadas en general en los siglos XIII y XIV, 'con libertades y exenciones de impuestos, para atraer nuevas poblaciones'».

El plural del término podría deberse a que históricamente han sido dos los pueblos: *Navaridas de Suso* y *Navaridas de Yuso*, 'las Navaridas' o bien por ir conectado a *terras*: **(terras) nauaritas* > *Navaridas*, sin olvidar que *nabar* y *nabal* son terrenos en los que crecen los nabos. También podría proceder de *navar* + el sufijo de lugar *-eta* > *-eda* en pl., esto es, *Navaredas* 'lugares de navas' > *Navaridas*.

No se puede descartar tampoco la vía antroponímica que propone Salaberri, p. 302, a partir de *Nauarius* (Sol. & Sal., 367): **(uilla) nauarita*, aunque dice que el plural no es habitual en los antropónimos. En todo caso, el suf. *-ita* no es conocido en formaciones antroponímicas. Más adecuada nos parece esta vía con el topónimo navarro *Navarino*, despoblado de la Zendea de Oltza, que Salaberri también relaciona con *Nauarius*. Hay un pueblo en Soria, denominado *Navaleno*, que pudiera ser calco de *Nauarino*, aunque los vecinos creen que el nombre viene de *nava del heno*.

NOGRARO (Valdegovía / Gaubea)

1.ª doc.: *de riuo Nogrado que rigat de Arcena et cadet in Flumenciello*, 947; *de uilla Nanne... ad Fonte Gloria sursum... et rivo Graro ad sursum*, 1028.

El nombre de la localidad procede, por tanto, del del río que atraviesa el pueblo, el río *Nogrado*, que desemboca en el *Omecillo*. Eso se nos dice en la primera documentación, citándose en la segunda el nombre del río. Parece difícil dar con el significado del hidrónimo, pero, aventurando una hipótesis, podríamos pensar que se trata de un río *non gradu*, esto es, 'no de paso a pie, no vadeable'. De *non gradu* habría evolucionado a *Nogrado*, más tarde *Nograro* por asimilación de la dental. El pueblo cuenta con dos puentes.

NUVILLA (Ribera Alta / Erriberagoitia)

1.ª doc.: *Luni uilla*, 1025 (La Reja); *Nueneuilla*, 1257. Seguimos a Salaberri, p. 304, quien propone como evidente significado 'la villa del denominado *Lun(i)us*' y seguidamente dice que «con posterioridad, *Luni uilla* se habría convertido por asimilación en *Nuni villa* primero, y en *None villa* después».

Nosotros no hemos visto registrado *Lunius* y el nombre *Lunus* (Del., 257) era una deidad, la Luna, venerada bajo forma masculina, pero es posible que más tarde alguien adoptara el nombre. En otro caso, tenemos *Ludnius* (Sol. & Sal., 107), que podría haber servido para formar el topónimo. En el norte de Francia, cerca de Nancy, hay una ciudad llamada *Lunéville*.

OCILLA (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Poçiella*, 1257; *Fociella*, *Fonciella*, 1415; *Ocilla*, 1537. Creemos que la propuesta de Salaberri, p. 305, es la adecuada: «Parece un diminutivo *focella del término latino tardío *fox*, *focis* en el sentido 'angostura de un valle'».

En principio, *poçiella* podría ser diminutivo de *poza*, vocablo atestiguado ya en 947, y *fonciella*, por su parte, podría ser diminutivo de *fons* como *fontanella*, pero, visto el primer testimonio (*p-* está por *f-*) y la evolución posterior, el término se explica mejor a partir de *Fociella*.

En Madoz (1846-1850: XII, 212) se lee: «Situada en un barranco rodeado de alturas por todas partes y muy próximas a la población», lo que da sentido completo a su interpretación como 'lugar estrecho en un valle'. Más adelante, para que no haya seguridad completa, dice: «una fuente dentro de la población, cuyas aguas son cenagosas y duras». En Du Cange el vocablo *fincia* significa «locus depressus, uallis» y «*locus palustris*», lo que tampoco ayuda a una explicación definitiva.

OCIO (Zambrana)

1.ª doc.: *Ozio*, 1110. A nuestro juicio, deriva del mismo nombre de persona que lleva la localidad próxima de *Ozana*, es decir, *Faucius*, aunque, a diferencia de *Ozana*, *Ocio* no está documentada con *F-* inicial. Como propone Salaberri, p. 305, la fórmula es *(*fundu[m]*) *Fauci(an)u(m)* > *Fozio > *Ozio* > *Ocio*. No creemos, según

estima el investigador navarro, que tenga que ver con *hoz*, aunque, visto el topónimo *Ocilla*, no se puede descartar.

OGUETA (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Oguebeta*, 1257. El topónimo podría estar formado por el nombre común latino *ocinum* ‘especie de trébol para forraje’ más el sufijo de lugar *-eta* en evolución vascorromance: **ocineta* > **ogibeta* > *Oguebeta* > *Ogueta*, ‘lugar de la planta *ocinum*’.

Muy similar, quizá mejor, es la opción del sust. *ocina* ‘casa con parte de terreno’ (ver *Okina*), presente en el glosario Du Cange, más el suf. locativo *-eta*: **ocineta* > *Oguebeta* ‘sitio de caseríos’. Topónimo muy parecido, a nuestro juicio, a Maeztu.

OKARIZ (San Millán / Donemiliaga)

1.ª doc.: *Ocariz*, 1025 (La Reja). Está formado el topónimo con el nombre personal *Ocarus* (Del., 265), solamente documentado en Aquitania, más el sufijo *-icus* en genit.: **(uilla) Ocarici* > *Ocariz*.

OKINA (Bernedo)

1.ª doc.: *Oquina*, 1025 (La Reja). Salaberri, p. 308, estima que deriva del nombre personal *Occius* y, no lo dice expresamente, del sufijo *-inus*. Sería el único nombre de localidad alavesa que está compuesto con tal sufijo, ya que *Albaina* parece proceder de *Albatiana*, *Angostina* de *Augustiana*, *Markina* de *Marcinus*, etc. Se podría defender el origen antroponímico haciéndolo derivar de un inicial **Occiana* > *Oquina*.

Explorando en otro campo, el topónimo podría basarse en el nombre, arriba citado, de la planta *ocinum* ‘especie de trébol para forraje’ con moción de género femenino: **(uilla) ocina* > *Oquina*, o bien tomando *ocina* como nominat. pl. del sust., es decir, ‘conjunto, sitio de *ocinum*’.

No obstante, nuestra opción preferida es la del sust. *ocina*, registrado en la Galia y recogido por el glosario Du Cange: «OCINA, Mansio cum certa agri portione» (‘casa con cierta parte de terreno’). Ofrece el siguiente testimonio (Gloss. Cæsar. Heisterbac. in Reg. Prum. tom. 1. Hist. Trevir. Joan. Nic. ab Hontheim pag. 677. col. 2): «Habemus de vico, qui est in Salnise, Ocinas duas, id est, casas duas» (‘tenemos en la aldea de Salnise dos ocinas, es decir, dos propiedades’). Desconocemos el origen del topónimo, que es el mismo que se encuentra en Guipúzcoa, esto es, *Oquina* / *Oikia*, que recuerda al griego *oikia* ‘casa’. El *Oquina* alavés pertenece al municipio de Bernedo, topónimo también de origen galo-celta, y se encuentra muy cercano a *Ogueta*, quizá formado igualmente, como hemos dicho, con *ocina*.

OQUENDO / OKONDO

1.ª doc.: *Oquendo*, 1257. Estimamos que el nombre del término *Oquendo*, no *Okondo*, puede basarse en *ocinum*, con acentuación esdrújula, ‘especie de trébol

para forraje', más el sufijo de lugar *-etum* 'sitio de' en evolución de vascohablantes: **ocin(e)tu(m)* > **Oquindo* > *Oquendo*. Pero, como acabamos de ver, no se puede descartar que el topónimo proceda de **ocina* + *-etum* > **ocin(e)tum* > *Oquendo*, esto es, 'sitio de propiedades rurales'.

ONDONA (Goiuri-Ondoa, Urkabustaiz)

1.ª doc.: *Ondona*, 937; *Undona*, 1257. Si tenemos *Goiuri* 'la villa de arriba' por un lado, parece que *Ondona* / *Undona* debe ser 'la villa del fondo, de abajo', término derivado del nombre común latino *fundus* 'el fondo', más el sufijo de ciudad *-ona*: **(uilla) fundona* > *Ondona* / *Undona*. El vocablo *fundus*, como bien sabemos, significa también 'finca, propiedad', por lo que *Ondona* / *Undona* podría indicar 'el pueblo de la finca'. La interpretación sería segura si estuviera documentada una *h-* inicial, pero esta circunstancia no se da siempre.

ONRAITA / ERROETA (Arraia-Maeztu)

1.ª doc.: *Errobeta*, 1025 (La Reja); *Honrayta*, 1257. El topónimo *Errobeta* se podría explicar con el nombre común *ferrum* > *ferro* más el sufijo *-eta*: **ferroeta* 'lugar de hierro', marcando la *h* la separación entre nombre y sufijo > *Errobeta*. Pero la gráfica más tardía *Honrayta* reclama la existencia de una *-n-*, que en *Errobeta* estaría sustituida por la aspiración.

El topónimo, a nuestro juicio, se compondría de **(officina, fabrica, fornax) ferrona* 'ferrería' más *-eta*: **ferroneta* > *herrobeta* > *Errobeta* 'sitio de ferrerías, de hornos de hierro'. *Honrayta* provendría igualmente de **ferroneta* > **Herro-nita* > **Henroita* > *Honrayta*. Salaberri, p. 314, llega a parecida evolución, pero no da el significado del elemento que él denomina **erron*.

En la explicación del lema *Laminoria* hemos dicho que en la Edad Media hubo numerosa actividad metalúrgica en la zona.

OPELLORA (Ayala / Aiara)

1.ª doc.: *Opellora*, 1515. Es sugerente, pero difícil, la propuesta de Salaberri, p. 315, haciendo derivar el topónimo del nombre personal *Opilius* más el sufijo locativo de ciudad *-ona*: **(uilla) Opiliona* > *Opellora*. El cambio de *n* > *r* no es nada habitual.

A nuestro juicio, el nombre del término podría estar compuesto del nombre *OPELLIUS* (Sol. & Sal., 132) más el sustantivo vasco *ola*: *Opelliola* 'ferrería, cabaña de *Opellius*' > *Opellora*, aunque tampoco es habitual que *ola* se convierta en *ora*.

ORBISO (Campezo / Kanpezu)

1.ª doc.: *Urbisso*, 1232. La primera opción que contemplaba Mitxelena (1973: 582, 584, 622) sobre el topónimo era su formación con los elementos vascos *ur*, *bi* y el sufijo abundancial *-so*, es decir, 'lugar entre dos aguas'. Y es el caso que *Orbiso* se encuentra entre los arroyos Istora y Rosaria.

Sin embargo, no es ésta, a nuestro juicio, la mejor solución, sino la siguiente que propone el ilustre lingüista de Rentería (1973: 584): «*urbitz probable var. de *gurbitz* ‘madroño’: *Urbistondo*. También *Urbizu* (v. (*h*)ur) podría descomponerse *urbitz-zu». En efecto, hoy en día los montes de *Orbiso* están poblados de encinas, robles y madroños, por lo que su interpretación como ‘madroñal’ no parece descabellada.

ORDOÑANA / ERDOÑANA (San Millán / Donemiliaga)

1.ª doc.: *Erdongana*, 1025 (La Reja); *Ordonana*, 1156. Caro Baroja (1980: 220-221) estima que el topónimo está basado en el nombre *Ordoño*, pero Salaberri, p. 171, considera que necesitamos «un étimo con *e*- inicial» y propone *Erdonius* + el sufijo *-ana*, ya que *Ordoñana* se habría originado por asimilación vocálica.

Nosotros en un artículo anterior (Yarza 2015: 377-378) escribíamos que Alberto y Salaberri basaban su hipótesis recurriendo a *Herdonius*, antropónimo latino portado por personajes legendarios del siglo VI a. C., *Turnus Herdonius*, y siglo V, *Appius Herdonius*, transmitidos por T. Livio, pero ausentes después, y defendíamos que el topónimo deriva de *Fortunius*. Y concluíamos: «Por ello y por la persistencia de su forma estimamos que el nombre de la población primitiva pudo haber sido *Fortuniana > *Ordoñana* y que la variante *Erdoñana*, fruto de disimilación vocálica, compitió durante un tiempo, al menos en los archivos, con el topónimo original».

OREITIA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Oretia*, 1025 (La Reja); *Oreytia*, 1331. Estamos de acuerdo con Salaberri, p. 318, en la utilización de la vía antroponímica para explicar la formación del nombre del término. El autor navarro estima que el término deriva del nombre personal *Olitius*, pero nosotros preferimos el muy documentado *Urittius* (Sol. & Sal., 195; Del., 287): *(uilla) *Urittia* > *Oretia*, cuya doble *-t* parece evitar la palatalización del topónimo.

También podría pensarse en la fórmula *Urittius* + *-anus* > *(uilla) *Urittia(n)a* > *Oretia*. La primera *-i-*, ausente en los primeros testimonios, debería su posterior presencia a la influencia de la segunda *-i-*, según Salaberri. Igualmente podríamos recurrir al nombre propio *Aurentius* (Sol. & Sal., 28): *(uilla) *Aurentiana* > **Orentia(n)a* > *Orentia > *Oretia* > *Oreitia*.

ORMIJANA (Ribera Alta / Erriberagoitia)

1.ª doc.: *Uruillana*, 1025 (La Reja); *Formijama*, 1168-1204; *Formiiana*, 1257. Es evidente que el topónimo está compuesto de un nombre de persona y del sufijo *-anus*. El nombre que proponemos es *Foruirius* (Sol. & Sal., 319) en la secuencia: *(uilla) *Foruiriana* > *Foruiliiana > *(F)oruillana > *Urvillana > *Formiiana* > *Formijana > *Hormijana* > *Ormijana*. Creemos que en la forma *Urvillana* del primer testimonio falta la *F-*, o la aspiración, porque no se pronunciaba, aunque luego otras grafías más tradicionales la reproducían.

OTOGOIEN / HUETO ARRIBA - OTOBARREN / HUETO ABAJO (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Oto et Oto*, 1025 (La Reja). Sin desechar del todo el adjetivo romance *oto* ‘alto’, no aplicable a *Hueto de Abajo*, que está en el valle, pero quizá sí a *Hueto de Arriba* que se encuentra en la ladera del monte y quizá fuera la primera de las dos poblaciones en fundarse, parece que es la vía antroponímica la que debe ser explorada.

En Del., 267 se registra *Otto*, pero entendemos que su genit. debiera ser *Otto-nis*, por lo que el nombre de la localidad habría salido directamente del nomin., hecho muy improbable. También está documentado *Autus* (Sol. & Sal., 29; Del., 231), que vendría perfectamente siguiendo la conocida fórmula: *(*fundu*[m]) *Aut(an)u(m)* > *Oto*.

OYÓN / OION

1.ª doc.: *Valle de Ullone*, 934; *Ohion*, 1084. Creemos que el topónimo puede derivar del nombre personal *Fullo*, *-onis* (Sol. & Sal., 83 y 335) a través del acusat.: *(*fundu*[m]) *Fullone(m)* > *(*F*)*ullone* > *Ullone* > *Ohion* > *Oion* / *Oyón*. No debiera necesitar el topónimo para su formación ningún suf., ya que en su primer testimonio se nos dice que se trata del ‘valle de Ullone’. Otra opción sería la de su consideración como formación no antroponímica, muy presente en el territorio: *Arganzón*, *Buradón*, *Comunió*n, *Lantarón*...

OZANA (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Fozana*, 1110. El nombre del término está formado con el nombre personal *Faucius* (Sol. & Sal., 77) más el sufijo *-anus*: *(*uilla*) *Fauciana* > *Fozana* > *Ozana*.

OZAETA (Barrundia)

1.ª doc.: *Oçaeta*, 1066; *Ozaheta*, 1321. El nombre del término podría derivar del fitónimo *ócimum* ‘especie de trébol para forraje’, en pl. *ocina*, + *-eta*, en evolución vascorromance: *(*oci*(n))*aeta* > *ociabeta* > *Ozaheta* > *Ozaeta*. La *-a* de *ocina* podría deberse a la formación vasca del compuesto. La aspiración presente en el testimonio de 1321 como señal de la caída de la nasal da fuerza a esta interpretación, aunque pueda entenderse que está marcando la separación entre *oza* y *eta*.

No es tampoco de desdeñar ni mucho menos la posibilidad de que *oza* corresponda a *otso* ‘lobo’, con lo que el término significaría ‘sitio de lobos’. Mitxelena (1973: 112) registra *otso* ‘lobo’ en *Ochaybia*, *Ocharan*, *Otsabide*, *Oxacelay*, *Oxibar*. Seguramente es la mejor opción. No muy lejos de Ozaeta se encuentra Otzaurte, barrio de Zegama. Pues bien, hace unos años, D. José Miguel Barandiaran, cuando descubrió el dolmen de Alzania, a unos 700 mts. de Otzaurte, dijo que el nombre de este barrio era una deformación, que no tenía que ver ni con *hotz* ‘frío’ ni con *urte* ‘año’ y que debería ser, si no recordamos mal, *Otsaarte* ‘territorio que llega hasta el lobo’. Es, en nuestra opinión, una buena aproximación al topónimo, ya que creemos que está formado con los elementos siguientes: *otso* + *aurre* +

ate > *otsaurrate > *Otsaurte > *Otzaurte*, es decir, ‘puerto que se encuentra delante del lobo’.

El cercanísimo puerto de Etxegarate, actualizado hoy en día como Etxegarate, debió de ser originalmente, en nuestra opinión, *Otsoen garate* ‘alto puerto de los lobos’. En el condado de Treviño, cerca de Vitoria, se encuentra el despoblado de *Ochate*, topónimo que, en nuestra opinión, significa ‘paso, puerto del lobo’.

OZEKA (Ayala / Aiara)

Doc.: *Hoçeca*, 1533. Puede derivar perfectamente del nombre de persona, ya citado antes, *Faucius*, más el sufijo *-icus* en la serie: *(*uilla*) *Faucica* > *Hozica > *Hozecca*.

PÁGANOS (Guardia / Laguardia)

1.ª doc.: *Paganos*, 1280. Pudiera derivar el topónimo del nombre personal, quizá de raíz celta, *Pacus* (Del., 267), con posible acentuación esdrújula en la fórmula: *(*fundos, uicos, agros*) *Pacanos* > *Páganos*. También se documentan los nombres personales *Paganus* (Sol. & Sal., 375) y *Pagadunus* (Del., 267). No se puede desear, a pesar de su acentuación, su relación con el sust. latino *pagus* ‘aldea, pueblo’, por lo que *Páganos* significaría ‘habitantes de la aldea’.

Por otro lado, en Du Cange se registra el sustant. *paganum* con esta definición: «Praedium seu domanium rusticum» y a continuación viene el texto, «Charta Erardi de Brena ann. 1222: Assignauerunt nobis quicquid habebant apud Lavennam et in potestate eiusdem uillae, infra parochias S. Remigi et S. Symonis, excepto pagano et camera dominae comitissae cum tenetura sua» (‘Nos concedieron todo lo que tenían en Lavenna y en poder de la misma villa y en las parroquias de S. Remigio y S. Simón, excepto la *finca* y la estancia de la señora condesa con su posesión’).

Este *paganum* podría haberse convertido en castellano en *pagano*, plural *paganos* ‘fincas’. No sabemos la acentuación de *paganum* en ese texto, pero tampoco sería tan raro que una localidad la cambiara en el trayecto de su historia. Muy cerca de *Páganos* se encuentran en La Rioja *Abalos* (*Abeica* en la *Crónica Albeldense* 13, 255) y *Huércanos*.

PANGUA (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Pangoa*, 1071; *Pangua*, 1171. Creemos que deriva del adj. - sust. latino tardío *panifica* ‘que da pan, que produce pan’ y también ‘panadera’: *(*uilla, terra*) *pan(i)f(i)ca* > *Pangua* ‘uilla, tierra que mana pan, que produce pan’. El sust. masc. es *panifex* ‘que produce pan, panadero’.

El verbo *panificare* evolucionó a *paniguar*, de donde viene el participio *paniguado* ‘mantenido con pan’, más tarde *paniguado* (cfr. DCECH, 4, 364a-366a). Verbos similares son *uerificare* > *averiguar* y *pacificare* > *apaciguar*.

En Madoz (1846-1850: XII, 671), se lee que el pueblo tiene «una escuela [...] dotada con 24 fanegas de trigo» y más adelante: «Producciones: trigo y demás cereales».

PARIZA (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Barizahaza*, 1025 (La Reja); *Pariçãoça*, 1257 y 1415; *Pariza*, 1625. Creemos que el topónimo puede proceder del nombre personal galorromano *Baricio*, *-onis* (Del., 232) más el suf. *-icia* o *-itia* ‘propio de’: **(uilla) Baricio(n)itia* > *Barizio(i)zia* > *Pariçãoza* > *Pariza*.

El elemento final *-aza* pudiera corresponder al sust. romance *haza*, derivado del lat. *fascis*, atestiguado como *faza* ‘porción de tierra labrantía’ en el año 800 (DCECH, 3, 328b), con lo que el término querría decir ‘terreno de labranza propiedad de Barición’, en la misma línea, ya vista, que *Azazeta* y *Maeztu*. La composición inicial habría sido *Baricionaza*.

El primer testimonio supone **Baricianatia*, con la *-h-* indicando la caída de la nasal, por lo que el problema se centra en la asimilación de vocales: en la primera aparición domina la *-a-*: *-cianatia*, en la segunda la *-i-*: *-cionitia*. No sabemos si el problema es de transcripción, pero el caso es que el habla popular acabó eliminando *-ciana-* y *-cioni-* para quedarse únicamente con las dos primeras sílabas y la última de los dos testimonios.

En Del., 232 se registran el adjetivo *Parisiaca* ‘de París’ y el topónimo *Barisicum*, de resonancias fonéticas similares a las de la población alavesa, con sufijo más parecido al del primer testimonio. Se encuentra también el gentilicio *Parisii*, que dio nombre a la capital francesa, y los nombres *Paris* y *Parisius*. En el repertorio de Sol. & Sal. no se halla nada semejante.

PAYUETA / PAGOETA (Peñacerrada-Urizaharra)

1.ª doc.: *Fayoeta*, 1257; *Payueta*, 1275. Creemos que el topónimo se compone de un sust. común latino con tratamiento fonético eusquérico: **(lignum) fageu(m)* > **faieo* > *faio*, derivado de *fagus* ‘haya’ (DCECH, 3, 328) y el sufijo de lugar *-eta*: **faioeta* > *Fayoeta* > *Payueta* ‘hayedo’.

PEDRUZO (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Betruz*, 1025 (La Reja); *Betruço*, 1240; *Pedruzo*, 1257. A nuestro juicio, el origen del topónimo se sitúa en el nombre personal *Petrucius* (Sol. & Sal., 142; Del., 268): **(fundu[m]) Petruci(an)u(m)* > *Betruzo* y *Betruz* > *Pedruzo*.

PIPAÓN (Lagrán)

1.ª doc.: *Pipafona*, 1110; *Pipaphona*, 1113; *Pipaffon*, 1254; *Pipaon*, 1282. Nos dice Salaberri, p. 331: «Las variantes con *-a* parecen referirse a la localidad riojana de *Pipaona*, no a la alavesa». El topónimo podría representar el nombre de la población original **Pipafo*, *-onis*: **Pipafone(m)* > *Pipafon(e)* > *Pipaffon* > *Pipaón*. El término riojano *Pipaona* habría adoptado la *-a* final de las ciudades con flexión por la 1.ª declinación.

POBES (Ribera Alta / Erriberagoitia)

1.ª doc.: *Paves*, 1025 (La Reja); *Poves*, 1091. Creemos que *Pobes* es la forma originaria, que se corresponde con el sustantivo castellano *pobo* ‘álamo blanco’, ‘chopo’, escrito *povo* en la Edad Media (DCECH, 391a-392b), derivado del lat. *populus* ‘álamo’. *Poves* sería la pronunciación de gentes repobladoras de la zona, procedentes seguramente de León-Asturias en el s. x. Arriba hemos propuesto que *Bóveda* puede derivar de *pobeda*.

QUEJANA / KEXAA (Ayala / Aiara)

1.ª doc.: *Kexana*, 1085. Salaberri, p. 228, propone los nombres de varón *Caelius*, *Celius* + el sufijo *-ana* como los elementos de que consta el topónimo en la secuencia: **(uilla) Caeliana* > **Kellana* > **Keiana* > *Quexana / Quejana*. También propone *Ca(s)sius*, en cuyo lugar nosotros colocaríamos *Cessius* (Sol. & Sal., 54).

QUEJO (Gurendes-Quejo, Valdegobía / Gaubea)

1.ª doc.: *Keisso*, sin fecha; *Kesco*, 1028; *Chexo*, 1112; *Quexo*, 1146. Salaberri, p. 333, descarta la relación de *Quejo* con *quercus* ‘encina’, pero es difícil no reparar en el sust. cast. *quejigo*, esto es, *quercus Lusitanica*, especie de roble, con esta evolución o similar: *quexigo* > **quessio* (véase *keisso*) > **Kesso* > **Quexo* > *Quejo*. Hoy en día el término está poblado de robles, encinas, hayas y castaños.

Sirviéndonos de la vía antroponímica tenemos *Cessius* (Sol. & Sal., 54) en esta posible secuencia: **(fundu[m]) Cessi(an)u(m)* > **Cessio* (véase 1.ª doc. *Keisso*) > **Kesso* > *Quexo* > *Quejo*, pero preferimos la primera opción.

QUINTANA / KINTANA (Bernedo)

1.ª doc.: *Quintana*, 1257. Casi todos los autores coinciden en su definición. Ésta es la que dan en DCECH, 2, 85a: «*quintana* [*Quintana donga*, doc. ast de 976 y gall. de 969 (...)], palabra arcaica y regional en cast. (falta *Aut.*, pero en Colunga sigue significando la quinta parte de los frutos entregada al dueño de una finca [...], ya documentada en Eteria, S. Isidoro y glosas». El significado más tarde paso a ser el de ‘finca’ y con esa acepción se encuentra en multitud de lugares en la península ibérica.

RETANA / ERRETANA (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Erentana*, 952, *Erretanna*, 1025 (La Reja), *Retana*, 1028. Topónimo complicado, según explica ampliamente Salaberri, p. 175. En el afán de buscar una interpretación, nosotros proponemos el antropónimo *Erredius* (Sol. & Sal., 93; Del., 249) más el sufijo *-anus*: **(uilla) Erretanna*, convirtiéndose la *-d-* en *-t-*, de acuerdo con el maestro Mitxelena (*FHV*, 235): «En época histórica el vasco no conoce más que oclusivas sordas en final de tema nominal». Podría proponerse que el topónimo procediera de la fórmula **(uia) erregana* > *Erretanna* ‘camino real’, pero el lingüista de Rentería no dice nada al respecto.

RETES DE LLANTENO (Ayala / Aiara) / RETES DE TUDELA (Artziniega)

1.ª doc.: *Retes de Llanteno*, 1420; *Retes de Tudela*, 1512. Salaberri, junto a otros autores, estima (pp. 334-335) que *Retes* proviene del latín *retis*, *-is*, forma, añadimos nosotros, del latín postclásico (en latín clásico el sust. era neutro, *rete*, *-is*), en plural *retes*, con el significado de ‘corrales, rediles’. *Tudela*, sigue Salaberri, vendría del latín *tutela*, que significa ‘defensa, protección’, o bien se refiere a la diosa romana *Tutela*, protectora de lugares.

Sin desechar esa propuesta, *Retes*, a nuestro juicio, podría derivar del nombre de varón *Reticus* (Sol. & Sal., 391; Del., 270) o *Reticus* (Del., 270) en la conocida serie: *(*uilla*) *Retici(i)* > *Retiz > *Retis > *Retes*. Cerca de *Retes* se encuentran *Galdames*, *Gueñes*, *Musques*, que estimamos están formados de la misma manera (véase Yarza 2015: 368).

RÓITEGUI / ERROITEGI (Arraia-Maeztu)

1.ª doc.: *Erroytegi*, *Roytegui*, 1232. Mitxelena (1973: 227) explica el topónimo como compuesto de la fórmula eusquérica *erroi* + *tegui* ‘sitio de cuervos’, interpretación admitida por todos los especialistas, de la que no hay más ejemplos. Sin embargo, el lingüista de Rentería (1973: 585) nos da noticia de que Vinson, *RIEV* III, 352, consideraba que los topónimos vascos no contienen nombres de animales.

En otro apartado Mitxelena (1973: 554) escribe que «-tegi vale aproximadamente ‘casa’ y sigue a nombres propios, apellidos o apodos, designaciones de oficios, etc.». De esta definición deducimos que el topónimo se puede componer de *ferro-nius o *ferron(n)us* (atestiguado en Du Cange), esto es, ‘ferrón’, más -tegui: *ferronitegui > *Erroytegui* ‘casa del ferrón o de los ferrones’ de acuerdo con la explicación que hemos ofrecido de *Onraita* / *Erroeta* ‘lugar de ferrerías’, localidad vecina de *Erroitegi*. Esta es nuestra opción. En clara coincidencia, el topónimo podría estar formado con el nombre personal latino *Ferronius* (Sol. & Sal., 78).

SABANDO (Arraia-Maeztu)

1.ª doc.: *Sauando de Suso*, *Sabando de Iuso*, 1025 (La Reja). Topónimo opaco, se podría explicar a través del nombre de persona *Sapaudus* (Del., 273), atestiguado en la Galia Narbonense, cuya -u- habría evolucionado a -n-, como en el caso de *Augustiana* > *Angostina*, dándose además la sonorización romance de -p- intervocálica: *(*fundu*[m]) *Sapaud(an)u(m)* > *Sapandu > *Sabando*.

SALINILLAS DE BURADÓN / GATZAGA BURADON (Labastida)

1.ª doc.: *Buradon Castro*, 934. En Marcial IV, 55, siglo I d. C., se encuentra ya el topónimo: *et sanctum Buradonis ilicetum* ‘y el sagrado encinar de *Buradón*’, que Menéndez Pidal (1968: 258) localiza en *Beratón*, partido de Ágrede, junto al Moncayo, más cerca del pueblo de Marcial, esto es, BÍlbilis (Calatayud) que de Salinillas de Buradón. Pero ello nos proporciona el nombre de la población en el siglo I d. C., esto es, *Burado, *-onis*, como tantas localidades hispanas y nos da argumentos para propo-

ner que también en Álava había este tipo de fórmula *-o, -onis*, p. ej., *Armiñón, Arganzón, Pipaón, Lantarón...*

SALMANTÓN (Ayala / Aiara)

1.ª doc.: *Salvaton*, 864, *Salvantone*, 1114. Como en los otros casos de topónimos en *-ón, Armiñón, Buradón, Lantarón*, etc., que nosotros hemos interpretado como nombres de poblaciones no derivadas de un nombre de persona, es muy difícil encontrar registrado un antropónimo que vaya bien para la formación del topónimo. El paso, a partir de un presunto genit. *Saluatoni*, de *Saluatus* a *Salvátón* no nos parece aceptable.

Sin embargo, pudiera estar relacionado el topónimo con *salus* y *saluare* a través del nombre de planta *salvia*, que tiene propiedades curativas, de salud. De esta forma, pudiera haberse formado el abundancial **Saluato, -onis* ‘terreno de salvias’ a partir de su acusativo: **Saluatone(m) > *Saluatone > Salvaton > Salvantone > Salmantón*. Pero quizá el nombre provenga de las fuentes saladas del municipio, de aguas sulfúreas, a las que se acercaban los enfermos para curarse. El río que pasa por la localidad también se llama *Salmantón*.

SALVATIERRA / AGURAIN

1.ª doc.: *Hagurabin*, 1025 (La Reja). Como propone Salaberri, p. 56, siguiendo a Caro Baroja, *Agurain* proviene del bien conocido antropónimo *Augurius* (Sol. & Sal., 27): **(fundu[m]) Augur(i)ani > A(u)gurain > Agurain*, cayendo la primera *-u-* ante la presencia de la segunda, como *Augustu(m) > Agosto*. Por tanto, *Agurain* significaría ‘finca de *Augurius*’.

No sería imposible que el topónimo estuviera compuesto del sust. eusquérico *agure*, pero preferimos la anterior interpretación.

La localidad recibió el nombre de *Salvatierra* al ser fundada en 1256 por del rey Alfonso X el Sabio, quedando desplazada su anterior denominación de *Agurain*. En territorio hispano hay, al menos, media docena de localidades más llamadas *Salvatierra*.

SAMANIEGO

1.ª doc.: *Samaniego*, 1172. Plinio, *Hist. Nat.* 4, 110, nos transmite el topónimo *Amanum Portus, ubi nunc Flaviobrica colonia*, que corresponde a la actual Castro-Urdiales. Seguramente el nombre fuera *Samanum portus*, ya que hoy en día hay un concejo a tres kms de Castro-Urdiales, donde está el Ayuntamiento, que se denomina *Sámamo*. Sus habitantes serían celtiberos, dado que el año 74 Flavio Vespasiano designa a la población como colonia *Flaviobriga* ‘ciudad Flavia’, siendo *briga* un vocablo celta.

Toda esta explicación puede servir para entender el nombre de la localidad alavesa, interpretando que el nombre gentilicio de un individuo llamado *Samanus*, quizá de raíz celta, inencontrable en los repertorios, más el sufijo *-icus* es la base del topónimo que nos ocupa: **(fundu[m]) Samanicu(m) > Samaniego*.

SAN MARTÍN GALVARÍN (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Sancti Martini Galbari*, 1025 (La Reja), con alguna duda (véase Salaberri, p. 345); *Santmartin de Golvarin*, *Santmartin de Golvarayn*, 1415; *Sanct Martin Galbarin*, 1551.

En nuestra opinión, el topónimo deriva del nombre personal *Galuarus* (Del., 250) más el sufijo *-anus* en genit., señalando la posesión: **Galuariani* > **Galvarain* > **Galvarin* > *Galvarín*. La grafía *Golva-* por *Galba-* y la falta de *-n* en el primer testimonio parecen deberse a erratas, ya que a los años se documentan la vocal *-a-* y la nasal final.

SENDADIANO (Kuartango)

1.ª doc.: *Sendadiano*, 1257. Podría estar formado el topónimo con el nombre personal *Sentidius* (Sol. & Sal., 167) más el sufijo *-anus*: **(fundu[m]) Sentidianu(m)* > **Sendidiano* > *Sendadiano* (con asimilación vocálica).

SOBRÓN (Lantarón)

1.ª doc.: *Sobrón*, 1290. Es entre los topónimos alaveses en *-ón* el que parece tener, junto con *Comunión* y *Salmantón*, una interpretación entendible. Creemos que podría derivar del sust. latino *suber*, *-eris* ‘alcornoque’, en lat. tardío *suberum*, *-i* y, posiblemente, **subero*, *-onis* ‘bosque de alcornoques’: **suberone(m)* > **soberone* > *Sobrón*. Es tentadora la posible formación **Supra Iberum* > *Sobrón*, estando la población a orillas y arriba del Ebro.

SOJO / SOXO (Ayala / Aiara)

1.ª doc.: *Desolio*, 864; *Solio*, 1149; *Sojo*, 1471. En una primera estimación parece que procede del nombre personal *Sollius* (Sol. & Sal., 173; Del., 276, numerosas veces documentado): **(fundu[m]) Solli(an)u(m)* > **Sollo* > **Soio* > *Soxo* > *Sojo*. Pero de esta manera no queda explicada la sílaba *De* del primer testimonio.

En Navarra se encuentra la población de *Desojo*, registrada en 983 como *Desolium*, coincidente con el *Desolio* alavés. Quizá ambos topónimos estén compuestos del nombre propio *Deius* (Sol. & Sal., 67) en genit., esto es, *Dei(i)* y del sust. *solium* ‘trono, límite, era, baño’ y vendrían a significar ‘límite, solar de *Deius*’.

SUBIJANA DE ÁLAVA / SUBIJANA MORILLAS (Ribera Alta / Erriberagoitia)

1.ª doc.: *Suwillana*, 1025 (La Reja); *Subiiana*, 1257; *Subijana*, 1551. Como ya dijimos en un artículo anterior (2015: 349-350), el topónimo, a nuestro juicio, deriva del nombre de persona *Superius* (Sol. & Sal., 179) más el sufijo *-anus* en evolución romance: **(uilla) Superiana* > **Supeliana* > **Supiliana* > *Suwillana* > *Subiiana* > *Subijana*.

TARAVERO (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Taravero*, 1257. Coincidimos con la propuesta de Salaberri, p. 357, según la cual el topónimo pudiera derivar de un nombre personal, *Talabarius* (*Talabaraus*, Sol. & Sal., 357). Quizá más fácil sería la formación del topónimo con el nombre propio *Talamerius* (Sol. & Sal., 489): **(fundu[m]) Talameri(an)u(m) > *Talamero > Talabero > Taravero*.

TORTURA (Etxabbarri, Kuartango)

1.ª doc.: *Tortura*, 1257. En nuestra opinión, está en lo cierto Salaberri, p. 359, cuando relaciona el término con el significado de ‘torcido’. En el glosario Du Cange (s.v. *tortura*₃) se registra esta entrada: «TORTURA, circuitus, iter obliquum, flexuosum», encontrándose seguidamente un fragmento de una carta de 1204, de la misma época en que se documenta nuestro topónimo: «Vadum profundum... non potuimus transmeare, nisi trium leugarum faceremus torturam».

TROKONIZ (Iruraitz-Gauna)

1.ª doc.: *Troconiz*, 1025 (La Reja). En nuestra opinión, hay, entre otras, dos posibles explicaciones: 1. El topónimo se habría formado con el segundo elemento del nombre de población citado en Ptolomeo 2, 6, 65, esto es, *Trition Toubórikon* (véase Yarza 2014: 1134) más el sufijo *-icus* en genitivo: **(uilla) T(ub)oriconici > *Toriconici > *Troconici* (con metátesis) *> Troconiz*. 2. La misma secuencia con el nombre personal galorromano *Turconos* (Del., 281) y el sufijo *-icus*: **(uilla) Turconici > *Truconici* (por metátesis) *> Troconiz*.

TURISO (Lantarón)

1.ª doc.: *Torissu*, 1025 (La Reja); *Toriso*, 1157; *Turiso*, 1257. Vendría bien (véase Salaberri, p. 363) el nombre personal *Turesius* para la formación del topónimo y sobre todo otro nombre, *Torisa*: **(fundu[m]) Toris(an)um > Torissu > Toriso > Turiso*.

Turesius y *Torisa* se documentan en el repertorio de Del., 280, no en el de Sol. & Sal.

TUYO (Ribera Alta / Erriberagoitia)

1.ª doc.: *Tuiu*, 1025 (La Reja); *Tuyo*, 1537. Creemos, como Salaberri, p. 364, que un antropónimo se halla detrás del nombre del término, *Todius*, como él propone, o *Togius* (Sol. & Sal., 188; Del., 280, varias veces registrado), que añadimos nosotros: **(fundu[m]) Togi(an)u(m) > *Toiu > Tuiu > Tuyo*.

TXINTXETRU (San Millán / Donemiliaga)

1.ª doc.: *Chinchitru*, 1204; *Chinbetru*, 1257. No creemos que el topónimo esté formado, como estimaba con dudas Mitxelena (1969: 18), sobre un no documen-

tado *cercetulum* ‘encinar’, que vendría de *quercus*. Pero sí coincidimos con él en que el elemento final del término es *-torium* ‘sitio de’. Nos dice Mitxelena (1969: 19, n. 73): «La parte final de *Chinchetru* recuerda la de *Barçaturu* (o *Barca*-?), denominación de un término en Pamplona. De ser de origen románico podría representar también un ant. *-torium*».

Nosotros hemos explorado la vía antroponímica y hemos visto documentados nombres personales como *Tintirion*, *Tinterius*, *Tintorius*, pero en todos falta la *-t-* final, que no creemos sea epentética. Sin embargo, viene muy bien el nombre *Cinctius* / *Cintius* (Sol. & Sal., 55), en genit. *Cin(c)ti(i)*, más el sufijo *-torium*: **Cintitoriu(m)* > **Chinchitoriu* > **Chinchitoru* > *Chinchitru* > *Chinchetru* ‘finca, lugar de *Cintius*’.

Alguien podría decir que no es corriente el sufijo *-torium* con nombres de persona, sino más bien *-anum*, *-ana*, *-ani* o *-icus*, pero la existencia a muy poca distancia de *Chinchetru* del término *Quilchano* (despoblado de Argómaniz), formado, según Salaberri (2013: 256), por *Quintius*, nombre tan parecido al que nosotros proponemos, y *-anum*, esto es, **(fundu[m]) Quintianu(m)* > *Quilchano*, pudo haber provocado que el dueño de la finca acudiera a *-torium* y desechara otros sufijos, para por una parte diferenciar ambas heredades y por otra denominar la posesión con un nombre elegante y claro.

Pero, ciertamente, se podrían estudiar otras alternativas para explicar la composición del topónimo acudiendo a vocablos castellanos de lugar cultos como *auditorio*, *dormitorio*, *escritorio*, *mingitorio*, *territorio*, etc. Una de ellas sería suponer que se pudo formar un nombre común como **cingitorium* o **cinctitorium* a partir del v. *cingo*, *cingere*, *cinctum* ‘ceñir, cercar’ más el suf. locativo *-torium*, que habría evolucionado primero a *Chinchitru* y luego a *Chinchetru* con el significado de ‘lugar cercado’.

En Du Cange se encuentra el sustantivo *chincitha* con el significado de «reconditorium», es decir, ‘paraje para encerrar’, ‘lugar para guardar algo’, como pudiera ser la cosecha u otro material.

URABAIN (Asparrena)

1.ª doc.: *Hurabagin*, 1025 (La Reja); *Hurabain*, 1066; *Urabahin*, 1321. En nuestra opinión, el topónimo está formado con el nombre personal *Urap(p)us* (así aparece en Del., 287), con pérdida de una *-p-* y sonorización romance de la otra *-p-* en *-b-*, más el sufijo *-ani*: **Urapani* > **Urabani* > *Uraba(h)in* > *Urabain*. La primera aspiración pudiera ser no etimológica, sino solo gráfica. La segunda nos indica el desplazamiento de *-n-*.

Ura(p)pus y *Urappus* solo se documentan en Aquitania.

URBINA (Legutio)

1.ª doc.: *Urbina*, 952 y 1025 (La Reja). El topónimo parece ser de raíz vasca, de significado ‘entre dos aguas’, encontrándose *Urbina Legutio* y *Urbina Basabe* entre dos ríos y *Urbina Eza* cerca de la confluencia de otros dos, el Vadillo y el Bayas. Pero, en efecto, la *-n-* no se explica fácilmente, ya que tenemos *Urbieta*. Esto lo vio Caro Baroja (1980: 272), a quien sigue Salaberri, p. 369.

En Beasain se encontraba el caserío *Urbi*, pero también está el viejo caserón *Urbiñarte*, hoy conocido como *Oñarte*, situado entre los ríos Agaunza y Oria. Pero seguramente el nombre original fuera *Ur bien arte, que evolucionó a *Urbiñarte*.

En esta situación, no se puede desechar la vía antroponímica, como propone Salaberri, a través del nombre de persona *Urbinius* (Sol. & Sal., 195 y 416) más el sufijo de propiedad *-ana* en la secuencia: *(*uilla*) *Urb(in)an)a* > *Urbina*.

URBINA BASABE (Marinda, Kuartango)

1.ª doc.: *Urbina*, 1257. Véase la entrada anterior.

URBINA EZA (Kuartango)

1.ª doc.: *Urbina*, 1490. Véase *Urbina* de Legutio.

URKABUSTAIZ

1.ª doc.: *Urca*, 1025 (La Reja); *Urcabustaiz*, 1463. La localidad se llamó primero *Urca* y más tarde se le unió *Bustaiz*. Salaberri (2014: 376) relaciona *urka*, que procede del lat. *furca*, con la ‘horca’ en la que se ejecutaba a los malhechores, la ‘picota’, presente en muchas poblaciones. Nosotros estimamos que el nombre puede identificarse con la cascada de Gujuli, en la que el arroyo se estrecha y arroja el chorro de agua comprimida de arriba abajo semejando una horca. También en Álava, lindando con Guipúzcoa, se encuentra la sierra de *Urkill*a y en ella la cascada de *Urkate* o *Urkato*, que nos recuerda nuestro topónimo. No parece que el término *urka* pertenezca originariamente al euskera, pero en este idioma ‘cascada’ es *urjauzi* y *ur jauzika* ‘agua a saltos, brincando’ y *urketa* ‘gran masa de agua’, habiendo en los límites de la localidad muchísimas fuentes.

En cuanto al segundo elemento, *Bustaiz*, Salaberri cree que podría estar compuesto de *bustu* ‘bustaliza’ y *haiz* ‘roca’, pero admite que la propuesta no es segura.

También se puede explorar el terreno antroponímico, donde tenemos el nombre personal *Mustianus* que con el sufijo *-ici* formaría esta secuencia: *Mustianici > *Mustianiz > *Mustaiz* > *Bustaiz*, pero su muy tardía aparición lastra esta hipótesis, lingüísticamente posible.

UZQUIANO (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Guzkiano* y *Guzkiano de Suso*, 1025 (La Reja); *Fusquiano*, 1257; *Huzquiano*, 1325; *Uzquiano*, 1415.

Está claro que el topónimo está formado con un nombre de persona y el sufijo de propiedad *-anus*, pero no sabemos si la *G-* inicial del primer testimonio es original o representa una aspiración, de la que hay ejemplos en otros topónimos (véase Salaberri, p. 380).

En esta situación, se podría proponer el nombre *Cosconianus* (Del., 243 y Sol. & Sal., 319) para la forma de la primera aparición: *(*fundu*[*m*]) *Cosco(n)ianu(m)* > **Cos-*

coiano > *Cosquiano > *Goskiano > *Guzkiano*, con problemas para explicar la caída de la primera nasal, debida quizá a disimilación.

La interpretación más verosímil, sin embargo, consiste en que la *G-* representa una aspiración y que el topónimo se basa en el nombre de varón *Fuscus* (Sol. & Sal., 84) más *-anus*, lo que va mejor en todos los órdenes: *(*fundu[m]*) *Fuscianu(m)* > *Fusquiano* > *Huzquiano* > *Uzquiano*.

UZQUIANO (Urkabustaiz)

1.ª doc.: *Uçquiano*, 1257. Véase el topónimo anterior.

VALDEGOVÍA / GAUBEA

1.ª doc.: *Valle de Govia*, *Sancta Maria de Govia*, 773; *Valle Govie*, *Valle Gaubea*, *Vallem de Govia*, *Valdegovia*, 804.

Creemos que el topónimo está formado por *val*, es decir, *valle*, como aparece en la documentación, y por un nombre de varón pasado al género femenino para concertar con *uallis*. Dos son los antropónimos que consideramos adecuados: 1. *Caupius* (Sol. & Sal., 51; Del., 239, varias veces documentado), que entraría en esta secuencia: **Valle Caupi(an)a* > *Valle Caubia > *Val Gaubea* > *Val Govia*. 2. *Galbius* o *Galuius* (Sol. & Sal., 85), con *-l-* vocalizada *Gaubius* o *Gauuius*: **Valle Gaubi(an)a* > *Val Gobia* y *Val Gaubea*.

VALLUERCA (Valdegovía / Gaubea)

1.ª doc.: *Valle de Horca*, 822; *Ballorcha*, *Ballorca*, 1175, *Balluerca*, 1419. Está el pueblo situado en una hondonada rodeada de montañas y el propio terreno de la localidad es montuoso, por lo que lógicamente se tiende a justificar su nombre a partir del vocablo latino *furca* > *horca*, pero no parece que su emplazamiento sea tan difícil, por lo que no habría que desechar la vía antroponímica, presente en los dos topónimos anteriores del mismo valle. En este caso nos serviríamos del nombre *Furius* (Sol. & Sal., 84; Del., 250) más el sufijo *-icus*: *ualle Furica > *Valle Furca > *Valle de Horca* > *Ballorca* > *Balluerca*. El problema es que *furca* no pasa a *huerca* en romance. También está atestiguado (Sol. & Sal., 373) el antropónimo *Orca*, con el que no habría problemas para su conversión en *Uerca*. En DCECH, 3, 417b se nos dice: «M. P. (Mél. A. Thomas, 295 ss.; Orig., 338-9) y Leite de V. (Mél. A. Thomas, 273 ss.) derivaron del lat. ORCA 'vasija' una serie de nombres de lugar españoles y portugueses, tales como *Huerca* o *Huércanos*».

VILLAMARDONES (Valderejo, Valdegovía / Gaubea)

1.ª doc.: *Maurdones*, 869; *Mabordones*, 947; *Villamardones*, 1146.

Ni *bordar*, cuya primera aparición se documenta en el siglo xv, ni *bordón*, vocablo del siglo xiii, sirven para explicar el topónimo.

Con el nombre *Bardo*, *-onis* (Del., 231) la explicación es sencilla: *(*uilla*) *Bardonis* > *Bardones > *Mardones*. Pero esta interpretación, válida para el topónimo actual,

no resuelve la presencia de la *-u-* en el primer testimonio y de *-bo-* en el segundo, a no ser que, como dice Salaberri (2015: 386): «La variante documentada *Mabordones* podría deberse a la inclusión de un sonido bilabial para asegurar el hiato inicial (convertido luego en diptongo)».

No obstante, no encontramos nada parecido a **Maurdo*, *-onis* o quizá fuera *Baurdo* o *Barudo*, *-onis* por metátesis, tan similar a *Burado*, *-onis*, localidad no muy lejana. Pero *Burado* evolucionó a *Buradón* en singular, por lo que hay que pensar que en el plural *-ones* se incluyen los habitantes de la población, es decir, se trata de un gentilicio, quizá de repobladores cuyo origen se ha perdido.

VILLAMBROSA (Ribera Alta / Erriberagoitia)

1.ª doc.: *Uilla Morosa*, 894; *Uilla Merosa*, 940; *Villa Morosa*, 945; *Villamorosa*, sin fecha; *Villadumbrosa*, 1414; *Villanbrosa*, 1420.

Salaberri, p. 387, explora varias posibilidades para explicar el topónimo: 1. *Morosa* alude al dueño de la *uilla*, esto es, *Morosus* (Sol. & Sal., 365). 2. *Morosa* en una de sus acepciones significa ‘difícil’, porque el terreno quizá sea áspero y malo. En Madoz (1846-1850: XVI, 186) se dice que «el terreno es flojo». 3. *Morosa* podría referirse a que es una localidad rica en el fruto de las moras.

Nosotros añadimos una cuarta posibilidad: el adjetivo *morosus* significa también *bene moratus* ‘de buenas cualidades’ a partir del sust. latino *mos*, *moris* ‘costumbre’ (cfr. Ernout-Meillet, p. 416, quien cita a Löfstedt, *Eranos* XLIV 340).

En el glosario Du Cange (s.v. *morosus*₂) se lee: «MOROSUS, Duplici notione accipitur, nempe pro Bene moratus et pro Tardus». Por tanto, *Villa Morosa*, hoy en día *Villambrosa*, pudiera significar ‘villa bien constituida, de buenas costumbres’.

VILORIA (Ribera Alta / Erriberagoitia)

1.ª doc.: *Billoria*, 1025 (La Reja); *Villorie*, 1043; *Billoria*, 1095; *Viloria*, 1156. Dos son las interpretaciones más habituales del topónimo (véase Salaberri, p. 389). Una recurre a la vía antroponímica a través del nombre personal *Aurius* (Sol. & Sal., 28; Del., 231): *Villa Auri(an)a* > *Villoria* > *Viloria*. La segunda se basa en el adjetivo *aurea* ‘de oro’, esto es, **Villa aurea* > *Villa Auria* > *Villoria*. Una tercera, mixta, pudiera consistir en la presencia del nombre femenino *Oria*, que procede de *Aurea*, bien conocido, sobre todo en La Rioja.

VIÑASPRE (Lanciego)

1.ª doc.: *uilla Binasper*, *Binasper*, sin fecha; *Vinasper*, 1091; *Binasperi*, 1094; *Viñaspre*, 1268.

A nuestro juicio, el topónimo reproduce la composición **uilla vini asperi* > **Villla viniasper*, en genitivo como en 1094 > *Vinasper* / *Binasper*, pronunciado *Viñasper*, es decir, ‘uilla del vino áspero’. Más tarde, *Viñasper* evoluciona por metátesis a *Viñaspre*. En Valladolid se halla la localidad de Campaspero, que claramente quiere decir ‘campo áspero’.

VÍRGALA MENOR / BIRGARA BARREN (Arraia-Maeztu)

VÍRGALA MAYOR / BIRGARA GOIEN (Arraia-Maeztu)

1.ª doc.: *Birgara de Iuso* y *Birgara de Suso*, 1025 (La Reja). Posiblemente derivan de *Bricara*, que recuerda el nombre celta de la ciudad portuguesa de *Bracara (Augusta)* > *Braga*, en nuestro caso **Bricara* > *Birgara* > *Virgala*, tras el paso en romance de *-r-* a *-l-*.

ZALDUONDO

1.ª doc.: *Zalduhondo*, 1025 (La Reja); *Çalduendo*, 1216. Se compone el topónimo del sust. lat. *saltus*, prestado en euskera y adaptado a su fonética, esto es, *zaldu*, más el vasco *ondo* ‘al lado de’. El significado más usado para *saltus* ha sido el de ‘soto’, ‘arboleda’, pero en este caso y en otros *saltus* quiere decir ‘paso de montaña’, por lo que la traducción de *Zalduondo* es clara: ‘lugar que está al lado del paso de montaña’. De *Zalduondo* arranca el camino que da el salto desde la llanada alavesa a Otzaurte (Zegama), subiendo hasta las faldas del monte Aizkorri y empezando a bajar desde la cueva de San Adrián.

ZAMBRANA

1.ª doc.: *Cembrana*, 1058, 1079; *Çambrana*, 1312. Están documentados los nombres personales *Cimber*, *Cimberius*, *Cimbrianus*, *Cimbrius* (Del., 240), *Cimbrius* también en Sol. & Sal., 55, que servirían para explicar el topónimo. Si elegimos el primero más el sufijo *-ana* tenemos la fácil secuencia: **(uilla) Cimbrana* > *Cembrana* > *Zambrana*.

ZERIO (Vitoria-Gasteiz)

1.ª doc.: *Zerio*, 1025 (La Reja). Creemos que el topónimo deriva del nombre de varón *Serenius* (Sol. & Sal., 401; Del., 275), en genit. *Serenii*, más el sufijo *-anus*, esto es, *Serenianus* (también registrado en Sol. & Sal., 401), en evolución de vascohablantes: **(fundu[m]) Sere(n)ia(n)u(m)* > **Zereiao* > **Zeriaio* > *Zerio*.

ZESTAFE (Zigoitia)

1.ª doc.: *Zeztave*, 871; *Cestave*, 1087; *Cestafe*, 1257. En nuestra opinión el topónimo representa un nombre personal en genit. como la localidad cercana de *Eribe*. El nombre debiera ser **Cestabius* o **Sestabius* o **Sextaius* (como *Octaius*) en esta secuencia: **(fundu[m]) Sextai(i)* > **Sestai* > *Zeztave* > *Cestafe*, pero no está documentado. Delamarre, 275, registra el nombre propio *Sexaius*.

ZIRIANO (Arratzua-Ubarrundia)

1.ª doc.: *Zeriano*, 1025 (La Reja); *Ciriano*, 1276. A nuestro juicio, son los mismos antropónimos de la entrada *Zerio* los que dan nombre a la localidad, *Serenius*

más el sufijo *-anus* o bien *Serenianus*: **(fundu[m]) Sere(n)ianu(m) > *Zereiano > Zeriano > Ciriano*.

ZUMENTO (Baroja, Peñacerrada-Urizaharra)

1.ª doc.: *Cimentu*, 1025 (La Reja); *Ciçimiento*, 1257; *Zuzumento*, 1561; *Zumento*, 1802. En nuestra opinión, deriva del sustantivo latino, documentado en los diccionarios, *sicimentu(m)*, forma abreviada de *sicilimentum* ‘hierba segada’, es decir, ‘heno’, del verbo *sicilio*, *-is* ‘segar con la hoz’. Los fértiles terrenos del concejo Baroja-Zumento parecen avalar esta etimología.

ZURBANO (Arratzua-Barrundia)

1.ª doc.: *Zurbano*, 1025 (La Reja). Coincidimos con Salaberri, p. 405, en que la propuesta de Mitxelena (1972: 23-24) haciendo derivar el topónimo de *suburbanum* es difícil de sostener, sabiendo además que despoblados de Iturgoien e Ibero en Navarra han llevado ese nombre.

La hipótesis del investigador navarro proponiendo a través de la línea antropónimica el nombre **Surbus*, variante no documentada de *Surbius* (Sol. & Sal., 179), como base del topónimo, más el sufijo *-anus* de propiedad, pudiera ser aceptable, viendo topónimos parecidos en las cercanías como *Lubiano*, *Miñano*, *Zerio*, *Ziriano*, pero dudosa, ya que todos muestran la vocal *-i-*.

Se podría resolver si pasamos por alto el hecho de que los nombres de población de Álava portadores del sufijo *-anus* derivan de un nombre de persona y hacemos una excepción, como quería Mitxelena (1972: 23-24). En la situación contraria se halla el nombre de las localidades cercanas de *Amarita* y *Marieta*, que poseen el sufijo locativo *-eta*, no muy presente con nombres de persona.

En el caso que nos ocupa, nuestra propuesta es que *Zurbano* procede, adaptado al euskera, del nombre común latino *sorbus* ‘serbal’, árbol muy presente en Álava y en zonas de Vitoria-Gasteiz, o de *sorbum*, nombre de su fruto, más el sufijo *-anus*: **(locum) sorbanu(m)* ‘lugar poblado de serbales o de serbas, su fruto’ > **zorbano > Zurbano*. Los *Zurbano* navarros tendrían igualmente este origen, en el que se puede incluir igualmente el topónimo *Sorbán*, despoblado de Tulebras (Navarra), derivado de **sorbanum > Sorbán*.

Pensamos que *sorbus* o *sorbum* se encuentran igualmente en el topónimo que nos descubre Salaberri (*ibid.*) en el pueblo navarro de Eslaba, esto es, *Zurbaran*, que constaría de **sorbus / *sorbum + (h)aran > sorbaran* ‘valle de serbales o de serbas’ > *Zurbaran*.

Finalmente, estimamos que el próximo topónimo que vamos a ver, *Zurbitu*, deriva asimismo de *sorbus / sorbum*.

Nuestra hipótesis se ve muy reforzada, creemos, con la larguísima explicación presente en DCECH, 5, 218a, relativa a la entrada *SERBA*, fruto del serbal:

Que *serba* procede del lat. *SORBUM*, nombre del mismo fruto, o más bien de su plural *SORBA*, parece evidente, tanto más cuanto que el nombre se ha conservado regularmente en otros romances: it. *sorbo*, fr. *sorbe*, oc. *sorba*, port. *sorva*, y formas se-

mejantes no han sido ajenas a los dialectos españoles: el botánico sevillano de h. 1100 cita *súrbas* como nombre del *zárúr* o acerolero en el romance de «la Frontera» (Asín, p. 289), y una forma *zurba*, ya citada por Cabrera, se emplea hoy en Villarcayo según G. de Diego (*RFE* III, 308), también en la Rioja (Ojacastro, *RDTP* X, 330).

ZURBITU (Condado de Treviño)

1.ª doc.: *Çurbitu*, 1257. En nuestra opinión el topónimo deriva de *sorbus* o *sorbum* + el sufijo *-etum*: **sorbetu(m)* ‘lugar de serbales o de serbas’ > *sorbitu > *Zurbitu*, en la misma línea que *Junguitu* y *Musitu*.

Bibliografía

- Albertos, M.ª Lourdes. 1970. Álava prerromana y romana. Estudio lingüístico. *Estudios de Arqueología Alavesa* 4. 107-234.
- Caro Baroja, Julio. 1945. *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*. Salamanca: Universidad de Salamanca (Reimpr. San Sebastián: Txertoa, 1990).
- Caro Baroja, Julio. 1980. *Historia general del País Vasco*, vol. III. Bilbao & San Sebastián: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Ciérbide, Ricardo. 1999. El topónimo *Elciego*: Historia y Lengua. *Euskonews & Media* 40. <https://www.euskonews.eus/0040zblk/gaia4001es.html> (03/02/2022).
- Ciprés, Pilar. 2006. La onomástica de las inscripciones romanas del País Vasco. Estructura del nombre personal y estatuto jurídico. *Veleia* 23. 85-128.
- DCECH = Corominas, Juan & José Antonio Pascual. 1984. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vols. Madrid: Gredos.
- Delamarre, Xavier. 2003. *Noms de lieux celtiques de l'Europe ancienne*. Arlés: Éditions Errance.
- Del. = Delamarre, Xavier. 2004. Index de J. Whatmough, *The dialects of Ancient Gaul*. *Veleia* 21. 221-287.
- Du Cange = Du Cange, Charles, Pierre Carpentier & G. A. Louis Henschel. 1883-1887. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Niort: L. Favre. <http://ducange.enc.sorbonne.fr/> (03/02/2022).
- Echevarría, Ana. 1989. La cronología de las inscripciones funerarias latinas de Álava. *Munibe* 41. 133-152.
- Elorza, Juan Carlos. 1967. Ensayo topográfico de epigrafía romana alavesa. *Estudios de Arqueología Alavesa* 2. 119-185.
- Ernout, Alfred & Antoine Meillet. 1967. *Dictionnaire Étymologique de la Langue Latine. Histoire des Mots*. 4.ª edn. París: Klincksieck.
- García Arias, Xose Lluís. 2005. *Toponimia asturiana. El porqué de los nombres de nuestros pueblos*. Oviedo: La Nueva España.
- Gil, Eliseo & Idoia Filloy. 2000. *La romanización en Álava. Catálogo de la exposición permanente sobre Álava en época romana del Museo de Arqueología de Álava*. Vitoria: Diputación Foral de Álava.
- González de Viñaspre, Roberto & Pedro Uribarrena. 2012. Los despoblados medievales del Condado de Treviño / Trebiñuko Konderriko Erdi Aroko herri hustuak. In Roberto González de Viñaspre & Ricardo Garay (eds.), *Viaje a Íbita. Estudios históricos del Con-*

- dado de Treviño*, 427-450. Burgos & Bilbao: Universidad de Burgos, Fundación Cultural Profesor Cantera Burgos & Euskaltzaindia.
- González de Viñaspre, Roberto. 2013. Estudio lingüístico-histórico del nombre Berantevilla. *Euskera* 58(2). 803-863.
- Gorrochategui, Joaquín. 2011. Las Armas de la Filología: la cuestión del vasco antiguo y los hallazgos de Iruña-Veleia. In Joseba A. Lakarra, Joaquín Gorrochategui & Blanca Urgell (eds.), *II Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, 41-70. Vitoria: UPV/EHU.
- Gorrotxategi, Mikel. 2013. Sobre *Deredia*, nombre original y forma usada en euskera de Heredia. *FLV* 116. 235-243.
- Horch, Ingrid. 1992. *Zur Toponymie des Valle de Mena / Castilla und des Valle de Ayala / Álava (Bonner romanistische Arbeiten 43)*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Iglesias, Héctor. 2002. Sur le toponyme *Gasteiz*: origine et signification. *FLV* 89. 109-138.
- Knörr, Henrike. 1995. La huella del latín en la lengua vasca. In Vitalino Valcárcel (ed.), *Didáctica del latín. Actualización científico-pedagógica*, 213-225. Madrid: Ediciones Clásicas.
- López de Guereñu, Gerardo. 1989. *Toponimia alavesa, seguido de Mortuorios y despoblados y Pueblos alaveses (Onomasticon Vasconiae 5)*. Bilbao: Euskaltzaindia.
- Loza, Miguel & Javier Niso. 2016. La basílica tardoantigua de San Martín de Dulantzi (Alegría-Dulantzi, Álava). *Pyrenae* 47(2). 95-129.
- Madoz, Pascual. 1846-1850. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, 16 vols. Madrid: P. Madoz y L. Sagasti.
- Martínez de Madina, Elena. 2012. La toponimia en las estribaciones de los Montes de Vitoria: reflejo de unión entre Treviño y La Llanada. In Roberto González de Viñaspre & Ricardo Garay (eds.), *Viaje a Íbita. Estudios históricos del Condado de Treviño*, 505-520. Burgos & Bilbao: Universidad de Burgos, Fundación Cultural Profesor Cantera Burgos & Euskaltzaindia.
- Menéndez Pidal, Ramón. 1968. *Toponimia prerrománica hispana*. Madrid: Gredos.
- Mitxelena, Luis. 1955. Nombres vascos de persona. *ASJU* 2 (1.ª época). 107-127.
- Mitxelena, Luis. 1956. Introducción fonética a la onomástica vasca. *Emerita* 24. 167-186, 331-352 (Reed. *SHLV* II, 555-580).
- Mitxelena, Luis. 1957. El genitivo en la onomástica medieval. *Emerita* 25. 134-148. (Reed. *SHLV* II, 595-603).
- Mitxelena, Luis. 1964. *Textos arcaicos vascos (Biblioteca Vasca VIII)*. Madrid: Minotauro (Reimpr. San Sebastián: Diputación Foral de Guipúzcoa & UPV/EHU, 1990).
- Mitxelena, Luis. 1969. Notas lingüísticas a 'Colección Diplomática de Irache'. *FLV* 1. 1-59.
- Mitxelena, Luis. 1972. Nota marginal sobre la huella latina en la lengua vasca. *FLV* 10. 2-25.
- Mitxelena, Luis. 1973. *Apellidos Vascos*. 2.ª edn. San Sebastián: Icharopena.
- Mitxelena, Luis. 1977. *Fonética Histórica Vasca (Anejos de ASJU 4)*. 2.ª edn. San Sebastián: Diputación Foral de Guipúzcoa (1.ª edn. 1961; reimpr. de la 2.ª edn. 1990).
- Mitxelena, Luis. 1981. Apodaka. *Homenaje a Odón de Apraiz / Odon Apraizti omenaldia*, 259-261. Vitoria: Consejo de Cultura de Álava.
- Mitxelena, Luis. 1984. Estratos en la toponimia alavesa. *La Formación de Álava. Congreso de Estudios Históricos*, 279-288. Vitoria: Diputación Foral de Álava.
- Mitxelena, Luis. 1985. Algunos nombres de Contrasta. *ASJU* 19(2). 595-602.

- Mugurutza, Félix. 2013. Sobre el topónimo Guillarte (Gillarte). *Euskera* 58(2). 785-802.
- Pedrero, Rosa. 1996. El hidrónimo prerromano *Mira*. *Emerita* 54. 362-374.
- Peterson, David. 2010. Antroponimia vasca en la Castilla condal (siglo x). In Monique Bourin & Pascual Martínez Sopena (eds.), *Anthroponymie et migrations dans la chrétienté médiévale*, 105-122. Madrid: Casa de Velázquez.
- Ranz, José Antonio & José Ramón López de los Mozos. 2002. Topónimos riojanos del patrimonio emilianense en una bula de 1119 (Arch. de San Millán M. 41-52). *Berceo* 142. 65-76.
- Ruiz de Lóizaga, Saturnino. 1994. Toponimia mayor y menor del Occidente de Álava en la Alta Edad Media. *Boletín de la Institución Sancho el Sabio* 4. 247-284.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2005. Los trabajos de onomástica en *Fontes Linguae Vasconum*. *FLV* 100. 607-632.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2012a. Notas de toponimia alavesa: antrotopónimos en *-a* / *-ana*. In Roberto González de Viñaspre & Ricardo Garay (eds.), *Viaje a Íbiza. Estudios históricos del Condado de Treviño*, 209-228. Burgos & Bilbao: Universidad de Burgos, Fundación Cultural Profesor Cantera Burgos & Euskaltzaindia.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2012b. El elemento vasco en la obra *Toponimia hispánica: Origen y evolución de nuestros topónimos más importantes*. *FLV* 114. 159-167.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2012c. Topónimos alaveses de base antrotoponímica terminados en *-ain*, *-egi*, *-eta* (*-keta*), *-ika*, *-iku* (*-iko*), *-inu* (*-ina*), *-itu* (*-ita*), *-on*. *FLV* 115. 322-357.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2013a. Topónimos alaveses de base antrotoponímica acabados en *-(i)ano*. *FLV* 116. 245-271.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2013b. Topónimos alaveses de base antroponímica terminados en *-iz*, *-ez* y *-ona* / *-oa*. *Lapurdum* 17. 201-220.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2014. Topónimos alaveses de base antroponímica que tienen *huri* o *villa* como formante. *FLV* 118. 367-392.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2015. *Araba / Álava. Los nombres de nuestros pueblos*. Vitoria & Bilbao: Diputación Foral de Álava & Euskaltzaindia.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 287-344. Vitoria: Gobierno Vasco.
- Santos, Juan. 1988. Identificación de las ciudades antiguas de Álava, Guipúzcoa y Vizcaya. Estado de la cuestión. *Homenaje al profesor Marcelo Vigil (II)*, *Studia Historica* 6, 121-130.
- Sol. & Sal. = Solin, Heikki & Olli Salomies. 1994 [1988]. *Repertorium nominum gentilium et cognominum latinorum*. 2.ª edn. Hildesheim & New York: Olms, Weidmann.
- Velázquez, Isabel, Miguel Loza & Javier Niso. 2017. Una posible cristianización del mito de Teseo representada en una cochlear. *Euphrosyne* 45. 539-561.
- Yarza, Valeriano. 2014. Notas de toponimia guipuzcoana y puntos próximos. *Veleia Minor* 32(2). 1119-1144.
- Yarza, Valeriano. 2015. Notas sobre toponimia de origen romano en Bizkaia. *FLV* 32. 345-384.

Mikoletaren 1653ko elkarrizketa itzulien espainolezko jatorrizkoez, eta haien (in)dependentzia mailaz jatorrizko hizkuntzaren aldean

About the Spanish originals of Mikoleta's translated dialogues of 1653, and their (in)dependence level with respect to the original language

Bittor Hidalgo Eizagirre*

ABSTRACT: Once established that the Mikoleta's manuscript we know is from the hands of Mr. Sainthill (Hidalgo to appear a; Ibarra & Hidalgo 2020 [2022]), the aim of the research work shown in the article has been to establish as accurately as possible the original text of the translated dialogues of Mikoleta, so that we could reflect in detail on the reliability and value of the language of the translation as evidence of the language of the time and place (Hidalgo to appear b). And for that, first, we compared Mikoleta's Spanish manuscript with its possible sources, specifying their differences, and especially emphasizing the influence of these differences on the Basque translation. Secondly, we compared the similarities and significant differences between the Basque text and the possible Spanish original, to get a clearer idea of the translation models and procedures used by Mikoleta, and thus of the level of fidelity, dependence, flexibility, freedom of the target language outcome compared to the source language texts.

KEYWORDS: Mikoleta, dialogues of 1653, Minsheu, source text, translation, fidelity, dependency, flexibility.

LABURPENA: Behin finkatuta ezagutzen dugun Mikoletaren eskuizkribua Sainthill jaunaren eskukoa dela (Hidalgo argitaratzeko a; Ibarra & Hidalgo 2020 [2022]), artikulan erakutsitako ikerketa lanaren helburu izan da ahalik eta zehatzen finkatzea Mikoletak itzultitako elkarrizketen jatorrizko testua, ondoren xehe hausnartu ahal izateko hauen itzulpen bizkeraren fidagarritasunaz eta balioaz garaiko eta inguruko bizkeraren lekuko gisa (Hidalgo argitaratzeko b). Horretarako, lehenik, elkarrekin konparatuz Mikoletarenetiko espainolezko eskuizkribua honen aukerako iturriekin, zehatzuz hauekiko aldeak, eta bereziki azpimarratuz aldeok bide duten eragina euskarazko itzulpenean. Bigarrenik, elkarrekin parekatuz euskarazko testuaren eta balizko espainolezko jatorrizkoaren bainbat parekotasun eta alde nabarmen, ideia argiagoga egiteko Mikoletak erabilitako itzulpen eredu eta prozedurez, eta hala, xede hizkuntzako emaitzaren fidelitasun, mendekotasun, malgutasun, askatasun mailaz, sorburu hizkuntzako testuen aldean.

HITZ GAKOAK: Mikoleta, 1653ko elkarrizketak, Minsheu, sorburu testua, itzulpena, fidelitasuna, mendekotasuna, malgutasuna.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Bittor Hidalgo Eizagirre. – bittorhidalgo1@gmail.com

Nola aipatu / How to cite: Hidalgo Eizagirre, Bittor (2020 [2022]). «Mikoletaren 1653ko elkarrizketa itzulien espainolezko jatorrizkoez, eta haien (in)dependentzia mailaz jatorrizko hizkuntzaren aldean», *ASJU*, 54 (1-2), 123-176. (<https://doi.org/10.1387/asju.23411>).

Jasoa/Received: 2020-08-06; Onartua/Accepted: 2022-01-03. Online argitaratua / Published online: 2022-02-07.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (JUP/EHU)

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomertziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Sarrera

Modu laburra Bizkaiko hizkuntza ikasteko eskuizkribua,¹ Rafael Mikoletak konposaturikoa, azal nagusian argi aldarrikatzen duen gisan, Bilbon datatua da 1653. urtean, eta itxura guztien arabera Samuel Sainthill jaunak orduan kopiatu eta (berehala edo) Ingalaterrara eramana (Hidalgo argitaratzeko a), 1661. urtean honek Sir Thomas Browne-ri eskaini eta bidalia,² eta geroztik ere beti han egona itxuraz. Eskuizkribuak 15 orri ditu —28 orrialde idatzi—: gramatika ataltxo bat hasieran 5 orrialdetan, hiztegi atala segidan 10 orrialdetan, eta beste orrialde batean erakutsi ondoren euskal poesiaren bi eredu, amaieran ematen du *Elkarrizketak* izena duen atala, 7 orrialde testu bete, izenburu hutsa hartzen duen orrialde osoaz gain (*Diálogos*, espainolez eta pluralean). Elkarrizketak bi zutabetan ematen dira, ezkerrean jatorrizko espainolez eta parean eskuinean Mikoletaren euskarazko itzulpenaren kopia.³

1.1. Ikerketa lanaren asmoa eta bideak

Mikoletaren testuak behar bezala aztertu eta ulertu ahal izateko —bereziki pasarte zail eta ilunenak—, eta hauek modu egokian baliatu ahal izateko garaiko eta inguruko euskara eredia areago ezagutzeko, komeni da, testua bera zehatzago aztertu aurretik,⁴ hau lehenik ahalik eta zehatzen kokatzea bere sorkuntza testuinguruan. Eta Mikoletak euskaraz ematen duen testu nagusia itzulpena izaki, kezka berezia sortzen da zenbateraino ote zaion testua fidel Mikoletaren berezko hizkera ereduari, zenbateraino islatzen ote duen garaiko eta inguruko euskara eredia. Edota zenbateraino behartu ote duen edo ote zezakeen ezagutzen dugun xede hizkuntza euskarako testu itzulia Mikoletak bere itzulpenarako erabilitako testuaren jatorrizko hizkuntza moldeak, sorburu hizkuntzak, emaitza hainbat aldenduz Mikoletaren edo/eta garaiko eta inguruko euskararen moldeetatik.

Horregatik da komenigarri ahalik eta zehatzen ezagutzea:

1. Zein izan zen edo izan zitekeen Mikoletak itzulpena gauzatzeko erabili zuen jatorrizko testua —ez baitago garbi—, horren aukera posibleak aztertuz. Soilik hortik abiatuta uler litekeelako euskarazko ordaina behar bezala (2. atala).

¹ *Modo Breue de aprender la lengua Vizcayna - Compuesto por el L^{do} Rafael de Micoleta, presby^o de la muy leal y noble Villa de Bilbao - 1653*. Ikus bibliografian eskuizkribuaren erreferentzia (Mikoleta 1653), zein honen xix. mendeko lau argitalpenenak (Mikoleta [1653] 1880a, 1880b, 1880c, 1897), eta A. Zelaietaren xx. mendeko beste bienak (Zelaieta 1988, 1995); eskuizkribuaren inguruko hainbat berri eguneratu in Hidalgo (argitaratzeko a).

² Hala dio Sainthill jaunak berak 1661ean Sir Thomas Browneri zuzendutako eskutitzean (ik. Dodgson 1899; Hidalgo argitaratzeko a).

³ Elkarrizketok berrargitaratu zituen I. Sarasolak ere euskaraz eta espainolez 1983an hainbat oharrez hornituak (Sarasola 1983: 187-212 eta Mitxelena & Sarasola 1989: 321-346; ik. ere orain Hidalgo argitaratzeko b).

⁴ Testuen azalpen eta azterketa xehea in Hidalgo (argitaratzeko b).

2. Zein itzulpen eredu, zein prozedura erabiltzen duen (edo dituen) Mikoletak bere lanean, itzulpen lan guztiak bezala bi muturren artean mugi litekeena baliokidetzat parametroetan:⁵
  - a) Edo, jatorrizko testuari eta hizkuntza moldeari —espainolari— lotueneko *hitzez hitzeko* edo *itzulpen literaleko* eredu-prozedurak erabiliz, urrunagoak gertatu ohi litezkeenak xede hizkuntza euskarazko moldeetatik.
  - b) Edota, jatorrizko testuaren eta hizkuntzaren urrunagoko *zentzuz zentzuko* edo itzulpen moldea erabiliz, itzulpen *librea*, *egokitzapena* edo *moldaketa* ere bihur litekeena, seguru asko hurbilagokoa xede hizkuntza euskararen moldeekiko, eta hurbiltasun horretan *itzulpen idiomatikotzat* edo jo litekeena.

Hau da, bi eredu mutur horien artean, zein fidelitate, mendekotasun, malgutasun eta askatasun neurri darabiltzakeen Mikoletak bere itzulpenean jatorrizko testuaren aldean. Eta horretarako estu konparatuko ditugu espainolezko jatorrizkoa eta euskarazko ordaina, beren hurbiltasunetan eta bereziki beren urruntzeetan (3. atala).

Bi gai edo galdera hauei erantzuten saiatu nahi izan du ikerketa lanak eta nahi du artikuluak.

1.2. Mikoletaren elkarrizketa itzulien asmoez

Ulertzeko zein itzulpen ereduren artean mugi litekeen Mikoleta bere lanean, garrantzizkoa da jakitea, edo ulertzen saiatzea, Mikoletak zein jarrerarekin, zein asmorekin ekiten dion bere itzulpen lanari. Oinarrizko galderak: norentzat pentsatzen duen itzultzea eta zertarako. Horrek baldintzatuko duelako edo baldintza lezakeelako aukeraturiko itzulpen eredia.

Mikoletaren lan osoaren egiturak argi erakusten du asmoa izenburu beretik hasita: euskara i(ra)kasteko metodo edo modu labur bat prestatu (nahi) du espainoletik abiatuta —beraz, espainol hiztunarentzat—,⁶ garairako European beste hainbat hizkuntzaren arteko parekatzeak agertu izan zirenen itxurakoa bidaiariaren eta merkatarien erabilerarako.⁷

⁵ Halako itzulpen eredu/prozeduren arteko aldeak ezagun dira azken 2.000 urtean Mendebaldean, grezieratik latinerako itzultze lanen inguruan, Zizeronen garaitik (K.a. 106-43) eta Jeronimoren (-342/347-420) Bibliaren itzulpenen ingurutik (Txinan bestetik). Zabal eta xehe azaldu ohi dira azken hirurogei urteetako itzulpen ikasketen eskuliburuetan (ik. berrienen artean Baker 2001; Munday [2008] 2016; Pym [2010] 2014; Rizzi, Lang & Pym 2019).

⁶ Bada susmorik pentsatzeko lana pertsona jakinen batentzat prestatu ote zuen (Zelaieta 1988: 136), nola zehatz aipatzen duenean *V(ues(tr)a) M(erced)*, poesiak aurkeztu ondoren dioenean (1653: 10; 1988: 194): «Estos dos son como dixen los dos generos de poesia, para que si alguna vez fuere *Vm*. tentado de alguna Locura poetica en nro. Idioma, no ygnore el estilo». Nahiz oro har hartzaile orokorrari zuzentzen zaion (1653: 4r; 1988: 158): «el que Con cuidado notare Loque queda Explicado podrá Hablar bien Vasquenze ett.^a». Mikoletarenetik aipuetan eman dugu lehenik eskuizkribuaren orrialdea, 1653: ... (nondik beti aipua), eta Zelaietaren 1988ko argitalpenekoa —sarean eta testu espainolak eta euskarazkoak parean dituena—, nahiz ortografia aldeak dituen.

⁷ Euskaraz ere, eta argitaraturik, Voltoirek (c. 1620) Lyonen inprimatua, euskaraz, espainolez eta frantsesez, geroztik ere behin baino gehiagotan berrargitaratua.

Elkarrizketek ere helburu hori dukete: espainol hiztunari erakustea (ez itxuraz Bilboko edo Euskal Herrikoari), hizkuntza horretatik abiatuta, nola eman litezkeen edota eman ohi diren euskaraz, modu behintzat ulergarri batean, jatorriz espainolez emanik dauden elkarrizketa batzuk, suposatuko denak ohiko-edo hizkuntza molde batean emanak direla —eta elkarrizketon kasuan beste autore batzuek ere eman eta itzuli dituzten moduan ingeles, frantses, italiera edo alemanez; ik. 2. atala—, aurretiko gramatika eta hiztegi ataletan emaniko edukien erabilera ariketa eta adibide praktikoa.

Helburu honek hainbat ezaugarri kontuan hargarri ezar liezazkioke itzulpen lanari:

- Batetik, ez dirudi Mikoletak — h.d. itzultzaileak— interes handirik izan lezakeenik moldatzeko, aldatzeko edo zuzentzeko berak jaso duen elkarrizketen espainolezko eredua, ez eta berau bere Bilboko-edo moduetara hurbiltzeko, ez direlako bertakoak —ez ere euskaldunak— lanaren balizko hartzaileak. Suposatu behar, beraz, jatorrizko eredua litzatekeela bere horretan hurbilena balizko espainol hiztun hartzailearentzat.⁸ Eta hala argitaratu dute hau espainolez aldaketa soilik grafikoz-edo testuon ingelesezko, frantsesezko eta italierazko garaiko itzultzaileek (2.1 eta 2.2 atalak),⁹ Mikoletaren lanaren aurretik.
- Bestetik, halako lan *didaktikoetan* legez, itzulpenaren helburua ez da itzulpenaren xede hizkuntzako hitzuna —ohiko itzulpenean legez—, baizik eta, esanguratsu, itzulpenaren sorburu hizkuntzako. Nondik itzulpenaren helburua ez den xede hizkuntzako hitzuna *zentzuz*-edo *behar bezala* uler dezan jatorrizko testua (hau ezertarako ezagutu beharrik gabe —horregatik egin ohi dira itzulpenak gehienez—), baizik eta, bestela, sorburu hizkuntzako hitzuna, zeinak berez (biziki) ongi ezagutzen eta ulertzen bide duen sorburu testua, modu errazean ikasi ahal izan dezan nola esan lezakeen xede hizkuntzan jatorrizko testua edo haren antzekoena (behintzat xede hizkuntzako hitzunek ulertu ahal izan diezaioten moduan). Baina eta horretarako, gainera, baliatu ahal izanda bere ikasketa prozesuan bi hizkuntzetako testuen arteko begi bistako konparaketa estua (aurretiko azalpen lexiko eta gramatikalen laguntza ere baliatuta).

Ikuspegi horrek ziur aski eraman lezake itzultzailea oro har itzultze eredu *litera-lago* bat erabiltzera —hizkuntzen arteko *hitzez hitzezko* edo konparaketa erraztuko lukeena—, *libreago* bat baino —hizkuntzen arteko konparaketa zailduko lukeena—. Nahiz aldi berean itzultzaileak beti dukeen ere joera emaniko xede hizkuntzako eredu ahalik eta hurbilenekoa izan dadin xede hizkuntzako hitzunek darabiltenetik, hiztun horiek ulertu beharko dioten neurrian sorburu hizkuntzako hitzunari. Itzultzaileak bikoiztasun horretan jokatu beharko du betiko legez, eta Mikoletak ere bai (3. atala).

⁸ Nahiz Mikoletaren espainol eredua ziur hainbat desberdina izan elkarrizketok 75 urte aurretik asmatu bide zituen sevillarraren hizkeraren aldean (2.2), ez dirudi Mikoletaren helburuetan dagokeenik hizkera hori «eguneratzea».

⁹ Salbu Lunak, zeinak argi adierazten duen elkarrizketok «zuzentzeko» asmoa (ik. 2.2 atalean).

1.3. Mikoletarenetiko eskuizkribua ez da testu amaitu bat

Ezagutzen dugun Mikoletaren eskuizkribuaren kopia bereziki da txukuna, baina hau Sainthillena da, ez Mikoletarena. Eta inoiz aipatu den arren eskuizkribuak dirudiela «inprentara eramateko moduan» prestatua, ez dirudi artean prest zegoenik. Jada zioen Dodgsonek (Mikoleta [1653] 1897: 21): «El manuscrito de Micoleta no ha sido revisado por el autor, si este conocía bien los idiomas Castellano y Bascuence». Eta Mikoletak ezagutzen zituen, ustez ondo, bi hizkuntzok (Hidalgo argitaratzeko a, b).

Izan ere, hiztegi atalean bada euskarara itzuli gabeko hitzik, hauei dagozkien hutsuneak errespetatuta, gutxi badira ere. Elkarrizketetan ere bada Juan jaunaren hizketaldi bat itzuli gabea hutsunea errespetatuta. Elkarrizketen itzulpenak maiz dirudi (Hidalgo argitaratzeko b) (oso) zatika egina, hainbatetan loturak ere behar bezala landu gabeak esaldien artean, are zentzu kontraesanak isuriak... Ohiko ezaugarriak denak, noski, halako lan baten eginbidean, baina ez lan amaitu batean. Eta kasuan artean da lana azken orraztu, gainbegiratu edo zuzenketa faltan.

Hala, Mikoletaren itzulpen testuei ere bereziki begiratu behar zaie tentuz azken emaitza borobildua ez diratekeen neurrian.

2. Mikoletaren elkarrizketetako espainol originalaren inguru

Hasieratik argitu behar da ez dakigula zehatz Mikoletak zein jatorrizko testu erabili zuen itzulpena burutzeko. Ezagutzen dugun eskuizkribuan duguna da Sainthill jaunak *nonbaitetik* eginiko espainolezko testu baten kopia euskarazko itzulpenaren ezker emana, desberdintasunak dituen jatorrizko Minsheurenekoan aldean (2.4 atala), baina zehatz ez dakiguna nondik egina den:

- a) Beharbada Mikoletak berak antzera euskarazko testuaren alboan idatzitako kopia batetik —aukera probable(en)a eskuizkribuaren bistara—, baina zeinak jada aldeak bide zituen Mikoletak itzulpeneko erabilitakotik, h.d. itzulpena burutu eta gero gertatuak, direla Mikoletak berak eraginak, Sainthillek... (2.4.1.3 atala). Edota,
- b) Mikoletak bere itzulpeneko erabili bide zuen aurretiko beste eskuzko kopia *jatorrizkoago* batetik, jada desberdintasunak zituena Minsheurenekoan aldean (2.4 atala), eta zeinen kopian are alde gehiago pilatu ziren —baina ez da probableena—.

Hirugarren aukerarik ere ezin bazter liteke. Baina ezinbestekoa da dugun Mikoletaren espainolezko eskuizkribuaren aldeak xehe ezagutzea Minsheurenen aldean (2.4 atala) Mikoletaren euskarazko testuaren ezaugarriak hobekien ulertzeko (3. atala, eta bereziki Hidalgo argitaratzeko b). Eta nahiz jarraituko dugun zehatz ezagutu gabe Mikoletak itzulpenean erabili zuen espainolezko eredu, honetara hurbiltzen emango ditugu atal honen jarraikoak.

2.1. Minsheuren elkarrizketak

Mikoletarenetiko espainolezko elkarrizketok, jada iradokitzen du Sainthill jaunak aipatu 1661eko eskutitzean ote diren «Minsheu jaunaren Hiztegiaren berdi-

nak»,¹⁰ eta hala errepikatzen du geroztik behin eta berriro Dodgson jaunak (hasieran Minsheuren 1623ko argitalpena aipatuz —bigarrena—, gerora 1599ko lehena). Hala ere, ez dira *guztiz* berdinak Mikoletarenetiko eskuizkribuko espainolezko elkarrizketak eta Minsheu jaunarenak. Nahiz *ia* berdinak izan, aldeak dituzte. Hala, eta kontuan harturik Mikoletaren eskuizkribuaren 1653ko dataren aurretik beste zenbait autorek ere hainbat aldiz argitaratu zituztela espainolezko elkarrizketak, bakoitzak bere aldaketa(txo)ekin, zalantza egin liteke, egin izan da, Mikoletak berea konposatzeko zuzenean erabili bide zuen espainolezko jatorrizko testuaz (cf., esateko, Lakarra 1993: 58).

John Minsheu jaun ingelesak (1560-1627)¹¹ Londresen eta lehen aldiz 1599an argitaratu zituen, espainolez eta ingelesez, *Pleasant and Delightfull Dialogues in Spanish and English* izenpeko 7 elkarrizketa bizi.¹² Elkarren parean, begi bistakoa da Mikoletaren eskuizkribuko espainolezko elkarrizketak zuzen darraizkiela Minsheurenei, nahiz Mikoletarenek soilik hartzen duten Minsheuren lehen elkarrizketaren parterik handiena, honen lehen 9/10ak eskas, jatorrizkoaren lehen 8 orrialdeak osatzera iritsi gabe, Minsheuren elkarrizketek denera hartzen dituzten 68 orrialdeetatik. Ez dakigu Mikoletak itzulia luzeagoa ote zen, eta hau guganaino ez den iritsi, edota soilik zuen itzulia Sainthill jaunak kopiaturiko eskuizkribu zatia.

Espainolezko elkarrizketok Minsheu jaunak lehen aldiz 1599an argitaratu bide bazituen ere ingelesezko itzulpenekin batera, ziur jotzen da (Cid 2001) elkarrizketak aurretik sortuak zirela espainolez —jatorrizko espainol hiztun batek, ohartzuz batez ere elkarrizketek darakutsaten hizkera espainol bizia—, eta soilik gero itzuliak ingelesera, itxuraz Minsheu jaunak berak.¹³

¹⁰ «[*The Dialogues* [Mikoletarenak] *which I thinck are the same with those in Minshewes* [sic] *Dictionary*». (Dodgson 1899: 201; Hidalgo argitaratzeko a).

¹¹ Minsheu jaunaren inguruko berri zehatzago, in Salmon (2003).

¹² Elkarrizketa hauek 1599an Minsheuren beste bi libururekin batera argitaratu bide ziren: *A Dictionarie in Spanish and English...* (391 or., gehi aurretiko beste 12); bigarrena, *A Spanish Grammar...*, amaieran erretrau bilduma batez zenbait testu espainoletatik jasoak (84 or., gehi aurretiko beste 8). Azkenik, aipatu *Elkarrizketak* (68 or., gehi aurretiko beste 4). Badirudi (ik. Suárez 2018: 237) orduan liburuki batean argitaratu zela *Hiztegia*, eta aparte, beste bigarren batean batera koadernatuak, *Gramatika* eta *Elkarrizketak* (nahiz bakoitza bere orrialde zenbakitze propioz); baina hau ezin izan dugu ziurtatu, sarean 1599koa soilik elkarrizketen atala dagoelako, eta hiru atalen argitalpena osorik bakarrik 1623koa —hau jada liburuki bakarrean argitaratu bide zena—.

¹³ Cidek hipotesi arrazoitua egiten du elkarrizketen sortzaile izan ote zen Antonio del Corro (Sevilla, 1527-Londres, 1591), Espainiako fraide jeronimotarra, protestante luterano eta kalbinista, 1557tik Espainiatik deserriratu, eta 1569tik Londresen finkatua 1591n hil zen arte. Nahiz ez den ezagun Corro jaunaren jatorrizko halako idazkirik, bai hauen aipamenak Corroren 1586ko *Reglas gramaticales...* libururekin batera argitaratzekoak bide ziren hala moduzko «elkarrizketa batzuk», azkenean argitaratu ez bide zirenak «langileen zabarkeria» tarteko (1586: sarrerako eskaintza, v zbg.). Egin dira bestelako hipotesiak ere, eta bada aipatu Cidena zalantzan jartzen duenik ere (Suárez 2018: 237-8). Aipagarri, Corro jauna denbora batez izan bide zen 1559an Nafarroako Erresumako gortean Joana III.a Albreteko (1528-1572) erreginarekin (1555-1572), zeinak hurrengo 1560ko urtean aitortu zuen jendaurrean bere sinesmen kalbinista, eta Leizarragari agindu Itun Berriaren itzulpena, 1571n argitaratua. Corro jaunak aitortzen du (1586: sarrerako eskaintza, iv zbg.) berak frantsesa ikasten ziharduen bitartean jardun zuela espainola irakasten Joana erreginaren seme Henrikeri (1553-1610), Nafarroako errege Henrike III.a izango zena (1572-1610), eta Frantziako Henrike IV.a bihurtuko (1589-1610), meza bat gorabehera.

Elkarrizketak Minsheuk berak berrargitaratu zituen bere bizitza garaian 1623an,¹⁴ zenbait aldaketa txikirekin konposizioan, ingeles —batez ere— eta espainol ortografia eguneratuz, edo aurreko akatsen bat zuzenduz.¹⁵ Ez dirudi *Elkarrizketak* Ingalaterran berriro argitaratu zirenik 1706ra arte (Cid 2001: 18; Foulché-Delbosc 1919: 77-80). Baina espainolezkoek arrakasta berezia ezagutu zuten bere aldetik, eta aurkitu ere beste zabaltze biderik European, Mikoletaren lanaren dataren aurretik ere, Frantzian, Herbehereetan eta Italian behintzat (Lakarra 1993: 55-58; Cid 2001: 18-29).¹⁶ Beraz, izatez, hauek ere izan zitezkeen berez Mikoletarenen jatorri.

2.2. Oudin, Luna, Franciosiniren, Minsheuren elkarrizketak Mikoletarenen aurretik

Dakigula, beste hiru autorek argitaratu zituzten espainolez Minsheuren elkarrizketak Mikoletaren eskuizkribuaren 1653ko dataren aurretik (eta hauen itzulpenak ere frantsesez, italieraz eta are alemanez). Hamar argitalpen ezagutzen ditugu: Cesar Oudin frantsesarenetiko bost, Juan de Luna espainolaren bi, eta Lorenzo Franciosini italiarrarenetiko hiru.

- Cesar Oudinek¹⁷ (1560?-1625) 1608an berrargitaratu zituen lehenengo aldiz Minsheuren 7 elkarrizketak espainolez, ortografia aldatu propio, jatorrizkoaren nahikoa desberdinez (garaikotuagoz, seguru asko), eta hauen ondoan elkarrizketen itzulpen frantsesa, berak egin. 1611n berrargitaratuko ditu, eta 1622an berriro (orduaz bere kabuz ekarritako beste 8. elkarrizketa bat erantsiz bi hizkuntzetan, eta amaieran *Nomenclator* hiztegitxo). 1622ko lan hau 1625ean berrargitaratuko du Juan de Lunak, Oudinen lanaren aurretik bere beste 5 elkarrizketa propio emanaz bi hizkuntzetan. Azkenik, 1650ean argitaratuko ditu Oudinen 1622ko 8 elkarrizketak honen seme Antoinenek, lau hizkuntzetan emanak, frantses eta espainolaz gain, alemana eta italiera gehituta, eta jatorrizkoekiko zenbait aldaketarekin.¹⁸

¹⁴ Orduan itxuraz azaleztapen bakarraren barne 1599ko beste bi liburuekin batean josia (*Hiztegia* eta *Gramatika*), nahiz bakoitak jarraitu zuen izaten bere orrialde zenbakitze propioa.

¹⁵ Cidek berrinprimatze soiltzat jotzen du (2001: 18): «Los *Diálogos* de Minsheu tuvieron una nueva edición inglesa en 1623, simple reimpresión de la primera». Eta oin oharrean eranstean: «Aunque Foulché-Delbosc (al. M. Gauthier), la cataloga como edición exenta, se trata en realidad de una reimpresión que, como la ed. de 1599, agrupa, con portadas distintas, el *Diccionario*, la *Gramática* y los *Diálogos*». Nolanahi, 1623ko berrinprimatzeak baditu aldaketak eta zuzenketak ortografian —batez ere ingelesezkoan— eta konposizioan 1599koaren aldean (ik. besteak beste 2.3.2 atalean aipatuak, eta zenbait ikusgarri amaierako Eranskinetan).

¹⁶ Argitalpen eta berrargitalpenen zerrenda exhaustibo(ago)a-edo, in Foulché-Delbosc (1919: 77-80).

¹⁷ Aipagarri da gure kasuan Cesar Oudin ere hezia izan bide zela aipatu Nafarroako errege Henrique III.aren gortean —gerora Frantziako Henrike IV.a ere—, eta jardun zuela honen «Secrétaire Interpreté du roy ez langues Germanique, Italienne et Espagnolle. A Paris» gisa, aitortzen duen legez bere 1597ko *Grammaire...* liburuaren izenburuan.

¹⁸ J. Sevillak Oudinen obraren nahikoa argitalpen goiztiar gehiago aipatzen ditu (1993: 367): «Esta traducción alcanzó gran éxito en su época, como se refleja en las diez reediciones que se hicieron desde 1608 hasta 1615». Baina ez dugu hauen batere arrastorik topatu, aipatu 1611koaz gain —bila bai ibili garen arren—.

- Juan de Luna (1575?-1645), espainol protestante Parisen atzerriratuak, 1619an argitaratu zituen lehen aldiz 5 elkarrizketa propio —Oudinenean aipatuak—, eta hauei erantsi, 6.etik 12.era, Minsheuren 7ak, berak ere ortografia propioz —garaikotuagoz-edo, Oudinenaren antzekoago (ez berdin), eta Minsheurenaren nahikoa desberdin—, eta bestelako nahikoa aldaketa gehiagorekin¹⁹ —«corregidos, y emendados» dio berak—, eta ez Minsheurenaren modu «korrnplituetan» «[que se] pensara ser su autor algun Vizcayno» (1619a: 7-8, 1619b: 10-13).²⁰ Lunak 1621ean berrargitaratu zituen elkarrizketak soilik espainolez, 1619a-ko inprimatze eta orrialde zenbakitze berberez (nahiz Samuel Thiboust-en «dendan»), errefrau eta abesti gortesau bilduma erantsita. Azkenik, 1625ean argitaratzen ditu berriro espainolez eta frantsesez bere 5 elkarrizketak, eta ondoren Minsheurenak zenbakitze propioz —frantsesez Cesar Oudinenen bertsioan—, gehi goian aipatu Oudinen 1622ko eranskinak.²¹
- Lorenzo Franciosinik ere (1600?-1645?) 1626an argitaratu zituen Minsheuren 7 elkarrizketak —Oudinenetiko bertsioa, dio Cidek (2001: 19)—, gehi Oudinek 1622an erantsi 8.a eta *Nomenclatorra*, denak espainolez eta *toskaneraz* (≈ italieraz edo). 1638an egiten du 2. argitalpena, orduan errefrau bilduma bat gehituta, eta honen berrargitalpena egiten da 1648an.²²

1653tik aurrera badira Minsheuren elkarrizketen hainbat argitalpen gehiago Europan,²³ baina hauek ezin izan dira Mikoletarenen jatorrizko. Bestalde, ziurrak badira ere aipatu argitalpenak Mikoletaren lanaren aurretik (agian gehiago ere, baina ez dirudi), pentsa liteke, inprimaturiko argitalpenez gain, bestela ere zabaldu ote ziren elkarrizketak eskuzko kopietan, hauen arrakastaren fruitu —Mikoletaren eskuizkribuan bezala—, eta hauek eskuz esku igaro, eta halakoren bat izan agian Mikoletaren eskuetara heldu zena, eta ez kopia inprimatua. Edonola ere, uste dut badaukagula esatea (2.3 atala) Mikoletarenetiko espainolezko eskuizkribuaren oinarrian behintzat zuzenean dagoela Minsheuren 1599 edo 1623ko argitalpenetako bat, eta ez aipatu besteetakoren bat, nahiz hura ere ez izan guztiz fidela Minsheurenei.

¹⁹ Cidek (2001: 19-28) nahikoa sistematikoki jasotzen ditu alde horiek Minsheuren jatorrizkoen eta Lunaren aldaketen artean, besteak beste Lunaren argitalpena nabarmen urruntzen dutenak Mikoletaren espainolezkotik, nahiz inoizka soilik biok erakutsi berdin, ez Minsheuk, ez Oudin eta ez Franciosinirenetikoez dituzten aldaerak.

²⁰ 1619ko argitalpen honek bi modu ditu, biak ere Parisen Miguel Danielen etxean, eta biak konposizio tipografiko berberekoeak, nahiz orrialde zenbatze desberdinekoak. Batean (1619a) soilik espainolez ematen dira elkarrizketak, denera 464. or. zenbatu, eta bestean (1619b, 589. or. zenbatu), berriz, espainolez ezkerreko orrialdean eta frantsesez eskuinekoan (Minsheuren elkarrizketen frantsesezko bertsioa Oudinenaren).

²¹ Lunaren lan hauen eta besteren berri zehatzago, in Andrés (2015).

²² Aipatu Oudin, Luna, zein Franciosinirenetiko argitalpen guztiak aurkitu ditugu sarean.

²³ Lakarrak dioen moduan (1993: 58): «Foulche-Delbosc-ek 27 edizio oso aipatzen ditu Jose Maria Sbarbi-ren 1874koa baino lehen; ez da zer pentsa horiek direnik izandako guztiak. Zatikazkoak, elkarrizketa solteenak (Cesar Oudin-ek bere gramatikaren edizio anitzetan ezarri zuen 3.a, demagun) ez bide ziren urri izan».

2.3. Mikoletaren espainolezko elkarrizketek Minsheuren argitalpenetako bat dute zuzeneko oinarri (eta ez beste argitaratzaileenik)

Ziur pentsa liteke Mikoletarenetiko eskuizkribuan jasoak diren espainolezko elkarrizketak Minsheuren bi argitalpenetako batetik direla ekarriak, eta ez elkarrizketok ezagutu zituzten aipatuetako beste batetik.

Arrazoi nagusia: soilik Minsheuren argitalpenek aipatzen dute lehen elkarrizketaren barne, biek berdin (7),²⁴ 1599-03-10eko data (ikuzleak —Alonso zerbitzariaren nagusi Peruren— arropak garbitzera eraman bide zituen egunekoa), eta Mikoletarenetiko eskuizkribuak ere data berori jasotzen du espainolez zein euskarara itzulia.

1653 aurretiko aipatu beste argitalpen guztiek beste data bat aipatzen dute, denek ere hurbilagoa beren argitalpen urtetik. Hala 1607ko urtea aipatzen dute Oudinen 1608, 1611 eta 1625eko argitalpenek, eta Lunarenek ere. Oudinen 1622koak urte haxe aipatzen du, eta 1650ekoak, 1649koa. Franciosinirenetiko hirurek 1625eko urtea aipatzen dute. Soilik Minsheuren argitalpenen erabilera zuzen edo zeharkakotik ezagut liteke Mikoletak jasotzen duen data. Mikoletarenetiko elkarrizketek beste data bat jasoko zuketean oinarrian beste argitalpen bat balute, ezin Minsheurenetikoa (1653: 14v; 1988: 212-3): «Martien amargaun [*< amargaren ≈ [h]amargarren*] eguanean, milla ta bost eun ta Laurogue ta emerecico vrtean».²⁵

2.3.1. Beste zenbait antzekotasun Mikoletaren espainolezko elkarrizketa eta Minsheuk argitaratukoaren artean (eta ez beste argitaratzaileek)

Nahikoa bide dateke goikoa Mikoletaren eta Minsheuren espainolezko elkarrizketen arteko lotura zuzena finkatzeko, baina badira ere beste ezaugarri bitxi batzuk soilik Minsheuren argitalpenetan ageri direnak —ez besteetan—, eta Mikoletarenetikoan errepikatzen, aurreko ustea ziurtatzera letozkeenak.

Batzuk nahikoa esanguratsuak, ondoko laurak bezala (lehen hirurak, gainera, gutxienez «bitxi» edo are akats diratekeen neurrian garaiko espainolez ere):

- Minsheurenek diote bitxi edo (1) «Mas vale que *miénto* yo, que no el año», emanez *miento* aditza indikatiboan, eta hala errepikatzen Mikoletarenetikoan (1653: 12r; 1988: 197): «Mas vale que *miento* yo q^s no el año».²⁶ Beste argitalpen guztiek darabilte subjuntiboa (Oudin 1608: 2; Luna 1619a: 103; Franciosini 1626: 8):²⁷ *miental miēta*.

²⁴ Minsheuren aipamenak, besterik aipatu ezean, 1599ko argitalpenekoak dira. Orrialdeketa berdina da bietan, eta hala, soilik orrialde zerbakia eman dugu.

²⁵ Saiatu gara Mikoletaren eskuizkribuko aipuetan zein Minsheurenetikoetan jatorrizko grafia ahalik eta fidelenik gordetzen, hauen bistara ere neurri batean behintzat jabetu ahal izateko bai Mikoletarenetiko eskuizkribuko ortotipografia ezaugarrien kaotikotasunaz, zein hauen desberdintasun kaotikoaz espainolean Minsheuren aldean.

²⁶ Zalantza egin liteke *miento* horren azken bokalaren inguruan ageriko *o* ala azken arrasto zuzena gutxi edo gaizki markatua lukeen *a* ote den. Hainbestearino non Sarasolak *mienta* transkribatzen duen, Sanpere jaunaren 1880 hiru argitalpenetan bezala. Zelaietak nolana *miento* transkribatzen du, Dodgsonék 1897an bezala. Seguru asko legoke irakurketa zalantza gutxiago Minsheuren jatorrizko *miento* indikatiboa ez balitz horren «bitxi» testuinguruan.

²⁷ Aurrerantzean: O = Oudin (1608); L = Luna (1619a); F = Franciosini (1926).

- Minsheuren (1) *cerceganillo*²⁸ darabilte haize izen (cf. lat. *cercius* < *circius*, esp. *cierzo*), eta Mikoletarenetikoak (1653: 12r; 1988: 197) *çerçeganillo*. Beste argitalpen guztiek (O: 3, L: 104, F: 9) *zarzaganillo* —ohiko(ago)a edo—.
- Akats-edo, Minsheuren (7) *barraremos* bitxia ematen da («regarémos y *barrarémos* éste apofénto»), eta Mikoletarenetikoan ere hala errepikatzen (1653: 14v; 1988: 212) *barraremos*.²⁹ Beste guztiek (O: 18, L: 120, F: 25) ohiko *barraremos* diote.
- Minsheu (7) eta Mikoletarenetikoek (1653: 14v; 1988: 212) diote «el diablo (se) *buelue*» (Mikoletak *se* bihurkaria gabe), eta esaldia ematen duten O eta Lk (O: 17, L: 120), berriz, «el diablo se *torna*». Esanguratsua da (Fk ez du ematen esaldia).

Beste antzekotasun berezi batzuk, berriz, soilik Minsheu eta Mikoletarenetikoetan ageri badira ere, ez dirateke horren esanguratsuak, garaiko espainolezko aldaera behintzat aukerakoak-edo izan litezkeelako, batzuk zein besteak. Hala, esateko (grafiak grafia):

- Minsheuk dio «*Éffo hará lo*» (1599c: 7), «*Effo hará lo*» (1623c: 7, Lunak bezala), eta Mikoletarenetikoak ere «*Effo haralo*» (1653: 14v; 1988: 212); (O: 17, F: 25) tileta gorabehera: «*Effo lo hará*».
- Minsheu (7) eta Mikoletarenetikoak (1653: 14v; 1988: 212) diote «*a Puerta çerrada*»; (O: 17, L: 120), berriz, «*de puerta cerrada*» (Fk ez du ematen esaldia).
- Minsheu (3) eta Mikoletarenetikoak (1653: 13r; 1988: 202) diote «*Corre, abre presto*»; (O: 7, L: 108, F: 14) «*Corre abrele presto*».

Ezinezkoa da Minsheu eta Mikoletarenetiko testuen artean halako parekotasunak irudikatzea, ez balitz Minsheuren argitalpenetako bat Mikoletarenetikoaren jatorrizko eredua.

2.3.2. Ezin jakin Minsheuren 1599ko argitalpena ala 1623koa den Mikoletaren espainolezko elkarrizketen oinarrian

Minsheuren 1599 eta 1623ko argitalpenak ez dira berdinak, ez konposizio tipografikoan, ez ortografian, ez ingelesez —batez ere—, eta ez espainolezko aldeetan. Baina Mikoletarenetiko kopiaren laburrean zaila da bereizi ahal izatea bi argitalpenetako zeinetan izan lezakeen oinarria Mikoletaren jatorrizkoak, bi argitalpenak berdinak ez diren arren, bien arteko desberdintasunak oso txikiak direlako.³⁰ Gra-

²⁸ Hitza Espainiako RAEren *CORDE* corpusean 1599ko agerpen honetan jasotzen da soilik. *Zarzaganillo*, berriz, hirutan (gaurko *DRAE*k bezala). Corominas-Pascualen hiztegi kritikotimologikoan ere soilik azken aldaera hau aipatzen da, nahiz jatorrian *cerce*- aldaera izan aukerakoa.

²⁹ Esanahi bereko latin *verrere*-tik. *CORDE*n ez da batere *barrer* = *barrar* aldaera lekukotasunik; baina Corominas & Pascualek (1991-1997: s.v. *barrer*) jatorri bereko *barraiatu* aipatzen dute euskaraz eta *barratu*, zeinen *barratu* aldaera ugari den *OEHD*n (s.v. *barraiatu*).

³⁰ Ik. adibide Eranskinean Minsheuren *Lehen elkarrizketaren* 1599 eta 1623ko hasieren faksimile konparatuak espainolez eta ingelesez, hainbat konposizio aldaketa sumatzeko (lerrokatze aldeak, letra tipografia, grafia...).

fiaren bat: (1599c: 3) (*El* *señor* (*don Iuan*) → (1623c: 3) (*El* *Señór* (*don Iuan*) —Mikoletaenetikoan (1653: 13r; 1988: 202) *señor*—, baina Mikoletaenetikoan kaotikoa da maiuskula eta minuskulen erabilera nahasia; (1599c: 4) *afentáda la taraçea* → (1623c: 4) *afcentáda la taraçea* —Mikoletaenetikoan (1653: 13r; 1988: 205): *assentadá la tarazea*—. ³¹ Akats zuzenketaren bat (1599c: 7) *çiera* (*aquel cofre*) → (1623c: 7) *çierra* (*aquel cofre*) —Mikoletak bezala (1653: 14r; 1988: 210)—. Eta gehiago, konposizio tipografikoaren aldeak: lerro banaketa desberdinak, letra zuzen eta etzanen banaketa desberdinak...; baina halakoak ez dira islatzen Mikoletaenetiko eskuizkribuan.

Bada nolahi Minsheuren 1623ko espainolezko testuan konposizio akastun nabari bat, *effa comparaciones*, 1599ko *effaf comparaciones*-en aldean, zeinetan 1599koari jarraitzen zaion Mikoletaenetikoa, eta ez 1623koari. Baina akatsa hain nabarmena izanik 1623ko espainolezkoan, arrunta litzateke zeinahi kopiatzaileen zuzenketa automatikoa-edo irudikatzea 1599koaren alde-edo, eta Mikoletaenetikoaren eta 1599koaren berdintasuna ezin eman liteke ezeren froga ziurtzat. Hala diote Minsheuren eta Mikoletaenetikoak:

- «(no me traygáys) *effaf* comparaciones» (Minsheu 1599c: 2).
- «(no me traygáys) *effa* comparaciones» (Minsheu 1623c: 2).
- «(no me traygás [*sic*]) *efsaf* comparaciones» (Mikoleta 1653: 12v; 1988: 199).

2.3.3. Erabili zituen Mikoletak Minsheuren ingelesezko itzulpenak?

Pentsa liteke Mikoletak ezagutu ere bide zuela Minsheuren testu inprimatueta-koren bat, eta bertako ingelesezko itzulpenak ere. Berdina da Mikoletaenetikoan espainolezko eta euskarazko testuen antolaketa bi zutabetan ezker eskuin eta Minsheuk dakarrena ingeles eta espainol artean. Baina hori da itxurazko lan gehienek erakutsi ohi duten antolamendua. Bestelakoan ez dugu inongo aztarnarik sumatzeko Mikoletak uler ote zezakeen Minsheuren ingelesa, eta ez dugu ere sumatu halako batere arrastorik itzulpenaren azterketa zehatzean (Hidalgo argitaratzeko b), nahiz euskarazko pasarte ilunenetan konparatu ditugun hauek beren pareko ingelesezko itzulpenekin (eta are aipatu beste hizkuntzetakoekin).

Eta ingelesa ezagututa ere (garaiko Bilbon merkataritza tarteko, bada harreman nabarmena ingeles hiztunekin), ez da uste izatekoa Mikoletak hura hobeto ezagut zezakeenik espainola baino, eta kasurik hoberenean inoiz ingelesa argigarri gertatu balekio ere espainolezkoa hobeto ulertzeko, ez dirudi ere inondik ingelesezko itzulpena jo litekeenik Mikoletaeren itzulpenaren abiapuntu, eragile edo baldintzatzaile. Horregatik ez dugu hemen aipatuko.

³¹ Aldaketa eta eguneratze gehiago itxuraz ingelesezko aldean, zeinetan askeago sentitu bide den Minsheu (edo garaiko argitaratzailea) halakoak eragiteko, nola ondoko adibideak Eranskinean jasotako 1. orrialdearen lehen heren eskasetik, edota ondoko 4. orrialdeko adibide nabarmenean:

— (1599c: 1): *ç* / *nurfē* / *strooken* / *strooke* / *funne* // (1599c: 4): «I prae you hartelie maſter Iohn».
 — (1623c: 1): *and* / *Nurſe* / *ſtrucken* / *ſtrucke* / *Sunne* // (1623c: 4): «I pray you heartily Maſter Iohn».

2.4. Alde nabarmenak Mikoletaren espainolezko elkarrizketen eta Minsheuren jatorrizkoen artean

Ziur izanik ere Mikoletarenetiko espainolezko elkarrizketen jatorria Minsheurenetan —eta ez besteetan—, badira baten eta besteen artean alde nabarmenak, argitu beharrekoak, Mikoletaren itzulpena baldintza lezaketen neurrian. Eta Mikoletak inongo interesik izan ezta ere jatorrizko espainolezko testua aldatzeko eta, aldiz, bai agian bere hartan gordetzeko, kontuan hartu behar da, zeinahi kopia lanek duela berearekin akats aukera, guztiz fidel izan nahirik ere, eta kasuan Minsheuren eta Mikoletaren espainolezko elkarrizketen kopiaren arteko aldeak izan litezke:

- Itzulpena burutu eta gero gertatuak, itzulpenerako erabilitako jatorrizkoa kopiatzean, direla Sainthill jaunak eraginak ezagutzen dugun kopian,³² edo lehenagokoak —Mikoletak edo inork tarteko beste kopiarik egin izan balu—, Mikoletak itzulpenerako erabilitako testu —fidel(ago)a edo— aldatuaz. Halakoek ez lukete islarik izanen euskarazko itzulpenean.
- Edota, izan litezke aurretikoak ere, jada zeudekeenak Mikoletak bere itzulpena egiteko erabili zuen Minsheuren testuen kopiaren batean —berau aurretik zuzenean Mikoletak egina izan edo beste zeinahik—, eta dagoeneko kopia hori izatea akastuna, edo ez fidela Minsheurenetikiko —eta bada hala pentsatzeko arrastorik—. Halakoek isla lukete euskarazko itzulpenean.

Eta itzulpena burutu eta gero eragindako akatsez gain (ik. 2.4.1.3 atala), bada susmorik irudikatzen Mikoletak itzulpenerako erabilitako espainolezko jatorrizkoan bazela jada Minsheuren jatorrizko elkarrizketen aldean zenbait akats edo alde, nekez izan litezkeenak Sainthillen azken kopiakoak. Halakoen artean:

- Batetik, hainbatetan testu aldaketa nabarmenak gertatzen direlako (hitz galarak, eransketak, antzeko hitzen arteko aukerako aldaketa sinonimotzakakoak—edo, hitzen ordenaren aldaketak...), ez diratekeenak akats —akats handi behintzat— garaiko espainolerako, baizik aukerako aldaera edo egokitzapen (2.4.1.1 eta 2.4.1.2 atalak). Eta aldaketa hauetako zenbait argi-edo islatzen da Mikoletaren euskarazko itzulpenean, nondik eratorri ahal den aldaera jada bide zegoela Mikoletak itzulpenerako erabilitako kopian (kasuan kasu aipaturiko dugu ondoko adibideen artean).
- Bestetik, guztiz ohargarria da, susmagarria, horren alde ikaragarria eta kaotikoa aurkitzea Minsheuren eta Mikoletarenetiko espainolezko testuen artean, ortografian, tipografian eta puntuazio marketan, Mikoletarenetiko kopia zuzenean egina izan zedin Minsheuren jatorrizkoen begien bistan.³³ Noski, Corro edota Minsheuren Ingalaterrako XVI. mende amaierako espainolaren sistema

³² Ziur-edo dakigunez gero, ezagutzen dugun eskuizkribua Sainthillen eskukoa dela, eta ez Mikoletarenetiko (Ibarra & Hidalgo 2020 [2022]; Hidalgo argitaratzeko a).

³³ Oso bitxia da, esaterako, Mikoletarenetiko kopian zenbat aldiz falta diren galdera zeinuak (?) espainolez (eta euskaraz ere), Minsheuren inoiz falta ez direnean amaieran —ingeleserako moduan galdera zeinu bakarra galde amaieran—. Minsheuren 1623ko argitalpenean oso argiak dira galde zeinuak. 1599koan, berriz, —ezagutzen dugun kopian— ez da horren argia galdera zeinuaren tipoa, eta maiz, gainera, ez da behar bezala inprimatua ageri. Baina ez dirudike horrek zerikusirik izan lezakeenik Mikoletarenetiko galde zeinuen galera ohargarrian.

ortotipografikoak ez du zertan bat etorri Mikoletaren XVII. mende erdi aldeko Bilbokoarekin —oro har, Mikoletaretiko espainolaren ortografia gehiengan hurbilagokoa da (garaikotuagoa?), Oudin, Luna edo Franciosinirenek darabiltenetik, Corro eta Minsheurenatik baino—, baina hainbestekoak dira aldeak Minsheu eta Mikoletaretiko ortografien artean, eta batez ere horren kaotikoak eta sistematizazio gabeak (ik. 2.4.2 atala), non...

...non garamatzaketen pentsatzera —aipatu beste testu aldaketa nabarmenak ere kontuan—, Mikoletak itzulpenerako erabilitako espainolezko elkarrizketen jatorrizkoa ere ez ote zen beste eskuizkribu bat, ez Minsheurenak zehatz fidel kopiatu nahiz egina, ez behintzat ziur eskuizkribu ondoren zuzendua jatorrikoen aldean. Eta aldeak halakoak dira, eta hain kaotikoak, non, bitxi balirudike ere, are pentsa litekeen ez ote ziren testu horiek transmisio katearen uneraren batean ahoz diktatuak izan, eta hala jasota, paperean idatziak, Mikoletak edo dena delakoak:

- Delakoaren eredu —kasuan deseredu— eta uneko irizpide ortotipografiko kaotikoen arau.
- Halakoaren epe laburreko memoriaren jukutriak pairatuz —nondik agian baliokidetzako egokitzapenak, akats (handiegi behintzat) ez diren testu aldaketa nabarmenak—.
- Gero, Minsheuren jatorrizko argitalpenik zuzenean erabili gabe, batzuen eta besteen arteko aldeak zuzentzeko edo gutxitzeko inongo interesik gabe.

Ondoren biltzen ditugu halako aldean adibide esanguratsuak, zeinen artean euskarazko itzulpenean ere isla dutenak, kasuan kasu aipatzen ditugunak: 2.4.1 atalean testu aldaketak erakusten dituztenak, eta 2.4.2 atalean orto(tipo)grafia alde nabarmenak.³⁴

2.4.1. Testu aldaketa ohargarriak

Hiru ataletan bereizi ditugu:

- Garaiko espainolaren aukeren artekoak-edo izan litezkeenak, nahita edo nahigabe eraginiko egokitzapentzat jo litezkeenak, eta eragina izan lezaketenak euskarazko itzulpenean (2.4.1.1).
- Garaiko espainolean ere akats edo bitxikeria idiosinkratiko izan litezkeen hainbat testu aldaketa, zerbait iradoki lezaketenak jatorrizko eskuizkribuaren egilearen hizkuntza ezaugarriez, eta agian eragina izan lezaketenak euskarazko itzulpenean (2.4.1.2).
- Soilik itzulpena burutu ondorengo akats edo aldaketa diruditenak, ez dutelako utzi itzulpenean aurretikoak izan balira ezinbestean edukiko zuketena isla (2.4.1.3).

³⁴ Bizcarrondok (2002: 236-237) jasotzen ditu alde horietako batzuk, eta batzuk iruzkintzen ere (2002: 224), baina ez dira aldeak sistematizatzen, ez erabiltzen Bilboko XVII. mendeko erromantzearen berezitasunak aipatzeko.

2.4.1.1. *Garaiko espainolaren aukeren artekoak edo*

Atalean aipaturiko aldaerek indartuko lukete hipotesia, ezagutzen dugun Mikoletarenetiko espainolezko testua —eta Mikoletak itzulpenerako erabilitako espainolezko jatorrizkoa ere— ote den fideltasun kontu osorik gabe egindako kopia bat, ez Minsheurenen bistara zuzendutakoa, agian ahoz diktatu, eta belarriz jaso eta idatzitako testua.

2.4.1.1.1. *Hitz aldaketa edota nahaste esanguratsuak (eta gaizki ulertuak edo)*

Ondoko bi adibideek erakutsiko lukete Mikoletak itzultzeko darabilen espainolezko kopiak jadaneko bazituela akats horiek espainolez, biek ere bere isla dutelako Mikoletaren euskarazko testuan. Eta ez genituzke Mikoletaren itzulpen horiek ere esperoko berak egin izan balu zuzenean itzulpena Minsheuren testuen gainean. Hala:

- *despechan* → *despachan*: aldaera ohargarrienetakoa, Minsheuk (3) (eta beste guztiek ere) diote: «Si Señor *despéchan* me». Mikoletarenetikoan (1653: 13r; 1988: 203), aldiz: «Si Señor, *despachan* me». Espainolezko *despechar*/*despachar* aditzen arteko aldea. Kasuan Mikoletak *despatxatu* ulertzen eta itzultzen duena euskaraz ('zerbitzatu; (kontuak) konpondu/bideratu'), eta ez, berriz, Minsheuren jatorrizko *despetxatu* (cf. *OEH*, s.v. *despitatu* 'haserretu, sumindu; desesperatu' —nola ere beste hizkuntzetako itzulpenetan—). Minsheuren (eta bes-teen, grafia aldeak gorabehera) ondokoa da jatorrizko segida, lehenik *despachan* aditza erabiliz ('zerbitzatu'), eta ondoren *despechan* ironiaz ('haserrarazi'): «Cómo anfi no *despáchan* a v.m?» galderari erantzun: «Si Señor *despéchan* me». Mikoletaren *despachan me* ez da ondo lotzen Peru jaunaren aurreko kexarekin negozioak txarto doazkiolako. Dio Mikoletak euskaraz: «—Selan alan estaude *despachetan* orren meçede orí[?] / —Bay Xauna *etendaude* 'Zelan hala ez dute *despatxatzen* horren mesede hori? / —Bai, jauna! *Egiten* dute'; h.d., 'bai, despatxatzen/zerbitzatzen naute'. Mikoletak, edo honen jatorrizko testuak, ez dute bereizten jatorrizkoaren ironia *despatxatu* eta *despetxatu*-ren artean. Eta horrek esan nahi luke Mikoletak itzulpenerako erabilitako kopian ere *despachan* zegoela (ezagutzen dugunean bezala), edota behintzat Mikoletak *despachan* ulertu zuela hartan, eta hala igaro zela ezagutzen dugun Sainthillen kopiara, zein euskarazko itzulpenera.
- *aora* → *ara*: Gaur eguneko espainolezko *ahora* → *ara* bihurtua. Corominas-Pascualek ez du biltzen espainolez *ara* aldaera *ahora* esanahian, bai katalanez eta okzitanieraz. *Ara* bada gaur ere oraindik espainolez *ahora* ahoskatzeko modu arruntetako bat. Mikoletak bere idazlanean beste hiru bider behintzat darabil *aora* hitza (< *ahora*), bitan elkarrizketetan (baliokide, batean *orayn* ematen du, bestean [*h*]au erakuslea). Aipatu kasuan ez du halako itxuran itzultzen, eta ez dirudi ere (hala) ulertzen duenik. Minsheuk 1599an dio (6, eta antzera Oudinek eta Franciosinik grafia gorabehera; Lunak ez ditu ematen lehen bi hitzak): «*Aora* feñór [1623koan *Señór*] bien eotá lo hecho, (no mas que perderémos la gana *de el comér*)». Hiztunak aditzera eman nahi du asko jan dutela jada aurretik eta ez duela gehiago nahi. Mikoletarenetikoak (beste hainbat aldaketarekin; 1653: 14r; 1988: 210), berriz: «*Ara* señor, bien eotá lo hecho,

(no mas que perdaremos la gana *de* comer)». Eta euskaraz: «*Ea* Xauna, au ondo Eguinda, (es gueyago Serren galdugueiñ Xateco gurea)» '*Ea* [*sic*] Jauna! Hau ondo eginda. (Ez gehiago zeren galdu ge[g]in/genegike // galduko genuke jateko gura)'. Testuinguruan *ahora* (> *ara*) horrek denborazko balioa, eta nolabait adbertsatiboa har lezake (*DRAE*) —aurreko egoerarekiko kontrajartze (cf. *ahora bien*)—, eta zail dirudi kasuan baliokide jotzea euskaraz *ea* partikula —harridurazko, desideratibo, galderazko... (cf. *OEH*, s.v. *ea*)—. Hala, izan liteke Mikoletak ez ondo ulertu izana jada berak erabilitako Minsheuren espainolezko elkarrizketen kopian aurkituriko *ara* hori, eta kontua nolabait konpondu nahi izana euskaraz *ea* partikula erabilia modu etereo ez oso ortodoxo batean.³⁵

2.4.1.1.2. Hitz aldaketa (egokitzapen ?) ohargarriak

Ondoren jasotakoak egokitzapen baliokide litezke, nahiz ez diogun halako aldaketa asmo kontzienterik atzeman Mikoletari. Izan litezke nahigabe burututako aldaketak, kopiagilearen epe laburreko memoria jokoan, edota fideltasun asmo osorik gabeko kopiatze lanaren adibide.

- *fuera* → *fuese*: Minsheuk (2) (eta beste guztiak antzera, grafia gorabehera) diote: «(Éllo fué,ra,) Si *fué,ra*, *v.m.* perfóna Sospechófa». Mikoletarenetikoak, aldiz, baliokide, baina desberdin (1653: 12v; 1988: 199): «(Eso fuera) si *VM fuese* persona sospechosa». Kopiatzailearen memoria laburraren amarru? —ohart bedi ere ordena aldaketa (eta are tipografikoa): *fuera*, *v.m.* → *VM fuese*—.
- *es* → *de*: Minsheuk (4) (eta besteek antzera) diote: «(De que madéra es?)... la blánca *es* marfil». Mikoletarenetikoak (1653: 13r; 1988: 204): «la blanca *de* Marfil». Euskaraz, ez kopularik, ez izenlagun atzizkirik: «Suría Marfila» 'zuria marfila'.
- *la* → *esa*: Minsheuk (7) (eta besteek antzera) diote: «*cierra la* puérta». Mikoletarenetikoak (1653: 14v; 1988: 212), berriz: «*çierra essa* Puerta». Euskaraz erakuslerik gabe edo: «ysi eguissu atea» 'itxi egizu/ezazu atea'.
- *a* → *de*: Minsheuk (6) (eta besteek antzera) diote: «den *nos a* bevé» [1623-koan *Den...*]. Mikoletarenetikoak (1653: 14r; 1988: 210), berriz: «Den *los de* beber». Euskaraz: «Betor edaten» (aurrerago 2.4.1.2.2 atalean, *nos* → *los* aldaketa zentzugabeaz).
- *ni* → *y*: Minsheuk (6) (eta besteek antzera) diote: «que (*ni*) *por* yr a la ygléfa *ni* dar çevada, (no fe pierde jornada)» (Minsheuk lehen *ni*-a barik). Mikoletarenetikoak, berriz, ez lehena ez bigarrena (1653: 14r; 1988: 210): «que *por* Oyr Mífsa *y* dar ceuada» (ik. beherago ere).

³⁵ Minsheuk ingelesez (6) *Well Sir* ematen du *Ahora Señor* hori, Oudinek (1608: 15) frantsesez bi-xiagi *Orsus Monsieur*, eta Franciosinik itxuraz ildo beretik (1626: 23) *Horsù Signore* (*orsus* zein *horsù* biak zaharkituak eta itxuraz latinezko *hoc* 'hau' + *versus* 'norantz'etikoak (('etorri) hona(ntz)', ≈ 'tira, bai zera'). Akademia frantseseko hiztegiak dio gaur egun: «*or sus* se dit familièrement pour exciter, pour encourager, pour exhorter».

- *que* → *de*: Minsheuk (8) (eta besteek antzera) diote: «No ay aquí mas *que* ocho». Mikoletarenetikoak (1653: 14v; 1988: 213): «No ay aquí mas *de* Ocho». Euskaraz «sorçi Vaxe» ‘zortzi baizen’ (agian itzulpena burutu ondoko kopi(et)ako aldaera?).
- *quartillo* → *quarto*: Minsheuk (4) (eta besteek antzera) diote: «*vn quartillo* de cabrito afládo». Mikoletarenetikoak (1653: 13r; 1988: 203): «*un quarto*». Euskaraz ere *lauren* ‘laurden’, ez *laurdentxo* edo antzeko.
- *al almuérzo* → *a almorzar*: Minsheuk (8) (eta besteek antzera) diote: «para que os ayudára *al almuérzo*». Mikoletarenetikoak (1653: 15r; 1988: 214), berriz: «paraque OS ayudara *a almorzar*». Euskaraz, *almorzetan*, nondik agian pentsa litekeen aldaketa jadaneko zela Mikoletak itzulpenerako erabilitako jatorrizko espainolezkoan.
- *sonezito* → *sonito*: Mikoletarenetikoak (1653: 13v; 1988: 205) *sonito* bitxia dio,³⁶ Minsheuk (4) (eta beste guztiek) *sonezito* diotenean. Euskaraz *os chu bat* ‘hostxo’ dio, beharbada itzulpena burutu ondoko kopi(et)ako aldaera (?).

Ondokoa, berriz, zalantza gabe da aldaketa kontzientea, garaiko arima katoliko batek eragina.

- *ir a la iglesia* → *oir misa*: Minsheuk (6) (eta besteek antzera) diote: «por yr a la yglésia». Mikoletarenetikoak, berriz, dio, aldaketa idiosinkratikoagoan nonbait (1653: 14r; 1988: 210): «por *Oyr Mífsa*», euskaraz ere ematen dena «Missa ensunagati» ‘Meza entzunagatik’.

2.4.1.1.3. Zenbait aldaketa (egokitzapen?) foniko-grafiko edo ohargarri

Beharbada adieraz lezaketanak jatorrizko kopiagile baten espainolaren bereizgarri-rik:

- *I(uan)* → *J(uan)*: Minsheuk (eta beste guztiek) idazten dute *Iuan*;³⁷ Mikoletarenetikoak, beti *Juan*.
- *amenecido* → *amanecido*: Minsheuk (1) (eta Lunak, 102 —CORDEk jaso adibide bakarra—) diote *amenecido*; Mikoletarenetikoak (1653: 12r; 1988: 196), ohiko *amanecido* (Oudin eta Franciosinirenetikoek bezala).
- *durmiendo* → *dormiendo*: Minsheuk (1) (eta besteek antzera) diote (erabiliago den [CORDE]) *durmiendo*; Mikoletarenetikoak (1653: 14r; 1988: 210), *dormiendo*.
- *judío* → *judeo*: Minsheuk (4) (eta besteek antzera) diote *judío*; Mikoletarenetikoak (1653: 13r; 1988: 203), *judeo* (garaian bestela lekukotu gabea espainolez [CORDE]).
- *adere-* → *adre-*: Minsheuk (2, 4) (eta besteek antzera) diote *adereçármel adereçádo*; Mikoletarenetikoak (1653: 12v, 13r; 1988: 200, 204), ez hain erabili (CORDE) *adreZarmel adrefsado*.

³⁶ Nahiz RAEren CORDE corpusean jasotzen den hitzaren halako beste agerpen bat 1500 ingurukoa.

³⁷ Minsheuk, hala ere, hirutan ematen du *juan/Juan* izena jotaz; 47 aldiz *I* maiuskulaz, ondo kon-tatu badugu.

- *Lee* → *Lé*: Minsheuk (7) (eta besteek antzera) diote *Lee la pues*. Mikoletarenetikoak (1653: 14v; 1988: 212), *Lé la pues*.
- *despensero* → *dispensero*: Minsheuk (7) (eta besteek antzera) *despensero*. Mikoletak (1653: 14v; 1988: 211), ezohikoagoa den (*CORDE*) *dispensero* bide dio³⁸ (euskaraz *dispenseru*).
- *adónde* → *donde*: Minsheuk (eta besteek antzera) 5 aldiz darabilte *adónde* galdegilea eta behin *de donde*. Mikoletarenetikoak gordetzen du *de donde*, eta 3 bider ere bai *adonde*: «*Adonde Fue Hecho?*», «*Adonde yremos[?]*», «*Adonde La tienes[?]*». Bitan *donde* hutsa aldatzen (1653: 13v, 13v; 1988: 206, 207 —Minsheu 5, 5—): «*Y adónde le hallarémos...?*» → «*Y donde hallaremos... [?]*», «*De adonde truxifte eftos pastéles?*» → «*Dedonde truxistes estos pasteles?*».
- *ansi* → *assi*: Minsheuk (eta besteek antzera) 3 bider darabilte *ansi*; Mikoletarenetikoak bitan, eta hirugarrenean *assi*, zein den bestela ere ohiko forma Mikoletarenetiko eskuizkribuan (1653: 14v; 1988: 211 —Minsheu (6)—): «*Anfi es verdád*» → «*Assi es Verdad*».
- *al* → *a el*: Minsheuk (eta besteek antzera) diote «*al que díze*» (Franciosinirenetikoek «*à lo que dize*»). Mikoletarenetikoak, «*a el que díze*».

2.4.1.1.4. Hitz galera ohargarriak³⁹

Hainbat, itzulpena burutu aurretikoak diruditenak, euskaraz ere gertatzen diren neurrian:

- *a* → *ø*: Kasu ohargarria bide da Minsheuk (1) emaniko «*Tu adevínas⁴⁰ a tu provécho*» esaldia. Mikoletarenetikoan (1653: 12r; 1988: 198): «*Tu adúinas Tu prouecho*» (ilunxeagoa edo), bidean *a* preposizioa galduta (*tu prouecho* bihurtua aditz objektu zuzen, eta ez Minsheureneko moduzko adizlagun *a tu prouecho*). Testuinguruan, Alonso zerbitzariak aurretik dio: «*Araynguno estago yñor Xayguíríc*» ‘Oraindino ez dago inor jaikirik/jagirik’, eta Peru jaunak erantzuten aipatu esaldia, adierazi nahian zerbitzariak hori esaten, pentsatzen edo uste duela; h.d. horrela iragartzen edo asmatzen duela, berari hala komeni zaiolako, berak ere artean bere lanetara jaiki behar ez izateko edo.⁴¹ Mikoletak *uste* ‘pentsatu’ aditza ematen du euskaraz ordezeko, eta honen objektu zuzen *seure prouechua*: «*Seuc seure prouechua Vstiosu*» ‘Zeuk zeure probetxua uste duzu’ (ilunxea edo). Euskaraz ere esaldia ulergarriagoa litzateke segururik asko *seure prouechua* objektu zuzen ordezeko, moduzko adizlagun gisa eman izan baltiz *Zeuk zeure probetxuan/probetxura uste duzu* (*hori —oraindik ez dela inor jaikirik izango—*). Eta pentsa ere liteke Mikoletak ez ote zuen euskaraz esaldia modu argiagoan eman, berak erabilitako Minsheuren espainolezko kopian jada *a* preposiziorik gabe jasotzen zelako *zeure probetxua* objektu zuzen gisa.

³⁸ Transkribatzaile guztiek ematen dute *dispensero*, nahiz zalantza ere egin litekeen ez ote den *despensero*.

³⁹ Ik. ere 2.4.1.2.2 atal bereziagoan.

⁴⁰ Minsheuk eta beste guztiek ematen dute *adevinas/adeuinas*. Soilik Mikoletarenetikoak *adiuinas*.

⁴¹ Minsheuk ingelesez dio (1): «*Thou doest [1623an doeft] prophesie for thine owne behoofe*». Oudinek (1608: 3): «*Tu deuines à ton profit*». Franciosinik (1626: 9): «*Tu l'indouini a vil tuo*».

- Ez da hau, hala ere, espainolezko *a* preposizioaren galera bakarria Mikoletarenetikoan. Aurretik dio (1653: 12r; 1988: 196) —espainolez akats jo beharko litzatekeena—: «*abre aquellá ventaná, ver sí es de diá*». Minsheuk (1) eta beste guztiek ohiko *a ver* diotenean. Euskaraz modu zuzen batean emana: «eguna den Ecussu» ‘eguna den ikusazu!’.
- *es* → *ø*: Minsheuk (4) (eta besteek antzera) diote: «(De que madéra es?) ... *ésta négra es evano*». Mikoletarenetikoak (1653: 13r; 1988: 204): «...*esta negra Ebanu*». Euskaraz ere aditz kopularik gabe: «balsau Ebanua» ‘beltz hau ebanua’, nondik pentsa litekeen hitza jadaneko falta ote zen Mikoletak bere itzulpenerako erabilitako jatorrizko espainolezkoan.
  - *de* → *ø*: Minsheuk (6) (eta besteek antzera) diote: «Yo gufto mas *de bevér* por *esta copa*». Mikoletarenetikoak galtzen du preposizioa (1653: 14r; 1988: 208): «Yo gusto mas *beber* por *esta copa*». Euskara ez da argigarria: «Nic guradot edan...» ‘Nik gura dut edan...’.
  - *el* → *ø*: Minsheuren (6) diote: «*perderémos la gana de el comér*» (Oudinek (15) eta Franciosinik (23) *del comer*). Mikoletak (1653: 14r; 1988: 210): «*perdaremos la gana de Comer*» —Lunak ere (118) *de comer*—. Euskaraz *Xateco gurea* ‘jateko gura’.
  - *muy* → *ø* (bis): Minsheuk dio (2): «*quel de ráxa es muy delgado*» (eta beste guztiek ere *muy*); Mikoletak *muy* gabe (1653: 12v; 1988: 200): «*que el de raxa es delgado*». Euskaraz: «Serren EraXafcoa, megach da» ‘zeren erraxazkoa mehats da’. Hurrena dio Minsheuk (4) (eta besteek antzera): «*está muy curioso, (y muy bien asentada la taraçea)*»; Mikoletak *muy* gabe (1653: 13r; 1988: 205): «*esta curioso, (y muy bien asentada la Tarazea)*». Euskaraz, «Se Curioforo dagoã (Ta se ondo...)» ‘Ze kurioso[ro] dagoen (eta ze ondo)’. Hauetan euskaraz ere ez da ematen *muy*-ren itxurako graduatzailerik (baina ez da ematen Mikoletak elkarrizketetan espainolez *muy* bai jasotzen duen beste 9 aldietan ere).
  - *bien* → *ø*: Minsheuk (2) (eta besteek antzera) diote: «*mira bien si tiénen* (algun púnto fuelto las médias)». Mikoletarenetikoak galtzen du adberbioa (1653: 12v; 1988: 199): *mira sí Tienen...* Euskaraz ere ez du ageri *bien* horren ordezkio zuzenik: *adísate badauque* ‘adi [egon] zaitetz // begira ezazu [ea] badaukaten’, nondik pentsa litekeen hitza jadaneko falta ote zen Mikoletak bere itzulpenerako erabilitako jatorrizko espainolezkoan.
  - *largo* → *ø*: Minsheuk (3) (eta besteek antzera) diote: *ferreruélo largo*. Mikoletak (1653: 12v; 1988: 201) *Ferreruelo* soilik. Euskaraz ere ez da «luzerik», nondik pentsa litekeen hitza jadaneko falta ote zen Mikoletak bere itzulpenerako erabilitako jatorrizko espainolezkoan.
  - *y* → *ø*: Aldi pare batean behintzat Mikoletarenetikoak ez du ematen espainolezko *y* juntagailua kopian. Hala, Minsheuk (8) (eta besteek antzera) diote: «*dos escofiétas y quatro tocadóres*», Mikoletak juntagailu gabe (1653: 15r; 1988: 213): «*dos escofietas, quatro tocadores*». Euskaraz ere juntagailu barik: «Cofia bi, tocadorearic Lau» ‘kofia bi, tokadoreetarik lau’.
- Lehenago, Minsheuk (7) (eta besteek antzera —Lunak izan ezik—) diote: «*me sirve [...] de paje, y de lacayo, y a vezes de...*». Mikoletarenetikoak ez du ematen lehen juntagailua espainolez (1653: 14v; 1988: 211): «*de Paje, de Lacayo,*

y...»; baina bai euskaraz: «seruietanau [...] Paxe, *ta* salsaynsat *ta* basuetan...» ‘zerbitzitzen nau [...] paje, *eta* zaldizaintzat *eta* batzuetan...’. Beraz, pentsa liteke galera ote den itzuli ondoko kopi(et)ako aldaera.

2.4.1.1.5. *Hitz eransketa (egokitzapen?) esanguratsu-edo batzuk*⁴²

Baten bat itzulpena burutu aurretikoak dirudiena, euskaraz ere argi ematen den neurrian:

- *o* → *de*: Minsheuk (1) (eta besteek antzera) diote: «(El [veftido] de velárte, que dízen que) *es* hónra y provécho». Mikoletarenetikoak (1653: 12r; 1988: 198): «(El de Velarté, que dízen que) *es de* Honrrá y prouecho». Euskaraz atribuzio soil, moduzko-edo partikularik gabe: «(... díño) dala prouechua Ta Hondrea» ‘(... diote) dela probetxua eta ondra’.
- *o* → *el* (2): Minsheuk (2) (eta besteek antzera) diote: «*Dáme* priméro *aguamános*». Mikoletarenetikoan (1653: 12v; 1988: 200): «*da me* primero *el agua manos*». Beharbada ezezagun-edo irudituta *aguamano*-en izen erabilera. Euskaraz ere artikuluz objektua ohiko moduan: «yndasu, lenago *vra* escuetaraco» ‘indazu/emadazu lehenago ura eskuetarako’.
Antzera gero, Minsheurenean (7) *hombre* mugagabea ematen da ondoko esaldian (bitxi-edo are garaiko espainolerako ere): «quando *hombre* tiene muchos criádos». Bitxi nonbait Mikoletarenetikoarentzat ere, *el* artikulua eransten du (1653: 14v; 1988: 211): «quando *el hombre* tiene muchos criádos» (Oudinek eta Franciosinik bezalatsu; Lunak arazoa saihesten du: *quando ay* emanda). Euskaraz, *guisonac* ‘gizonak’.
- *o* → *bien*: Minsheuk (5) (eta besteek antzera) diote: «*se pueden sentar* vs. ms.» Mikoletarenetikoan (1653: 13v; 1988: 206), berriz: «*bien pueden* Vms. *sentarse*». Euskaraz ere badu ordainik *bien* adberbioak: «*erasti* Xarridites seure mesedeac» ‘errazti/errazki jarri ditez/daitezke zeure/zeuen mesedeak’, nondik pentsatu behar aldaketa hori ere jadaneko zela Mikoletak bere itzulpenerako erabilitako jatorrizko espainolezkoan.
- *o* → *que a ll o* → *a*: Minsheuk (eta besteek antzera) diote (aipu gisa): «Porque dízen *a buen comér* o *mal comér*, tres vézes *se a de bevér*». Mikoletak lotuneak eransten dizkio (1653: 14r; 1988: 209): «Porque dicen *que a buen comer* O *a mal comer* tres vezes *se ade beber*».

2.4.1.1.6. *Zenbait hitz ordena aldaketa (egokitzapen?) aukerako (epe laburreko memoriaren amarru?)*

Aipatu dugu 2.4.1.1.2 atalean *Si fuéira, v.m.* → *VM fueirse* aldaketa, eta antzera ondokoak:

- Minsheuk (5) (eta besteek antzera) diote: «De fuerte que *quiere. v.m.* dezír». Mikoletak (1653: 13v; 1988: 206), berriz: «De fuerte que *Vm quiere* dezír».

⁴² Ik. ere besteren bat 2.4.1.2.2 atal bereziagoan.

- Kasuan euskaraz ez du ematen *Vm*-ren ordezkorik: «Orelan esanguradau» ‘Horrela esan gura du’.
- Minsheuk (5) (eta besteek antzera) diote: «*se pueden sentar vs. ms. a almorzar*». Mikoletarenetikoan (1653: 13v; 1988: 206), berriz: «*pueden Vms. sentarfe a almorçar*».
  - Minsheuk (8) (eta beste gehienek antzera) diote: «que *nada falta*». Mikoletarenetikoak (1653: 15r; 1988: 214), berriz: «que *no falta nadá*» (bigarren ukazio partikula erantsita, espainolez ohi bezala, euskaraz ezinbesteko). Euskaraz nolahi: «Eser Falta baga» ‘ezer falta gabe’.

2.4.1.1.7. Singular/plural aukerako-edo aldaketa zenbait (egokitzapen? / akats?)

- *las manos* → *la mano*: Minsheuk (6) (eta besteek antzera) diote pluralean: «*Befo, a, v.m. las manos*». Mikoletak singularrean (1653: 14v; 1988: 208): «*Befo a Vm. la mano*». Euskaraz ere *escuetan* plurala; beraz, izan liteke itzulpena burutu ondoko kopi(et)ako aldaera.
- *cosa* → *cosas*: Minsheuk (7) (eta besteek antzera) diote singularrean: «nunca házen *cófa* a *deréchas*». Mikoletarenetikoak, berriz, plurala (behabada ondoko adizlagun pluralaren eragin?) (1653: 14v; 1988: 211): «nunca hazen *cosas* a *derchas*». Euskaraz partitiboan: «estaude gausaric eguiten artez» ‘ez dute gauzarik egiten artez’.
- *lechuguilla* → *lechuguillas*: Minsheuk (eta besteek antzera) diote singularrean: «(cami/fas con fus cuellos) de *lechuguilla*». Mikoletarenetikoak plural bitxian —akats?— (1653: 14v; 1988: 212-3): «(camissas Con sus cuellos) de *Lechuguillas*». Euskaraz plural: *Lechuguillascoacas* ‘letxugilazkoekin’, nondik aldea izan litekeen itzulpena burutu aurretikoa.

2.4.1.1.8. Aditz denbora aldaketa aukerakoak (egokitzapenak?, epe laburreko memoriaren amarru?)

Hiru kasuetan bat datoz Mikoletaren euskarazko eta espainolezko aditz denborak, jatorrizko espainolezkoetakoak ez direnak, nondik pentsatu behar aldaketa horiek jadaneko bide zirela Mikoletak itzulpenerako erabilitako jatorrizko espainolezkoan.

- *busca* → *buscaba*: Minsheuk (2) (eta besteek antzera) diote orainaldian: «el hombre *bufca* con gran cuydado...». Mikoletarenetikoan (1653: 12v; 1988: 199), berriz: «el hombre *buscava*, con gran cuydado...» (agian aurreko *decía* adizkiaren eraginez). Euskaraz ere lehenaldian: «*aditu joeala* guisona» ‘aditu zihola // adi egon // kezkatu ohi zela/zena gizona’.
- *halla* → *hallará*: Minsheuk (5-6) (eta besteek antzera) diote orainaldian janziaz ari: «a *qual quier, ora* que el hombre la quiera la *halla* guifada». Mikoletak (1653: 13v; 1988: 208): «A *qualquiera, hora* que el hombre la quiera la *hallara* guisadá» (agian aurreko *la quiera*-ren eraginez..., nahiz berez ezin jakin Mikoletarena subjuntibo den —*hallara*—, edo etorkizun —*hallará*—). Euskaraz etorkizuna: *Ydoro days* ‘idoro dagitza // idoroko ditu’.

— *dijo* → *dice*: Minsheuk (6) (eta besteek antzera) diote lehenaldian: «por dezír tréze *díxo* tres». Mikoletarenetikoak, berriz, orainaldian: «por dezír treze *diçe* tres». Euskaraz ere orainaldian: «Yrrugayti, *diño* ala Yrru» ‘Hirugatik, dioela hiru’.

2.4.1.2. *Garaiko espainolean ere akats edo bitxikeria idiosinkratiko izan litezkeen hainbat testu aldaketa, beharbada kopiagilearen hizkera ezaugarriak isla litzaketenak*

Ondoren aipatuko ditugunek ere (aurreko ataleko hainbatek bezala) erakuts lezakete kopiagile baten espainolaren (Bilbo edo) inguruko zenbait hizkera ezaugarri, Mikoletarenean ageri diren aldaerak akats edo bitxikeria diratekeen neurrian garaiko espainolaren erabilera zabalagoen aldean, eta bereziki Minsheuk, Oudin, Luna edota Franciosiniren aldaeren parean, nahiz berez ezin jakin dugun aldaera Mikoletari dagokion, Sainthilli edo beste inori. Hala:

2.4.1.2.1. *Genero aldaketa ohargarri batzuk*

Ezin esan halako genero nahasketak euskararen eragin direnik, baina aukera bat da:

— *ellas* → *ellos*: Minsheuk (2) (eta besteek antzera) diote: «—Aun no ha traydo *las camíças* la labandéra. / —Pues, hide púta, yd por *éllas*», erakuslearen komunztadura femeninoa eginez alkandorekin. Mikoletarenetikoak, ohargarri, ez du genero konkordantzia (1653: 12r; 1988: 198): «—Aun no Ha Traydo *Las camífsas* la lauandera. / —Pues Hideputa yd por *ellos*».

— *sola* → *solo*: Minsheuk (7) (eta besteek antzera) diote: «*sola* vna *falta* tiene», adjektibo aurreratu eta izenaren arteko konkordantzia femeninoa gordeaz. Mikoletarenetikoak, berriz, *solo* forma maskulinoa darabil, *sola* adjektiboa adberbio-edo bihurtuta, eta hala genero konkordantziarik gabe (1653: 14v; 1988: 211): «*solo* vna *Falta* tíene». Euskaraz adberbioz: «faltabat dau *bacarríc*» ‘falta bat du bakarrik’.

— *esa* → *eso*: Eta artean *falta* berorretaz ari direla, Minsheuk (7) (eta besteek antzera) diote, konkordantzia bera gordeaz: «*essa* no *se puede* llamar *falta* sino *sobra*». Mikoletarenetikoak, berriz, aurreko *solo*-ren adberbiotasunari edo jarraiki, *esso* dio neutro (1653: 14v; 1988: 212): «*esso* no *sepuede* llamar *falta*».

— *el* → *lo*: Minsheuk zaharki-edo dio (7): «Éfño hará lo, por *el* bien que le *fábe* el vino». Oudinek eta Franciosinik ere gordetzen dute *el bien* konkordantzia maskulino bitxia-edo.⁴³ Mikoletarenetikoak, berriz, zuzentzen du *el* maskulino hori gaur egun jada ohikoago den *lo* neutroa emateko (1653: 14v; 1988: 211): «*Esso*, haralo por *lo* bían que le *saue* el víno» (Lunak ere kasuan *lo* ematen du, Oudin ere zuzenduz).

⁴³ Nahiz aldatzen duten aurreko *hará lo* horren ordena, *lo hara* aukerakoa emanez (Lunak *haralo* gorde du).

- *cualquier* → *cualquiera*: Minsheuk (6) (eta besteek antzera): *a qual quier ora*, modu neutro konkordantzia gabea. Mikoletarenetikoak (1653: 13v; 1988: 208): *A qualquiera hora*.

2.4.1.2.2. *Izenordain eta artikulu galera, aldaketa eta eransketa ohargarri batzuk*

Ezin esan berriro halako antzekoak euskararen eragin direnik, baina aukera plausible bat da:

- *lo hago* → *hago*: Minsheuk (3) (eta besteek antzera) diote: «(Para dezír la verdád,) yo *mas lo hágo* [goizean goiz jaikitzea] por entendér en mis negó-cios». Mikoletak, berriz, bitxi falta du objektu zuzeneko izenordaina (1653: 13r; 1988: 203): «(Para dezir la Verdad) yo *mas hago* por entender en mis nego-cios». Euskaraz: «(Eguía esateco,) [∅] gueyago eytendot elduteco neure Sere-guinay» '(Egia esateko,) gehiago egiten dut heltzeko neure zereginei'.
- *le* (≈ *la*) *hallaremos* → *hallaremos*: Minsheurenetan (5) espainolezko leismoz galdetzen da genero konkordantziarik gabe: «Y *adónde le hallaremos* que *sea buena?*» (emazteez ari da orokorrean), eta beste autoreek (antzera) zuzentzen dute esaldia *la* izenordain femeninoz: «Y *adonde la hallaremos* que *sea buena?*». Mikoletak berriro falta du bitxi objektu zuzeneko izenordaina, ez bat, ez beste (1653: 13v; 1988: 206): «Y *donde hallaremos* q[¿]. *sea buena?*».
- *los puede* → *puede*: Minsheuk (5) (eta besteek antzera) diote pastelez ari direlarik: «*Bien los puede*. v.m. comér *fin* afco que *ne*.[sic (< *de*)] *mujer límpia fon*». Mikoletarenak berriro falta du objektu zuzeneko izenordaina, nahiz ondoko kausa esaldiarekiko aurrekari falta eragin (1653: 13v; 1988: 208): «*Bien puede* Vm comer sin afco q[¿]. *de*-muger lymphia Son».
- *les hallo* → *hallo*: Minsheuk (5) (eta besteek antzera) diote, artean pastelez ari direlarik: «(Muy bien me *fáben*.) y lo mejór que yo *les hallo* [pastelei] es *ser* comida tan *acorrida*, que...». Mikoletarenetikoak falta du *nori* datibozko izenordaina, nahiz horrela subjektu erreferentziarik gabe utzi ondoko atribuzio esaldiko *ser* 'izan' aditza (1653: 13v; 1988: 208): «(Muy bien me *sauen*) Y lo que Yo *hallo* es *ser* comida tan *acorrida* que...».
- *al* → *a*: Minsheuk (3) (eta Oudin eta Franciosinik) diote: «Muy *al* servicio de v.m.». Mikoletak (1653: 13r; 1988: 202) (eta Lunak): «Muy *a* Serviço de VM», nahiz ondoren hurrengo esaldiaren hasieran bertan ematen duen Mikoletak: «*Al* servicio de VM» (Minsheuk, Oudin eta Franciosinik bezala —*v.m.*—, eta soilik Lunak *A feruicio*).
- *dormirme* → *dormir*: Minsheuk dio (1) (nahikoa bitxi, Oudin eta Franciosinirenetikoek bezala): «Sé, que no *foy* elefante que tengo de *dormirme* en pie». Mikoletarenetikoak (1653: 12r; 1988: 197): «Sé que no *soy* elefante que Tengo de *Dormir* en pie».
- *se vuelve* (*ltorna*) → *vuelve*: Minsheuk (7) (eta antzera Oudin eta Lunak) dabilte *se* bihurkaria ondoko esaldian: «que a puérta çerrada el Diablo *se buelue*» (*se torna* diote Oudin eta Lunak —Franciosinik ez du ematen esaldia—). Mikoletarenetikoak ez du ematen *se* bihurkaria (1653: 14v; 1988: 212): «que a Puerta çerrada el diablo *buelue*», eta hala ulergarritasun arazoa eragiten, li-

rudikeen neurrian ‘deabrua berriro itzultzen ote den ate horretara, hau behin itxia aurkituz gero’, jatorrizko espainolaren esanahia alderantzizkoa denean ‘deabruak alde egiten duela ate itxi baten aurrean’.⁴⁴ Euskaraz ere ez da erabat argitzen esaldia, nahiz hurbilagoa dirudien jatorrizko espainolezko aipatu azken esanahitik, dioenean: «serren ate ysietaric, biortuten da diabrua» ‘zeren ate itxietarik bihurtzen da deabrua’ (agian Mikoletak erabilitako jatorrizkoak jada falta zuen *se* bihurkaria?).

- *levantar(se)* → *el levantar*: Minsheurenean (3) nahikoa bitxi ematen da ondoko esaldian *levantar* aditz soila subjektu mugagabe: «(que para la falúd,) es bueno *levantár* de mañána». Horren bitxi non beste guztiek antzera eransten dioten aditz subjektuari *se* bihurkaria: «es bueno *levantarse* de mañána». Mikoletarenean, aldiz, soilik *el* artikulua eransten zaio aditzari modu bixian garaiko espainolerako (eta ez, esaterako, garaiko euskararako), hala (1653: 13r; 1988: 202): «es bueno, *el leuantar* de mañána». Euskaraz noski artikuluz: «goxeti *Xayguitea* dala ona ofsa-sunensaco» ‘goizetik *jaikitzeal/jagitea* dela ona osasunarentzako’.

Ondoko aldaera, berriz, akats bihurtzen da testuinguruan:

- *denos* → *denlos*: Minsheuk (6) (eta besteek antzera) diote: «*den nos a bevé* otras fendas de la calabriáda». Mikoletarenetikoak, berriz, akats bete aldatzen du *nori* izenordain datiboa (1653: 14r; 1988: 210): «*Den los de beber...*», testuinguruan guztiz zentzugabe bihurtuz aldaketa (itzulpena burutu ondoko kopi(et)ako akats?). Euskaraz ilundua geratzen da aldea, *eman* aditzaren orde, *etorri* darabilelako datiborik gabe emana: *Betor edaten* (nahiz honen azpian artean samurrago irudika litekeen *Betor(kigu) edaten!* itxurakorik, ez *Betor(kie) edaten!*). Agian zuen jada akatsa Mikoletak erabilitako jatorrizkoak.

2.4.1.2.3. Adizki pertsona edo denbora komunztadura arazoak

Izan litezkeenak kopiatzailearen hizkeraren ezaugarri.

- *traigáis* → *traigas*: Minsheuk (2) (eta besteek antzera) diote: «No *os* he dicho, que no me *traygáys éffas* comparaciones». Mikoletarenetikoak, berriz, aditza 2. pers. singularrean komunztatzen du (1653: 12v; 1988: 199): «No *os* he dicho, que no me *Traygas efsas* comparaciones» (agian Mikoletaren euskaran artean ez direlako sistematikoki bereizten adizkietan *zu* eta *zuek* pertsonen artean sistematizatzen ari diren morfema aldeak?).
- *truxiste* → *truxistes*: Minsheuk (5) (eta besteek antzera) diote: «De *adonde truxiste eftos* pasteles?». Mikoletarenean (1653: 13v; 1988: 207), berriz: «*De donde truxistes* estos pasteles?». Agian Bilbo inguruko espainolaren eredian, are gaur egun mantentzen den modu batean.

⁴⁴ Ingeleseko eta frantsesezko itzulpenek ere ulertu bezala. Hala Minsheuk (7): «for at a locked doore, de diuell himselfe [1623an: *himselfe*] goeth his way». Oudinek (1608: 17): «car de porte fermée le diable s'en retourne».

- *aguarde* → *aguarda*: Minsheurenetan (7) (eta besteek antzera) etxeoandre zerbitzariari errespetuzko 3. pertsonan zuzentzen zaio beti morroia: «Ama, *trayga vn* caldéro de água...». Eta segidan: «*Aguarde*, facaré la memoria...». Mikoletarenean lehena berdin ematen da errespetuzko 3. pertsonan (bestetan ohi bezala): «Ama *traygá un* caldero de água», baina hurrengoan 2. pertsona singularrean (1653: 14v; 1988: 212): *Aguarda* (etxeoandre zerbitzaria morroiari zuzentzen zaion estiloan). Euskaraz: *ecarsu* ‘ekarzu’ eta *Ychosu* ‘itxoizu / itxoin ezazu’. Bi estiloen arteko nahastea da, hau norena den ez badakigu ere.
- *llamarádes* → *llamariades*: Minsheuk (8) (eta besteek antzera) adizki zaharkitua darabilte: «(Como me Llamáys para que os ayúde a ésto,) no me *Llamarádes* (para que os ayudára *al almuerzo*)» —nahiz Lunak *llamarias* modernoa—. Mikoletarenak (1653: 15r; 1988: 214): *no me llamariades* are bitxiagoa. Euskaraz *eseyn* (*quey emon*) ‘ez ze[g]in(ke) / zenegien_ / zenegike / zenuen / zenuke / (zenidan / zenidake) (gei / dei emon / eman(go) / egin(go))’.⁴⁵
- *tráenos* → *traernos*: Minsheuk (3) (eta besteek antzera) diote: «(Mucácho·[sic]) *tráe nos* de almorzar». Mikoletarenetikoak, akats bitxi-edo (1653: 13r; 1988: 203): «(Muchácho) *Traernos* de almorçar», ez horren ezohiko balizko errespetuzko-edo *traednos* baten ordezkoko balitz, baina euskaraz hitanoz: «Mutíl Ecar-guc almorZua» ‘Mutil, ekarguc almortzua’.

2.4.1.3. Itzulpena burutu ondoko kopi(et)ako akats edo aldaketa diratekeenak

Goragoko adibideen artean hainbat aipatu ditugu itzulpena burutu ondoko izan zitezkeen akats edo aldaerak. Ondokoetan ere bada arrazoirik pentsatzeko halakoak ote diren, euskaraz zuzen islatzen diren neurrian Minsheuren espainolezko jatorrizko aldaerak, eta ez itzulpena burutu ondoko kopi(et)akoak. Hala:

- *este aposento* → [ø] → *gela hau*: Minsheuk (4) (eta besteek antzera) diote: «Que bien *adereçádo* tiene *v.m. éste aposéto* señór *don·P*». Mikoletarenetikoak, berriz, objektu zuzenaren falta nabarmenean (1653: 13r; 1988: 204): «Que bien *adrefádo* tiene *VM^d [ø]* señór *D.·Pedro*». Baina euskaraz objektu zuzen eta gutzi: «Se galantic dauco *guelau* Berrorec D. P. Xauná» ‘Ze galant[ik] daukan *gela hau* berorrek, D. P. jauna!’.
- *mejor* → ø: Minsheuk (5) (eta besteek antzera) diote: «lo *mejór* que yo *les* hallo es...»; Mikoletarenetikoan (1653: 13v; 1988: 208), berriz, soilik: «lo [ø] que Yo hallo es...». Euskaraz nolana ematen da [h] *obea* espainolez falta duen *mejor* horren pare: «Ydarayten dodaⁿ *obea* dá...» ‘Edireten/idorotzen dudana *hobe[ren]a* da...’.⁴⁶
- *barra* → *baxa*: Minsheuk (7) (eta besteek antzera) diote: «llama al áma que *barra* y componga efte apofento». Mikoletarenetikoak, berriz, akats (1653: 14r; 1988: 210): «llama al Ama, que *baxa*...».⁴⁷ Mikoletak euskaraz argi dio

⁴⁵ Adizkiaren aipamen zabalagoa, in Hidalgo (argitaratzeko b).

⁴⁶ Mikoletaren balizko [h] *obea* ← [h] *obe[ren]a-z*, ik. Hidalgo (argitaratzeko b).

⁴⁷ Eskuidatziak garbia dirudien arren, Sarasolak *baxe* transkribatzen du, Sanperek *baje*, Dodgsonen *baje*. Zelaietak, guk bezala, *baxa*. Nolanahi, x hori ez da seguru asko jatorrizko eskuizkribuko segidako bi r-ren irakurketa edo kopia gaitztoa baino (*barra* → *baxa*).

- garbitu*, ez *jaitsi* edo: «*garbitu* ta componídu daguiala guelau» ‘*garbitu* eta konpondu dagiala/dezala gela hau’.
- *disputa* → *disputos*: Minsheuk (6) (eta besteek antzera) diote: «Señór, contra gustos no ay *disputa*». Mikoletarenetikoak, berriz, akats nabarmen (1653: 14r; 1988: 209): «Señór, contra gustos no ay *disputos*».⁴⁸
  - *labandéra* → *lauendera*: lau aldiz ematen da jatorrizko *labandéra* → *lauandera* Mikoletarenetikoan. Behin *lauendera* akats (1653: 15r; 1988: 213): «Pues quatro faltan a la *labandéra*» → «Pues quatro faltan a la *Lauendera*».⁴⁹
  - *peyne* → *pene*: Minsheuk (2) (eta besteek antzera) *peyne* diotenean, Mikoletarenetikoak *pene* (1653: 12v; 1988: 201) —bestela lekukotu gabea espainolez—. Euskaraz *orrazi*.
  - *esa* → *esta*: Minsheuk (2) (eta besteek antzera) diote: «*Éffa* es vna de las tres cofas». Mikoletak (1653: 12v; 1988: 199): «*Esta* es Vna de Las tres cofas». Eta euskaraz *ori*, eta ez *[h]au*.
  - *aquella* → *esa*: Minsheuk (6) (eta besteek antzera) diote: «por *aquella* taça llana». Mikoletarenetikoan (1653: 14r; 1988: 209), berriz: «por *esfa* taza llana». Euskaraz, hala ere, «*araco* taza launti» ‘*harako* taza lautik’, eta ez *horko* edo.

2.4.1.3.1. -r- / -rr- *nahasteak bokal artean euskaraz*

Orain arteko ikerlariek azpimarratu bezala, bitxia da Mikoletarenetiko euskarazko testuetan topatzen den nahastea bokal arteko *r* soil eta *rr* bikoitzen grafian. Mitxele-nak dio (1964: 135, 2011: XII, 128): «El ms. se caracteriza [...] también por el intercambio, mal explicado, de *r* y *rr*». Sarasolak zabalago (1983: 208):

Hay que señalar en este sentido que es frecuente en el ms. *r* por *rr* y viceversa. [...] De las segundas tenemos 83 *erroan*, 172 *berre*, 196, *berroago*, 211 *yrrugareneraco*, 215 *deunguearri*, 216 *yrru*, 218 *amayrrugayti*, 219 *yrru* (pero en el apartado «Modo de contar», ‘tres’ *yru*, ‘treze’ *amayru*, y en el voc. ‘tercera cosa’ *yrrugarrena*), 237 *berragas*. En cuanto a las formas del pronombre de 3.^a persona leemos en el ms. cinco veces *berrori*, representando caso absoluto por una *berori* en 143, y que representa un dativo, y cuatro *berorec* por una *berorec*, cuando las formas esperadas hubieran sido *berori* y *berorec* respectivamente. Dada la frecuencia relativamente muy alta de las formas anómalas [...]

Halako ugariez gain aipagarria da ere nola eskuizkribuan euskaraz argi irakurtzen den «Martien *amargaun* egunean», espainolezko «en 10 de Marzo» emateko. Eta hala transkribatu dute transkribatzaile guztiek, salbu Sarasolak, zeinak zentzu onez interpretatu duen *amargaun* < *amargaren* —begi bistara irakurtzen den *u*-ren bi makiletako lehena *r* gisa interpretatuz eta bigarrena *e*, biak ere guztiz estilizatuak—. ⁵⁰ *r* soiliko *amargaren* grafiak bat egingo luke Sainhillen ohiko *r* / *rr* nahasmenean, *[h]amargarren* interpretatzeko.

⁴⁸ Dela homografiaz *gustos* → *disputos*, dela (Sainhillen edo) *a*-ren irakurketa edo zuzenketa zatitu gaiztoa (*o* + *s/f*).

⁴⁹ Zelaietak aurreko beste guztiek bezala oker, *lauandera* transkribatu badute ere.

⁵⁰ Agian estilizatuagoak Sainhillek testuaren 1661eko «perfekzionamenduen» artean (Hidalgo argitaratzeko a, b).

Bitxi, espainolez antzeko bi «nahaste» kasu baino ez dira gertatzen, eta biak ere garaiko espainolezko aukeren artekoak edo. Nahaste bakarra bokal artean *rr* bikoitzaren ordeztu *r* bakuna emanda, (estatistikoki) erabilera urriko *acorrida* hitzean (Minsheu (6), eta besteek ere hala), Mikoletarenetiko eskuizkribuan *r* bakunez emana, *acorrida* (1653: 13v; 1988: 208).⁵¹ Beste behin *honrra*, ematen da *r* bikoitzez honen soinu gogorra azpimarratuz, hain ezohiko ez dena garaiko espainolean,⁵² nahiz *r* bakunez ematen duten Minsheuk (1), zein Oudinek (1608: 15), edo Franciosinik (1626: 9), baina *honrra* Oudinen 1611tik aurrerakoek, edo Lunak (1619: 104).

Euskarazko grafietako *r / rr* nahasmen ugaria (eta espainolezko testuko nahasmen eza edo ia), agian uler liteke errazago eskuizkribuaren kopian irudikatuz euskara —gehiegi— ezagutzen ez duen Sainthill ingeles hitzuna (Hidalgo argitaratzeko a; Ibarra & Hidalgo 2020 [2022]), ingelesez bokal arteko *r / rr* grafia aldaerak ez duenez islatzen *r* leun, *ttak* soinua /t/, *r* gogor dardarkaririk /t/, zeinahi ere delarik jatorrizko ingelesean halako fonemen errealizazio modua. Baina hala izanik ere ez da ulergarriegia grafia soilik euskaraz nahastea —bestela pentsatu behar Sainthillek (erabat) menderatzen zuela fonema bereizketa hori espainolez, baina ez euskaraz—.

Ohartzekoa da antzeko nahastea ematen bide dela Joan Amenduzkoaren c. 1568ko epitafioan, (testuaren) neurri txikiagoan bada ere. Hala dio Sainz Pezonagak (2006: 65): «Arazoak sortu ditu ere grafema berezi baten erabilera, *R* moduan irudikatu dugunarenak. Grafema hori maiz agertzen da dokumentu zaharretan dardarkari anitza adierazteko,⁵³ baina testu honetan bai dardarkari bakuna bai dardarkari anitzaren lekua betetzen du erregela edo eginbide barik». Hala, esateko, *orçiriq*, *ERiciric*, *oRoyturic*, baina *EgociRic*, *ysuriRic*, eta *belduRequi*, *elcaRequi*, baina *horrak* (= *honrak* 'ondrak'), *arrece* (= *harretxe* (?) 'harri etxe'), *çaRayz quiDate* (= *zarraizki-date*). Beraz, pentsatu behar ote dugu bokal arteko *r/rr* nahaste hori Mikoletaren euskaratikoa dela? Baina Mitxelenak argi dio (1977: 327, 2011: VI, 269): «[T]anto los textos como otros testimonios nos garantizan que todos los dialectos vascos han conocido en tiempos modernos una oposición *r / R* entre dos fonemas de articulación apical. [...] La oposición sólo alcanza plena validez entre vocales».⁵⁴

2.4.2. Orto(tipo)grafia alde ikaragarri nabarmen eta kaotikoak Minsheuren jatorrizkoen eta Mikoletarenetiko eskuizkribuko elkarrizketen artean

Atalaren asmoa ez da Mikoletarenetiko elkarrizketen ortotipografia ezaugarriak erakustea. Ez eta ere hau xehe konparatzea Minsheurenetikoarekin (eta honen aldeekin 1599 eta 1623 artean). Lehen lanak luze joko luke. Konparaketak are luzeago.

⁵¹ Espainolezko *CORDE*n bada *r* bakarreko *acorer/acorido*... adibiderik, beti oso proportzio txikian bada ere (6 agerpen ditu *acorer* aditzak, 1.007 *acorer*-ek).

⁵² *CORDE*n 5.388 agerpen ditu *honrra*-k eta 22.145 *honra*-k.

⁵³ Garaiko espainolezko testuetan bezala (—BH— ebaluatzaile anonimoetako batek gogorarazi bezala).

⁵⁴ Nahiz halakoetan ere baden inoiz bikoiztasunik morfema-edo amaierako *r*-a «neutraldua» gertatzen denean bokal artean hitz barruan, nola 3. pertsonako (*h*)*ar*- erakusle singularretiko formetan: (*h*)*arekl*(*h*)*arrek*, (*h*)*aril*(*h*)*arri*, (*h*)*arekinl*(*h*)*arrekin*, (*h*)*arentzatl*(*h*)*arrentzat*...; *zer* izenordainarekin: *zeril*/*zerri*, *zerenl*/*zerren*, *zerekinl*/*zerrekin*...; *plater*, *plazer* bezalako maileguekin: *platerakl*/*platerrak*, *plazerel*/*plazerrei*...; edo are jatorrizko hitzetan: *ageril*/*agerri*...

Lan horrek ez liguke askoz argi gehiago emango segidan aipatuko ditugun ezaugarri nagusien inguruan, eta ez luke interes handiagorik gure kasuan, behin ziurtatuta-edo ezagutzen dugun eskuizkribuaren kopia, eta beraz azken ezaugarri ortotipografikoak, ez direla Mikoletarenak, baizik Sainthill jaunarenak (Hidalgo argitaratzeko a; Ibarra & Hidalgo 2020 [2022]).

Hala, oro har, Mikoletarenetiko eskuizkribuaren ortotipografiaren gainean, esan liteke:

1. (Batere edo) Sistematizaziorik gabea dela bere barne ezaugarri aldagarrietan.
2. Kaotikoa eta inolako harreman zuzenik gabea gertatzen dela (halako ezaugarri aldagarrietan) Minsheuren jatorrizko elkarrizketen pareko konparazioan.

Bai ortografian (oro har seguru asko garaikideagoa Minsheurena baino, eta hurbilagoa Oudin, Luna, Franciosinirenetikoetatik; ik. 2.4.2.1 atala), eta bai tipografian (2.4.2.2 atala).

2.4.2.1. Ortografia alde kaotiko nabarmenak Minsheu eta Mikoletarenetikoaren artean

Hainbat aipagarri, adibide:

- Nahasmena batez ere txistukarien grafian gertatzen da (*s / f / ss / c / ç / z*), eta ez da Minsheurenetikiko korrelaziorik batere. Minsheuren zeinahi *s / f / ss / c / ç / z* bihur liteke Mikoletarenean zeinahi *s / f / ss / c / ç / z*, nola (Minsheu 1; Mikoleta 1653: 12r; 1988: 196) *cinco* → *çinco*, eta segidan bertan alderantziz *çinco* → *cinco*... nahaste amaiezinean.
- Erabatekoa da ere nahastea *u / v / b* grafietan, zeinahik adieraz lezakeelarik zehar, eta Minsheurenetikiko korrelazioa kaotikoa, nola *una* → *vna* eta bertan alderantziz *vna* → *una*... (*passim*); (Minsheu 4; Mikoleta 1653: 13r; 1988: 204) *úvo* → *vuo* 'hubo' ≈ 'tuvo',...
- Jatorrizko *i*-ak *y* bihurtuz (hitz barruan eta kontsonante aurrean edo): (Minsheu 2, 5; Mikoleta 1653: 12v, 13v; 1988: 199, 208) *límpia(s)* → *lympia(s)*, baina bertan pixka bat lehenago *límpia* → *limpia* (Minsheu 5; Mikoleta 1653: 13v; 1988: 208); (Minsheu 6; Mikoleta 1653: 14r; 1988: 208) *avéis* → *aueys* (baina gramatika atalean *aveis* bitan); (Minsheu 6; Mikoleta 1653: 14r; 1988: 209) *aceitúnas* → *azeytunas*. Edo alderantziz, *y* → *i* (Minsheu 8; Mikoleta 1653: 15r; 1988: 214): *Llamáys* → *llamáts*.
- Jatorrizko *x* grafiak *j* emanez (Minsheu 2; Mikoleta 1653: 12v; 1988: 199) *enxiuta* → *enJuta*, edo alderantziz (Minsheu 1; Mikoleta 1653: 12v; 1988: 200) *járro* → *xarro* (nahiz bestela oro har gorde *j* → *j* Minsheuren grafiak —baina *mújer* → *muger* beharaxeago—).
- Minsheuk ez dituen *h*-ak emanez hainbat hitzetan: (Minsheu 1, 6; Mikoleta 1653: 12r, 13v; 1988: 196, 208) *óralora* → *hora*; (Minsheu 7; Mikoleta 1653: 14r; 1988: 210) *orden* → *horden*; (Minsheu 2; Mikoleta 1653: 12v; 1988: 199) (*no se*) *a* (*de mentar la sóga*) → (*no se*) *ha* (*de mentar La Soga*). Edo alderantziz (Minsheu 6; Mikoleta 1653: 14r; 1988: 208): *hondill* → *ondilla*.
- Arrunki *q*(*ua*...) → *q*(*ua*...) emanez, baina inoiz *q* → *c* ere (Minsheu 2; Mikoleta 1653: 12v; 1988: 199) *Quales* → *Cuales*.

Halako alde oro har «kaotikoen» aurrean zaila da pentsatzea Mikoletarenetiko eskuizkribua edo honen jatorrizkoa egin duenak Minsheurena bere hartan kopiatu nahi zezakeenik, ez «bere sistema propiora» ekarri nahi zuenik, nahiz inoiz sistematikoa ere irudi lezakeen aldaketa edo egokitzapenen batek, nola: jatorrizko *i* → *j* bihurtuz *I(uan)* → *J(uan)* izenean (*passim*), edo *j* → *j* mantenduz Minsheurenean hala ematen den hiru kasuetan *Juan/Juan* → *Juan*. Edota Minsheuk dituen *j* / *g* aldaketak *muger* (3 bider) / *mujer* (2 bider), 5etan *muger* emanez.

Ortografia aldeetan ere aipa litezke Mikoletarenetiko eskuizkribuan egiten zaizkien zuzenketak Minsheuren bi argitalpenetan ere espainolez akats-edo diren hainbat formari. Hala, Minsheuren *vejo* → *viejo* (Minsheu 3; Mikoleta 1653: 12v; 1988: 201 —nahiz *vejo* ere aukerakoa izan garaian—), *llever capa* → *llevar capa*, *sa puerta* → *la puerta*, *per motejarme* → *por motejar me*, *Mucacho* → *Muchacho*, *que ne mujer limpia son* → *q^e de muger lympia son*, *lienço* → *lienço*, *tome vs.ms.* → *tome vm* (Minsheu 5; Mikoleta 1653: 13v; 1988: 206).

Aldiz, aipagarria da Mikoletarenetikoan *echaldme* adizkiaren erabilera zuzendu gabea (1653: 14r; 1988: 209 —*CORDEn* batere lekukotasunik gabea—), *echadme* kanonikoaren ordez.⁵⁵ Baina halaxe ematen dute Minsheuk (6 —nahiz *CORDEk* zuzendu *echadme*, Lunak bezala—) eta Oudinek (Franciosinik ere zuzendua, nahiz oker, *echadle*).

2.4.2.2. Tipografia alde nabarmenak Minsheuren eta Mikoletarenetikoaren artean

Kopiagileak ez du asmo Minsheuren ortotipografia gordetzea. Hainbat adibide aipagarri:

— Mikoletarenetiko eskuizkribuan hainbat gehiago dira hitzen modu laburtuak (azkar idazteko modu edo), Minsheurenetikoetan baino, nahiz honetan ere badien (batik bat *v.m.*, 27 aldiz darabilena, eta soilik bitan *vuestra mercéd*, zeinetan ere ematen duen Mikoletak laburpena). Hala: *don* → *D* (6 aldiz —nahiz beste hirutan *don* mantendu—), *Señor* → *S^r* (6tan, nahiz 21ean *señor* mantendu), *que* → *q^e* (7tan —bitan ere bai hiztegian—, baina laburtu gabe 90 bat), *aunque* → *aunq^e* (1), *Iuan* → *Ju^a* (1), *nuestra* → *nra* (2), *vezina* → *vez.^a* (1), *Primeramente* → *Primeram^{te}* (1). Nahiz inoiz alderantziz ere egiten den (Minsheu 4; Mikoleta 1653: 13r; 1988: 204), *don P* → *D. Pedro* bihurtuz.

— Minsheurenean ondorenetik (gehienean) loturik idazten diren izenordainak (inoiz artikuluak edo beste) Mikoletarenean maizenik ageri dira aparte idatziak: *dame* → *da me*, *motejarme* → *motejar me*, *tengansela* → *tengan se la*, *quel* → *que el*, *al* → *a el*, *ora* → *a ora*.

Baina ez dira falta alderantzizko kasuak ere: *de ellos* → *dellos*, *lo que* → *lo que*, *de el* → *del*, *de mas* → *demas*. Batzuk argigarriak (Minsheu 7; Mikoleta 1653: 14r; 1988: 211): *hago de ello que quiero* [= *de él lo que*] → *hago del lo que quiero* [= *hago de él* (= *del mozo*)].

— Mikoletarenean hitz asko eta asko hasten da maiuskulaz, edo maiuskula itxurako kaligrafia hanpatuz, eta are dira maiz halakoak hitz barrenean eta lerro

⁵⁵ Hainbestearino non Sanperetik, Sarasolak eta Zelaiek zuzentzen duten eta *echadme* eman —ez Dodgsonetik—.

jauziaren hasieran —*X, F, Z* letrak...— adibideetan ikus litekeen moduan, Minsheurenean ez bezala. Aldiz, Minsheurenean maiuskulaz ematen den zenbait, minuskulaz ere ematen da Mikoletarenetikoan.

— Minsheuren espainolezko testuan ortografia zeinuak, koma, puntu, puntu eta koma, galde zeinuak, modu kontsistente ugarian ematen dira. Mikoletarenean kaotikoa da puntuazio zeinuen erabilera. Jada aipatu galde zeinuen falta oso orokortuaz gain, esan liteke:

- Oro har, Minsheurenean baino askoz puntuazio zeinu gutxiago ematen dira esaldi barrenean —komak eta—, puntuazio zeinu desberdinak ere bai, eta tarteka zeinuak ere Minsheuk ematen ez dituen guneeetan.
- Bestetik, Mikoletarenean espainolez zein euskaraz, komak, puntuak, puntu eta komak, are bi puntuak, edota antzeko markak edo zeinuak nonahi ager litezke eta dira inongo sistematikotasunik gabe, edozein bi hitzen artean, edota faltan ere esaldi amaieretan.

— Minsheuren espainolezko testuak azentu tiletez josiak ematen dira, garaiko eta noiznahiko espainolezko ohiturez oso gainetik. Balirudike autoreak espainolezko testuko bokal toniko guztiak(-edo) markatu nahi izan dituela —ez denak, hala ere—, agian irakurle ingelesari laguntzarren espainolaren irakurketan.

Ezagutzen dugun Mikoletaren kopian, berriz, nahiz maiz zeinu diakritikoak ez diren ondo bereizten paperaren edo tintaren bestelako marketatik, ez da halako tileten islarik apenas. Aldiz, *i* gaineko puntuak maiz ageri dira tilet moduan-edo, eta *a* askoren gainean antzeman liteke tilet bitxi zentzu gabekorik(-edo) (*diá, aquellá, ventaná, entrá, Honrrá, Calçámelas, toallá...*), are *e*-ren baten gainean ere tarteka.

Eta harrigarria da horren ezaugarri tipografiko desberdin kaotikoak aurkitzea eskuizkribuan, kopiagilearen beste sistematikotasun propioen ezean. Parekotasun tipografiko handiagoa espero zatekeen kopia jatorrizko testu inprimatuaren begi bistan egina balitz.

2.4.3. Ondorio: Mikoletak ez bide zuen zuzenean erabili Minsheuren testu inprimatua bere itzulpena burutzeko

Atalean zehar aipatu zertzelada eta bitxitasunek garamatzate pentsatzera Mikoletak ez bide zuela zuzenean erabili Minsheu-Corroren elkarrizketen kopia inprimatu bat bere itzulpen lana burutzeko, baizik eta tarteko beste (eskuzko) kopia hainbat laxoa, jada desberdintasunak zituen testu inprimatuaren aldean, zeinetako hainbat, kasuan-kasuan adierazi moduan, islatuak ageri diren euskarazko itzulpenean, eta laguntzen hau hobeto interpretatzen.

3. Mikoletaren lotura eta askatasuna elkarrizketako espainol originala itzultzeko

1.2 atalean aipatu ditugu Mikoletaren itzulpenak erakuts zitzakeen zenbait ezaugarri berezi lanaren asmo *didaktikoa* kontuan, berezko xede hartzailea ez bide delako xede hizkuntzako hiztuna, baizik sorburu hizkuntzako, eta honek bultzatzen duen xede hizkuntzako itzultzailea itzultze eredu *literalago* bat aukeratzera, hizkuntzen arteko *hitzez hitzezko* edo konparaketa errazteko asmoz, *libreago* bat baino, hizkuntzen arteko konparaketa

zail zezakeena. Nahiz aldi berean itzultzaileak balituzkeen arrazoiak itzultze eredu *libreagoa* aukeratzeko ere, ez horren lotua jatorrizko testuaren letrari, idiomatikoagoa, *egokituagoa* xede hizkuntzara, lanaren azken helburua denez xede hizkuntzan komunikatzen gaitzea sorburu hizkuntzako hitzuna.

Eta baieztatuko dugu Mikoletaren itzulpena oso fidela zaiola (bere) jatorrizko testuari, baliokidetzat parametroetan. Ez duela testuaren esanahiarekiko inongo aldaketarik,⁵⁶ ez esanahi eransketa, ez ezabatze esanguratsurik, ez jatorrizko testuaren inongo glosatzerik, ez moldaketarik, nahiz badiren hainbat aldaketa, eransketa, ezabaketa txiki, atal honetan jasoko ditugunak, oro har arrazoi bateko edo besteko *egokitzapentzat* jo behar direnak, horien zergatia beti ere putatiboa izanen bada ere.

Atalean ez da gure asmoa Mikoletaren hizkera edo euskara aztertzea,⁵⁷ baizik zenbait ezaugarri aipatzea hainbat adieraz edo sala lezaketenak elkarriketen itzulpenaren lotura, fideltasun, mendekotasun edo askatasun neurria jatorrizko testuarekiko eta hizkuntza espainolarekiko. Eta hala nolabait neurtu ahal izan hauen balizko fideltasun maila xede hizkuntza euskararekiko, ideia bat egiten lagunduko diguna bertako hizkeraren fidagarritasunaz garaiko eta inguruko hizkeraren lekuko gisa.

Hasteko, komeni da gogoratzea zeinahi itzulpenek duela nahitaez berekin oinarritako eta ezinbesteko mendekotasun maila jatorrizko testuarekiko eta honen hizkuntzaren moldeekiko, nondik beti neurriko prebentzioa itzulpen testu bat beste gabe hartzeko xede hizkuntzako lekuko *neutro* gisa. Nahiz eta mendekotasun maila hori, itzulpen hizkeraren *arroztasun* neurria xede hizkuntzako ohiko moldeen aldean, ez den inoiz errazegia juzgatzen, itzulpenaren momentu beretik kontaktu estuan jartzen direnez gero hizkuntzak. Are gutxiago delako hizkuntzak aurretik baldin badira jada kontaktuan —eta kontaktu estuan—, nola den kasua Mikoletaren garaiko Bilboko euskara eta espainolaren artean (Sainthillek ere lekukotu gisa 1661ean Sir Thomas Browneri egin gutunean).

Kasuan, gainera, 1.3 atalean ohartu moduan, Mikoletarena ezin liteke hartu obra amaitu, borobildutzat, baizik eta nolabaiteko eraikitze prozesuan dagokeena artean, artean azken berrikusterik gabea. Gehi ezagutzen dugun eskuizkribua Sainthillen eskukoa izateak —eta ez zuzenean Mikoletarena— eransten duen lekukotzaren erabateko segurantzaz eza.

3.1. Mikoletaren poesietako itzulpen espainola

Elkarrizketetako itzulpenei begiratu aurretik, interesekoa da ohartxo bat egitea Mikoletaren lanean erakusten diren euskarazko bi poesien espainolezko itzulpeni.⁵⁸

⁵⁶ Nahiz halako txikiren bat baden Minsheuren espainolezko testuaren eta Mikoletaren artean (gero euskarazko itzulpenean ere islatuak), nola 2.4.1.1.1 atalean aipatu *despacharl despechar* bikote kontrajarriaren neutralizazioa *despachar*-en alde, edota *ir a la iglesia* → *oir misa* moldaketaren kasua (hala moduzko bakarra).

⁵⁷ Azterketa, bakoitzak bere neurrian, in Pagola (2002), González (2017) eta Hidalgo (argitaratze b).⁵⁸

⁵⁸ Mikoletak eginak bide direlakoan, Mikoletak konposaturiko lanean ematen direlarik, nahiz itzulpenean baden nahikoa bitxikeria zalantza egiteko. Betiere kontuan izanik daukagun eskuizkribua Sainthill jaunaren eskukoa dela, eta kasuan ez dugula inolako modurik bereizteko soilik honenak izan litezkeen aldaketak eta akatsak.

Hauek oso askatasun eta alde handia erakusten dute euskarazko jatorrizkoekiko, eta izan liteke jarrera adierazgarri, nahiz horrek ez duen berez esan nahi berdin gertatuko denik alderantzizko itzulpenetan. Ondoren adibide nabarmenen batzuk.

Hala dio *Amoren kontentuiak* poesiaren hasierak euskaraz esaldi nagusi, subjektu eta aditz pluralez, eta aldiz itzulpenak, oso libre, mendeko esaldiz, eta subjektu eta adizki singularrez (1653: 10v; 1988: 192):

— «(Amoren contentuac / *estau*de Yrautén) → «(El contenido del amor) / *que no dura*» ‘(Amore[ar]en kontentuek /) *ez dute irauten*’.

Poesia berean, glosa libre baino askoz gehiagokoan, 1. pertsonako subjektuak ezezetik asmatuaz espainolezko itzulpenean segidako bi adibideetan —bietan ere nabarmen itzulpen okerrean— (1653: 10v; 1988: 194):

— «Onegas amoreac / *dau* gogaytuten» → «Con estos amores / *estoy* raiuando» ‘Honegaz/Honekin⁵⁹ amoreak / du gogaitzen’.

— «Contentu ysanic (/ *esta* Yñor Xoango amorea ganic)» → «Contento *he sido* (/ *noa* de yr ninguno del amor)» ‘Kontentu/Pozik *izanik* (/ *ez* da inor joango...)’.

Bigarren poesiaren hasierak bigarren pertsonako objektu esanguratsua (*te* edo) falta du espainolez (1653: 10v; 1988: 192):

— «Dempora baten *on oynerechu*» → «En vn tiempo *quíçe bien*» ‘Denbora baten *on ohi neritzun* / iritzi nizun’.

Ondoren, espainolez *nori* datibo bat (*me*) eransten da euskarazkoan ez dena (1653: 10v; 1988: 193):

— «Alper alperic *ymínicosu*» → «En valde en valde *me has deponer*» ‘Alfer-alferrik *ipiniko* [du]zu’.

Euskarazko berdintasun konparaketa (*hain... zein*) bihurtuz espainolez desberdintasun konparaketa (*más... que*) (1653: 10v; 1988: 193):

— «*Serren* da dustis *aengogorra* / *seyn* diamantesco arria» → «*Que* es del Todo *mas* duro / *que* La piedra del diamante» ‘*Zeren* da guztiz *haren/hain* gogorra / *zein* diamantezko harria’.

Badira bitxitasun gehiago, eta zalantza oinarritua egin liteke itzulpenak izan ote duen fidelotasun nahi, asmorik edo aukerarik —nork egin ote duen—.

3.2. Mikoletaren elkarrizketetako itzulpenen baldintza ez da hitzez hitzeko erabateko fidelotasuna

Hala ematen dute aditzera ondoko ataletako ezaugarriek.

⁵⁹ H.d. ‘aurretik aipatu zeloekin/jelosiarekin’.

3.2.1. Hitzak, esamoldeak, are esaldiak falta litezke

Zenbaitetan euskaraz ez da ematen, ez itzulirik, ez ordezeko egokitzapen-edo moldez, espainolez baden zenbait hitz, esamolde —are esaldi—, dela itzultzaileak ahaztu dituelako, euskaraz ordain zuzenik aurkitu ez duelako, beharrezkoak jo ez dituelako..., nahiz esan behar den halakoak, itzulpenaren bolumenean, gutxien direla. Hala, esateko, desagertzen dira tarteka:

- a) Esanahi beteko hitzak —seguru asko garaian ordezeko zuzenik gabeak euskaraz—, nola: *hidalgo* (1653: 12r; 1988: 196 —beste behin *ezkutari* ematen du ordezeko—), *repostero* (1653: 14v; 1988: 211), *refrán* (1653: 13r; 1988: 203)...
- b) Lotura-edo hitz, adberbio, izenordain eta esamoldeak (nahiz ez kasu guztietan). Hala: *por cierto* (1653: 13r; 1988: 204 —nahiz beste behin bai itzuli, *ciertu*—), *tambien* (1653: 12v, 13r; 1988: 201, 204), *aun* (1653: 14r, 14v; 1988: 208, 211 —nahiz bai beste lau aldiz—), *nunca* (1653: 13v (bis), 14v; 1988: 208 (bis), 211), *muy* (8 bider falta da —bat, ondoren adibidean—, eta behin ematen egokitzapentzat har litekeen *muy bien* → *se ondo* ‘ze ondo’ aldaera; Mikoleta 1653: 13r; 1988: 205), *bien* (1653: 14r; 1988: 209 —nahiz bai itzuli beste 13 aldietan—), *pues* (1653: 12r, 13v; 1988: 198, 206 —nahiz beste 8 aldiz *bada* eman—), *yo* (1653: 13r, 13v; 1988: 203, 208 —nahiz 14 bider bai—), *en ella* (ondoko adibidean)...

— «Muchas ay *muy buenas*» → «Asco dago, *onac* diréanic» ‘Asko dago *onak* direnik/direnetarik/direnak’ (1653: 13v; 1988: 206).

— «(Bueno es que venga a mi cafsa) quien mande *en ella* mas que Yo» → «(Ondo lísate datorrelá ene esera,) [ø] neuc baño aguíndu dayaná» ‘(Ondo litzateke datorrela ene etxera,) neuk baino [gehiago] agindu dagiana/dezana’ (1653: 13v; 1988: 207).

— Erlatibozko esaldiak ere: «para este frio *que haze*» → «*ossonegasco*» ‘hotz honegazko/honekiko’ (1653: 12v; 1988: 200).

- c) Itzulpenean galdutako aditz nagusi —modalak edo— (are bestelako erantsiz; ik. ere 3.2.3.a atalean aipatuak):

— «*Sé que* no soy elefante» → «[ø] És nas *bada ní* Elefantea» ‘Ez naiz *bada ní* elefantea’ (1653: 12r; 1988: 197).

— «*esso nose puede llamar falta*» → «Ori es *ta* Faltea» ‘Hori ez *da* falta’ (1653: 14v; 1988: 212).

— «*por dezír* treze, diçe tres» → «ama-Yrrugaytí, diño ala Yrru» ‘hamahirugatik dioela hiru’ (1653: 14v; 1988: 209).

- d) Beste gabe ahaztua edo dirudien esaldia:

— *que el hombre la quiera*, esaldi desagertua: «a qualquiera hora *que el hombre la quiera* la hallara guisadá» → «[ø] edo-Seyn ordutan Ydoro days *guisonac-gui-Sadoric*» ‘edozein ordutan idoro dagitza / idoroko ditu gizonak gisaturik’ (1653: 13v; 1988: 208).

- e) Are zuzenduz espainolezko jatorrizkoan ulergaitz edo akats diren esamoldeak:
— «Dos mesas de manteles»⁶⁰ → «Samau bisuc» ‘Zamau bitzuk’ (1653: 15r; 1988: 213).

3.2.2. Zenbait eransketa

Inoizka jatorrizkoan ez dauden morfemak, partikulak, aditzak... eransten dira euskaraz (-gu-, *bada*, *ni*, *zeren*, *bete*, [h]au, [h]ori, *egotea*, *etorriak*, *naizen*, *diren*...). Hala zenbait adibide:

- «Trae [ø] vnos pasteles» → «Ekargussu pastel basuc» ‘Ekarkziguzu pastel batzuk’ (1653: 13r; 1988: 203).
— «Algunos dellos [ø] otros Son de Ytalia» → «Baġsuoc, *seren* besteoc dira *Ytaliaric etorriac*’ ‘Batzuok, *zeren* besteok dira *Italiaririk/Italiatik etorriak*’ (1653: 13r; 1988: 204).
— «que más vale [ø] solo que...» → «obedala *bacarric egotea*...» ‘hobe dela *bakarric egotea*’ (1653: 13v; 1988: 206).
— «Que es [ø] por vida del S^r. don Juan[?]» → «Sure visisea *esadosu* seyn da d. J. Xauna[?]» ‘Zure bizitza[гатik!] *Esadazu*[:] Zein da, d. J. jauna[?]’ (1653: 13v; 1988: 205).
— «tan amigo dellos como Yo [ø]» → «aen adisquidea onena,⁶¹ *seyn ni naxa*» ‘haien adiskide onena, *zein ni naizen*’ (1653: 13v; 1988: 208).
— «Muchas ay [ø] muy buenas» → «Asco dago, *onac diréanic*’ ‘Asko dago, *onak direnetarikel direnak*’ (1653: 13v; 1988: 206).
— «un caldero [ø] de agua» → «*calderabete* vr’ ‘*galdara bete* ur’ —egokitzapen idiomatikoa bide dena— (1653: 14v; 1988: 212).

3.2.3. Aldaketa eta egokitzapen ugari

Hainbat maiz aldatzen dira jatorrizko espainolezko hitz eta esamoldeak euskarazko antzeko baliokideez, jakinaren gainean eginez ihes aukerako itzulpen zuzenagoari, agian euskarazkoa egokiagoa edo bereziagoa iruditu zaiolako, itzulpen zuzena

⁶⁰ Itxuraz (ongi edo literalki ongi) ulertuz Mikoletak ‘bi mahai bete zamau’ edo. Beste hizkuntzetako itzultzaileek, espainolezko esamoldea akastzat hartuta testuinguruan, ‘bi mahai-zamau’-edo (‘dos manteles de mesa’) ulertzen eta zuzentzen dute itzulpenean, nahiz espainolezkoa bere jatorrizkoan gorde (Minsheuk eta Oudinek) edo zuzendu (Franciosinik). Hala Minsheuk (8) ingelesez, *Two table clothes*. Oudinek (31) frantsesez, mahaia alboratuz, *Deux nappes*. Franciosinik (27) espainolekoa ere zuzentzen du italiarazkoaz gain, *Dos mâtêles de Mesa* → *Due touaglie da tauola*. Lunak (122) espainolezkoa ere zuzentzen du hala moduz, *Dos tablas de manteles*, eta balirudike horrelako zerbait emanez zuzentzen duela ere Mikoletak esamoldea, *Zamau bitzuk* emanez ‘zamau multzo bi’.

⁶¹ Bitxia da sintagma bi mugatzailez emana, izenean eta adjektiboan (*adiskidea onena*). Espainolezko jatorrizkoak berdintasuneko konparazioa dakar (*tan amigo dellos*), eta ez superlatiboa (*el más amigo* edo). *Adiskide*-ren azken *a* izan liteke Sainthillen kopiatze akats. Edo izan liteke Mikoletak *onena* adjektibo bigarren pauso batean erantsi izana, hasieran soilik *adiskidea* eman ondoren mugatzaile eta guzti (espainolezkoan ez dagoenez zuzenean *on* esanahikorik). Cf. beheago ere *pasteleera garui enerean* ‘pastelera garbientetik/garbenagandik’. *a* mugatzailearen halako eransketa bitxi gehiagoren bat ere bada Mikoletaren itzulpenean (Hidalgo argitaratzeko b).

ezagutzen ez duelako edo gustatzen ez zaiolako, edota beste gabe sinonimotzakokoak bide direlako testuinguruan (eta horrek ere adieraz lezake Mikoletak itzulpenean har- tzen duen askatasun neurria). Hala, modu desberdinetakoak:

- a) Menpeko esaldiak nagusi bihurtuz (ik. ere 3.2.1.c atalean aipatuak):
- «(solo vna falta tíene. / —Qual es[?] /) —*que* es grandíssimo enemigo del aguá» → «(faltabat dau bacarríc. / —Seyñ dá[?] / —*Da* Vren arerío andia» ‘(falta bat du bakarrik. / —Zein da?) / —*Da* uraren arerio handia’ (1653: 14v; 1988: 211).
  - «*De fuerte que* Vm quiere deçir...» → «Orelan esanguradau...» ‘Horrela esan gura du...’ (1653: 13v; 1988: 206).
  - «A mi me parece *que* (lo meJor que tiene) es...» → «*Enesat* (daucan obena) da...» ‘*Enezat* (daukan hoberena) da’ (1653: 13v; 1988: 205).
- b) Hitz eta esamolde aldaketa eta egokitzapenak egiten dira, euskaraz ordezko egokirik aurkitu ez duelako, apetaz, are nahasirik... (adibide batzuk):
- *ama* → *atsolkriadalaina*: Espainolezko *ama* emateko (‘ama de llaves’-edo, ‘etxezain’, ‘giltzari’), bitan *asso* ‘atso’ ematen du (1653: 12r, 14r; 1988: 196, 210), behin *criada* (1653: 12r; 1988: 197), beste behin, akats, *aina* ‘inude’ (1653: 14v; 1988: 210).
  - *nublado* → *iluna*: «Señor, *nublado*» → «*Yluna*, xauna» (1653: 12r; 1988: 197), nahiz segidan bertan ematen duen *nubes* → *odeyac* ‘hodeiak’.
  - *porque* → *zelan*: kausazko galdegilea moduzko, «Pues *porque* madruga... [?]» → «Bada *selan* xayguitenda...[?]» ‘Bada *zelan* jaikitzen/jagiten da...?’ (1653: 13r; 1988: 202).
  - *miseria* → *horrelako gauza*: «nunca Yo miro en *miserias*» → «es nax ni adítuten *orelaco gauzetará*’ ‘ez naiz ni aditzen / adi egoten // ez dut begiratzen *horrelako gauzetara*’ (1653: 13v; 1988: 208).
  - *no* → *bai*: «(— Bebera VM otrá...) —*No* que no soy tan...» → «(— Edandaysu osterá...) —*Bayse* enas, orren...» ‘(— Edan dagizu / Edango duzu osterá...) —*Bai*, ze ez naiz horren...’ (1653: 13r; 1988: 203).
  - *esas* → *horrelako*: «*esas* comparaciones» → «*orrelaco* comparaçñoyríc’ ‘*horrelako* konparaziorik’ (1653: 12v; 1988: 199).
  - *hijo* → *gizakume* (halako lekukotza bakarra *OEHn*, s.v.): «El Pareçe buen *hijo*» → «berac dirudí *guiça-çume* Ona» ‘Berac dirudi *gizakume* ona’ (1653: 14v; 1988: 211).
  - *ropa blanca* / *ropa* (de mi amo) → *trapu* (1653: 14v; 1988: 212):⁶² «esta *ropa blanca* (que traxo la Lauanderá)» → «onaco *trapu* (Yqusleac⁶³ ecarri-

⁶² Garaian *trapu* hitzak ez du gaur egun duen zentzu peioratiboa (*OEHk* eta *EHk* oraingoz jasotzen duten bakarra), baizik ‘oihal, zapi’ zentzua. Hala darabilte (*OEH*) frai Juan Zumarragakoak *lepatrapu* (1537), E. Sasiolakoak «bularterian *trapua* zuri, labradurak urrean» (~1567), eta Ipparaldean ere hainbatek: «Kapa, *buruko trapua* eta gerrikoa oihal beretik egiten zituzten» (Haranburu 1635)... Gerora bereganatu bide du zentzu peioratibo hutsa *trapu lobi*, *traputzar*, *trapu zahar*, *trapu zikin*... erabilerean bide-tik.

⁶³ Eskuizkribuan argi *Yquileac*, jada Sarasolak arrazoiz (1983: 210) *Yqusleac* ‘ikuzleak’ zuzentzea proposatzen duena.

- ditusánac), «La *ropa* (de mi amo que llevó la lauandera)» → «(ene [u]gasaben) *trapu*(ycusleac eroan eguisanena)» ‘(ene ugazabaren) *trapu* (ikuzleak eroan egizanena/zituenena)’.
- *tan amigo* → *adiskide[a] onena* (goraxeago aipatua): berdintasunezko konparazioa *tan* ordezkaturaz *on* adjektiboarekin superlatiboan (1653: 13v; 1988: 208).
- «*por entender en mis negocios*» → «*elduteco* neure Ser eguinay» ‘*heltzeko* neure zereginen’ (1653: 13r; 1988: 203).
- *lo hecho* → *haw*: «bien esta *lo hecho*» → «*au* ondo Eguinda» ‘*Hau* ondo egin da’ (1653: 14r; 1988: 210).
- *anda* [interj.] → *esak*: Espainolezko *anda* harridura-edo interjekzioa⁶⁴ Mikoletak *esan* aditz deklaratio bihurtzen du, ondoko galderaren sarrera (1653: 15r; 1988: 213): «*Anda*, que valen quatro escarpines...[?]» → «*Esac*, ser montadaude Lau escarpina...[?]» ‘*Esac!* Zer munta daude/dute lau eskarpin...[?]’.
- *refrán* → *esan daroena*: «como diçe *el Refran*» → «*Esan daroen* aleguez» ‘*Esan daroaten(a) | ohi duten(a)* legez’ (1653: 13r; 1988: 203).
- *obligar* → *izan*: «como la razon *me obliga*» → «*dana* aleguez Errazoea» ‘*den(a)* legez arrazoa’ (1653: 13v; 1988: 207).

c) Erlazio morfemen aldaketa eta egokitzapenak:

- *y* → *-kin*: espainolezko *y* konjuntzio koordinatzailea euskaraz bi kasutan emanez *-gaz* ‘*-kin*’ atzizki sozietibo bidez, *eta* konjuntzioraz eman ordez, garaiko euskarako moduetako batean:
- «...esta todo *y tambien* el pe[y]ne» → «...dago dustia orra*Ziagas*» ‘...dago guztia orra*iarekin*’ (1653: 12v; 1988: 201).
  - Bitxiago (1653: 12r; 1988: 196): «entre vn hidalgo llamado Don Pedro, *y* su criado Alonso, *y* vn su amigo llamado Don Juan, *y* una Ama» → «Peru Xauna derechan *Vategas*, vere ofseyñ Alonjso en artean *ta* bere adísquide derechala Joane Xauna; *eta* asso *bategas*» ‘Peru jauna deritzan *bategaz/batekin*, bere otsein Alontsoren artean *eta* bere adiskide deritzala/deritzana Joane jauna, *eta* atso *bategaz/batekin*’.
- Espainolezko *y* konjuntzio koordinatzailearen lekua aldatuaz euskaraz:
- «Leuantate *y* abre aquella ventana, ver [*sic*] sí es de diá» → «Saycora, [*ø*] yricasu araco ventanea; *ta* eguna den Ecussu» ‘Jaiki/Jagi gora, irikazu / ireki ezazu harako bentanea/leioha, *eta* eguna den ikusazu’ (1653: 12r; 1988: 196).
  - «La colorada es caoba de la Hauana *y* esta negra Ebanu [*ø*] la blanca de marfil» → «Sur gorri au da Huanaco Caobea, [*ø*] balsau Ebanua *Ta* Suría Marfila» ‘Zur gorri hau da Habanako kaoba, baltz/beltz hau ebanua *eta* zuria marfila’ (1653: 13r; 1988: 204).

⁶⁴ Minsheuk (8) ingelesez literalki ematen du *Go!* Oudinek frantsesez (19): *C’est bien à propos*. Franciosinik italieraz (27): *Hibò* (cf. *oibòlohibò*, gaitzespen edo ezepen interjekzio).

d) Singularrak plural bihurtuz:

- «—De donde Vuo VM. *esta Tapiceria* / —Señor, de Flandes *Vino*» → «—Nondic *Ysanditu* Oren Meçede Orec *Tapiz Hoc?* / —Xauna Flandesic *etorri sireá* ‘Nondik *izan ditu* horren Mesede horrek *tapiz hauek?* / —Jauna, Flandestik *etorri ziren*’ (1653: 13r; 1988: 204).
- «(Y lo [mejor] que Yo hallo es) ser *comida tan acorida* que a qualquiera hora que el hombre *la quiera la hallara guisadá*» → «(ta Ydarayten dodaⁿ obea [*sic*] dá,) *dírealá* aen Xateco prestá se edo-Seyn ordutan *Ydoro days* guisonac guisadoric» ‘(eta edireten/idorotzen dudán hobe[ren]a da,) *direlá* haren/hain jateko presta/prest ze edozein ordutan *idoro dagitza* / *idoroko ditu* / *idoro ditzake* gizonak gisaturik’ —jatorrizkoa *janariaz* ari delarik, singular; itzulpena testuinguruko *pastelez* ari bide da, plural— (1653: 13v; 1988: 208).
- «*a Puerta çerrada*» → «*ate yxietaric*’ ‘*itxietarik*’ (1653: 14v; 1988: 212).

e) Aditz denbora edo moduak aldatuz:

- Geroa presente bihurtuz: «*no estara* nadie en pie» → «*estago* yñor Xayguíric» ‘*ez dago* inor jaikirik/jagirik’ (1653: 12r; 1988: 197).
- Geroa aginte bihurtuz: *auveys de sauer* → *Xaquín egúisu* ‘jakin egizu/ezazu’ (1653: 14r; 1988: 208).

f) Euskarazko esamolde idiomatikoago, idiosinkratikoago edo gustuagokoak erabiliz:

- *Ekarri* aditza erabiliz eguraldi esamoldeetan *egin*-edo aditzaren itzulpen —bestela gutxi lekukotua [cf. *OEH*, s.v. *ekarri*]— (1653: 12r; 1988: 197): «Que dia *Haze?*» → «Se egun *dacarr?*» ‘Ze egun *dakar?*’, «*Haze Frio?*» → «Osic *bacarr?*» ‘Hotzik *badakar?*’; (1653: 12v; 1988: 200): «(Señal...) de que *Haze Frio*» → «(Señale...) oss *dacarena?*» ‘(Señale...) hotz *dakarrena?*’.
- *Norako* ‘zertara(ko)’: «*A que* tan de mañana[?]» → «*Noraco* aen goxetic[?]» ‘*Norako* haren/hain goizetik?’ (1653: 12r; 1988: 197). *Norako izan* ‘nora joango’: *Adonde yremos[?]* → *Norako gara[?]* ‘norako gara?’ (1653: 14r; 1988: 210).
- *Hara* (*hemen*) *non* (esaldi nagusia menpeko bihurtuz): «*aquí viene* ya la lauandera» → «*Ara emen non datorre* ycuslea» ‘*Hara hemen non datorren* ikuzlea’ (1653: 12r; 1988: 198).
- *Esanik dago* ‘jakina, noski’ (*OEHN* hala aipatu gabea): «Pues *no se Entiende* (que ade ser mala)» → «*Esanic dago* estala (deunguea yfango)» ‘*Esanik dago* ez dela (deunga izango)’ (1653: 13v; 1988: 206).
- *Norentzat*: «A mi *me parece que...*» → «*Enesat...*» ‘*Enetzat...*’ (1653: 13v; 1988: 205).
- Kausazko esaldia helburuzko bihurtuz: «(da me...) *que quiero* adreZarme La barba» → «(yndasu...) *daguida* ondo ymini bißarrau» ‘(indazu/ema-dazu...) *dagidan/dezadan* ondo ipini bizar hau’ (1653: 12v; 1988: 200).

- Esaldi osagarri zuzena bihurtuz harridurazko zehar osagarri: «*Cierto qué esta curiofo*» → «*Se Curioforo dagoá*» ‘Ze kurioso(ro) dagoen!’ (1653: 13r; 1988: 205).
- Moduzko esaldia adberbio bihurtuz: «Al Servicio de VM *como estuviere*» → «*Edo selan seruietaco berrori*» ‘*Edozelan zerbitzatzeko beror(r)i*’ (1653: 13r; 1988: 202).
- Esamolde adberbialak aditz bilakatuz (1653: 13r; 1988: 202): *Muy a servicio / Al servicio* → *seruietaco* ‘zerbitzatzeko’.
- («por la muger lo diçe Vm.» — *Por la misma*) → «(Emasteagayti diño berrorec.) — *Ori ta berrori*» ‘(Emazteagatik dino/dio berorrek.) — *Hori eta berrori*’ (1653: 13v; 1988: 205).
- «*Y aun anda Vm^d*. (en lo cierto)» → «*Aesganean sagos* (çiertuan)» ‘*Harez/ Horrez gain, zagoz/zaude* (ziertoan)’ (1653: 14v; 1988: 211).
- g) Ordena aldaketa arbitrarioak: hainbatetan arbitrarioki aldatzen dira esaldian jatorrizko eta itzulitako sintagmen ordenak arrazoi agerikorik gabe (nola ez den itzulpenaren garun-edo joera automatikoa jatorrizko hizkuntzan amaieran emandako, ikusitako edo sentitutakoa, lehenik itzultzeko xede hizkuntzan, eta ondoren aurrekoak). Ondokoak bezalakoak:
- «*el reloj y la mañana* (no andan a vna)» → «*goxa* ta *Herloxiuá* (estabilsas baterá? [sic])» ‘*goiza* eta *erlojua* (ez dabilta batera)’ (1653: 12r; 1988: 196).
- «(que es de) *Honrrá y prouecho*» → «(dala) *prouechua* Ta *Hondrea*» ‘(dela) *probetxua* eta *ondra*’ (1653: 12r; 1988: 198).
- «*canas y cuernos* (no Vienen...)» → «*adarrac* eta *vlla vrdinac* (estoaz etorri...)» ‘*adarrak* eta *ile urdinak* (ez doaz / ohi dira etorri...)’ (1653: 12v; 1988: 201).
- «Aun no Ha Traydo Las camíssas *la lauandera*» → «*Ycusleac* aranguíno estítu ecarri alcandorac» ‘*Ikuzleak* oraindino ez ditu ekarri alkandorak’ (1653: 12r; 1988: 198).
- «(mira sí Tienen) algun punto Suelto *Las medias*» → «(adisate badauque) *calZerdiac* puncturic ascaturic» ‘(Adi [egon] zaitex / Begira ezazu badaukaten) *galtzerdiek* punturik askaturik’ (1653: 12v; 1988: 199).
- «(que Tengo) mucho q^s. Hazer *Oy*» → «(serren daucat) *gaurr*, asco Ser-eguín» ‘(zeren daukat) *gaur* asko zeregin’ (1653: 12r; 1988: 197).
- «Señor, *nublado*» → «*Yluna*, xauna» ‘*Iluna*, jauna’ (1653: 12r; 1988: 197).

3.3. Mikoletaren segizioez eta segizio ezaz jatorrizko espainolezko hitzen ordenamenduari esaldian

Azken azpiatalean jaso ditugu Mikoletaren itzulpeneko esaldietan zenbait sintagma solte edo *libreren* ordena aldaketa arbitrarioak-edo, neurri batean ere adieraz lezaketenak Mikoletaren nolabaiteko jokabide *askea* hitzen ordenaren kontuan, estu lotu beharrik gabe jatorrizko espainolezkoari. Hala, lehenik esan behar da Mikoletak oro har bere horretan gordetzen dituela euskarazko hitzen ohiko ordenamenduak, bai sintagma barruetan zein esaldiko sintagma desberdinen artean ere. Baina aldi berean esan behar da horrek ez duela esan nahi:

- Batetik, Mikoletaren euskarazko sintagmen ordenamenduak eredu bakarra jarraitzen duenik, eta are gutxiago soilik jarraitzen duenik gure artean Azkue-Altubez geroztik sakratutzat defendatu ohi den eredia (aditza atzean —amaieran mendeko esaldian—, *galdegai* aditz aurrean lege apokrifoa, mendeko esaldiak aurre menderatzailerik gabeak, erlatiboak eta *-(e)ko* osagarriak soilik beren izen buruen aurretik...).
- Baina ezta ere, bestetik, Mikoleta erabateko menpekotasunez lotzen zaionik jatorrizko espainolezko ordenamenduari bere esaldi ordenamenduan.

Hala ondoren hainbat ezaugarri konparatu desberdin.

3.3.1. Mikoletaren aditz atzeratzeak euskaraz, espainolezkoen aldean

Mikoletak maiz atzeratzen ditu euskaraz jatorrizko espainolezko aditzak, oso beziki esaldi osagai laburrak tarteko, espainolezko [aditz₁ + osagai-labur₋₂] moduko egitura maiz bihurtuz euskaraz [osagai-labur₋₂ + aditz₁] (*/* aditz lokuzio), esaldiko beste osagaiei, baldin badira, jatorrizko leku bera emanez oro har, euskarazko ohiko modu batean.⁶⁵ Hala:

- a) Esaldi nagusi baiezkotan (ondoko zenbait adibidek badu aurretik *ze*, *zeren* itxurako partikula mendekotzailea, beste mendekotzailerik eragin gabe aditzean):
  - «(Tu) *adiuin*₁ *Tu prouecho*₂» → «(Seuc) *seure prouechua*₂ *Vstiosu*₁ '(Zeuk) *zeure probetxua*₂ (≈ probetxura) *uste duzu*₁ (≈ pentsatzen duzu)' (1653: 12r; 1988: 198).
  - «(Ya yo) *he beuido*₁ *vna vez*₂» → «(Nic ya) *be'n*₂ *edandot*₁» '(Nik ja) *behin*₂ *edan dut*₁' (1653: 13r; 1988: 203).
  - «(el agua) *esta*₁ *elada*₂ (enel Xarro)» → «(Vra) *ley-eguinic*₂ *dago*₁» (Xarroan) '(ura) *lei eginik*₂ *dago*₁ (txarroan)' (1653: 12v; 1988: 200).
  - «*Es*₁ *verdad*₂» → «*Eguia*₂ *da*₁» '*Egia*₂ *da*₁' (1653: 13v; 1988: 206).
  - «(La meſsa) *esta*₁ *puesta*₂» → «(Maya) *Yminiric*₂ *dago*₁» '(Mahaia) *ipinirik*₂ *dago*₁' (1653: 13v; 1988: 206).
  - «*Befso*₁ (a Vm.) *la mano*₂» → «*Escuetan*₂ *emon* [*muin*] *eyten deusat*₁» '*Eskuetan*₂ *muin egiten deusat*₁' (1653: 14r; 1988: 208).
  - «*hare*₁ *la raçon*₂» → «*Errazoea*₂ *eguingo dot*₁» '*Arrazoa*₂ (≈ arrazoizkoa dena) *egingo dut*₁' (1653: 14r; 1988: 208).

⁶⁵ Halako bikote jokoetan oinarritu ohi dute *galdegai* lege apokrifoa berau defendatu duten Azkue-Altubek eta geroztiko jarraitzaileek. Ordea, jabetu beharra dago gauza bat dela euskal aditzak joera izatea *bigarren-edo*, *enklitiko* edo *atono* agertzeko, intonazio/informazio multzo prosodiko berean ondoretik erantsita beste osagai (oro har labur) eta tonikoago bati —edo elkarketan toniko bihurtuko denari—, Wackernagelen legearen antzekoari-edo jarraiki, eta beste gauza bat, joera horretatik oker eratortzea *galdegai* lege orokor nahikoa, eta gutxitan baino ez ohi dena betetzen *bikote* baldintza *labur* horietatik kanpo —salbu eta apropos betearazi nahi izan denean—. Gogoratu behar ere zein argi zioen Mitxelena (1953: 460): «Labur esateko, Altube jaunak finkatutako legeak, euskarak gorde behar lituzkeenak izango dira agian, baina ez euskarak gorde eta gordetzen dituenak».

- «*Esta₁ muy bien₂*» → «*Ondo₂ dago₁* (Ori)» ‘*Ondo₂ dago₁* (hori)’ (1653: 14r; 1988: 210).⁶⁶
- «(Este mi criado s^{or}. D. Juan *es₁ como malilla₂*)» → «(Ene mutila D. Joan Xauna) *malillea leguez₂ da₁*» ‘(Ene mutila, D. Joan jauna,) *malila* (≈ komodina) *legez[koa]₂ da₁*’ (1653: 14r; 1988: 211).
- «(que el de raxa) *es₁ delgado₂* (para este frio que HaZe)» → «(Serren EraXafsoa,) *megach₂ da₁* (ossonegasco)» ‘(zeren erraxazkoa) *mehats₂ da₁* (hotz honegazko/honekiko [≈ honetarako])’ (1653: 12v; 1988: 200).
- «(que) *es₁ triste cosa₂* (la Soledad)» → «(se) *gausa balsa₂ da₁* (bacartasuna)» ‘(ze) *gauza beltza₂ da₁* (bakartasuna)’ (1653: 13v; 1988: 205).
- «(que) *pica₁ la pimientá₂*» → «(se) *píperac₂ piquetan Xoc₁*» ‘(ze) *piperrak₂ pikatzen jok/dik₁* (≈ du)’ (1653: 14r; 1988: 208).
- «(que) *hago₁ del₂*, (loque quiero)» → «(Serren) *berragas₂ eytendot₁* (gura[do] dana)» ‘zeren *beragaz/berarekin₂ egiten dut₁* (gura dudana)’ (1653: 14r; 1988: 211).

b) Esaldi nagusi galdezkoetan (nahiz adibideetan soilik aditz trinkoak ageri diren, eta hauetan are eta nabarmenagoa da, adizki konposatueta baino, ‘bigarren’ enklitiko agertzeko joera, eta hainbat bitxiagoa —ez ezinezkoa— esaldi buruan agertzekoa):

- «*HaZe₁ Frío₂?*» → «*Osic₂ bacarr₁?*» ‘*Hotzik₂ badakar₁?*’ (1653: 12r; 1988: 197).
- «*Está₁ enjuta₂?*» → «*Sicu₂ dago₁?*» ‘*Siku₂ dago₁?*’ (1653: 12v; 1988: 199).
- «*Estan₁ Lympías₂?*» → «*Garuiric₂ dagos₁?*» ‘*Garbirik₂ dagoz/daude₁?*’ (1653: 12v; 1988: 199).
- «(VM^d.) *esta₁ bueno₂?*» → «(Seure mecede Ori) *ondo₂ dago₁?*» ‘(zeure mecede hori) *ondo₂ dago₁?*’ (1653: 12v; 1988: 202).

c) Esaldi nagusi ezezkoan ere ez da etsian jarraitzen jatorrizkoaren ordenamendua, eta osagai (laburra) tartekatzen da aditz laguntzaile eta nagusiaren artean:

- «*no se pierde jornada*» → «*esta videric galsayten*» ‘*ez da biderik galtzen*’ (1653: 14r; 1988: 210).
- «(O s^t.) *no diga Vm efso*» → «(Xauna) *sebegui orí esan*» ‘(Jauna!) *Ez begil beza hori esan!*’ (1653: 13v; 1988: 205).

d) Aginduetan ere tarteka:

- «*da me₁ entre tanto₂* (el espeJo)» → «*artean₂ yndasu₁* (espilluá)» ‘*artean₂ indazulemadazu₁* (ispilua)!’ (1653: 12v; 1988: 200).
- «(Corre,) *abre₁ presto₂*» → «(Soas,) *carran₂ yrica/su₁*» ‘(Zoaz!) *Karran/Karraderan₂ irikazu l ireki ezazu₁!*’ (1653: 13r; 1988: 202).
- «*pongamos lo₁ en el arca₂*» → «*Caxan₂ gordebite₁*» ‘*kaxan₂ gorde bitez₁!*’ (1653: 15r; 1988: 214).

⁶⁶ «Bikote» segida berdinean ematen da euskaraz lehentxeago esamolde bertsua, espainolezkoak euskarazkoaren ordena duelarik: «*bien esta* (lo hecho)» → «(au) *ondo Eguin da*» ‘(hau) *ondo egin da*’ (1653: 14r; 1988: 210).

e) Eta mendeko esaldi erlazio-atzizkidunetan (bereziki, labur direnetan):

e.1. *-(e)la* osagarridunetan:

- «(como dixe) que *Ha dadó₁ Las cinco₂[?]*» → «(noLan esandou [*sic*] *bostac₂ Xodaudelá₁[?]*)» ‘(Nola esan dozu/dok/duzu/duk) *bostek₂ jo dutela₁?*’ (1653: 12r; 1988: 196).
- «(Se dice que...) *Son₁ tres malas cucas₂*» → «(Esan daroe,...) *Yru cuca gaysto₂ díreala₁*» ‘(Esan daroate / ohi dute...) *hiru kuka* (≈ gozoki) *gaizto₂ dírela₁*’ (1653: 13v; 1988: 206).

e.2. *-t(z)eko* atzizkidun helburuzkoak(-edo) —euskaraz—:

- «de *Dormir₁ en pie₂*» → «*oyñen ganean₂ loo eteco₁*» ‘*oinen gainean₂ lo egiteko₁*’ (1653: 12r; 1988: 197).
- «por *cumplir con la razon₂*» → «*Errazoeagas₂ cumplietaco₁*» ‘*Arrazoairekin₂ konplitzeko₁*’ (1653: 13v; 1988: 207).
- «Para *dezir₁ la Verdad₂*» → «*Eguia₂ esateco₁*» ‘*Egia₂ esateko₁*’ (1653: 13r; 1988: 203).
- «para *ser₁ bien seruido₂*» → «*ondo seruidua₂ ysayteco₁*» ‘*ondo zerbitzatu₂ izateko₁*’ (1653: 14v; 1988: 211).
- «para que *os ayude₁ a esto₂*» → «*Onetan₂ vrgasteco₁*» ‘*honetan₂ urgazteko₁*’ (1653: 15r; 1988: 214).⁶⁷
- Baita ere, nahiz berezixeago: «*Muy a Servicio₁ de VM₂*» → «*Seure mecede Ori₂ seruietaco₁*» ‘*Zeure mesede hori₂ zerbitzatzeko₁*’ (1653: 12v; 1988: 202).

e.3. *-(e)n...* erlatibo «libreetan edo» (3.3.5.2 atalean areago erlatiboez):

- «las que *estan₁ entérradas₂*» → «*beaturic₂ dagos anac₁*» ‘*behaturik₂ dagozanak / daudenak₁*’ (1653: 13v; 1988: 206).
- «quien *mande₁ en ella mas que Yo₂*» → «*neuc baño₂ aguindu dayaná*» ‘*neuk baino [gehiago]₂ agindu dagiana/dezana₁*’ (1653: 13v; 1988: 207).

e.4. Espainolezko infinitibozko nominalizazioak:

- «*el leuantar₁ de mañana₂*» → «*goxeti₂ Xayguítea₁*» ‘*goizetik₂ jaikitzeal/jagitea₁*’ (1653: 13r; 1988: 202).⁶⁸
- «*meter₁ en calsá₂*» → «*esean₂ Sartu₁*» ‘*etxean₂ sartu₁*’ (1653: 13r; 1988: 203).
- «*estar₁ sin ella₂*» → «*aymbaga₂ egotea₁*» ‘*hainbarik₂ (≈ hura gabe) egotea₁*’ (1653: 13v; 1988: 205).
- «*encomendarnos₁ a Díos₂*» → «*Xaungoicoarí₂ encomendadu₁*» ‘*Jaungoikoari₂ gomendatu₁*’ (1653: 14r; 1988: 210).

⁶⁷ Nahiz segidan bertan egitura (ia) berdinean alderantzizko ordenamendua ematen duen (1653: 15r; 1988: 214): «para que *os ayudara a almorzar*» → «*vrgasteco almorzetan*» ‘*urgazteko almortzatzen*’.

⁶⁸ Nahiz izenburuan oso antzeko «para *Leuantarse₁ por La mañana₂*» sintagma osagai ordena horretan txer ematen duen euskaraz ere «*Xayguíteco, goxean₂ / Jaikitzekol/jagiteko, goizean₂*’ (1653: 12r; 1988: 196).

e.4.1. *-gatik* atzizkidun nominalizazio kontzesiboa:

- «por *Oyr*₁ *Mífa*₂» → «*Mísa*₂ *ensunagati*₁» ‘*Meza*₂ *entzunagatik*₁’ (1653: 14r; 1988: 210).

f) Atzeratzen ere posizio bikoitzeko partikulak (*baizen, nola, bi...*) —aurretik ere aukerakoak euskaraz—, eta ez bakarrik sintagma laburrak lotzean:

f.1. *nola* konparatiboa:

- «*Como vn cuerno*» → «*Adarra nola*» (1653: 12v; 1988: 199).
- «*como para vn hidalgo pobre*» → «escutaripobre bat en sat *Nola*» ‘ezkutari pobre batentzat *nola*’ (1653: 13r; 1988: 204).
- «*como el Rey con Sus alcaualas*» → «Erreguec bere alcaualacas *nolá*» ‘Erregek bere alkabalakaz/alkabalekin *nola*’ (1653: 13v; 1988: 206).

f.2. *baizen* adbertsatiboa:

- «(esso no sepuede llamar falta) *Sino Sobra*» → «(Ori es ta faltea,) sobrea *baxe*» ‘(hori ez da falta,) sobra *baizen*’ (1653: 14v; 1988: 212).
- «No ay aquí *mas de Ocho*» → «Estago emen sorcí *Vaxe*» ‘Ez dago hemen zortzi *baizen*’ (1653: 14v; 1988: 213).

f.3. *bi* zenbatzailea —oraindik gaur egun bezala mendebaldean, lehen eremu zabalagoan—:

- «*Dos sabanas, dos almohadas de cama, dos pares de calçones*» → «Ysara *bi* oeco cochiña *bi*, pare *bi* fraca» ‘Izara *bi*, oheko kuxin *bi*, pare *bi* praká’ (1653: 14v; 1988: 213).

3.3.2. *Mikoleta espainolezko esaldiak eta esaldi zatiak iraultzen atzekoz aurrera*

Beste zenbaitetan Mikoletak atzekoz aurrera iraultzen du euskaraz jatorrizko espainolezko [osagai–labur₋₁ + aditz (/aditz lokuzio) + osagai–labur₋₂] ordena, hau alderantziz bihurtuz euskaraz [osagai–labur₋₂ + aditz (/aditz lokuzio) + osagai–labur₋₁] edo, beste osagaiei lekua gordez oro har, euskarazko ohiko modu batean ere.⁶⁹ Hala nola, esaterako, ondoko adibideetan:

- «*Todo*₁ *esta aquí*₂» → «*Emen*₂ dago *deustia*₁» ‘*Hemen*₂ dago *guztia*₁’ (1653: 15r; 1988: 214).
- «(pues) *el Jubon*₁ me Traes *antes*₂ (que la camísa)» → «*Lenago*₂ dacarfu *Jupoea*₁, (alcandorea baño)» ‘*Lehenago*₂ dakarzu *jipoia*₁ (alkandora baino)’ (1653: 12r; 1988: 198).
- «*En los ojos*₁ deues *tu*₂ de Tener (Las nubes)» → «*Seuc edo*₂ dauca[su]s *beguítan*₁ (odeyac)» ‘*Zeuk edo*₂ daukazuz/dauzkazu *begietan*₁ (hodeiak)’ (1653: 12r; 1988: 197).

⁶⁹ Batzuetan —ez beti— *galdegai lege* apokriforen defendatzaileek proposatu gisa.

- (Aginduetan ere) «*bendito*₁ *Sea dios*₂» → «*Jauna*₂ bis *bedeyncatu*₁» ‘*Jauna*₂ bis *bedeinkatu(a)*₁’ (1653: 13r; 1988: 203).
- (Mendeko esaldietan ere) «(Porque diçen los Medicos,) que *para la Salud*₁ es bueno, *el leuantar de mañana*₂» → «(Serren diño e doctoreac,) *goxeti Xayguita*₂ dala ona *ofsasunensaco*₁» ‘(Zeren diote doktoreek) *goizetik jaikitzeal/jagitea*₂ dela ona *osasunarentzako*₁’ —tarteak: (*que...*) *es*₁ *bueno*₂ → *dala*₁ *ona*₂— (1653: 13r; 1988: 202).

3.3.3. *Mikoletak aditzak aurreratzen ere ditu euskarara itzulitako esaldietan*

Tarteka, hala ere, Mikoletak aurreratzen ere ditu aditzak euskarazko esaldian jatorrizko espainolezkoen aldean, adierazpen esaldi nagusian, aginduetan, eta bitxiki ugariko mendeko(-edo) esaldietan. Hala, esaterako, nola ondokoetan:

- «solo vna Falta *tiene*» → «*Faltabat dau* bacarric» ‘*Falta bat du* bakarrik’ (1653: 14v; 1988: 211).
- «Pues Hideputa *yd* por ellos» → «*Oa* vada esque ardi semé orí» ‘*Hoa* bada eske, ahardi seme hori’ (1653: 12r; 1988: 198).
- «Essa salud *Tengan sela* ellos» → «*Beuque* eurac ofsasun Orí» ‘*Beukate* eurak osasun hori’ (1653: 13r; 1988: 202).
- «Vm. *tome* su lugar» → «*Artubegui* berrorec berre Lecua» ‘*Hartu begilbeza* berorrek bere lekua’ (1653: 13v; 1988: 207).
- «Pues *daca* la Fuente» → «*Ecasu* bada VaZiñá» ‘*Ekarzu* bada bazina’ (1653: 12v; 1988: 201).
- «que el çielo yo *le Veo* claro» → «Serren nic *dacust* Arguiric çerua» ‘zeren nik *dakusat* argirik zerua’ (1653: 12r; 1988: 197).
- «que a Puerta çerrada el diablo *buelue*» → «serren ate ysietaric, *biortuten da* díabrua» ‘zeren ate itxietaric, *bihurtzen da* deabrua’ (1653: 14v; 1988: 212).
- «(Eso fuera) *si* VM. *Fuefse* persona Sospechosa» → «(Ori lisate) *valiz* sure meçedeori persona SospechaCoa» ‘(Hori litzateke) *balitz* zure mesede hori pertsona sospetxakoa’ (1653: 12v; 1988: 199).
- «(Esta es Vna de Las tres cofas) *que* Ganaza *dezía*, *que* el hombre *buscava* con gran cuydado» → «(Orí da bat Yru gauzetaric) *esan Eroena* Ganasac *aditu* *Joela* guisona, cuydadu Ascogas» ‘(Hori da bat hiru gauzetaric) *esan eroena / ohi zuena* Ganasak *aditu / adi egon joealal/zihoala / ohi zelal/zena* gizona kuido askorekin’ (1653: 12v; 1988: 199).⁷⁰
- «*si* su muger *Se los pone*» → «*ymíniten* badeufas Emasteac» ‘*ipintzen badeutsazl badizkio* emazteak’ (1653: 12v; 1988: 200).
- «*como* la razon *me obliga*» → «*dana aleguez* Errazoea» ‘*den(a)* legez arrazoa’ (1653: 13v; 1988: 207).
- «(aueys de Sauer) *que* Yo *Soy* muy buen borracho» → «(Xaquín eguisu) *naxala* ni, ordi oná» ‘(Jakin egizu/ezazu) *naizela* ni hordi ona’ (1653: 14r; 1988: 208-209).

⁷⁰ Esaldiaren joskeran nolanahi bitxia / iluna / berezia da euskaraz. Eztabaidarako Hidalgo (argitaratze b).

— «*quando* el hombre *tiene* muchos criados» → «*dauquan-ean* guísonac criaduasco» ‘*daukanean* gizonak kriadu/zerbitzari asko’ (1653: 14v; 1988: 211).

3.3.4. Mikoleta jatorrizko espainolezko esaldien ordenamendu bertsua ematen

Nolanahi, Mikoletak maiz jarraitzen du espainolezko jatorrizko esaldi nagusi zein menpekoen ordenamendu eredua, batez ere esaldi luze eta konplexuagoetan —baina ez bakarrik—, inolako kezkarik gabe aditz nagusia *atzeratzeko* esaldi horietan, edota balizko *galdegai legea* gordetzeko, nahiz aldi berean maiz atzeratu —ez beti— esaldi nagusi barruko menpeko esaldi laburreko aditza, ikusi moduan (3.3.1). Hala, baiezko adierazpen esaldi nagusietan, galderetan, aginduetan, eta are mendeko esaldietan, nola ondoko adibide sailkatuetan:

a) Baiezko adierazpen esaldi laburretan:

- «Ya *esta* buená *esta* agua» → «Ya *dago* Ondo Vrau» ‘Ja *dago* ondo ur hau’ (1653: 12v; 1988: 201).
- «Ya *me voy* parando VieJo» → «ya *noa* Sarr Tuas» ‘Ja *noa* zahartuaz’ (1653: 12v; 1988: 201).
- «El y las sillas *vinieron* de Sala(man)ca» → «Au tá sillac *etorsan* Salamancaric» ‘Hau eta sillak *zetozen* / *etorri* ziren Salamancatik’ (1653: 13v; 1988: 205).
- «Yo *he dado* aora en *esta*» → «nic *emon dot* oraYn onetán» ‘Nik *eman dut* orain honetan’ (1653: 13v; 1988: 206).
- «yo *lo Hare* ansí» → «nic *eguingodot* alán» ‘Nik *egingo dut* hala’ (1653: 14r; 1988: 211).
- «El *Pareçe* buen hijo» → «berac *dirudí* guiça-çume Ona» ‘Berak *dirudi* gizakume ona’ (1653: 14v; 1988: 211).

b) Baiezko adierazpen (edo galdera) esaldi luze, konplexuagoetan batez ere —are hauetako menpekoetan—:

- «Vn çerçeganillo *entrá* por la Ventana *que corta* las narizes» → «AXechu oZbat *sarsayten dá*, ventanatic, *ebagúiten* dau(s)ela surrac» ‘Haizetxo hotz bat *sartzen da* bentanatik *ebakitzen* dauzelal/dituela sudurrak’ (1653: 12r; 1988: 197).
- «yo mas *Hago por entender* en mis negocios» → «gueyago *eytendot eldu-teco* neure Ser eguinay» ‘Gehiago *egiten dut* heltzeko neure zereginei’ (1653: 13r; 1988: 203).
- «Aquí *vera* vm^d. vn bufete meJor labrado» → «Emen *Ecussico* dau Seure meçede Oréc bufete bat obetu eguinic» ‘Hemen *ikusiko du* zeure mesede horrek bufete bat hobeto eginik’ (1653: 13r; 1988: 205).
- «(A mi me pareçe que) lo meJor que tiene *es* estar sin ella» → «(Enesat) daucan obena *da* aymbaga egotea» ‘Enetzat daukan hoberena *da* hainbarik (≈ hura gabe) egotea’ (1653: 13v; 1988: 205).
- «De fuerte que Vm *quiere decir* q^s. la muger entonces *es* buena (quando esta muerta)» → «Orelan *esanguradau*, Emastea *dalá* oná (beaturic dago án orduan)» ‘Horrela *esan gura du* emaztea *dela* ona (beaturik dagoen orduan)’ (1653: 13v; 1988: 206).

- «Oh sí por aY lo echa Vm Yo obedesco en su caſa Y Fuera» → «Ortí bada-roa sure meçedeorec, níc obedietendot eſean ta ateti» ‘Hortik badaroa zure mesede horrek nik obeditzen dut etxean eta atetik’ (1653: 13v; 1988: 207).
- «AY diçe nra Madre Çelestína que esta corruptá la letrá» → «Or diño gure amá Çelestínác dago ala letrea, corumpíduric» ‘Hor dio gure ama Zelesti-nak dagoela letra korronpiturik’ (1653: 14r; 1988: 209).
- «El me sirue de mayordomo de repostero de maestre sala, de...» → «Onec seruietanau mayordomusat, maestre sala-sat...» ‘Honek zerbitzatten nau / balio dit maiordomotzat, maestresalatzat...’ (1653: 14v; 1988: 211).
- «Esso haralo por lo bien que se le saue el víno» → «Orí eguinday gozo de-rechalaco ardaoac» ‘Hori egin dagi / egingo du gozo deritzalako ardoari’ (1653: 14v; 1988: 212).
- «a la Lauendera pedir le he, que dé quenta dellos» → «Ycuslearí escatuconax emondagui ala Contua» ‘Ikuzleari eskatuko naiz/diot eman dagiela/dezala kontua’ (1653: 15r; 1988: 213).
- «Que vestido se quiere poner VM^{d?}» → «Seyn soyñeco aſseguín dau ymíni Seure meçede Orec?» ‘Zein soineko atsegin du ipini zeure mesede horrek?’ (1653: 12r; 1988: 198).

b.1. Baiezko adierazpen (edo galdera) esaldi luze, konplexuagoetan batez ere —are hauen menpekoetan—, aditza esaldi hasieran eman ez ere —are aditz trinkoak ere—:

- «Bebera VM. otrá que no le Hará mal» → «Edandaysu ostera, se esteysu gachic» ‘Edan dagizu / Edango duzu, ostera, ze ez degizu / dizu egingo gaitzik’ (1653: 13r; 1988: 203).
- «Atengo me a el que diçe que más vale (solo que mal acompa-ñado)» → «Banagoc oni, diño anari, obedala (bacarríc egotea, lagun deungueagas baño)» ‘Banagokio honi, dioenari, hobe dela (bakarrik egotea, lagun deungarekin baino)’ (1653: 13v; 1988: 206).
- «Y se saldra Vm. con ella como el Rey con Sus alcaualas» → «Ta Vrtengodosu Orregas Erreguec bere alcaualacas nolá» ‘Eta irtengo duzulzara horrekin Errege bere alkabalekin nola’ (1653: 13v; 1988: 206).
- «Se diçe (que [...] Son tres malas cucas)» → «Esan daroe, ([...] Yru cuca gaysto díreala)» ‘Esan daroate / ohí dute ([...] hiru kuka gaitzo dírela)’ (1653: 13v; 1988: 206).
- «Quiere VM ponerse borZeguías?» → «Nai dau Ymíni borZegueric?» ‘Nahi du ipini bortzegirik?’ (1653: 12v; 1988: 200).
- «Tengo de yr acompañando a Vm[?]» → «Xoangonas Laguenetan be-rrorí[?]» ‘Joango naiz laguntzen beror(r)i?’ (1653: 14r; 1988: 210).
- «Digo señor que cada loco con su tema» → «Diñot Xauna, ero-ba-cochá bere erasunagas» ‘Diot, jauna, ero bakoitza bere er(ot)asunare-kin’ (1653: 13v; 1988: 206).
- «(Que) es grandissimo enemigo del aguá» → «Da vren arerio andia» ‘Da uraren arerio handia’ (1653: 14v; 1988: 211).

- c) Mendeko esaldietan (batez ere luze, konplexuagoetan, baina ez bakarrik) eta aditza esaldi hasieran emana bada ere —are aditz trinkoak ere—
- «*que para mi estos son los dias que deuemos (meter en cafsá)*» → «*segayti enefsat oneyc dira egunac beardogufanac (esean Sartu)*» ‘*zergatik enetzat honek/hauek dira egunak behar doguzanak/ditugunak (etxean sartu)*’ (1653: 13r; 1988: 202-203).
  - «*q^s Yo tomare el mio*» → «*se neuc artu codot neurea*» ‘*ze neuk hartuko dut neurea*’ (1653: 13v; 1988: 207).
  - «*que me quiero levantar*» → «*serren guradot Xayguí*» ‘*zeren gura dut jaikil jagi*’ (1653: 12r; 1988: 197).
  - «*que diçen que es de Honrrá y prouecho*» → «*serren diño dala prouechua Ta Hondrea*» ‘*zeren diote dela probetxua eta ondra*’ (1653: 12r; 1988: 198).
  - «*Porque diçen los Medicos, que para la Salud es bueno, el leuantar de mañana*» → «*Serren diño doctoreac, goxeti Xayguita dala ona ofsa-sunensaco*» ‘*Zeren diote doktoreek goizetik jaikitzeal/jagitea dela ona osasunarentzako*’ (1653: 13r; 1988: 202).
  - «*que es mas caliente para por la mañana*» → «*serren da berroago goXetaraco*» ‘*zeren da beroago goizetarako*’ (1653: 14r; 1988: 208).⁷¹
  - «*que por dezír treze, diçe tres*» → «*serren (diño)*⁷² *amayrugayti, diño ala yrru*» ‘*zeren (dio) hamairugatik, dioela hiru*’ (1653: 14r; 1988: 209).
  - «*que les Tengamos en la cama*» → «*daucagusala*⁷³ *Oéan*» ‘*daukaguzala / dauzkagula / eduki ditzagula ohean*’ (1653: 13r; 1988: 203).
  - «*(que) a ser mas (no valiera nada)*» → «*(se) balis obago (es leuque montaco eser)*» ‘*(ze) balitz hobeago (ez luke montako [≈ balioko] ezer)*’ (1653: 14v; 1988: 211).
  - «*para Leuantarse por La mañana*» → «*Xayguiteco goxean*» ‘*Jaikitzeok/Jagiteko goizean*’ (1653: 12r; 1988: 196).
  - «*para ver si falta algo*» → «*ecusteco eser faltaden*» ‘*ikusteko ezer falta den*’ (1653: 14v; 1988: 212).
- d) Errespetatuz euskaraz ere —esaldi nagusi zein menpekoetan— (gaur egun ere ohiko legez), garaiko espainolean artean ohiko diren *aditza bigarren* ordenamenduak (gehienak gaur egun bitxiak —ez guztiak—):
- «*pero estas fanas₁ estan₂*» → «*baya onec Osoric₁ dagos₂*» ‘*baina hauek osorik₁ dagoz/daude₂*’ (1653: 12v; 1988: 200).

⁷¹ Baina segidan egitura bertsean aditza atzeratuz (1653: 14r; 1988: 208): «*Y aun es₁ mas Saludable₂ que lo tinto*» → «*Ta osasunsuago₂ dá₁ gorria baño*» ‘*Eta osasunsuago da gorria baino*’.

⁷² Eskuizkribuan gainetik ezabatu itxuran ageri da gure parentesi arteko *diño* hori, eta Sarasolak baino ez du transkribatzen, nahiz esaldian ondo joka lezakeen bere papera kausazko esaldiaren aditz nagusi gisa (≈ ‘zeren dio [gure ama Zelestinak] hamahirugatik dioela hiru’).

⁷³ Zelaietak bakarrik transkribatzen du *daucagusala*, eta nik ere hori iragarri dut eskuizkribuan (nahiz hitzaren goiko aldeak moztua dirudien, eta hala balizko *a* horren gain aldea itxi gabea). Besteek *daucagusula* diote, baina hizkiak *a*-ren itxitura itxuratzen du garbi, hitz bereko beste bi *u*-ek ez bezala.

- «*El señor d. Juan₁ es₂*» → «*D. Juan Jauna₁ dá₂*» ‘*D. Juan Jauna₁ da₂*’ (1653: 13r; 1988: 202).
- «*de Flandes₁ Vno₂*» → «*Flandesic₁ etorri síreá₂*» ‘*Flandesik|Flandestik₁ etorri ziren₂*’ (1653: 13r; 1988: 204).
- «*De gentil mano₁ Son₂*» → «*Escu ederrenac₁ dirá₂*» ‘*Esku ederrenak₁ dira₂*’ (1653: 13r; 1988: 204).
- «*bien₁ pueden₂* Vms. *sentarse₂* a almorçar» → «*erasti₁ xarridites₂* Seure mesedeoc almorzetan» ‘*Errazti₁ jar daitezke₂* zeure mesedeok almortzatzen’ (1653: 13v; 1988: 206).
- «*Muchas₁ ay₂*, muy buenas» → «*Asco₁ dago₂*, onac diréanic» ‘*Asko₁ dago₂*, onak direnetarik/direnak’ (1653: 13v; 1988: 206).
- «*Pues quatro₁ faltan₂*» → «*Bada Lau₁ faltadirá₂*» ‘*Bada lau₁ falta dira₂*’ (1653: 15r; 1988: 213).
- «*q^s. de muger lymptia₁ Son₂*» → «*Se andrà garuienac₁ dirá₂*» ‘*Ze andre garbiarenak₁ dira₂*’ (1653: 13v; 1988: 208).
- «*que [...] tres vezes₁ se a de beber₂*» → «*Yrru bider₁ edangodalá₂*» ‘*Hiru bider₁ edango dela₂*’ (1653: 14r; 1988: 209).
- «*que les Tengamos en la cama₁ diXera₂* mejor» → «*daucagusalá Oéan₁ ESan Leye₂ obato*» ‘*daukaguzala | dauzkagula | eduki ditzagula obean₁ esan legitel legikete | esango lukete₂* hobeto’ (1653: 13r; 1988: 203).
- «*si ella₁ los perdio₂*» → «*berac₁ galdu baditus₂*» ‘*berak₁ galdu baditu₂*’ (1653: 15r; 1988: 213).
- «*Aqui₁ estan₂*» → «*Emen₁ dago₂z|daude₂*’ (1653: 12v; 1988: 199 —eta beste 4 bider—).
- «*Aqui₁ esta₂* en mi Faltriquerá» → «*Emen₁ daucat₂* Faltriqueran» ‘*Hemen₁ daukat₂* faltrikeran’ (1653: 12r; 1988: 196).
- «*Aqui₁ esta₂* todo» → «*Emen₁ dago₂* dustia» ‘*Hemen₁ dago₂* guztia’ (1653: 15r; 1988: 213).

3.3.5. -(e)ko izenlagunen eta erlatibozko esaldien kokaguneak izenaren aurretik eta ondoretik

Azkenik, konparatu nahi izan ditugu Mikoletaren -(e)ko izenlagunen eta erlatibozko esaldien kokapenak hauen izen buruaren ezker edo eskuin, jatorrizko espainolezkoen aldean, itzulpenen balizko mendekotasun mailaren neurri bat gehiago legez jatorrizko hizkuntzarekiko.

3.3.5.1. -(e)ko izenlagunen kokaguneak izen buruaren aurretik eta ondoretik

Bi kokaguneetan agertzen baitira: Aurretik edo ezkerretik (3.3.5.1.1 atala), oro har sintagma sinpleetan, ohikoetan (are -(e)zko atzizkidunetan). Ondoretik edo eskuinetik, oro har sintagma luzeago, konplexuago edo ezohikoagoetan (3.3.5.1.2 atala).

3.3.5.1.1. *-(e)ko izenlagunak izen buruaren aurretik edo ezkerretik*

Nolabait sailka litezkeenak:

- a) *-(e)ko* izenlagun egitura erakusleetatik abiatuak, espainolezko jatorrizkoan erakusle soilak baino ez direnak. *-(e)ko* egitura hauek guztiak ematen dira euskaraz izen buruaren aurretik, ezkerretik. Hala (grafiak eguneraturik): [*h*]arako *bentane* (1653: 12r; 1988: 196), [*h*]arako *taza* (1653: 14r; 1988: 209), [*h*]onako *aumen* ‘antxume’ (1653: 14r; 1988: 209), [*h*]arako *kofrea* (1653: 14r; 1988: 210), [*h*]onako *trapu* (1653: 14v; 1988: 212). Edo: [*h*]orrelako *konparazinoirik* (1653: 12v; 1988: 199), [*h*]orrelako *gausetara* (1653: 13v; 1988: 208) (← *aquella ventana, esa taza... , esas comparaciones...*).
- b) Espainolezko [izen + *de...*] ohiko egiturak, euskaraz [*-(e)ko* + izena] emanak:
- «caoba *de la Hauana*» → «*Huanaco* Caobea» ‘*Habanako* kaoba’ (1653: 13r; 1988: 204).
  - «dos almohadas *de cama*» → «*Oeco* cochina bi» ‘*oheko* kuxin bi’ (1653: 14v; 1988: 213).
  - «(en [el año]) *de 1599*» → «milla ta bost eun ta Laurogue ta *emerecico* urtean» ‘mila eta bostehun eta laurogeita *hemereziko* urtean’ (1653: 14v; 1988: 212).
  - «la gana *de comer*» → «*Xateco* gurea» ‘*jateko* gura’ (1653: 14r; 1988: 210).
- b.1. Espainolezko izen + *de...* ohiko materia-edo egiturak, euskaraz *-(e)zko* + *izena...*:⁷⁴
- «el Sayo *de Velarte*» → «*Velartesco* Xaquea» ‘*Belartezko* jaka’ (1653: 12v; 1988: 200).
  - «copa *de Vidrio*» → «*vidriosco* copa» ‘*bidriozko* kopa’ (1653: 14r; 1988: 209).

3.3.5.1.2. *-(e)ko izenlagunak izen buruaren ondoretik / eskuinetik*

Nolabait sailkatuak:

- a) Nabarmenenak *-(e)zko* atzizki bidezkoak: espainolezko [izen + *de...*] ohiko materia-edo egiturak, euskaraz [izena + *-(e)zko...*], bestela ere ohikoak direnak izenaren ondoren emanak, baina Mikoletaren adibideotan nabarmena da *-(e)zko...* osagaion arrotasuna-edo ohiko hizkerarako, eta seguru asko horrek ere badu eragina kasuko ordenamendu, beti posiblean:
- «Las calças *de Terciopelo acuchillado*» → «*Fraca terciopelo acuchilladuscoac*» ‘*Fraka tertziopelo akutxiladuzkoak* (≈ belus kutxilloz/labana leunduak)’ (1653: 12v; 1988: 199).

⁷⁴ Poesietan ere bada halakorik: «*diamantesco* arria» ‘*diamantezko* harria’, «*nigasco* on erechia» ‘*nirekiko* oniritzia’.

— «con sus cuellos *de Lechugillas* [*sic*]» → «euren idun *Lechuguillascoacas*» ‘euren idun/lepo *letxugilazkoakaz/letxugilazkoekin* (≈ letxugila [cf. esp. *lechuguilla*] / *letxugatxo itxurako toles/izurlalozekin*’ (1653: 14v; 1988: 213).

a.1. Ondoko adibidean interpreta liteke *-(e)zko* izenlaguna, ez izen buru soilaren ondoren emana, baizik eta *nor* izen sintagma indeterminatuaren ondorengo. Bigarrenean itxuraz izen sintagma determinatuaren ondoren:

— «dos pares de calçones *de Lienço*» → «pare bi fraca *miesascoac*» ‘pare bi fraka *mihisezkoak*’ (1653: 14v; 1988: 213).

— «un Sombrero *de Fieltro*» → «Sombrerua *fielTrofcoa*» ‘Sombreroa *feltrozkoa*’ (1653: 12v; 1988: 201).

b) Ondoko adibidean ere berdin interpreta liteke *-(e)ko* izenlaguna, ez izen buru soilaren ondoren emana, baizik eta *nor* izen sintagma indeterminatuaren ondorengo. Bigarrenean izen sintagma agian determinatuaren ondoren (*-(r)entzat* destinatiboaren gainean osatua):

— «media dozana de panizuelos *de narizes*» → «dozana erdi bocader *surreta-coac*» ‘dozana erdi bokader (≈ mokader/mokanes) *sudurretakoak*’ (1653: 15r; 1988: 213).

— «Tiempo *de gorra*» → «demporea *gorra enfaco*» ‘denbora *gorr(ar)entzako*’ (1653: 12v; 1988: 201).

c) Beste bitan darabil Mikoletak *-(e)ko* egitura izen buruaren ondoretik emana, behin jatorrizko espainolezko adjektibo baten ordeaz, eta beste behin izen konposatu baten truke (kasuan destinatiboaren gainean osatua):

— «persona *Sospechosa*» → «persona *Sospechacoa*» ‘pertsonea *sospetxakoa*’ (1653: 12v; 1988: 199).

— «el agua *manos*» → «*vra escuetaraco*» ‘ura *eskuetarako*’ (1653: 12v; 1988: 200).

3.3.5.2. *Erlatibozko esaldi izen burudunen kokaguneak haren aurretik eta ondoretik*

Halako erlatiboak ere bi kokaguneetan agertzen baititu Mikoletak: Aurretik edo ezkerretik (3.3.5.2.1 atala), gutxiagotan, oro har esaldi sintagma sinpleak-edo. Ondoretik edo eskuinetik, gehiagotan, oro har esaldi sintagma luzeago edo konplexuagoetan (3.3.5.2.2 atala).

3.3.5.2.1. *Erlatibozko esaldiak izen buruaren aurretik edo ezkerretik*

a) Badira halakoak espainolezko erlatiboen itzulpen zuzen:

— «*lo meJor que tiene*» → «*daucan obena*» ‘*daukan hoberena*’ (1653: 13v; 1988: 205).

— «(Y donde hallaremos) *q^s. sea* buena[?]» → «(Ta non Ydorocogu) ona *ysandinbat*[?]» ‘(Eta non idoroko [du]gu) ona *izan dadin bat*?’ (1653: 13v; 1988: 206).

— «De la mas límpia *pastelera que aY* en la Ciudad» → «Vrian *dan pastelerea* garui enerean»⁷⁵ ‘Hirian *den pastelera* garbienetik/garbienagandik’ (1653: 13v; 1988: 207).

b) Eta baita ere jatorrizko espainolezko adjektibo edo partizipioen ordezeko:

— «*las cosas* a ello *pertenecientes*» → «ari *dagocasan gausená*’ hari *dagokazan/ dagozkion gauzená*’ (1653: 12r; 1988: 196).

— «entre *vn Hidalgo llamado* Don Pedro» → «Peru Xauna *derechan Vategas*’ Peru jauna *deritzan batekin*’ (1653: 12r; 1988: 196).

3.3.5.2.2. Erlatibozko esaldiak izen buruaren ondoretik edo eskuinetik

a) Espainolezko erlatiboen itzulpen zuzen (edo partizipio baten), edo asmatu erantsiak:

— «estos son *los dias que deuenos* meter en cajsa» → «oneyc dira *egunac bear-dogufanac* Esean sartu» ‘honek/hauek dira *egunak behar doguzanak/ditugunak* etxean sartu’ (1653: 13r; 1988: 203).

— «*esta ropa blanca que traxo* la Lauanderá» → «*onaco trapu* Yquileac [*sic*] *ecarriditusanac*» ‘*honako trapu* ikuzleak *ekarri dituzanak/dituenak*’ (1653: 14v; 1988: 212).

— «*La ropa* de mi amo *que lleuó* la lauandera» → «ene [u]gasaben *trapuycus-leac eroan eguisanena*» ‘ene ugazabaren *trapu* ikuzleak *eroan egizanena/zituenena*’ (1653: 14v; 1988: 212).

— «Esta es *Vná de Las tres cosas que* Ganaza *dezía*» → «Ori da *bat Yru gause-taric esan Eroena* Ganasac’ ‘Hori da *bat hiru gauzetarik esan eroana / obizuena* Ganasak’ (1653: 12v; 1988: 199).

— «(*Señal...*) Y aun *de que HaZe* Frio» → «(*Señale...*) bayta oss *dacarená*’ (*Seinale...*) baita hotz *dakarrena*’ (1653: 12v; 1988: 200).

— «*Muchas ay muy buenas*» → «*Asco* dago, onac *diréanic*» ‘*Asko* dago, onak *direnetaririk/direnak*’ (1653: 13v; 1988: 206).

a.1. *-(e)la* atzizki bidez osatuak ere (*nor* kasuan):

— «*vn su amigo llamado* Don Juan» → «bere *adisquide derechala* Joane Xauna’ ‘bere *adiskide deritzalal/deritzana* Joane jauna’ (1653: 12r; 1988: 196).

— «*Vn çerçeganillo* entrá por la Ventana *que corta* las nariZes» → «*AXechu oZbat* sarsayten dá ventanatic, *ebaguíten dausela* surrac» ‘*Haizetxo* hotz *bat* sartzen da bentanatic, *ebakitzen dauzela/dituelal/dituená* sudurrak’ (1653: 12r; 1988: 197).

b) *non* aurrepartikula erlatibo bidez osatuak:

— «Aquí esta *el estuche donde esta* todo» → «Aramen *Estuchea, non dago* dustia» ‘Hara hemen *estutxea, non dago[en]* guztia’ (1653: 12v; 1988: 201).

⁷⁵ Mikoletak *a* mugatzailea eransten dio bitxi izenari (*pastelera + a > pastelerea*) adjektiboaren aurretik. Cf. ere gorago, *adiskidea onena* (3.2.2 atalean oharra).

b.1. *non* erlatibo bidez (*Hara hemen non...*) —jatorrizko espainolean erlatiborik gabe—:

— «*aquí viene ya la lavanderia*» → «Ara emen *non datorre* ycuslea» ‘Hara hemen [lekua] *non datorre[n]* ikuzlea’ (1653: 12r; 1988: 198).

3.4. Ondorioz: itzulpen oso fidela, zenbait ezaugarri ohargarriekin

Atalean zehar aipaturiko alde, eransketa, galera, oro har, txiki guztiak kontuan, eta ere hitzen ordenamenduaren gaineko oharrak, esan behar:

1. Mikoletaren elkarrizketen itzulpenak oso zintzo betetzen duela jatorrizko espainolezko testua (oso) fidel emateko asmoa, baina...
2. Itzulpen fidel hori egiten duela:
  - Batetik, itolarri erabatekorik gabe, nola erakutsiko luketen 3.2 atalean erakutsi itzulpeneko testu galerek, eransketek, eta batez ere ausazko edo auke-rako testu aldaketa eta egokitzapen ugariak.
  - Bestetik, itsumenik ere gabe, espainolezko jatorrizkoaren segizio menekorik gabe, nola erakusten duten jatorrizko espainolezko eta itzulpeneko hitz ordena aldaketa ugarik, 3.3 atalean erakutsi moduan, aditzak lasai atzeratuaz euskaraz esaldi nagusi eta mendeko labur askotan, atzekoz aurrera irauliz zenbait esaldiren ordenamendua, baina baita euskarazko aditzak aurreratzen ere zenbait esalditan. Beste askotan, berriz, bereziki esaldi luzeago edo konplexuagoetan, jatorrizko espainolezkoen antzeko ordenamendua jarraituz, euskarazko tradizioan alde eta aldi guztietan ohiko izan den moduetan. Eta malgutasunez jokatzuz ere *-(e)ko* izenlagunen eta erlatibozko esaldien kokapenean hauen izen buruaren aurretik —oro har sintagma edo esaldi laburragoen kasuan—, edota ondoretik —oro har sintagma edo esaldi luzeago, konplexuago edota ezohikoagoen kasuan—.

4. Ondorio orokorrak, laburbilduz

Ikerketa lanean ezarritako bi azterbideen inguruan, esan genezake ondorioz:

- Batetik, ziurra litekeela Minsheuren 1599 edo 1623ko argitalpenetako bat dagoela Mikoletaren elkarrizketen itzulpenaren oinarri zuzenenean, eta ez aukerakoak ere ziren Oudin, Luna edo Franciosinirenak. Baina aldi berean Mikoletak ez bide zuela zuzenenean erabili itzulpenerako Minsheuren inprimaturiko testuetakoren bat, baizik eta honi aurretik inork eginiko eskuizkribuzko kopia bat, are ahoz diktatua ere izan zitekeena transmisio katearen tarteren batean, kontuan izanik Mikoletarenetiko elkarrizketen espainolezko kopiaren berezitasunak Minsheurenekoan aldean, eta bereziki alde horiek euskarazko itzulpenean eraginiko isla, zeina zehaztu ahal izan dugun kasuan-kasuan.
- Bestetik, Mikoletaren itzulpena oro har oso fidela zaiola bere espainolezko jatorrizko testuaren zentzuari zein hitzari, nahiz horrek ez dion galarazten inoiz zernahirengatik hainbateko distantzia hartzea jatorrizko testuarekiko, eta inola

ere ez oro har eskaintzea euskarazko testu nahikoa natural eta egokia, itxuraz garai eta inguruaren lekuko.

Espainolezko sorburuko testua finkatze alde erakutsitako xehetasunek zein sorburu eta xede hizkuntzako testuen arteko xehetasunen alderatzeek hainbat laguntzen duketelakoan Mikoletaren itzulpen elkarrizketen ulertze zuzenagoan (ik. Hidalgo argitaratzeko b).

Bibliografia

- Andrés, Gabriel. 2015. Juan de Luna, el papel de la imprenta y sus textos didáctico-literarios: Coloquio y Diálogos familiares. *Rilce. Revista de Filología Hispánica* 31(1). 5-21. <https://revistas.unav.edu/index.php/rilce/article/view/239>.
- Baker, Mona (arg.). 2001. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. New York & Londres: Routledge.
- Bizcarrondo, Gema. 2002. Romance en Bilbao durante el siglo xvii: *Modo breve de aprender la lengua vizcayna* de R. de Micoleta. In Adolfo Arejita, Ana Elejabeitia, Carmen Isasi & Juan Otaegi (koord.), *Bilbao, el espacio lingüístico. Simposio 700 aniversario = Bilboren 700. urteurrena. Hizkuntza gunea. Sinposioa*, 219-237. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Cid, Jesús Antonio. 2001. Leve introducción a unos diálogos hispano-ingleses. In John Minsheu, *Pleasant and Delightfull Dialogues in Spanish and English (London, 1599)*. Madrid: Instituto Cervantes. https://cvc.cervantes.es/literatura/clasicos/dialogos_minsheu/introduccion/default.htm.
- Coromines, Joan & José A. Pascual. 1991-1997. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- Corro, Antonio del. 1586. *Reglas gramaticales para aprender la lengua Española y Francesa, confiriendo la una con la otra, según el orden de las partes de la oración Latinas*. Oxford: Joseph Barnes.
- Dodgson, Edward Spencer [Palamedes]. 1899. Mr. Sainthill and his Basque studies. *Notes and Queries* 9(3). 201-202.
- Foulché-Delbosc, Raymond. [Marcel Gauthier]. 1919. Diálogos de antaño. *Revue Hispanique* 45. 34-238.
- Franciosini, Lorenzo. 1626. *Diálogos apazibles, compuestos en castellano, y traducidos en Toscano. Dialoghi piacevoli, composti in castigliano, e tradotti in Toscano*. Venezia: Giacomo Sarzina.
- Gonzalez, Asier. 2017. *Bilboko euskararen ikuspegi diakroniko bat Mikoletaren inguruan* [pdf]. *Eurasiatik* [bloga]. 2017/05/01. <http://eurasiatik.eu/PDF/MIK-Azterketa.pdf>.
- Hidalgo, Bittor. argitaratzeko a. Mikoletaren 1653ko *Modu laburraraz* eta honen kopiagile Samuel Sainthillez (1626-1708).
- Hidalgo, Bittor. argitaratzeko b. 1653 - Bilbo hiriburuko prosa, Mikoletaren (1611-1671) elkarrizketak (eta bi poesiak).
- Hidalgo, Bittor. prestatzen. ~1620 - Donibane Lohitzune eta Ziburuko merkatari elkarrizketak - Voltaire.
- Ibarra, Iruñe & Bittor Hidalgo. 2020 [2022]. Mikoleta eta Sainthillen eskuizkribuen azterketa konparatua. *ASJU* 54(1-2). 177-223. <https://doi.org/10.1387/asju.23299>.

- Lakarra, Joseba Andoni. 1993. *XVIII. mendeko hiztegitzaren etorkiez*. Gasteiz: UPV/EHUko doktoretza tesia. http://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Joseba_Lakarra_TESIA.pdf.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1997. Hizkuntz eskuliburuaren tradizioa Euskal Herrian: I. *L'interprète ou Traduction du François, Espagnol & Basque (-1620)*. *ASJU* 31(1). 1-66.
- Lakarra, Joseba Andoni. 1999. *L'interprète ou Traduction du François, Espagnol & Basque (-1620): II: Elkarrizketak*. *ASJU* 33(2). 493-568.
- Luna, Juan de. 1619a. *Diálogos familiares, en los cuales se contienen los discursos, modos de hablar, proberuios, y palabras Españolas más comunes: Muy vitiles y prouechosos, para los que quieren aprender la lengua Castellana*. Paris: Miguel Daniel.
- Luna, Juan de. 1619b. *Diálogos familiares, en los cuales se contienen los discursos... / Dialogues familiers, où sont contenus les discours...* Paris: Miguel Daniel.
- Mikoleta, Rafael. 1653. *Modo breue de aprender la lengua Vizcaya - Compuesto por el l^{to} Rafael Micoleta, presby^o de la muy leal y noble Villa de Bilbao - 1653*. Eskuizkribua (British Library: Harley MS 6314). Londres [British Libraryko eskuizkribuaren fotokopia Deustuko Unibertsitatearen Liburutegian (809.169.1-5-024 M 65 r)].
- Mikoleta, Rafael. [1653] 1880a. *Modo breue...* *Revista de Ciencias Históricas* 2. 122-156 (Salvador Sanpere i Miquelen argit.).
- Mikoleta, Rafael. [1653] 1880b (?). *Modo breue...* Girona: Imp. y Librería de V. Dorca (Salvador Sanpere i Miquelen argit.). <http://w390w.gipuzkoa.net/WAS/CORP/DBK-VisorBibliotecaWEB/visor.do?ver&amicus=170452>.
- Mikoleta, Rafael. [1653] 1880c. *Modo breue...* Girona: Imp. y Librería de V[icente] Dorca (Salvador Sanpere i Miquelen argit.). <http://w390w.gipuzkoa.net/WAS/CORP/DBK-VisorBibliotecaWEB/visor.do?ver&amicus=25746>.
- Mikoleta, Rafael. [1653] 1897. *Modo breue...* Sevilla: F. P. Díaz (Edward S. Dodgsonen argit.).
- Minsheu, John. 1599a. *A Dictionarie in Spanish and English...* Londres: Edmund Bollifant.
- Minsheu, John. 1599b. *A Spanish Grammar...* Londres: Edmund Bollifant.
- Minsheu, John. 1599c. *Pleasant and Delightfull Dialogues in Spanish and English: Profitable to the Learner, and not vnpleasant to any other Reader. By John Minsheu Professor of Languages in London*. Londres: Edmund Bollifant. (Argit. elektr. Madril: Instituto Cervantes, 2001. https://cvc.cervantes.es/literatura/clasicos/dialogos_minsheu/default.htm.)
- Minsheu, John. 1623a. *A Dictionary in Spanish and English...* Londres: John Haviland.
- Minsheu, John. 1623b. *A Spanish Grammar...* Londres: John Haviland.
- Minsheu, John. 1623c. *Pleasant and Delightfull Dialogues in Spanish and English...* Londres: John Haviland.
- Mitxelena, Koldo. 1953. Arnaut Oihenart. *BAP* 9. 445-463. (Berrargit. *OC* XI, 277-296).
- Mitxelena, Koldo. 1964. *Textos arcaicos vascos*. Madril: Minotauro. (Berrargit. in Mitxelena & Sarasola 1989. Berrargit. *OC* XII, 1-197.)
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Mitxelena, Koldo & Ibon Sarasola. 1989. *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos arcaicos vascos (ASJUren Gehigarriak 11)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.

- Munday, Jeremy. [2008] 2016⁴. *Introducing translation studies*. Londres & New York: Routledge.
- Oudin, Cesar. 1597. *Grammaire et observations de la langue espagnolle recueillies et mises en françois*. Paris: Marc Orry (2. argit. 1604; 3. argit. 1606).
- Oudin, Cesar. 1608. *Diálogos muy apazibles, escritos en lengua española, y traducidos en francés. Dialogues fort plaisans, écrits en langue espagnolle, et traduits en françois...* Paris: Marc Orry.
- Pagola, Rosa Miren. 2002. Bilboko euskara xvii. mendean: Micoletaren euskaraz ikasteko metodoa. In Adolfo Arejita, Ana Elejabeitia, Carmen Isasi & Juan Otaegi (koord.), *Bilbao, el espacio lingüístico. Simposio 700 aniversario = Bilboren 700. urteurrena. Hizkuntza gunea. Sinposioa*, 201-218. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Pym, Anthony. [2010] 2014². *Exploring translation theories*. Londres: Routledge.
- Rizzi, Andrea, Birgit Lang & Anthony Pym. 2019. *What is Translation History?: a trust-based approach*. Londres: Palgrave Pivot.
- Sainz Pezonaga, Jabier. 2006. Hemen natza ortzirik. Joan Amenduzekoaren epitafioa (c. 1568). Edizio kritikoa. *Sancho el Sabio* 24. 57-90.
- Salmon, Vivian. 2003. Some Notes on the life and work of John Minshew (1560-1627). *Historiographia Linguistica* 3(3). 259-272.
- Sarasola, Ibon. 1983. Contribución al estudio y edición de textos arcaicos vascos. *ASJU* 17. 69-212 (Berrargit. in Mitxelena & Sarasola 1989).
- Sainthill, Samuel. 1661. [1661eko martxoan Sir Thomas Browneri zuzendutako eskutitza] (ik. Dodgson 1899; Hidalgo argitaratzeko a).
- Sevilla, Julia. 1993. Fuentes paremiológicas francesas y españolas de la primera mitad del siglo xvii. *Revista de Filología Románica* 10. 361-373.
- Suárez Figaredo, Enrique. 2018. César Oudín - Diálogos muy apacibles. *Lemir* 22. 235-354. https://parnaseo.uv.es/Lemir/Revista/Revista22/Textos/3_Oudin.pdf.
- Voltaire. [c. 1620]. *L'Interpret ou Traduction du françois, espagnol & basque*. Lyon: A. Rouyer (Berrargit. faksim. Pau: Manucius, 2000. Ed. krit. Lakarra 1997, 1999).
- Wackernagel, Jacob. [1892] 2020. *On a law of Indo-European word order: Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung*. Berlin: Language Science Press.
- Zelaieta, Angel. 1988. Rafael Micoleta Çamudio: *Modo breu[e] de aprender la lengua vizcayna*. Bilbao 1653. *Hizkuntza eta Literatura* 7. 133-214. <http://hedatuz.euskomedia.org/2237/1/07133214.pdf>.
- Zelaieta, Angel. 1995. *Rafael Micoletaren era llaburra*. Bilbo: AEK.

Eranskina

MINSHEU 1599 (ezker) - 1623 (eskuin) konparazio grafikoa (espainola)

Diálogo priméro para levantárse por la mañana y las cosas a ello pertenecié-tes, entre un hidálgo llamado don Pedro y su criado Alonso, y un su amigo llamado don Iuan, y una ama.

- D.P. **O** Yes moço?
 A. **S**eñór.
 d.P. **Q**ue óra es?
 A. Las cinco son dadas.
 d.P. Levántate y abre aquella ventána a vér si es de dia.
 A. Aun no es bien ameneçido.
 d.P. Pues asno, como dixiste que ha da-do las çinco?
 A. Señor las çinco yo las conté, però el relóx y la mañana no ándan a úna.
 d.P. O tu miétes o el relóx miéate, que el sol no puede mentír.

Diálogo priméro para levantárse por la mañana y las cosas a ello pertenecié-tes, entre un hidálgo llamado don Pedro y su criado Alonso, y un su amigo llamado don Iuan, y su ama.

- D.P. **O** Yes moço?
 A. **S**eñór.
 d.P. **Q**ue óra es?
 A. Las cinco son dadas.
 d.P. Levántate y abre aquella ventána a vér si es de dia.
 A. Aun no es bien ameneçido.
 d.P. Pues asno, como dixiste que ha da-do las çinco?
 A. Señor las çinco yo las conté, però el relóx y la mañana no ándan a úna.
 d.P. O tu miétes o el relóx miéate, que el sol no puede mentír.

MINSHEU 1599 (ezker) - 1623 (eskuin) konparazio grafikoa (ingelesa)

The first Dialogue of rising in the morning, and of those things thereunto appertaining: betweene a Gentleman named M. Peter, and his seruant Alonso, & another friend of his called M. Iohn, and a nurse of the house.

- P. **Y** Outh, dost thou heare?
 A. **S**ir.
 P. **W**hat is it of the clocke?
 A. It hath strooken five.
 P. **R**ise, and open that window, to see if it be day.
 A. It is not yet breake of the day.
 P. **W**hy then assehead, why saidst thou that it had strooke five a clocke.
 A. **S**ir, I told you five, but the clocke and the morning goe not together.
 P. **E**ither thou liest, or the clocke lieth, for the sunne cannot lie.

The first Dialogue of rising in the morning, and of those things thereunto appertaining: betweene a Gentleman named M. Peter, and his seruant Alonso, and another friend of his called M. Iohn, and a Nurse of the house.

- P. **Y** Outh, dost thou heare?
 A. **S**ir.
 P. **W**hat is it of the clocke?
 A. It hath strucken five.
 P. **R**ise, and open that window, to see if it be day.
 A. It is not yet breake of the day.
 P. **W**hy then assehead, why saidst thou that it had stricke five a clocke?
 A. **S**ir, I told you five, but the clocke and the morning goe not together.
 P. **E**ither thou liest, or the clocke lieth, for the Sunne cannot lie.

Mikoleta eta Sainthillen eskuizkribuen azterketa konparatua¹

Comparative study of the manuscripts of Mikoleta and Sainthill

Iruñe Ibarra Lizundia*^a, Bittor Hidalgo Eizagirre

^a Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: The purpose of this article is to identify the material author of the document called *Modo Breve*, dated in 1653. Heretofore its writing has been attributed to its intellectual author Rafael Mikoleta. However, the recent examination of a manuscript by the Englishman Mr. Samuel Sainthill has led to increasing doubts about its material authorship. To the end of establishing the material authorship of the text, a comparative study is performed through the graphonomic method used in graphoscopy, meaning that the shape of the letters, the general features of the writing, and the type-*gestures* have received a close step-by-step scrutiny. As a main conclusion, it can be asserted that the features of the manuscript of 1653 are similar to those of Sainthill's writing, and not to those of Mikoleta. Further ways are proposed to continue investigating these findings.

KEYWORDS: Graphoscopy, manuscripts, Samuel Sainthill, Rafael Mikoleta.

LABURPENA: Artikulu honetan, 1653. urteko *Modo Breve* izeneko dokumentua nork eskuizkribatu zuen argitu nahi da. Orain arte Rafael Mikoletaren eskuz eginikoa dela pentsatu izan da. Berriki, ordea, Samuel Sainthill Ingalaterrako jaunaren eskuizkribu bat eskuratu abal izan dugu, eta zalantza areagotu *Modo Breve* bera noren eskutik egina den. Auzia argitzeko, azterketa konparatu bat egiten da, grafoskopian erabiltzen den metodo grafonomikoaren bidez; hau da, letren forma, idatziaren ezaugarri orokorrak eta keinu-tipoak aztertu dira. Ondorio nagusi bezala, baieztatu daiteke 1653. urteko eskuizkribuaren ezaugarriak Sainthillen idatziaren antzekoak direla, eta ez Mikoletaren antzekoak. Azkenik, baieztapen hau ikertzen jarraitzeko bideak proposatzen dira.

HITZ GAKOAK: grafoskopia, eskuizkribuak, Samuel Sainthill, Rafael Mikoleta.

¹ Gure eskerrik beroenak errebisoreei, artikulu hobeak egite aldera emandako askotariko iruzkinengatik.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Iruñe Ibarra Lizundia. Hezkuntza Zientziak Saila - Hezkuntza, Filosofia eta Antropologia Fakultatea (UPV/EHU). Tolosa hiribidea, 70 (20018 Donostia-San Sebastián) – irune.ibarra@ehu.eus – https://orcid.org/0000-0002-6655-4327

Nola aipatu / How to cite: Ibarra Lizundia, Iruñe; Hidalgo Eizagirre, Bittor (2020 [2022]). «Mikoleta eta Sainthillen eskuizkribuen azterketa konparatua», *ASJU*, 54 (1-2), 177-223. (https://doi.org/10.1387/asju.23299).

Jasoa/Received: 2020-07-24; Onartua/Accepted: 2021-12-09. Online argitaratua / Published online: 2021-12-17.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

1. Sarrera

Artikulu honetan, Rafael Mikoletari egotzi izan zaizkion zenbait eskuizkriburen azterketa egin da. Eskuizkribu horiek Samuel Sainthillek eskuz idatzitako eskutitz batekin konparatu dira.

Artikulu honen helburu nagusia da Mikoletak konposaturiko 1653ko *Modo Breve* izeneko eskuizkribua Mikoletaren eskuarekin ala Sainthillen eskuarekin idatzita dagoen aztertzea. Horretarako, azterketan erabilitako oinarri teoriko-metodologikoak azaltzen dira lehenik (§ 2). Gero, eskuizkribuen azterketa egiten da, lau urratsetan antolatuta. Lehen urratsean (§ 3.1), ezagutzen ditugun Mikoletaren sei dokumentuetako sei sinadurak aztertzen dira: horietan, onartu ohi da pertsona berak eginak direla eta Mikoleta dela sinatzailea. Jarraian, bigarren urratsean (§ 3.2), konparatzen dira aipaturiko sinadurak Mikoletari egotzen zaizkion eta gazteleraz idatzita dauden beste hiru eskuizkribu luzerekin; honela, sinadura-eskuizkribuen ezaugarrien antzekotasunak ezagutu dira. Hirugarren urratsa izan da ziurtatzea *Modo Breve* izeneko testua pertsona edo esku bakarrak idatzita dagoen, hiru letrakera agertzen baitira (§ 3.3). Laugarren urratsa izan da argitzea *Modo Breve* eskuizkribuaren letrakera antz handiena zeinekin duen, Mikoletaren eskuizkribuekin ala Sainthillen eskuizkribuekin (§ 3.4). Azkenik, ondorioak eta etorkizuneko lanak proposatzen dira (§ 4).

Eskuizkribuak aztertzeako fotokopiak eta kopia eskaneatuak erabili dira, ezinezkoa izan delako dokumentu originalak erabiltzea. Azterketarako, grafoskopian erabiltzen den metodo grafonomikoaz baliatu gara, hots, eskuizkribuetan oso pertsonalak diren zeinuak behatu eta erkatu dira, bereziki grafemen formak, ezaugarri orokorrak (hasiera-puntuak, proportzioak, loturak, tinta-mehetzeak) eta keinu-tipoak.

1.1. Ikerketa osoaren azalpena

Lau laneko sail batek osatzen du Mikoletaren eskuizkribuaren inguruko gure ikerketa; sail horretako bigarrena da hau. Lehena (Hidalgo argitaratzeko a) honen ezinbesteko osagarri da. Bertan, Mikoletaren eta 1653ko *Modo Breve* eskuizkribuaren gaineko hainbat berri ematen dira lehenik, eta ondoren erakusten dira zein aztarnak eraman gintuzten zalantza egitera ezagutzen dugun *Modo Breve* eskuizkribua Rafael Mikoletaren esku zuzenekoa ote zen, nahiz eta lana bera, konpilazioa, bai izan Mikoletak sortua. Lantzen dugun hipotesi alternatiboa da Samuel Sainthill (1626-1708) jaun ingelesaren eskukoa izatea; hipotesi honen barrenean, proposatzen da ezagutzen dugun eskuizkribua kopiatu/moldatu zela Mikoletaren jatorrizko beste idatzi baten gainean, gaur egun ezagutzen ez duguna. Zalantza horietatik abiatuta ezinbesteko azterketa konparatiboari ekin genion, eta analisi horren ondorioak agertzen dira laburki lan horretan. Horrekin batera, Sainthill jaunaren inguruko hainbat berri biografiko eskaintzen dira, kokatzen lagundu lezaketanak Sainthill jaunaren lotura eskuizkribuarekin, Bilbo, euskara edo Euskal Herriarekin, eta baita eskuizkribuak izan bide duen ibilbidea ere, sorreratik gaurko egunera arte.

Hirugarren lanean (Hidalgo 2020 [2022]) xehe aztertzen dira Mikoletaren elkarrikerketak itzuliak hauen jatorrizko espainolezkoen aldean, ezagutu nahiz Mikoletak itzulpenarako erabilitako irizpideak, eta bereziki euskarara itzuli testuen mendekotasun / askatasun maila jatorrizko testu eta hizkuntza espainolarekiko. Laugarrenak

(Hidalgo argitaratzeko b), Mikoletaren elkarrizketen (eta bi poesien) edizio glosatua eskaintzen du, bi helbururekin: batetik, testua bera areago finkatzen du, orain arteko irakurketa eta interpretazioen gainetik; bestetik, testua bera irakurgarri eskaini nahi dio euskaldun alfabetatuari, bai grafia eguneratuan, eta bai berau argigarri ekarria ahalik eta hurbileneko euskara batura.

2. Azterketan erabilitako oinarri teoriko-metodologikoak

Sinadura-idazketa identifikatzaile edo bereizgarri biometriko bat da, hau da, bereizgarria, iraunkorra, kuantifikagarria eta unibertsala da, eta pertsona bakarrarena dela egiaztatzen du (Muda, Shamsuddin & Darus 2008; Bensefia & Tamini 2018). Identifikatzaile biometrikoak fisiologikoak edo portaerazkoak izan daitezke. Irida eta atzamar-markak, adibidez, identifikatzaile fisiologikoak dira; ahotsa eta eskuz eginiko idazketa, berriz, portaerazko identifikatzaileak dira (Zhu, Tan & Wang 2000). Eskuz eginiko idazketak, aldaketak dauden arren, pertsonak bere-bereak dituen ezaugarri indibidualak ditu (Muda *et al.* 2008).

Indibidualak edo bakarrak diren ezaugarri hauek deskribatzeko zenbait termino erabiltzen dira, hala nola, keinu-tipoak (gazt. *gestos-tipo*), nabarmentzen diren ezaugarriak (gazt. *rasgos salientes* edo *contraseñas particulares*), idiotismoak, idiotismo grafikoak (Robles & Vega 2009) baita aldaezinak (ing. *invariants*) ere (Marcelli, Parziale & Santoro 2013). Berebiziko garrantzia duen aldaezin bat *aldaezin espaziala* deritzona da (ing. *spacial invariance*); aldiz, idazteko erabili den denbora (ing. *timing*) ez litzateke izango aldaezin bat. Aldaezin espazialak aztertzen direnean, idazleak eginiko marren proportzioak aztertzen dira, sistematikoki. Gainera, bereziki aldaezina izango litzateke goitik behera egiten den marra, ez horrenbeste ezkerretik eskuinera egiten dena (Found & Rogers 1996). Marren proportzioaren azterketak egiteko, irudi estatikoak erabiltzen dira eta softwarea sortu izan da aldaezin espazialen analisi zehatzak egiteko; adibidez, *Pattern Evidence Analysis Toolbox* (PEAT) (Found, Rogers & Schmittat 1994) eta *Matrix* (Found, Rogers & Schmittat 2019). Azken software honenkin, aukeratu egiten dira neurtu nahi diren puntuak, eta argitu egiten du konparatu diren eskuz idatzitako dokumentuen espaziamenduaren konsistentzia. Beste software batzuk ere badaude, hala nola CHEDAR-FOX (Chatzisterkotis 2015).

Eskuz eginiko idazkera edo sinadura baten egilea identifikatzea da grafoskopian helburua (gazt. *pericia grafoscópica* ere deitua). Grezierazko *grapho* 'idatzi, idazketa' eta *skopeo* 'behatu, aztertu' hitzetatik dator (Robles & Vega 2009). Egileen identifikaziorako, grafoskopian zenbait metodo erabil daitezke, eta hauetako bat, agian erabiliena, metodo grafonomikoa edo *pericia caligráfica* delakoa da. Metodo honen bidez, letren forma, idatziaren ezaugarri orokorrak (letren hasierak eta bukaerak, antolaketa, lotura, makurdura, puntuazioa, etab.), ortografia eta bereziki keinu-tipoak aztertzen dira. Erkaketak egiten dira egile baten zalantzarik gabeko eskuizkribuen eta egiletasuna zalantzazkoa duten eskuizkribuen artean. Eskuz idatzitako ezaugarriak ondo ikusteko, askotariko baliabideak erabiltzen dira grafoskopian, hala nola argazki handituak, izpi ultramoredun lanparak, lupak, etab. (Viñals & Puente 2001). Azken 40 urteetan teknologiaren berrikuntzak izugarriak eta onuragarriak izan dira, oro har, gizartearentzako, eta zehazki eskuizkribuen analisirako (De Stefano, Fontanella, Marcelli & Plamondon 2019). Eskuz idatzitakoa *online* aztertzeko sistemak eta *offline* az-

tertzeko sistemak sortu dira. Eskuz idatzitakoa *online* aztertu daiteke, *stylus* edo idazkailu adimentsuen bidez idatzi bada, eta euren bidez ibilbidea, idatzi denaren ordena eta abiadura-profila jakin daitezke, besteak beste. Bestalde, eskuz idatzitakoa *offline* sistemen bidez aztertu daiteke, eskanerren bidez, alegia. Sistema hauei *online* sistemen abantailak erantsi nahian dabilta, bi modutan: grafia noiz mehetzen den ikusteko teknikaren bidez eta ibilbidearen ordena ikusteko teknikaren bidez. Azken teknika hau aplikatu dute, adibidez, dokumentu historikoetan transkripzioa errazteko eta digituen marrazte-ordena identifikatzeko (Díaz, Crispo, Parziale, Marcelli & Ferrer 2021).

Grafoskopia termino honen inguruan badira antzeko beste batzuk, adibidez, *dokumentoskopia*, *diplomatika*, *grafokritika*, *grafetika*, *grafonomia* eta *grafopatologia*. *Dokumentoskopia* hitza erabiltzen da, oro har, dokumentuak eta haien edukiak, bere zaballean, ikertzeko erabiltzen diren metodoak eta teknikak izendatzeko; *diplomatika* hitza erabiltzen da XVI. mendearen aurretiko dokumentuak aztertzen dituen zientzia laguntzailea izendatzeko; *grafokritika* hitza erabiltzen da dokumentu modernoak aztertzen dituen alorra izendatzeko (Robles & Vega 2009). Bestalde, *grafetikak* edo *grafematikak* hizkuntzarekin lotzen ditu grafemak; zehatzago esanda, grafematika idazketasistemaren modulu bat litzateke eta, beraz, hizkuntzen gramatikaren azpiatal bat da (Meletis 2020). *Grafonomia* edo *grafonomika* 1980. urtetik erabiltzen den hitza da. Diziplinarteko alor honetan eskuz idatzitakoaren eta marrazkien mugimenduak aztertzen dira, modu konbentzionalean edo teknologiarren bidez (Gemmert & Teulings 2004). Grafokritikaren zati bat litzateke grafonomia, Robles & Vegaren (2009) ustez, eta grafonomian marrazkiak ere aztertzen direnez, ez litzateke izango grafetikaren azpiatal bat; alabaina, gainjartzeak daude grafetikaren eta grafonomiaren artean (Meletis 2020). Azkenik, *grafopatologiak*, idazkeran dauden aldaketak kontuan hartuz, gaixotasunak, lesioak eta trastornoak aztertzen ditu, bai fisikoak bai mentalak. Adibidez, letretan goitik behera agertzen den tortsioa antsietatearen ezaugarrietako bat izaten da (Puente & Viñals 2010).

3. Eskuizkribuen azterketa

Artikulu honetan argitu nahi da noren eskukoa den *Modo Breve* izeneko eskuizkribua, Mikoletarena ala Sainthillena. Grafoskopiaren ohiko jarduna oinarri hartuz, metodo grafonomikoa erabili da, eta bide horretatik eskuz idatzitakoaren ezaugarri pertsonalak aztertu dira, handitutako dokumentuen bidez (ez originalen bidez). Berreziki letren forma, idatziaren ezaugarri orokorrak eta keinu-tipoak analizatu dira.

Eskuizkribuaren urratsez urratseko azterketan, lehenik eta behin argitu nahi izan da aztergai diren sei sinadurak pertsona berak egindakoak diren ala ez (§ 3.1); behin-behinean, pertsona bakarrak idatzita egongo lirateke eta pentsatu behar Mikoleta bera dela sinatzailea. Bigarrenik, sei sinadura horiek Mikoletari egotzen zaizkion gaztelaniazko beste hiru eskuizkribu luzerekin konparatu dira, sinaduren eta eskuizkribuen arteko antzekotasunak aztertuz (§ 3.2). Hirugarrenik, *Modo Breve* eskuizkribuan badira letrakera desberdina duten pasarte batzuk, eta esku bakarrak idatzitakoak diren jakin nahi izan da (§ 3.3). Azkenik, *Modo Breve* izeneko eskuizkribuaren letrakera antz handien norenarekin duen aztertu da, Mikoletaren letrakerekin ala Sainthillenaekin (§ 3.4). Lau urrats hauek garatu dira jarraian.

3.1. Mikoletaren sei dokumentuetako sinadurak

Azterketaren lehen urrats honetan, Mikoletaren sei sinadurak aztertu dira, esku berak eginak diren jakiteko. Mikoletaren sinadura daramaten sei dokumentuak Santo Domingo de la Calzadako Katedraleko Artxiboan daude, eta Ruiz Capellán ikerlariak aurkitu eta eskuratu dizkigu. 1. taulan ageri dira sei sinadurak.

1. taula

Mikoletaren sei sinadurak, haren adina adierazita

<p>4. dok. (37 urte)</p> 	<p>5. dok. (40 urte)</p>
<p>6. dok. (41 urte)</p> 	<p>7. dok. (37 urte)</p>
<p>8. dok. (37 urte)</p> 	<p>9. dok. (38 urte?)</p>

Sei sinadurak esku berberak, Mikoletak idatziak direlako ideiarene alde, zenbait ar-
gudio eman daitezke. Hala ere, sinadura batzuetan ezaugarri ezberdinak ere agertzen
dira, salbuespen bezala har litezkeenak. Hona hemen antzekotasunak eta salbuespe-
nak:

- Sinadurek grafema berdintsuak agertzen dituzte: <d> grafema zatikatua, hots, bi zatitan egina eta goialdean gakoa duela (7. dokumentukoa salbuespena da); <M> grafema, «oiloaren hegoa» deituriko keinu-tipoa duela (7. dokumentukoa salbuespena da).
- Sinaduretako grafemetan letra-hasiera berdintsuak daude. Ikusi, adibidez, <o> grafemaren hasiera, ezker aldean hasten baita; ikusi, halaber, <R> grafemaren hasiera (4. eta 7. dokumentuetakoak salbuespenak dira).

- Sinaduretan lotura berdina dago <o> eta <l> letren artean.
- Sinaduretan letren makurdura antzekoa da.
- Sinaduretan <o> grafemaren irekitasuna grafemaren goi-ekerraldean dago (9. dokumentuko sinadura salbuespena da, itxita baitago).
- Sinaduretan tintaren mehetzeak daude. Presioaren dimentsioaren barruan sartzen den ezaugarri bat da (5. dokumentuko sinadura salbuespena da).

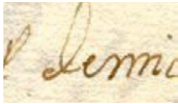
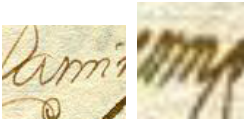
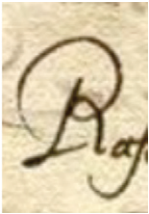
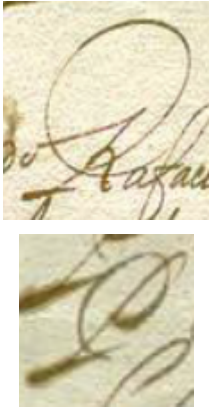
Laburbilduz, erkatutako sinadurek antzekotasun handiak dituzte aztertu diren ezaugarrietan: hau da, letra-formetan, keinu-tipoetan, letren hasieretan, loturetan, letren makurduran, obaloen irekieran eta tintaren mehetzean. Hala ere, pertsona berberak egin dituela esateko, oraindik salbuespenak argitzea falta da, hau da, pixka bat desberdinak diren sinaduraren ezaugarriak argitzea. Hurrengo puntuan egingo da argitzapena.

3.2. Mikoletaren sei sinaduren eta hiru testu luzeen konparaketa

Bigarren urrats honetan, Mikoletari egotzitako sei sinadurak berak eskuizkribatutako hiru testu luzerekin erkatu dira. Testu hauek gazteleraz daude eta Mikoletari egozten zaizkio (ikus 3. eranskinetako bi dokumentuak). Helburua da testu luzeen ezaugarriak aztertzea, sinadurekiko antzekotasunak ikusteko eta sei sinaduretako bazuatan aurkitu diren salbuespenak argitzeko. Oro har, 2. taulako hauexek dira sinaduren eta hiru testuen antzekotasunik esanguratsuenak.

2. taula

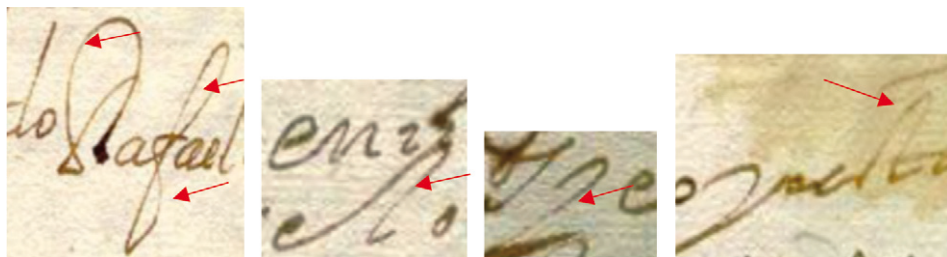
Sei sinaduren eta hiru testuen konparaketaren laburpena

Erkatutakoa	Sinadurak	Testuak	Iruzkina
Letra-formak			<m> grafema, letra-forma eta bukaera berdina da, eutsia.
Keinu-tipoak: <R>, <P> grafemen apaindurak			<R>-ren hasiera eta bere oinarria berdinak dira; erdialdean dagoen kizkurra ere bai. Testuetan antzeko forma ematen dio <P> grafemari.

Erkatutakoa	Sinadurak	Testuak	Iruzkina
Ezaugarri orokorrak			
Presioa			Tintaren mehetzea dago letren besoetan eta/edo zangoetan.
Loturak			<t> eta <a> arteko lotura berezia da.
Irekiera			<o> grafema ezkerraldeetik irekita.
Puntuak			Altuak dira edo punturik ez dago.
Makurdura			Berdina da, eskuinera okertua.

Sinaduren eta testu hauen artean badago ezaugarri bat pertsonaren marka bezala jo daitekeena: presioan dauden irregulartasunak. Tinta mehetu egiten da letren besoetan eta zangoetan. Tintaren mehetzearen kausak askotarikoak izan daitezke: gaixotasuna izan daiteke kausetako bat. Ikusi 1. irudiko testuetan dauden tintaren mehetzeak:

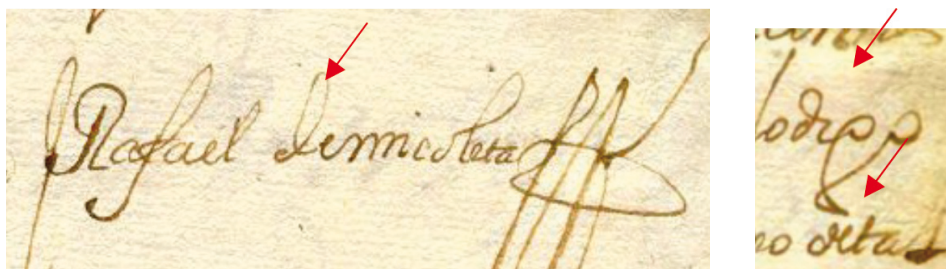
1. irudia

Tinta-mehetzeak 7. dokumentuan (ezkerrean), 8. dokumentuan (erdiko bietan) eta 9. dokumentuan (eskuinean)

Jarraian emango dira sinaduretan aurkitutako salbuespenen azalpenak, testu luzeen ezaugarriak begiratzuz argitzen direnak.

Tinta-mehetzeetan ikusi dugu salbuespen bat, 5. dokumentuko sinaduran (ikus 1. taula). Sinadura honetan, badirudi ez dagoela tinta-mehetzerik, baina ondo begiratzen bada, <R> grafemak badu hasieran tinta-mehetzea. Bestalde, <e> grafemak tintaz beteta daude eta <M> errepasatuta dagoela dirudi, hortik tinta loditzea. Irregularitasun hauen azalpenak hauexek izan daitezke, Chatzisterkotis (2015) egileak dioena kontutan hartuta: dokumentu legeletan sinatzeak kontzientzia handiagoa dakar sinadura-ekintzari buruz, hau da, arreta gehiago jartzen da; bestalde, ustekabeko gertaerak sortu daitezke, hala nola erabilitako idazteko tresnarekin eta/edo paperaren ezaugarriekin zerikusia dutenak, idazteko unean toki gutxi izatea, etab.

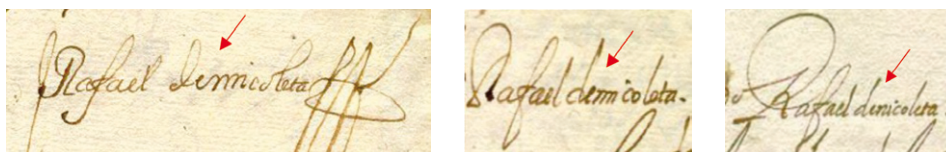
Beste salbuespen bat da 7. dokumentuko sinadurako <d> grafema (ikus 1. taula): beste sinadurekin konparatuz, beste modu batean eginda dago, baina sinadura agertzen den testuan bertan <d> modu bertsuan egiten du (ikus 2. irudia).

2. irudia

Ezkerrekoa sinadurako <d> grafema da eta eskuinekoa testuan bertan agertzen diren zenbait <d>

Bestalde, 7. dokumentuan, sinadurako abizenaren <m> grafema xehez dago eta aurreko hitzarekin lotuta ageri da. Dokumentu horretan bertan, bere izena jartzen duenean, xehez idazten du; gauza bera egiten du 9. dokumentuan (ikus 3. irudia).

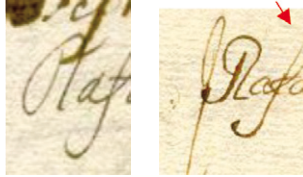

3. irudia

Ezkerrean 7. dokumentuko sinadura, erdian 7. dokumentuan goialdean ageri den bere izena eta eskuinean 9. dokumentuko testuaren goialdekoa

Beste salbuespen bat da nola dagoen eginda 4. eta 7. dokumentuetako <R> grafema. 4. dokumentuan, adibidez, goitik beherako makilak goraka egiten du marra

jarrai batekin. Arakatu badugu ere, 7., 8. eta 9. testu luzeetan ez dugu aurkitu beste <R>-rik konparatzeko. Hala ere, 7. sinaduran beste sinaduretan ageri diren tinta-mehetzeak eta amankomuneko beste ezaugarri batzuk daude (ikusi 4. irudia).

4. irudia

<R> grafema, 4. dokumentuan (ezker) eta 7. dokumentuan (eskuin)

Honenbestez, aztertutako sei sinadurak konparatu dira, lehenik euren artean (§ 3.1) eta hiru testu luzerekin ondoren (§ 3.2). Antzekotasunak aintzat hartuta (letra-formak, keinu-tipoak eta ezaugarri orokorrak) eta salbuespenen gainean hausnartuta, ondorioztatu daiteke denak esku berberak, hots, Mikoletak, idatzitakoak direla. Desiragarria litzateke etorkizunean testu gehiagorekin konparatzea, horretarako aukerarik sortuko balitz.

3.3. *Modo Breve* testuaren letrakerak

Eskuizkribuaren pasarte batzuetan zalantzak sortu zaizkigu pertsona berberak idatziak ote diren, hiru letrakera ikusi ditugu eta:

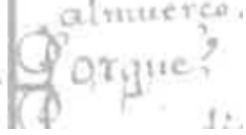
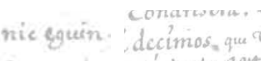
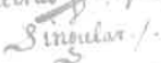
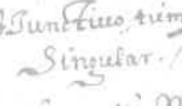

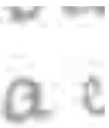
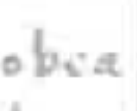

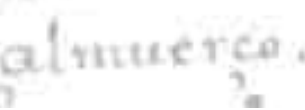
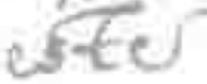
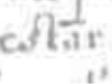
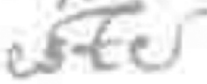
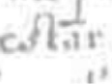
- 1. letrakera: hasieratik 13. orriraino.
- 2. letrakera: 13v eta 14. orrian *Ea Xaunaraino*.
- 3. letrakera: 14. orriko *Ea Xaunatik* bukaeraraino.

2. letrakera aztertu da lehenik. 1. letrakerarekin alderatuz, biribilagoa, kontrolatuago eta geldiagoa da. Badirudi antz handiagoa duela 1. letrakerarekin eta pertsona baten idazkera identifika ditzaketen zenbait ezaugarritan jarri da arreta, hala nola letren tamainan, keinu-tipoetan eta letren arteko lotura berezietan. Helburua izan da begiratzeko 1. letrakeran agertzen ote diren. 3. taulan ageri dira 1. eta 2. letrakeren arteko antzekotasunak.

1. eta 2. letrakerak konparatu ondoren, hauxe ondorioztatu da: 2. letrakera kontrolatuago bada ere, errepikatu egiten dira 1. letrakeran dauden funtsezko hiru ezaugarri. Batetik, neurria txikiagotu egiten da hitzen bukaerantz, lehenengo letra handiagoa dela; hitzean txikiagotzeari idazkera *beherakorra* deritzo; 2. letrakeran, tamainari dagokionez, bereziki orriaren eskuineko aldeari eta beheko aldeari begiratu zaie, jakina delako eremu horietan idazlearen kontrola txikiagoa izan ohi dela eta berezkoak edo berezkoagoak diren ezaugarriak atera ohi direla. Bestalde, keinu-tipoak antzekoak dira (<i>-ren puntua, <g> grafema eta biribilen gakoa), baita <s> eta <t> grafemen lotura berezia ere. Azpimarratzekoa da biribiletan agertzen den gakoa, bera bakarrik nahikoa izango litzatekeelako pertsona baten idazkera bereizteko. Beraz, esku berak idatzita daudela ondorioztatu da.

3. taula

Modo Breve eskuizkribuko 1. letrakeraren eta 2. letrakeraren arteko konparaketa

Erkatutakoa	1. letrakera	2. letrakera	Iruzkinak
Letren tamaina	 	 	Bi letrakeretan letren tamaina handiagoa da hitzen hasieran eta txikiagoa bukaerantz.
<i> puntuak, keinu-tipoak, biribilen barrualdeak eta loturak.	 	 	<i>-ren puntuak zentratuta eta marra bertikal txiki forman. Puntu txikiak egiteko modua oso pertsonala da.
<g> grafema		 	Modu berezian eginda dago.
Presioa, keinu-tipoa. Biribilen barruko gakoa.			Arrasto hau oso berezia da, presioaren barnean koka daiteke, edo keinu-tipo bat izan daiteke. Arrasto hau egonda, ez da beste ezaugarririk behar erkatutako letrakeretan esku bakarra dagoela baieztatzeko.
<s> eta <t> grafemen arteko lotura			Goitik eginiko lotura hau ere berezia da.

Ondoren, 3. letrakerarekin konparatu dira 1. eta 2. letrakerak. Letrakeren errepertorioak osatu dira eta bereziki grafemen formetan zentratu gara; zehatzago esateko, grafemak nondik hasten diren, nola bukatzen diren eta grafema zehatz batzuek dituzten loturetan edo berezitasunetan zentratu gara. Kontuan izan da, halaber, letrata-maina. 1. eranskinean ikusten dira letrakeren antzekotasunak (zutabe berean daude jarrita 1.-2. letrakeren adibideak). Azterketa zehatz honetan ikusitakoa laburbildu da jarraian:

- Biribilen barruan agertzen den gakoa oso arrasto pertsonala da eta dokumentu guztian agertzen da.
- Zenbait lotura berdinak dira, <o> eta <b> grafemen artekoa eta <s> eta <t>-ren artekoa, adibidez; oso pertsonalak dira horiek.
- Letren hasieretan eta bukaeretan antzekotasunak daude.
- <i> grafemaren puntua zehatza da eta batzuetan tilet forman eginda dago.
- Keinu-tipoak oso berdintsuak dira; adibidez, <g> grafema eta larrien hasieren apaindurak.

Hiru letrakera horiek erkatuta, egindako azterketaren arabera eta aipatutako aurkikuntzengatik ziurtatu daiteke esku bakarra egon dela dokumentu osoan.

Bestalde, bitxikeria moduan esan daiteke ezohikoak diren zenbait ortografia-gorabehera daudela. Aurretik, Mitxelenak (*TAV*, § 3.1.27) aipatua zuen <r>/<rr>-ren «banaketa-akats»-en ugaritasuna. Badirudi <r>/<rr> nahastearen fenomeno beste testu batzuetan ere agertzen dela; hala ere, bokal artean <r> bakarra agertu beharrean <rr> 83 aldiz agertzeak (gure kontaktaren arabera) arretea ematen du, adibideen ugaritasunagatik. Adibidez, <atera>, <madarria> eta <urra> daude idatzita, <atera>, <madaria> eta <ura>-ren ordez.

3.4. *Modo Breve* eskuizkribua, Mikoletaren idatziak eta Sainthillen eskutitza

Azken urrats honetan, *Modo Breve* izeneko eskuizkribuaren letrakerak antz handiena zeinekin duen argituko da: Mikoletaren letrakerarekin ala Sainthillen letrakerarekin. Horretarako, *Modo Breve* eskuizkribuaren orri guztietako grafemak erkatu dira, orain arte aztertu diren Mikoletaren idatziekin eta Sainthillen eskutitzarekin. 1661ekoa da azken hau, ingelesez dago eta Sir Thomas Browneri zuzenduta dago (Sainthill 1661).

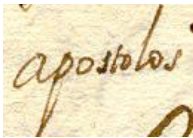

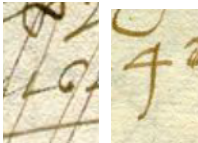
Grafema gehien formak aztertu dira, bai xeheak bai larriak. Grafema xeheei dagokienez, denak daude, <j>, <k> eta <ñ> izan ezik; grafema larriei dagokienez, denak daude, <A>, <F>, <H>, <O>, <Q>, <U>, <V>, <X> eta <Z> izan ezik (taulan «Ez da aurkitu» jarri da). Grafema hauen konparaketa ez da egin, ez direlako Sainthillen eta Mikoletaren testuetan aurkitu. Beraz, guztira 23 grafema xehe eta 14 grafema larri konparatu dira. Kasu batzuetan, letren konparaketak egiten direnean, grafema hauen loturak, hasierak, bukaerak, presioaren ezaugarriak (barruko arrastoak, tortsoiak...), proportzioak, biribilen irekierak eta/edo makurduren erreferentziak aipatu dira; hau da, formaz gain, idazkeraren beste ezaugarri batzuk ere izan dira hizpide. Zenbakiak ere konparatu dira, ahal izan denean, bereziki <1> eta <4> zenbakiak. 2. eranskinean dago hiru egileen eskuizkribuen erkaketa osoa baina esanguratsuenak diren irudiak atal honetara ekarri dira (ikus 4. taula). Honela, 2. eranskineko azken zutabeko iruz-

kin esanguratsuenak erabiliko dira *Modo Breve* eskuizkribuko eskuak norenaren antza duen zehazteko.

4. taula

Sainthillen, *Modo Breve* eskuizkribuaren eta Mikoletaren erkaketa-laburpena

Erkatutakoa	Sainthill	<i>Modo Breve</i> ko testua	Mikoleta
(1) Presioa	Gakoa: Goitik beherako bukaera: 	 	
(2) Proporzioak			
(3) Letra-irekidurak			
(4) Keinu-tipoak			
(5) <u> angelutsuak			
(6) <i>-ren puntua			
(7) <m> eta <n> altuera			

Erkatutakoa	Sainthill	<i>Modo Breve</i> ko testua	Mikoleta
(8) letren loturak (<s> eta <t>)		↔ 	
(9) grafemen hasierak (<t>)		↔ 	
(10) zenbakien formak (<1>, <4>)		↔ 	

Sainthillen letrakerak *Modo Breve* testuaren letrakerarekin duen antzekotasuna izugarria da, idazkeraren hainbat alderditan, hala nola, (1) presioan (gakoa grafema biribiletan, goitik beherako makilaren bukaera), (2) proportzioetan (<b>, <p>, <q>), (3) letra-irekiduretan (<o>, <p>), (4) keinu-tipoak diren zenbait grafematan (<e>, <E>, <g>, <h>, <p>, <P>, <S>, <x>, <y>), (5) <u> angelutsuan, (6) grafema-zati txikiena den <i>-ren puntuak, (7) <m> eta <n> grafemen altueran, (8) zenbait letraren loturan (<s> eta <t>), (9) grafemen hasieretan (<t>) eta (10) zenbakien formetan (<1>, <4>). Gainera, biribiletan agertzen diren arrastoak oso pertsonalak dira, eta berdinak dira Sainthillen eskuarenak eta *Modo Breve* eskuizkribukoak. Zalantza bakarrik <c> grafemarekin eta <6> zenbakiarekin izan dira, oso antzekoak direlako.

Bestalde, Mikoletaren hiru testu luzeek eta sinadurek ez dute *Modo Breve*ko letrakeraren antzik. Garrantzitsua da aipatzea, halaber, Mikoletak tintaren mehetzeak, goitik beherako makiletan tortzioak eta letren beso eta zangoetan bestelako proportzioak dituela.

Egindako azterketarekin, konklusioa da *Modo Breve* eskuizkribua Sainthillen eskuak idatzitakoa dela. Baieztapen hau berresteko ondo legoke beste aditu baten iritzia eta ondo legoke dokumentu originalekin presioaren ezaugarriak sakon aztertzea, bai eta marjinak eta grafema-tamainak zehaztasunez neurtzea ere.

4. Ondorioak eta etorkizuneko lanak

Artikulu honetan, *Modo Breve* izeneko eskuizkribua noren eskukoa den argitu nahi izan da. Horretarako, hainbat urratsetan antolatuta da eztabaida. Lehen urratsean, ezagutzen ditugun Mikoletaren sei dokumentuetako sei sinadurak aztertu dira: pertsona berak eginak dira, eta onartu ohi da Mikoleta dela sinatzailea. Bigarren urratsean, Mikoletaren sinadura horiek egile berari egotzen zaizkion beste gaztelerazko hiru idatzi luzerekin konparatu dira; honela, batetik sinadura-eskuizkribuen ezaugarrien antzekotasunak zein diren ikusi da eta lehen urratseko salbuespenak argitu dira: testuak eta sinadurak esku berberak idatzita daude, Mikoletarenak, alegia. Hiruga-

rrren urratsean, berriz, *Modo Breve* eskuizkribua pertsona edo esku bakarrak idatzita dagoen ziurtatu nahi izan da, hiru letrakera bereiz baitaitezke eskuizkribu horretan. Esku bakarra dagoela ziurtatu da. Azken urratsean, *Modo Breve* eskuizkribuaren letrakera antz handiena norenarekin duen argitu nahi izan da, Mikoletaren letrakera-ekin ala Sainthillenarekin. Azkenik, Sainthillen letrakera antzekotasuna baieztatu da.

Baieztapen hau dokumentu originalak kontsultatuta hobeki zedarritu ahal izango da etorkizunean, eta, era berean, 1653ko beste agiri batzuen aurkikuntzaren mende ere badago, Sainthill jaunarenak izan zein Mikoletarenak izan.

Bestalde, *Modo Breve*an dauden ortografia-akatsak aztertzea mereziko luke; izan ere, akats horiek ingeles hiztun batek euskaraz idazten duenean egin ditzakeenak izan baitaitezke. Badira, gainera, *Modo Breve* eskuizkribua idatzi duena Sainthill den edo ez frogatzeko bideak, teknologia erabiliz. Bide bat izan daiteke espazioaren aldezinak aztertzea, *Matrix Analysis* softwarearen bidez, adibidez (Found, Rogers & Schmittat 2019). Beste bide bat izan daiteke *offline* sistemak erabiltzea. Kanariar Uharteetako Universidad de las Palmas de Gran Canariako Moisés Díaz (ikusitako Díaz *et al.* 2021) ikerlariari kontsulta egin ondoren, hauxe jakin dugu: zenbakiak edo digituak *offline* sistemak erabiliz azter daitezke; digituak bi eratara azter daitezke, zuzenean prozesatuz (emaitza okerragoak izaten dira) edo seinale dinamikoaren prozesamenduaren bidez (emaitza hobekiak izaten dira). Honela, digitu baten seinale dinamikoa (x,y) lor daiteke, eta ondorengo pausoa izango litzateke (x,y) seinaleak erabiltzen dituzten seinale dinamikoaren errekonozimendu-teknikaren bat erabiltzea. Seinale dinamikoaren errekonozimenduko teknikak zein diren galdetuta, bi aukeraren berri eman digu: (1) makina-ikasketa, DTW, HMM, adibidez, eta (2) sakoneko ikasketa, sare neuronalak, esaterako. Badirudi eskaneatutako +600 dpi-ko erresoluzioa izatea dela hoberena.

Azkenik, grafopatologian aditua den norbaitek soilik presioan zentratuta azter ditzake dokumentuak, hau da, tintaren mehetzeak, tortsioak eta biribilen barrualdeko gakoak erka ditzake, *Modo Breve* testuarekin eta Sainthillen eskuizkribuekin. Ezaugarri hauek gaixotasunen baten arrastoak isla ditzakete eta historial medikuekin konparatu ahal izango lirake, halakorik egotea zaila bada ere.

Bibliografia

- Ariztimuño, Borja. 2020 [2022]. Ohar filologikoak Azkoitiko testu aurkitu berriaz: irakurketa proposamena. *ASJU* 54(1-2). <https://doi.org/10.1387/asju.23317>.
- Bensefia, Ameer & Hatem Tamini. 2018. Validity of Handwriting in biometric systems. *Proceedings of the International Conference on Pattern Recognition and Artificial Intelligence (PRAI 2018)*. 5-10. <https://dl.acm.org/doi/proceedings/10.1145/3243250> (2021/06/29).
- Chatzisterkotis, Thomas. 2015. *An examination of quantitative methods for Forensic Signature Analysis and the admissibility of signature verification systems as legal evidence*. Kent Unibertsitateko doktorego tesia.
- De Stefano, Claudio, Francesco Fontanella, Angelo Marcelli & Réjean Plamondon. 2019. Graphonomics for the e-citizens: e-health, e-society and e-education. *Pattern Recognition Letters* 121. 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.patrec.2018.11.020> (2021/06/29).

- Díaz, Moisés, Gioele Crispo, Antonio Parziale, Angelo Marcelli & Miguel A. Ferrer. 2021. Writing order recovery in complex and long static handwriting. *International Journal Of Interactive Multimedia And Artificial Intelligence*. 1-14. <http://doi.org/10.9781/ijimai.2021.04.003> (2021/06/29).
- Found, Bryan & Doug Rogers. 1996. The forensic investigation of signature complexity. In Marvin L. Simner, C. Graham Leedham, & A. J. W. M. Thomassen (arg.), *Handwriting and Drawing Research: Basic and Applied Issues*, 483-493. Amsterdam: IOS Press.
- Found, Bryan, Doug Rogers & Robert Schmittat. 1994. A computer program designed to compare the spatial elements of handwriting. *Forensic Science International* 68 (3). 195-203. [https://doi.org/10.1016/0379-0738\(94\)90358-1](https://doi.org/10.1016/0379-0738(94)90358-1) (2021/06/29).
- Found, Bryan, Doug Rogers & Robert Schmittat. 2019. Matrix analysis-a technique to investigate the spatial properties of handwritten images. *Journal of Forensic Document Examination* 29. 23-34.
- Gemmert, Arend W.A. & Hans-Leo Teulings. 2004. Connecting Sciences Using Graphonomic Research. *Motor Control* 4 (4). 367-370. <https://doi.org/10.1123/mcj.8.4.367> (2021/06/29).
- Gómez-López, Ricardo. 2018. Euskal gramatika zaharren katalogo baterantz: gramatika eskuizkribatuak. *ASJU* 52(1/2). 293-315.
- Hidalgo Eizagirre, Bittor. 2020 [2022]. Mikoletaren 1653ko elkarrizketa itzulien espainolezko jatorrizkoek, eta haien (in)dependentzia mailaz jatorrizko hizkuntzaren aldean. *ASJU* 54(1-2). 123-176. <https://doi.org/10.1387/asju.23411>.
- Hidalgo Eizagirre, Bittor. argitaratzeko a. Mikoletaren 1653ko *Modu laburraz* eta honen kopiagile Samuel Sainthillez (1626-1708).
- Hidalgo Eizagirre, Bittor. argitaratzeko b. 1653-Bilbo Hiriburuko Prosa, Mikoletaren (1611-1671) elkarrizketak (eta bi poesiak).
- Meletis, Dimitrios. 2020. The Nature of Writing. A Theory of Grapholinguistics. Zurich: doktorego tesia. Zuricheko Unibertsitatea. <https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/198384/1/meletis-the-nature-of-writing-2020.pdf> (2021/06/29).
- Mikoleta, Rafael. 1653. *Modo Breue de aprender la lengua Vizcayna* (British Library: Harley MS6314), Londres. [*British Library*ko eskuizkribua fotokopiatuak Deustuko Unibertsitatearen Liburutegian (809.169.1-5-024 M 65 r).]
- Muda, Azah Kamilah, Siti Mariyam Shamsuddin & Maslina Darus. 2008. Invariants discretization for individuality representation in handwritten authorship. In Sargur N. Srihari & Katrin Franke (arg.), *IWCF 2008: Computational Forensics*, 218-228. Heidelberg: Springer.
- Puente, M.ª Luz & Francisco Viñals. 2010. *Grafología y ciencia: validación con ciento cincuenta tesis doctorales*. Bartzelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- Robles, Miguel Ángel & Antonio Vega. 2009. *Grafoscopia y pericia caligráfica forense*. Bartzelona: Bosch.
- Ruiz Capellán, Alberto. 2001. Rafael de Mikoleta en querella criminal contra una mujer. *Litterae Vasconicae. Euskeraren iker atalak* 8. 259-278. <https://labur.eus/8UkY4>.
- Sainthill, Samuel. 1661. [Letter to Sir Thomas Browne]. British Library - Browse Collections - Archives and Manuscripts, Sloane MS 1-4100: Sloane Manuscripts (c 1000-c 1750) (<https://labur.eus/UdEt8>), Manuscripts collected by Sir Hans Sloane (d 1753). c 1100-c 1750. 4100 manuscripts. Zehatz: Sloane MS 4062: James Petiver, FRS, Apothecary to the Charter-House: Miscellaneous correspondence (N.B. Petiver d...

(17th century-18th century) [f. 154 Samuel St. Hill, of Exeter: Letter to Dr. T. Browne: 1661. / f. 154 Sir Thomas Browne, MD, of Norwich: Letter to, from S. St. Hill: 1661].

TAV = Koldo Mitxelena & Ibon Sarasola. 1990. *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos (ASJUren gehigarriak 11)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.

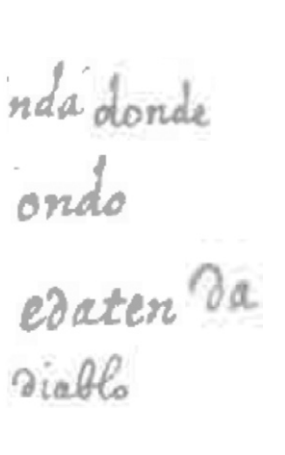
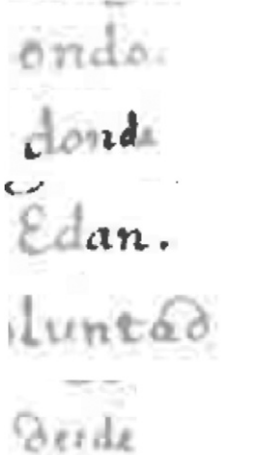

Viñals, Francisco & Mª Luz Puente. 2001. *Pericia caligráfica judicial*. Bartzelona: Herder.

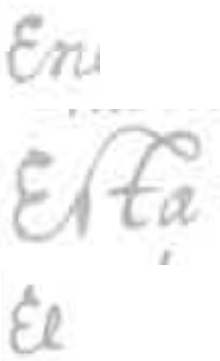

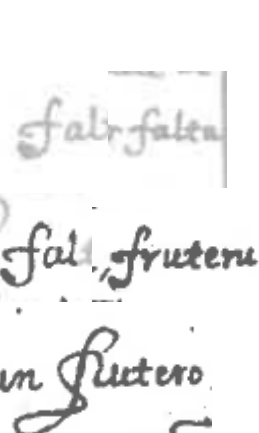
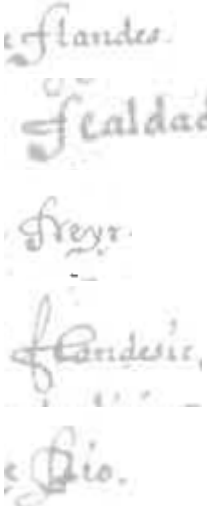
Zhu, Yong, Tan Tieniu & Yunhong Wang. 2000. Biometric personal identification based on handwriting. *Proceedings 15th International Conference on Pattern Recognition (ICPR-2000)*. 797-800. <https://doi.org/10.1109/5.771073> (2021/06/29).

1. eranskina. *Modo Breve* eskuizkriburuaren 14.-15. orrien (*Ea Xaunatik* aurrerakoak) eta 14. orrira artekoen erkaketa

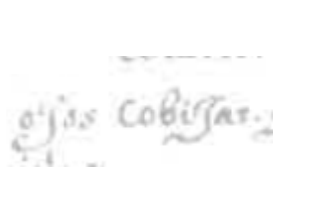
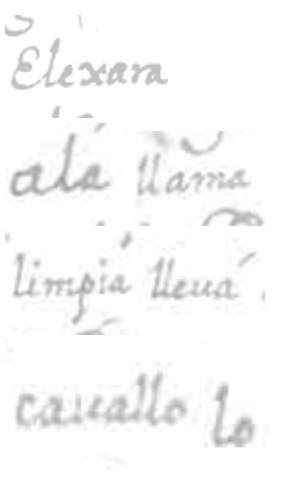
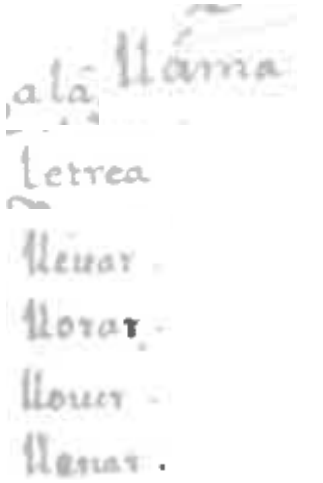
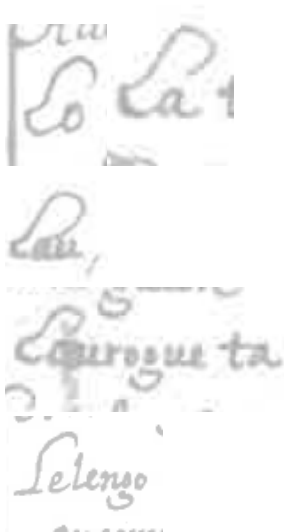
Erkaketa	3. letrakera 14.-15. orriak (euskaraz eta gazteleraz, 'Ea Xauna'-tik aurrerakoa)	1. eta 2. letrakerak 14. orria arte, 'Ea Xauna' arte (euskaraz eta gazteleraz, bereziki hiztegia)	Iruzkina
Letren tamaina	 <p>Serren Xateco onaco Dozenal Toma onetan</p>	 <p>Corondatea</p>	<p>Beherakorra da letren tamaina dokumentu osoko zenbait hitzetan (hitzen hasierako grafema da handiena eta ondorengo letrak txikituz doaz).</p>
<a> grafema	 <p>Isara ma</p>	 <p>atar Sarra</p>	<p>Barruan gakoa ageri da: presioaren ezaugarria eta/edo keinu-tipoa izan daiteke.</p>

Erkaketa	3. letrakera 14.-15. orriak (euskaraz eta gazteleraz, ' <i>Ea Xauna</i> '-tik aurrerakoa)	1. eta 2. letrakera 14. orria arte, ' <i>Ea Xauna</i> ' arte (euskaraz eta gazteleraz, bereziki hiztegia)	Iruzkina
<A> grafema			Hasiera eta lehen makilaren bukaera berdina dira.
<o> eta <b> grafemak eta euren lotura			<b> grafemaren kizkur puztua eta <o> grafemarekin goitik lotzeko modu berezia dute.
<B> grafema			Letra-hasiera eta makilaren oin berdina ageri da.

Erkaketa	3. letrakera 14.-15. orriak (euskaraz eta gazteleraz, 'Ea Xauna'-tik aurrerakoa)	1. eta 2. letrakerak 14. orria arte, 'Ea Xauna' arte (euskaraz eta gazteleraz, bereziki hiztegia)	Iruzkina
<c> eta <C> grafemak			Batzuetan hasieran kiribila dute eta bestetan nahiko ire- kia.
<d> grafema			Bereziki bi modutan egina dago: goitik beherako makila gakoarekin eta goiko alde kur- batuarekin.
<D> grafema			Ezkerraldean kizkurak ditu.

Erkaketa	3. letrakera 14.-15. orriak (euskaraz eta gaztelera, ' <i>Ea Xauna</i> '-tik aurrerakoa)	1. eta 2. letrakera 14. orria arte, ' <i>Ea Xauna</i> ' arte (euskaraz eta gaztelera, bereziki hiztegia)	Iruzkina
<e> grafema			Bukaera luzatua eta kiribildua du.
<E> grafema			Hasieran kizkurra du.
<f> grafema			Bereziki bi modutan eginda dago: goian hasi eta oinean tinta pilatzen da, ezker-eskuineko marraz, ezker aldean gako bat duela; beste <f> motak lakioak ditu.

Erkaketa	3. letrakera 14.-15. orriak (euskaraz eta gazteleraz, 'Ea Xauna'-tik aurrerakoa)	1. eta 2. letrakera 14. orria arte, 'Ea Xauna' arte (euskaraz eta gazteleraz, bereziki hiztegia)	Iruzkina
<g> grafema	 <p>Genso gaxa n galdugueyn</p>	 <p>n galdugueyn gusano n gueyago</p>	Oina batzuetan biribiletik banatuta eta besteetan lotuta ageri da, keinu-tipo berezia duela bukaeran.
<h> grafema	 <p>Lechuguillas hazen derechas</p>	 <p>Chapin, hallaremos bacocha</p>	Bi modutan ageri da orri gehienetan. Hauxe da orri guztietan komuna den <h> mota.
<H> grafema	 <p>Horden</p>	 <p>Hauia Hazer</p>	Kurbatura eta estiloa berdina da.
<i> grafema	 <p>perdio escarpina sorci birri</p>	 <p>nieu nino nineria milla</p>	Puntu zehatza da, zentratua eta/edo tilet (gazt. <i>virgula</i>) forman eginda.

Erkaketa	3. letrakera 14.-15. orriak (euskaraz eta gazteleraz, 'Ea Xauna'-tik aurrerakoa)	1. eta 2. letrakera 14. orria arte, 'Ea Xauna' arte (euskaraz eta gazteleraz, bereziki hiztegia)	Iruzkina
<j> grafema			Ezkererantz doa, kizkurrarekin edo tinta pilatzen dela.
<l> grafema			Ezkerraldean gako bat du.
<L> grafema			Erdi inguruan kurbatu egiten da edo bertikalagoa den beste <L> bat ageri da.

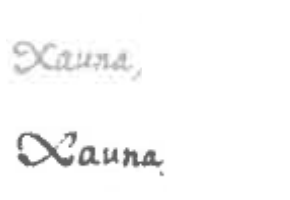

Erkaketa	3. letrakera 14.-15. orriak (euskaraz eta gazteleraz, 'Ea Xauna'-tik aurrerakoa)	1. eta 2. letrakera 14. orria arte, 'Ea Xauna' arte (euskaraz eta gazteleraz, bereziki hiztegia)	Iruzkina
<m> grafema			Hasierako marra angelutsuarekin eginda dago.
<M> grafema			Antzeko hasiera eta bukaera dute.
<n> grafema			Batzuetan lotuta dago eta bestetan ez.
<N> grafema			Antzeko hasiera eta bukaera dute.
<ñ> grafema			Goiko marratxoak estilo berdina du.

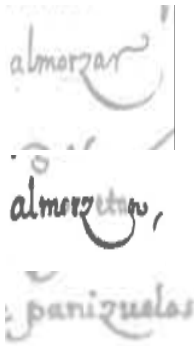

Erkaketa	3. letrakera 14.-15. orriak (euskaraz eta gazteleraz, ' <i>Ea Xauna</i> '-tik aurrerakoa)	1. eta 2. letrakera 14. orria arte, ' <i>Ea Xauna</i> ' arte (euskaraz eta gazteleraz, bereziki hiztegia)	Iruzkina
<o> grafema			Gakoa du barruan askotan eta lotura berdina <b> edo <l> grafemarekin.
<p> grafema			Aniztasun handia nabari da, baina komunak dira hauek, adibidez, oinean kizkurra dutela edo tinta pilatzen zaiela.
<P> grafema			Antzeko hasiera eta bukaera dute.

Erkaketa	3. letrakera 14.-15. orriak (euskaraz eta gazteleraz, 'Ea Xauna'-tik aurrerakoa)	1. eta 2. letrakerak 14. orria arte, 'Ea Xauna' arte (euskaraz eta gazteleraz, bereziki hiztegia)	Iruzkina
<q> grafema			Bukaeran gako bat du.
<r>grafema			Bi eratara egina dago, modu tipografikoan edo klasikoa-goan.
<s> grafema			Modu askotan egina dago. Amankomunean hauek agertzen dira.
<S> grafema			Antzeko hasiera eta bukaera dute. Hasiera estalia eta bukaera tinta pilatuz.
<s> eta <t> grafemak			Euren artean goitik eginiko lotura berdintsua da.

Erkaketa	3. letrakera 14.-15. orriak (euskaraz eta gazteleraz, ' <i>Ea Xauna</i> '-tik aurrerakoa)	1. eta 2. letrakerak 14. orria arte, ' <i>Ea Xauna</i> ' arte (euskaraz eta gazteleraz, bereziki hiztegia)	Iruzkina
<t> grafema			Aurretik lotzerakoan keinu berdina egiten du.
<T> grafema			Antzeko hasiera eta bukaera dute.
<u> grafema			Goitik beherako makilaren azpialde angelutsua ageri da.
<v> eta <e> grafemarekin lotura			Bi motatako <v> grafemak aurkitu dira, batzuek bukaera beheko aldean dute eta beste batzuek goiko aldean; beheko aldetik <e> grafemarekin eginiko lotura berdina da.

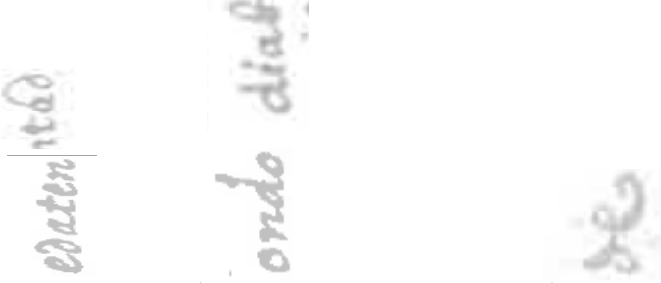

Erkaketa	3. letrakera 14.-15. orriak (euskaraz eta gazteleraz, 'Ea Xauna'-tik aurrerakoa)	1. eta 2. letrakera 14. orria arte, 'Ea Xauna' arte (euskaraz eta gazteleraz, bereziki hiztegia)	Iruzkina
<x> grafema			Forma bera dute.
<X> grafema			Forma bera dute.
<y> grafema			<p>Oinaren kizkurra ia-ia goraino doa edo, bestela, ezkerretara, tinta pilatzen delarik.</p> <p>Badago, halaber, zenbaitetan oso berezia den keinu-tipoa <y> grafemaren hasieran.</p>

Erkaketa	3. letrakera 14.-15. orriak (euskaraz eta gaztelerez, ' <i>Ea Xauna</i> '-tik aurrerakoa)	1. eta 2. letrakerak 14. orria arte, ' <i>Ea Xauna</i> ' arte (euskaraz eta gaztelerez, bereziki hiztegia)	Iruzkina
<Y> grafema			Antzeko hasiera eta bukaera dute. Bukaeran tinta pilatzen da.
<z> grafema			Eskuinerantz luzatzen da oinarri-lerroaren azpitik, tinta loditzen delarik.

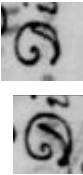

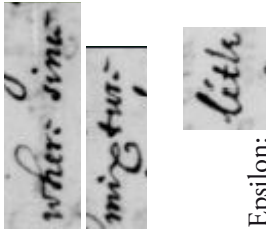

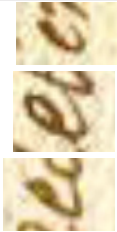

2. eranskina. *Modo Breveko* eskuizkribuaren erkaketa Sainthillen eskuizkribuarekin eta Mikoletaren eskuizkribuekin

Erkatutakoak	Sainthill	<i>Modo Breveko</i> testua	Mikoleta	Iruzkina
<a> grafema	<p>Gakoa:</p> <p>Jaitsiera eta lotura kurboa:</p> 			<p><i>Modo Breveko</i> grafema Sainthillen berdintsua da, arrasto bat duelako barruan eta jaitziera edo lotura kurboa (Mikoletak ez du gakorrik, eta jaitziera angelutsua du).</p>
<b> grafema		 	 <p>tortsioak</p>	<p>Sainthillen berdintsua da proportzioetan eta aurretiko-arzetiko loturretan. Letren erdigunea (<a>, <o> grafemak) grafema luzeekin (<b>, adibidez) konparatzen bada, proportzioak Sainthillen idazkeran txikiagoak dira (erdigunearakiko x3ko luzera dute <b> letrek, adibidez). Aldiz, Mikoletarean x5 baino gehiagoko luzerakoak ditu <b> grafemak. Gainera, Mikoletak zenbait letra-tan tortsioak ditu, <i>Modo Breveko</i> agertzen ez direnak.</p>

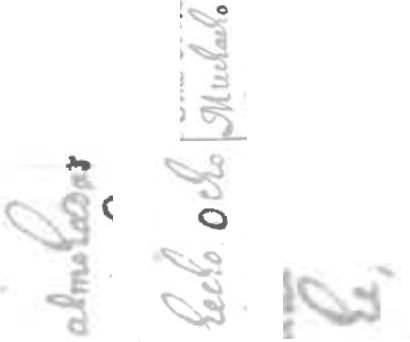

Erkatutakoak	Sainthill	<i>Modo Breveko testua</i>	Mikoleta	Iruzkina
<B> grafema				<p>Sainthillen berdintsua da, hasiera berdina eta <B> grafemaren bigarren kurba, azpikoa, handitua. Mikoletak kurbaren lehen zatia handiagoa egiten du eta makila bertikaletik urruntzen da.</p>
<C> grafema	<p>Gako txiki bat hasieran:</p> 			<p>Anzkekoa da bai Sainthillen, bai Mikoletaren idazkietan. Gako bat egiten dute hasieran, agian Sainthillen gakoa txikiagoa da.</p>
<C> grafema				<p>Sainthillen anzkekoa, kizkur bat duelako hasieran eta beheko lerroan sartzen delako (Mikoletarrenak mugimendu zabalgago bat du).</p>

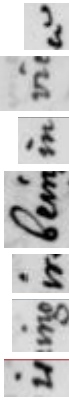

Erkatutakoak	Sainthill	<i>Modo Breveko</i> testua	Mikoleta	Iruzkina
<p><d> grafema</p>			 <p>tortzioa</p>	<p>Forma askotarikoak dituzte bai Sainthillek, bai Mikoletrak. <i>Modo Breve</i>an behin ere ez da agertzen <d> grafemaren biribila makilatik zatikatuta, Mikoletaren zenbait <d>tan agertzen den bezala. Azken honetan, gainera, goitik beherako makilaren bukaera angelutsua da eta zenbaitetan tortzioak daude. Bestalde, <d> grafema <e>-rekin elkarrean, Sainthillek eta <i>Modo Breve</i>koak loturaren kizkurra ezkerreago dute. Sainthillek zenbaitetan biribilaren barruan arrastroa egiten du.</p>

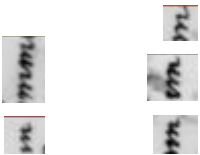

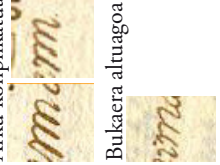

Erkatutakoak	Sainthill	<i>Modo Breveko testua</i>	Mikoleta	Iruzkina
<D> grafema			Ez da aurkitu	<i>Modo Breveko</i> grafema eta Sainthillena berdintsuak dira.
<e> grafema	 <p>Epsilon:</p>			Askotarikoak egiten ditu Sainthillek, baina batzuetan bi marratakoak dira, <i>Modo Brevean</i> zenbaite-tan agertzen den bezala. Ezaugarri hau oso bitxia da (<i>Epsilon</i> grafema izan daiteke, bere modu laburtua edo azkar egin-dako keinua).
<E> grafema			Ez da aurkitu	<i>Modo Breveko</i> grafema eta Sainthillena berdintsuak dira, hasieran gako bat duteela.

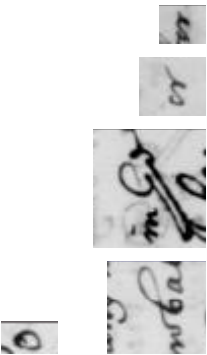
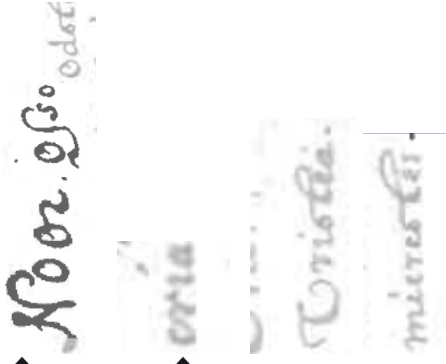

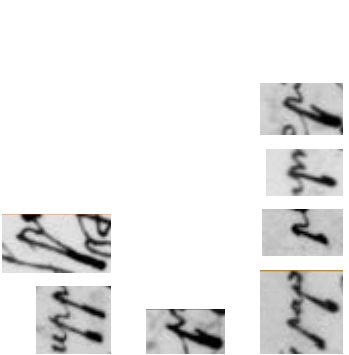

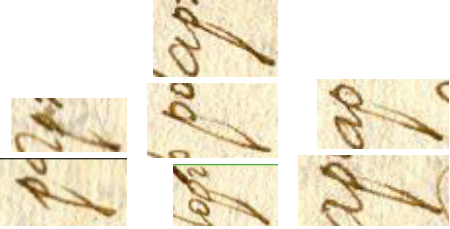
Erkatutakoak	Sainthill	<i>Modo Breveko</i> testua	Mikoleta	Iruzkina
<p><f> grafema</p>				<p>Bi morarako <f> grafemak egiten ditu Sainthillek: bat laktioekin eta beste bat bi marratan. Mikoletak ere bi modutan egiten du. Laktiodun <f> grafemak konparatuz, Mikoletak beheko aldeak angelutsuak egiten ditu. Aldiz, Sainthillen letretan eta <i>Modo Brevean</i> laktiodunen beheko aldeak kurbatua da.</p>
<p><g> grafema</p>				<p>Sainthillek bi modutan egiten du grafema hau eta Mikoletak beste bi modutan. <i>Modo Brevean</i> agertzen den moduetako bat Sainthillena den modukoa da: biribilari lotuta edo lotu gabe, baina keinu-tipo batekin.</p>

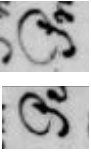

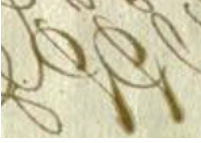

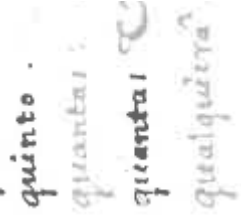

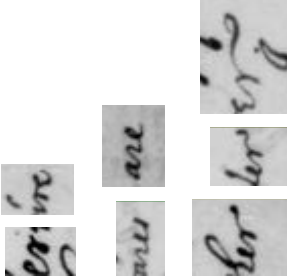

Erkatutakoak	Sainthill	Modo Breveko testua	Mikoleta	Iruzkina
<G> grafema			Ez da aurkitu	<i>Modo Breve</i> ko grafema eta Sainthillena berdintsuak dira.
<h> grafema	 			Grafema hau <i>Modo Breve</i> an eta Sainthillenean berdintsuak dira, <h> grafema zintzilikatuta bezala gelditzen da. <ch> lotura eta <he> lotura berdina da.

Erkatutakoak	Sainthill	Modo Breveko testua	Mikoleta	Iruzkina
<p><i> grafema</p> <p>Tilet forman:</p> 		 <p>Punturik ez</p>	<p>Sainthillek modu askotan jartzen du puntua: bere tokian, aurreratuta, goitik behera, arku forman, rxinkorda forman, tilet forman... baina beti dago puntua. Tiletari dagokionez, <i>Modo Breve</i>an agertzen denaren berdina da. Mikoletrak idatzita koetan gehienetan puntua aurreratuta agertzen dira eta barzuetan bere tokian eta tiletan bat edo beste egiten du; baina, forma desberdina du. Zenbaitetan ez du punturik jartzen.</p>	<p><i>Modo Breve</i>ko grafema eta Sainthillena berdintsuak dira, lerro kurbatu batekin eginak.</p>
<p><l> grafema</p> 		<p>Ez da aurkitu</p>		

Erkatutakoak	Sainthill	<i>Modo Breveko testua</i>	Mikoleta	Iruzkina
<p><l> grafema</p>				<p>Sainthillek <l> grafemari ezkerreko aldean egiten dio gako bat goialdean, <i>Modo Brevean</i> bezala. Mikoletak idatzi bateko hitz batean ezkerrean egiten dio gakoa, baina beste modu batean. Beste <l> grafema guzietan gakoa eskuineko aldean dago edo ez dago. Mikoletak zenbaitetan kizkurrarekin egiten du <l> grafema, <i>Modo Breveko</i> testuan behin ere agertu ez dena.</p>
<p><L> grafema</p>			<p>Ez da aurkitu</p>	<p><i>Modo Breveko</i> grafema eta Sainthillena berdintsuak dira.</p>

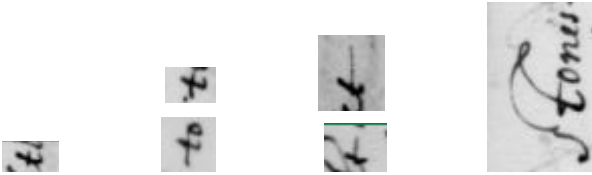
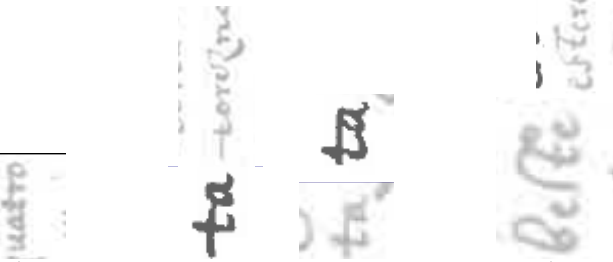

Erkatutakoak	Sainthill	<i>Modo Breveko</i> testua	Mikoleta	Iruzkina
<m> grafema			<p>Arku konplikatua</p> <p>Bukaera altuagoa</p>	<p><i>Modo Breveko</i> grafema eta Sainthillena berdintsuak dira, angelutsuak eta batzuetan lehen arku altuagoa dute la bes-tea baino. Aldiz, Mikole-tak hiru arku egiten ditu eta bukaera altuagoa.</p>
<M> grafema			<p>Ez da aurkitu</p>	<p><i>Modo Breveko</i> grafema eta Sainthillena berdintsuak dira.</p>
<n> grafema				<p><i>Modo Breveko</i> grafema eta Sainthillena berdintsuak dira, arkuaren al-tuera berdina da hasieran eta bukaeran. Mikole-tak, ordea, eskuineko alde-a handitzen du.</p>
<N> grafema			<p>Ez da aurkitu</p>	<p><i>Modo Breveko</i> grafema eta Sainthillena berdintsuak dira.</p>

Erkaturakoak	Sainthill	<i>Modo Breveko</i> testua	Mikoleta	Iruzkina
<p><o> grafema</p>				<p><i>Modo Breveko</i> grafema Sainthillaren berdintua da, arrasto bat duetako barruan (Mikolaren idatziek ez dute arrasto hori). Bestalde, Sainthillek <o> grafemak irekitzen dituenan, ezkerreko edo eskuineko aldean irekitzen ditu. <i>Modo Brevean</i> soilik eskuinean aurkitu ditugu eta Mikoletak, irekitzen dituenan soilik ezkerrean erdi-inguruan irekitzen ditu.</p>
<p><p> grafema</p>				<p>Sainthillek bi motatako <p> grafemak egiten ditu: goiko arkua irekita duen <p> eta ixita duena. Mikoletak soilik ixita duena egiten du. <i>Modo Brevean</i> bi erataro agertzen dira, irekita eta ixita. Bestalde, Mikoletak, beharantz jaitsi den marrairendoren goraka egiten duenean, sabel antzeko bat sortzen du, <i>Modo Brevean</i> agertzen ez dena. Bestalde, bai Sainthillek, bai <i>Modo Breveko</i> egileek <p> grafemaren luzera irregularra dute, eta Mikoletak erdiguneko rekiko x4trik gorakoa beti.</p>

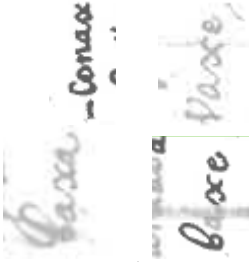

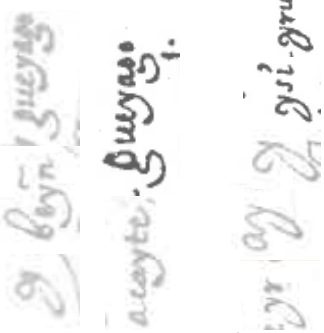

Erkatutakoak	Sainthill	<i>Modo Breveko testua</i>	Mikoleta	Iruzkina
<P> grafema				<p><i>Modo Breveko grafema eta Sainthillena berdintsuak dira. Mikoletare-nak beste estilo bat du, bereziki makilaren behe aldean etzanagoa da.</i></p>
<q> grafema				<p><i>Modo Brevean grafema eta Sainthillena berdintsuak dira, bai forman, bai proportzioan. Mikoletarenak luzeagoak dira.</i></p>
<r> grafema				<p><i>Modo Brevean grafema eta Sainthillena berdintsuak dira. Sainthillek bi modutan egiten ditu, <i>Modo Brevean</i> bi modutan agertzen dira eta butan kaerek keinu-tipo bera dute.</i></p>

Erkatutakoak	Sainthill	Modo Breveko testua	Mikoleta	Iruzkina
<R> grafema				<p>Modo Breveko grafema eta Sainthillena berdintsuak dira.</p>
<s> grafema				<p>Sainthillek egiten duen lotura bitxia <t> grafemarekin errepikatzen da Modu Brevean eta <s> luzea ere bietan ageri da.</p>
<S> grafema				<p>Modo Brevean grafema eta Sainthillek zenbaitean egiten duen keinu-ritipoa berdintsuak dira.</p>

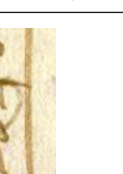

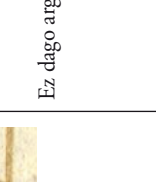

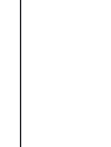

Erkatutakoak	Sainthill	<i>Modo Breveko</i> testua	Mikoleta	Iruzkina
<p data-bbox="529 1512 555 1625"><t> grafema</p> 			<p data-bbox="271 196 808 420"><i>Modo Breveko</i> grafema eta Sainthillena berdintsuak dira. Izan ere, Sainthillek modu askotara egiten du ezkerretik eskuinerako makila: zentratuta, ezkerrekoa lurtzago, aurreratuta, hurrengo grafemari lotuta, lotu gabe... Mikoletak hurrengo grafemari lotuta egiten du, lotura erdi inguruan duela. <i>Modo Brevean</i> askotariko <t>-ak ageri dira. Bestalde, <s> grafemarekin egiten duen lotura berdina da <i>Modo Brevean</i> eta Sainthillena idazkeran.</p>	

Erkatutakoak	Sainthill	Modo Breveko testua	Mikoleta	Iruzkina
<T> grafema			Ez da aurkitu	<p><i>Modo Breveko grafema eta Sainthillena berdintsuak dira.</i></p>
<u> grafema				<p><i>Modo Breveko grafema eta Sainthillena berdintsuak dira, angelua dute lehen jaitsieran. Mikoletak biribildua du.</i></p>
<v> grafema				<p><i>Modo Breveko grafema eta Sainthillena berdintsuak dira; izan ere, al-tuera bera dute bi puntuak. Mikoletak bigarren punta altuxegoa egiten du zenbaitetan. Beste modu batean ere egiten du Sainthillek <v> grafema (angelua duela oinarrian), <i>Modu Brevean</i> ere agertzen dena.</i></p>

Erkaturakoak	Sainthill	Modo Breveko testua	Mikoleta	Iruzkina
<p><x> grafema</p> 		<p>Modo Breveko testua</p> 	<p>Ez da aurkitu</p>	<p>Modo Breveko grafema eta Sainthillena berdintsuak dira, forman eta aurreko grafemarekin egiten duen loturan.</p>
<p><y> grafema</p> 				<p>Modo Breveko grafema eta Sainthillena berdintsuak dira, bai forman, bai bukaeran, bi modu baitaude.</p>

Erkatutakoak	Sainthill	Modo Breveko testua	Mikoleta	Iruzkina
<Y> grafema				<p>Modo Breveko grafema eta Sainthillena berdintsuak dira.</p>
<Z> grafema	<p>Ez da aurkitu</p>			<p>Modo Breveko grafemak askotarikoak dira eta Mikoletaren idatzietan bakarra aurkitu dut. Mikoletaren grafema gehiago behariko lirateke baiez-tapen bat egiteko. Hala ere, Mikoletak beherago eramaten du grafemaren oina (oro har, oina duten grafemak luzeago egiten ditu testuetan zehar, Modo Brevearekin eta Sainthillen idatziarekin konparatuz).</p>

Erkaturakoak	Sainthill	<i>Modo Breveko</i> testua	Mikoleta	Iruzkina
<1> zenbakia				<p><i>Modo Breveko</i> grafema eta Sainthillena berdintsuak dira, goitik hasita. Mikoletak aurretik marra bat egiten du.</p>
<2> zenbakia				<p>Mikoletarena ez da ondo ikusten. Ez dago argi.</p>
<3> zenbakia	<p>Ez da aurkitu</p>		<p>Ez da aurkitu</p>	<p>Ez da aurkitu Sainthillena eta Mikoletan.</p>
<4> zenbakia				<p><i>Modo Breveko</i> zenbakia eta Sainthillena berdintsuak dira, bi murratan eginda. Mikoletak marra bakarrekin egiten du.</p>
<5> zenbakia			<p>Ez da aurkitu</p>	<p>Material nahikorik ez dago.</p>

Erkatutakoak	Sainthill	<i>Modo Breveko testua</i>	Mikoleta	Iruzkina
<6> zenbakia				Ez dago argi.
<7> zenbakia	Ez da aurkitu	7	Ez da aurkitu	Ez dago erkatzeko materialik.
<8> zenbakia	Ez da aurkitu	8		<i>Modo Breveko</i> zenbakia eta Mikoletarena oso desberdinak dira.
<9> eta <10> zenbakiak			Ez da aurkitu	Material nahikorik ez dago eta ez da ondo ikusten.

3. eranskina. Mikoletaren bi eskuizkribu

[Handwritten text in Spanish script]

Rafael de Micoleta

que se debe dar a los que se presentaron a las plazas de la casa de las Indias...

«Archivo Catedral Santo Domingo de la Calzada (ACSDC), Sección Pueblos Leg. 80/13B. Firma de Micoleta en su apelación a la calificación de los examinadores sinodales, igualando sus méritos a los demás opositores, 1649(?) -10-16». *Alberto Ruiz Capellán.*

Perpaus erlatiboen balio semantikoa euska! gramatika-azterlanetan

Semantic value of relative clauses in Basque grammatical studies

Koldo Biguri*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: This article analyzes the descriptions made in the Basque grammatical studies on the semantic value of the relative clauses (RC). In these studies, more attention has been paid to the mechanisms and rules of the relative, with special attention to the cases that may be easier relativized, than to the semantic classification between restrictive and nonrestrictive RC. Some studies consider that restrictive and nonrestrictive RC are also syntactically and formally differentiated, but others argue that there are no syntactic differences between them, so that the semantic value of RC can only be differentiated according to the nature of nouns modified by the relative.

This paper describes these studies and, based on examples of classical authors and others drawn from the comparison of the original modern Basque literature works with their translations into Spanish. Consequently, some of these descriptions are partial: they exclude the different types of appositive RC, by not taking into account the diachronic evolution of relativation and the influence of early 20th century purism, which had a great impact on Basque letters in the 20th century and on the literature of the 21st century.

KEYWORDS: nonrestrictive relative clauses, relative clauses, restrictive relative clauses, semantic value.

LABURPENA: *Euskal gramatika-lanetan perpaus erlatiboen (PE) balio semantikoaz egindako deskribapenak aztertzen ditu artikulua. Horietan, PE esplikatio eta espezifikatioen arteko banaketa semantikoari baino arreta gehiago eskaini zaie erlatibo arruntaren mekanismoei, bereziki aztertu delarik zein diren errazago erlatiba daitezkeen kasuak. Aldiz, arreta txikiagoa eskaini zaio banaketa semantikoari, eta gainera bibliografian desadostasun handiak daude puntu horretan: batzuek esplikatio eta espezifikatioak sintaktikoki eta formalki ere bereizten direla uste duten arren, beste batzuek diote haien artean alde sintaktikorik ez dagoela, eta, beraz, erlatiboaren izenaren arabera soilik bereiz daitekeela PEen balio semantikoa. Artikuluan, deskribapen horiek azaldu eta, idazle klasiko batzuen adibideetan eta zenbait euskal idazleren jatorrizkoak gaztelaniazko itzulpenekin erkatuz ateratako adibideetan oinarrituta, ondorioztatzen dugu azalpen horietako batzuk partzialak direla, bazterrean uzten dituztelako PE apositiibo mota desberdinak eta ez dutelako kontuan hartzen erlatibakuntzak izan duen bilakaera diakronikoa eta, batez ere, XX. mende hasieratik aurrerako garbizaletasunaren eragina.*

HITZ GAKOAK: *erlatiboa, erlatibo ez-murrizgarria, erlatibo murrizgarria, erlatibozko perpausak.*

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Koldo Biguri. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila, UPV/EHU-Letren Fakultatea (UPV/EHU). Unibertsitatean ibilbidea, z/g (01006 Vitoria-Gasteiz) – juanluis.biguri@ehu.eus – https://orcid.org/0000-0003-1482-0766

Nola aipatu / How to cite: Biguri, Koldo (2020 [2022]). «Perpaus erlatiboen balio semantikoa euskal gramatika-azterlanetan», ASJU, 54 (1-2), 225-250. (https://doi.org/10.1387/asju.23261).

Jasoa/Received: 2020-09-04; Onartua/Accepted: 2021-10-12. Online argitaratua / Published online: 2021-12-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Euskarazko erlatiboaren sailkapen semantikoaren arazoa

Gaztelaniaren —eta inguruko hizkuntza indoeuroparren— erlatibo sistema eta euskarazkoa ikertzen duten azterlanak erkatzerakoan, bada perpaus erlatiboaren (PE) sailkapenari dagokion alde nabarmen bat: erlatibakuntza azaltzerakoan, lehendabizikoaren gramatiketan toki handia eskaintzen zaio erlatiboaren sailkapen semantikoari, hau da, PE espezifikatiboaren eta esplikatiboaren arteko bereizketa tradizionalari; euskal gramatiketan eta euskarazko perpaus erlatiboari buruzko ikerlanetan, aldiz, sailkapen edo banaketa horrek askoz toki txikiagoa aurkitu ohi du, euskal erlatiboaren beste arazo batzuen aurrean.

Horrela, batez ere De Rijken (1972) tesian —euskal erlatiboari buruzko azterketen aitzindaria—, baina baita Oyharçabalen (1987) eta Cid-en (1994) tesietan eta *EGLU-Ven* ere erlatibakuntzaz egiten den azterketan, arreta handiagoa ipintzen zaie erlatibo arrunta delakoaren mekanismo edo arauari, bereziki aztertzen baita zein diren erlatiba daitezkeen kasuak,¹ eta, *EGLU-Ven* «erlatibatzeke eskala» deitzen dena; hau da, PEetan izen ardatzarekin batera hark duen kasu-marka ere isildurik gertatzen denez, arreta handiagoz aztertu da zein diren errazkiago erlatiba daitezkeen kasuak eta zein nekezago.

Bestalde, euskal gramatika-liburu eta -lanetan erlatiboaren banaketa edo balio semantikoari arreta txikiagoa eskaintzeaz gainera, PE esplikatibo eta espezifikatiboaren arteko bereizketaren arazoan desadostasun handiak daude gaia jorratu dutenen artean, baita euskal erlatiboaren ezaugarri formalei (puntuazioa edo intonazioa, adibidez) dagokienez ere.

Batetik ditugu Villasante (1976) —eta, harekin batera, Mitxelena—, Arejita (1978) eta Goenaga (1980), zeinek bai onartzen baitute euskaraz ere semantikoki ez ezik, baita sintaktikoki edo formalki ere bereizten direla PE espezifikatiboak eta esplikatiboak, lehendabiziko sailekoei *-N erlatibo* deitzen ditugunak egokituz, eta bigarrenei, aldiz, *EGLU-Vek ZEIN erlatibo* deitzen dituenak.

Bestetik, De Rijk eta Oyharçabal ez dira iritzi berekoak, eta, haien ustez, klausula murrizgarrien eta ez-murrizgarrien arteko diferentzia sintaktikorik ez dago, erlatiboaren izen ardatzaren nolakoaren arabera bakarrik bereiz baitaitezke: hala, ardatza izen propioa, izenordain pertsonala edo erreferentzia bakarreko izen arruntak badira, PEak ez-murrizgarriak baino ezin dira izan.

Esan bezala, Villasantek eta Mitxelenak, Arejitak eta Goenagak bai uste dute euskaraz ere formalki bereiz daitezkeela perpaus erlatibo murrizgarri eta ez-murrizgarriak.

Villasantek (1976: 71) euskararen eta gaztelaniaren erlatibakuntzari buruz egiten duen azterketa konparatuan Gili Gayak (1973) gaztelaniarentzat egiten duen sailkapen bikoitz ohikotik abiatzen da, argi utziz *-N* erlatiboari buruz ematen duen deskribapena PE espezifikatiboari dagokiela:

En vasco (fuera del caso en que se recurre al anafórico *zein*) estas explicativas no tienen nada que ver con las auténticas oraciones adjetivas. Estudiaremos la construc-

¹ SEGen esaten den bezala (<http://www.ehu.es/seg/morf/5/5>), euskaraz argi bereizi behar dira kasuak (absolutiboa, ergatiboa, datiboa eta genitiboa) eta postposizio itsatsiak (soziatiboa, ablatiboa, adlatiboa, inesiboa, etab.).

ción de estas explicativas al tratar de las Causales y Consecutivas y asimismo al tratar del prefijo *bait-*. Aquí nos limitamos, pues, a las especificativas.

Geroago, ZEIN/NON erlatiboari buruzko atalean, aditzera ematen du ezen prozedura honek «vale únicamente para las adjetivas explicativas, o sea, para las no restrictivas» (Villasante 1976: 87).

Mitxelenak ere antzeko iritzia zuela erakusten du Villasantek (1976: 213), orripeko ohar batean zehazki; bertan, *bait-* aurrizkiaz mintzatuz, Mitxelenak aditzera ematen du aurrizki horrek PE ez-murrizgarriak egiteko funtzionatzen duela: «Lo que está claro es que introduce relativas no restrictivas, como dicen en inglés»; eta horren adibide gisa, erdarazko *Los hombres, que venían cansados, entraron en casa* esaldia honela ematen du euskaraz: *Gizonak, nekatuak baitzetozen, etxean sartu ziren*. Beraz, nolabait iradokitzen du -N erlatiboak balio soilik murrizgarria duela (*Los hombres que venían cansados (y solo ellos) entraron en casa* adibidea ipintzen du, aurrekoarekin kontrajarrita, baina ez du espresuki ematen azken honen euskarazko itzulpena).

BAIT erlatiboaren kasuan, ordea, ez dirudi gauzak hala direnik, ez behintzat Lafitteren (1944: 406) gramatikak dakarren adibide ezagunaren argitan (*Gizon bat ikusi dut, ez baitzuen ilhe ondorik ere = J'ai vu un homme qui n'avait pas un seul cheveu*), edo De Rijk (1980: 532) jasotzen dituen Leizarragaren adibideak ikusita; Hidalgok (2003: 50-52) ere konklusio berbera ateratzen du Camino (1997) eta Estornésen (1985) lanetako adibideetan oinarrituta: «[...] *bait-* erlatiboaren kasuan ere ezin liteke esan predikatu hauek soilik erlatibo ez-murriztaileak osatzeko erabiltzen direnik».

Arejitak (1978: 133) ere aipatzen du ZEIN/NON erlatiboa «euskal idazle klasikoek esplikatibo edo ez-murrizgarriak egiteko» erabili dutela, bide batez erantsiz ahozko euskararen ez dela erabiltzen.

Goenagak (1980: 293-294) ere modu berean sailkatzen ditu euskararen bi erlatibo mota horiek, honela definitzen dituelarik erlatibo murrizgarriak:

Orain arte aztertu ditugun erlatiboak erlatibo murrizgarriak edo restriktiboak deitzen ditugu. Izan ere, nik honako hau esaten badut: *Etorri ziren lagunek galdera bat egin ziguten*, lagunek osatzen duten multzotik etorri zirenen azpimultzoa hartu dut kontutan. Hortaz, ez naiz lagun guztiez ari, etorri zirenez bakarrik baizik. Horregatik, era honetako erlatiboak mugaketa bat, murrizte bat egiten dutenez, erlatibo murrizgarriak deitzen ditugu.

Bestalde, ZEIN/NON erlatiboa ez-murrizgarritzat jotzen du, bidenabar esanez «forma hauek ez dutela oso fama ederra, baina agian erabilgarriak» direla eta idazle zaharrengan oso normalak zirela:

Galdetzaileaz baliatuz sortzen ditugun erlatibo berezi hauek erlatibo ez-restriktiboak edo ez-murrizgarriak deitzen ditugu. Ez dute mugaketarik egiten. Egiten dutena hau da: aurreko izen sintagmari buruzko informazioa nolabait gehitu, esplikatu.

Bestalde, espresuki ez bada ere, nolabait aditzera ematen du zein den bi PE motak formalki bereizteko modua: batetik, esplikatiboek eten bat tartekatzen dutela, eta, bestetik, ISaren eskuinetara joaten direla; hartara, beheko (1) perpausaz dio erlatiboa koma artean doala eta izen ardatzari buruzko xehetasun batzuk ematen dizkigula,

perpau koordinatu batekin nolabait parekatuz: «Perpau sak esaten diguna hau da: Piramideetan agertzen dela hori eta Piramideak Faraonek egin zituela».²

(1) Piramidetan, zein eragin baitzituen Faraonek, agertzen da hori

Aldiz, (2) esaldia murrizgarria dela dio, komarik ez dagoelako eta ISaren ezkerretara doalako, esanez «Piramideen multzotik Faraonek eragin zituenak bakarrik» harzen direla hemen kontuan.

(2) Faraonek eragin zituen Piramidetan agertzen da hori

Alabaina, ZEIN/NON erlatiboaren bereizketa formalari dagokionez, eta puntuazioari goazkiolarik zehazki, ez dirudi Goenagak dioen bezain argi daudenik gauzak, ez behintzat euskal idazle klasikoei begiratzen badiegu.³ *EGLU*-Ven ikus daitekeen bezala, euskal tradizio literarioan, koma duten ZEIN/NON erlatibo ez-murrizgarriekin batera komarik ez dutenak ere aurkitzen dira maiz:

(3) Komarekin: Purgatorio handi eta sendagarri bat du gizon pazientiatsiak, zeinak bidegabeztatua denean damu geiago baitu bertzeren maliziaz bere atsekabez baino (Pouvreau).

(4) Komarik gabe: [...] baña balitz garizuman zeinetan ezin egon leitekian lexi-bia egin baga, orduban agindu leijo[...] (Astarloa).

Komaren agerpena dela eta, Alberdik eta Garcíak (1996: 260) bai diote erlatibo murrizgarriak eta ez-murrizgarriak bereizteko irizpide gisa erabil daitekeela oro har, Goenagak esandako zentzuan, baina, halere, komaren erabilera ez dela sistematikoa, eta haiek aztertutako corpusean badirela komadun erlatibo «murriztaileak» eta komarik gabeko «ez-murriztaileak». Orobat, komaz gainera, bestelako puntuazio zeinuk darabiltzaten adibideak ere ematen dira artikulu horretan, besteak beste puntu eta koma, bi puntuak eta are puntuak ere:

(5) [...] bizitzau akabau ezker, izango dala beste betiko bat, edo iños akabauko eztana: zeinetan egongo dirian, Jangoikoa Jangoiko dan arte guztiyan (...) (CatLlo)

(6) [...] ikuskera negargarri onetan ziñozan, arik eta Beronike andra errukiorrak garbitu artean bere izaratxoak; zeinetan, erruki ardurazko onen orde sariz, itxi zeuntzan zeure arpegiko antz-irudiak. (Añibarro)

(7) Handik heldu da halaber, gezur erraitea, elkharren ez sinhestea, eta fidantza gabe, bethi gogan behartsu ibiltzea. Zein baita kalte handia, elkharren artean bizi behar dutenentzat. (Axular)

Bestetik, zalantzan jarri beharrekoa da aurreko autoreen deskribapenetako abiapuntua ere, hots ZEIN/NON erlatiboak balio ez-murrizgarria duela soilik; Oyharçaba-

² Gramatika Sortzailearen azterbideari jarraituz, Goenagak (1980: 295) hau dio espresuki: «Hizkuntzalariak ados daude erlatibo murrizgarriak, edo restriktiboak, perpau txertatuak, menpekoak diren bezala, beste hauek, funtsean perpau koordinatuak direla». Gero, bi erlatibo mota hauek egitura mailan duten desberdintasuna irudikatzen du bakoitzari dagokion zuhaitzarekin.

³ Bai eta garai modernoagoetan ere, aurrean jaso dugun Lafitteren adibidea bera delarik frogatzen: *Gizon bat ikusi dut, ez baitzuen ilbe ondorik ere = J'ai vu un homme qui n'avait pas un seul cheveu.*

lek (1987: 208) jada adierazi zuen bere desadostasuna horretaz, eta geroago Alberdik eta Garcíak (1996: 259) hainbat autore klasikoren eta euskalki desberdinetako adibide ugarirekin berretsi dute jarrera hori. Bideanabar, bitxia da Villasantek erlatibo mota honen erabilera soilik ez-murrizgarriaren aldeko jarrera izatea, Axularren ondoko adibideok gatzelaniara itzuli zituenean erabili zituen erlatibo murrizgarriak ikusita:

(8)

Badira bisera batzuk, begi-ordethaillu batzuk, <i>zeiñek gauzak diren baino handiago, iduri arazitzen baitituzte.</i> (Axular § 94)	Existen unas gafas, unos anteojos <i>que hacen que las cosas aparezcan más grandes de lo que son.</i>
Zeren nolako baita lurra, <i>zeinetarik iragaiten baita ura, halako gerthazten baita ura ere.</i> (Axular § 143)	Tal y como es la tierra <i>por la que pasa el agua</i> , así viene a resultar esta.
Zeren hauk dira leihoak eta portaleak, <i>zeiñetarik bekhatu guztiak, eta guztiz ere haragiarenak, ariman barrena sartzen baitira.</i> (Axular § 256)	Porque estas son las ventanas y portales <i>por los que entran en el alma todos los pecados, y particularmente los de la carne.</i>

Beste alde batetik, PE espezifikatibo eta esplikatiboen banaketa sintaktiko eta formala defenditzen duten aipatutako autoreen aurrez aurre, beste batzuek, De Rijkek (1980), Oyharçabalek (1987) eta Alberdi & Garcíak (1996), bai eta Euskaltzaindiaren *Euskal Gramatikak (EGLU-V)* eta Cid (SEG)-ek⁴ ere, ez dute ikusten horrelako oposizio sintaktikorik euskaraz; hauen arabera, euskaraz ere badago oposizio semantiko hori, baina berau ez da forma-desberdintasun sintaktiko garbi batean islatzen, ez erlatibo arruntean ez eta ZEIN/NON erlatiboan ere.

Horrela, -N erlatiboari dagokionez, bi balioak dituela diote autore horiek; hau da, -N erlatiboa perpaus murrizgarriak eta ez-murrizgarriak egiteko erabil daitekeela. De Rijk (1972: 154) izan zen jarrera hau defendatu zuen lehena, baina izen propioetara mugatuz, nahiz eta bere tesian, egia esanda, apenas ematen zaion lekurik euskarazko PEn balio semantikoari, eta esaten den ia bakarra da euskaraz erlatibo «espezifikatibo» eta «apositibo»-en artean inolako desberdintasun sintaktikorik ez duela aurkitu:

What about the distinction between restrictive and apositive relative clauses, so important in the grammar of English and other Indo-European languages? I can be quite brief here: I am unaware of any syntactic differences in Basque between these two types of relative clauses [...] In Basque, like everywhere else, a relative clause that modifies a noun phrase with an underlying (i.e. deictic) demonstrative element must be non-restrictive. When certain quantifiers, like *guzti* 'all' and *bakoitz* 'each' occur associated with the head noun phrase, the relative clause can only be restrictive. Apart from this, however, my investigations have failed to show any differences in syntactic

⁴ Cid, Carlos [s.a.] «Perpaus erlatiboak zer diren», *Sareko Euskal Gramatika (SEG)*. <http://www.ehu.eus/seg/morf/5/20/4/1> (2021/02/20).

behavior between the two. In particular, there is no difference in intonation between restrictive and apositive relative clauses in Basque.

Baieztapen hori sostengatzeko, ordea, argudio bakarra eskaintzen du: euskaraz posible dela -N erlatibo arrunta izen propio bati itsastea, inguruko hizkuntzetan erlatibo esplikatiiboari dagokion funtzio batekin. Onartzen du hainbat gramatikatan ez dela ontzat jotzen egitura hori, adibide gisa jarriz Lardizabalen (1856) *Gramática Vascongada*ko baieztapen hau: «Cuando el nombre que viene con relativa de persona que hace, es nombre propio de hombre o de muger, no se hace en Vascuence la oración por relativo, sino por otros modos equivalentes [...]».⁵

Baina De Rijkek ez du aintzat hartzen baieztapen hori, esanez bere informatzailaetako inork ez zituela txartat hartu (9) moduko esaldiak, eta honelakoak erabiltzen dituzten liburu batzuetatik ateratako adibide gehiago eskaintzen ditu.

- (9) Egunero kilo erdi bat txokolate jaten duen Beobide'tar Pantxika ez da bat ere gizontzen

Konklusio gisa, era honetako P_Eak «of course, generally non-restrictive» direla esaten du.

Geroago euskaraz argitaratutako artikulu batean (De Rijk 1980), apur bat gehiago argudiatu zuen bere jarrera, zenbait adibideren sostenguarekin, ondorioztat emanez -N menderagailua izen propioekin ere erabil daitekeela erlatibo «mugagabeak edo esplikatiiboak» egiteko. Artikulu horretan, autoreak dio egitura hau idazle gipuzkoar garaikideen eta Iparraldeko idazle zaharren lanetan aurki daitekeela, eta berriro dio ahozko informatzaileek ez dituztela txartat hartzen; alabaina, artikuluak ez du bereziki sakontzen gai honen ikerketan, eta, Iparraldeko idazleen artean, Leizarragaren adibideak baino ez ditu ematen.

Adibide horiek interesgarriak dira, nolahi ere, halako tipologia bat behintzat antzeman daitekeelako haien artean; batetik, IS erlatibatuan erakuslea duten adibideak daude:

- (10) [...] Iesus Christ gure Iaunac bere domesticoy eta fideley baicen emaiten eztrauzten vianda saindu hauc pollui eta satsu eztitzençát.

De Rijkek erakuslea darabilten adibideekin (*Berandu etorri naizen honek [...]*) parakatzen du goiko adibidea, biak erlatibo «mugagabe»tzat jotz, bere ustez erakusleak berez mugatzen baitu erlatiboaren izen ardatza; egia esanda, erakusleak eragin hori balu, beste hizkuntzetan ere berdin funtzionatu beharko luke, baina gatzelaniaz argi eta garbi egiten da bi erlatibo moten arteko bereizketa kasu horretan ere:

- (11) a. [...] estas viandas que el Señor solo ofrece a sus fieles.
b. [...] estas viandas, que el Señor solo ofrece a sus fieles.

⁵ Aipu hau, berez, Larramendirengandik hartu zuen Lardizabalek (1856: 152), adibide berberak erabiliz, De Rijkek berak geroago (1980: 530) jaso zuen bezala; eta, xx. mendean, Etxaidek (1912: 55) ere jaso zuen. Bide batez, interesgarria da azpimarratzea Larramendik —ez eta Lardizabalek ere— ez duela esaten ez dela erabili behar egitura hori —horrek iradoki zezakeelarik erabili bai erabiltzen zela—, euskaraz ez dela erabiltzen baizik —nolabait euskararen eta inguruko hizkuntzen arteko desberdintasun bat aipatuz bezala—.

Bide beretik, euskaraz txit onargarria litzateke komaren ondoko aposizioan jartzea perpaus erlatiboa:

- (12) vianda saindu hauc, Iesus Christ gure Iaunac bere domesticoe y eta fideley baicen emaiten eztrautzenac, pollui eta satsu ez titzatençat

Bereizketa semantikoaren gako, beraz, ezin da erakuslean egon.

Bestetik, De Rijken artikulan jasotzen diren Leizarragaren gainerako adibi-deetan, Jainko izenari lotzen zaizkion erlatiboak, [izen propioa + aposaturiko izen arrunta] sintagmari itsatsitakoak eta, azkenik, [izen propioa + izenlaguna] sintagmari loturikoak daude:

- (13) [...] laudorio gucia appartenitzen çayon Iaincoa baithan glorifica ledinçat.
 (14) Haur da beguirat dituen ardiéz arrangura handia duen Iacob artzain iratzarria.
 (15) Haur da puissança desobedient gucia bere suiectionera erecarten duen David victoriosoa eta noblea.

De Rijken (1980: 532) artikulan, ordea, zehaztasun garrantzitsu bat topatzen da aurrerago, haren arabera bai baitirudi -N erlatiboaren balio bikoitz hori izen propioen kasuetarako bakarrik ikusten duela, eta, esan bezala, ISan erakuslea duten izen arruntetarako soilik; eta ZEIN/NON erlatiboari, bestalde, balio ez-murrizgarria soilik egotzen dio; izan ere, Leizarragaren ZEIN erlatiboaz mintzo delarik, esaten du «erlatiboa mugagabea eta ez mugatua dela adierazi nahi duenean» beti ZEIN hitzaz baliatzen dela ondoko kasu honetan bezala:

- (16) [...] emanen draucat iatera vicitzeco arboretik cein baita Iaincoaren paradisoaren erdian.

Interesgarria da baieztapen hori arrazoitzeko darabilen argudioa, hots, Leizarragak -N erlatibo arrunta erabili balu, «beste zenbait tokitan ere bizitzeko arboreak daudela pentsa zitekeela, erlatiboa mugaturik bezala hartu ezkeroz» (De Rijk 1980: 532); horren arabera, erlatibo arruntak balio murrizgarria du bigarren adibide honetan. Bide batez, artikulugileak ZEIN erlatiboaz ematen duen interpretazioa ez da hain segurua: Bibliako pasarte horren gaztelaniazko bertsioetara joz gero, koma-etenarekin eta ete-nik gabe ikusiko ditugu itzulpen desberdin ugari, eta euskarazko itzulpen modernoetan, erlatibo klasiko honen arbuioarekin jarraituz, erlatibo arrunta topatzen dugu.⁶

Adibide horiekin De Rijkek aurre egin zien bere tesiko baieztapena zalantzan jartzen zutenei. Goenagak (1980: 294), adibidez, uste du era honetako PEak ezin zaizkiola «izen berezi bati erantsi izen hau nolabait arrunt bihurtu gabe» ez eta izenordain pertsonal bati ere, eta horregatik txarrestekoa dela (17) esaldia:

- (17) Nik hain ongi ezagutzen zaitudan zu hemen ari zara nire kontra.

⁶ *El que tiene oído, oiga lo que el Espíritu dice a las iglesias. Al que venciere, dará a comer del árbol de la vida, el cual está en medio del paraíso de Dios* (Reina Valera Antigua, 1960), baina *El que tiene oído, oiga lo que el Espíritu dice a las iglesias. Al que venza le dará de comer del árbol de la vida que está en medio del paraíso de Dios* (Reina Valera Actualizada, 2015). Ikus <https://www.biblegateway.com/verse/es/Apocalipsis%202:7> [Kontsulta-data: 2016-04-20]. Bide batez, Bibli Elkartearen euskarazko bertsioan erlatibo arruntaz ageri da: *Jainkoaren paradisuaren dagoen bizi-arbolako fruituetatik emango diot jaten*; ikus <http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=Ap+2%2C1-7&id34=1&pos=0&set=21&cl=eu> [Kontsulta-data: 2016-04-20].

Goenagak ez du eskaintzen arrunt bihurtutako izen propio batez osaturiko per-pausen adibiderik, baina pentsa liteke izen propioaren ondoko aposizioan izen arrunt edo izenondoren bat duten kasuez ari dela. Horixe dateke, hain zuzen, *EGLU-Vek* dakarren (18) adibidea, zeina jartzen baita gramatika horretan adibide gisa -N erlatiboak balio ez-murrizgarria ere baduela frogatzeko:

(18) Aspaldi ezagutzen duzun Maddi nire arrebak esango dizu hori.

Garziak (1997: 396-397) ere agramatikaltzat jotzen du -N erlatiboak izen propio soil bati lotzea, eta, hartara, desegokia deritzo (19) esaldiari.

(19) Euskararen alde hainbeste lan egin zuen Mitxelenari omenaldia egingo diote bihar bere herrian.

Goenagak iradoki bezala, haren iritiz ere izen propioak aposizioan izen arrunt edo adjektibo bat daramanean bakarrik dira onargarriak horrelako per-pausak, honako honetan bezala:

(20) Euskararen alde hainbeste lan egin zuen Mitxelena euskalari gogoratuari omenaldia egingo diote bihar bere herrian.

Nire ustez, hori berrestera dator Krajewska (2017), bere tesian erlatiboetarako buruzko lanerako osatu zuen XIX. mendeko corpusarekin, nahiz berak kontrako iritzia erakutsi.⁷ Izan ere, Krajewskak ontzat jotzen duen arren erlatibo ez-murrizgarrietan izan propioak izan daitezkeela ardatz, bere corpusean agertzen diren izen Aurreko erlatiboak daramaten izen propioen adibideen artean, behin bakarrik ageri da izen propioa soilik (Belapeyrenen katexima), eta beste hiru adibidetan izen propioa izen arrunt aposatu batekin ageri da; bide batez, hiru adibideak autore berberarenak dira: Joanes Haranburu, *Debozino escurra* (1635):

(21) Jinkoari eskerren emaiteko harganik ükhen dütien honez; erakusteko ere saintü, egin direla hontan ohereskatzen deriogün Jesü-Kristen merexiez [...]

(22) Iainko aitaren ontasunetik sorthu zaren seme Iesu Kristo errege Iauna.

(23) Gaztigatuko zuten zuk debotki errezibitu duzun Maria Magdalena bekhatore nigartia.

(24) Kondenatuko zuten zuk miseriakordioski barkhatzen diozun iondone Petri zeure diszipulu bekatzailea.

Zalantzazkoa izan daiteke adibide horien artekotzat jotzea IA erlatiboak Jainkoa izenari itsatsita erakusten duten adibideak, izena berez ez baita propioa, itsatsita daraman mugatzailea lekuko; lau dira guztira Krajewskak aurkitutako kasuak:

(25) [...] zeren azkar beita houra jujaturen dian Jinkoa [...] (Intxauspe)

(26) [...] eta adoratu zien tronoan jarririk den Jinkoa, ziolarik: Amen. Alleluia [...] (Intxauspe)

⁷ Izan ere, autore honek ontzat ematen du de Rijk eta Oyharçabalen planteamendua: «Jakina denez, euskarak ez ditu erlatibo murrizgarriak eta ez-murrizgarriak gramatikalki bereizten, eta egitura bera erabiltzen da, murrizgarritasuna gorabehera» (2017: 60).

- (27) [...] eta adora zezaten throno gainean iarririk dagoen Iainkoa, zioitela, Amen, Halleluia. (Leizarraga)
- (28) O Israel ezinago photerus ziren Jinkua, arima fidelen huniala erakarlia [...] (Maister)

[-N erlatiboa + izen propioa] egitura horrekin jarraituz, egia da erabiltzen dela gaur egun euskaraz, erruz erabili ere, euskarazko ahozko hedabideetan bereziki; baita euskal literatura garaikidean ere, baina ezin esan daiteke erabilera oso hedatua duenik, nire aurreko lan batean (Biguri, 2016) landutako corpusetik ondoriozta daitekeen bezala: izan ere, corpus horretan, kanonikotzat jo genitzakeen hamar euskal idazleren hamar eleberritan, zazpi aldiz bakarrik agertzen zen prozedura hori, corpuseko hamar liburuetatik hirutan soilik,⁸ eta, gainera, gehienak eleberrri bakarrean.⁹

Egia da, orobat, *EGLU*-Vek onargarrizat jotzen duela erlatiboetako sintagmen ardatzetan «izen bereziak» ere agertzea, nahiz ematen duen adibidean izen propioa ez den soil-soilik agertzen, adjektibo batez eta erakusle batez lagunduta baizik (*Orok miresten dugun Axular handi hark bazioen...*), eta beharbada bi osagai horietan dago gakoia. Baina, Krajewskak euskal idazle klasikoek erlatiboekin egindako corpusak erakusten digu oso erabilera mugatua duela, klasiko gehienek ZEIN erlatiboa erabiltzen baitzuten askoz maizago horrelako kasuetarako. Haren corpusean, gutxienez 77 kasutan agertzen da izen propioa + ZEIN erlatiboa egitura, zeinak argi eta garbi frogatzen baitu erlatibo mota hau hobesten zutela euskal idazle klasikoek izen propioei itsasteko.

Izan ere, ez litzateke ahaztu behar XX. mendeko garbizaletasunak indar handiz gaitzetsi zuela ZEIN erlatiboaren erabilera, eta, nire ustez, horrek ekarri du, neurri handi batean, [-N erlatiboa + izen propioa] egituraren hedapen modernoa. Esanguratsua izan liteke Biguriren corpusean (2016) egitura hori erabiltzen duten hiru idazle garaikideetatik bi corpus horretan bildu diren bi idazle belaunaldietatik gazteenekoak izatea; horrek, beharbada, bide ematen du hipotesi bezala pentsatzeko egitura horrek garai oso berrietan hartu duela are indar handiagoa; nolana, hipotesi hori baieztatu edo ezeztatzeko, azterketa sakonagoa egin beharko da.

Bestalde, nire lan horretako emaitzen barruko puntu berean jasotako datuen arabera, ardatz bezala izen propio bat (edo izen propioa + aposatutako izen arrunta) duen -N erlatiboaren erabileraz denaz bezainbatean, badirudi arrazoi aski dagoela ondorioztatzeko euskal idazleek egitura hori gehiago erabiltzeko joera izaten dutela izen ardatz horrek absolutiboa ez beste kasu-atzizki bat daramanean;¹⁰ eta, aldiz, erlatiboetako aposizioa gehiago erabiltzeko joera izaten dutela ardatza den ISa absolutiboan doanean.¹¹ Esango nuke horrek harreman zuzena duela nire aurreko azterketako euskal idazleek ZEIN/NON erlatiboa gutxi erabiltzeko duten jarrerarekin.

⁸ H. Cano, *Twist*; A. Lertxundi, *Azkenaz beste*; eta M. Onaindia, *Gilen Garateako Batxilera*.

⁹ *Twist* liburuan, hain zuzen. Nolabait, idazle horren estiloaren ezaugarri sintaktikoetako bat dela esan liteke.

¹⁰ Iban Zaldúa idazlearen *Etorkizuna* liburitik ateratako esaldi hau izan daiteke diodanaren adibide: *Bere ondoan esertzen den Elenaren zeregina izaten da hori*. Autoreak berak egindako itzulpenean, *Eso suele hacerlo Elena, que se sienta en la mesa contigua*.

¹¹ Zalduren beraren adibide bat: *Bainugela, beste zenbait auzokiderek konpartitzen dudana, kanpoan dago*. Gaztelaniazko bertsiotan: *El baño, que comparto con otros vecinos, está fuera*.

Izan ere, gaztelaniazko erlatibo esplikatioaren antzera izen sintagma baten eskuineranzko adarkadura edo hedapena egin nahi denean, ZEIN/NON erlatiboa erabili nahi ez bada, erlatibozko aposizioaren bidea besterik ez da geratzen, edo beste egitura sintaktiko batzuk, kausazko perpausak adibidez, besteak beste, hauek klausula erlatibo esplikatioen antz handia baitute formalki eta, askotan, semantikoki ere. Baina erlatibozko aposizioaren kasuan ere, nik aztertutako corpuseko idazleek absolutiboan dauden ISekin erabiltzen dute batez ere, aposizio kasu guztietatik % 82,3an, hain zuzen; oso gutxi erabiltzen dute egitura apositiba ISak absolutiboa ez beste kasuatzizki bat daramanean.

Puntu horri buruzko eztabaida alde batera utzita, esan beharra dago De Rijken (1972) azterketa -N erlatibora mugatuta dagoela eta ez duela PE espezifikatibo eta esplikatioen arteko bereizketan gehiago sakontzen, aipatu dugun baieztapenez landa.

Oyharçabalek (1987: 192) De Rijken baieztapena onartu ez ezik, azterketa sako-ga ere egin zuen bere tesian. Haren arabera,

Il est évident qu'en basque, comme en français, il est possible de distinguer entre les deux types de relatives, mais il n'en résulte pas que chaque type renvoie à un marqueur spécifique, et plus généralement, à des descriptions structurales différentes.

Henry (1975), Fuchs & Milner (1979) eta Le Goffic (1979) ikertzaile frantsesei jarraituz, Oyharçabalek (1987: 197) bi erlatibo moten arteko bereizketa tradizionala zalantzan jarri eta aditzera ematen du euskaraz bereizketa hori ezin dela egin, ez behintzat egitura edo sintaxi mailan. Bereizki interesgarria da euskararen eta ingeles, frantses eta gaztelaniaren erlatibakuntza-sistema konparatuz dioena:

Il faut ensuite définir comment le basque rend ce qui correspondrait dans une langue comme l'anglais, le français ou l'espagnol, à chacun des deux types. En effet, il pourrait se produire simplement que par exemple tel type de relative de ces langues ne soit pas rendu par une construction relative.

Lafittek (1944: 896. zkia.) bere gramatikan egin zuen beste baieztapen ezagunaren ildo beretik doa:

Le basque ne se prête pas beaucoup à la traduction des phrases françaises pleines de propositions relatives. Il vaut mieux renoncer à rendre littéralement de pareils textes et se décider à les transposer selon une autre syntaxe.

Nire ustez, baieztapen horietan arazoa da euskararen pertsonifikazio bat (*le basque rend, le basque ne se prête pas*) egiten dela, gure hizkuntzari buruzko irudi sinkroniko eta geldia emanez, ontzat emandako ideologia garbizalean oinarriturik, argi baitago euskal idazle klasiko gehienek arazorik ez zutela hizkuntza horietako PEak egitura erlatiboekin euskaratzeko.

ZEIN/NON erlatiboari gagozkiolarik ere, Alberdik & Garcíak (1996: 260), *EGLU-Vn* bezala, ontzat ematen dute Oyharçabalen iritzia: «euskaraz sintaxi-mailan ez dago horrelako bereizketarik egiterik», hots, erlatibo hau zentzu murrizgarriarekin eta ez-murrizgarriarekin erabili dela euskal literatura klasikoan, baina bereizketa semantiko horri ez dagokiola halako bereizketa formalik, komaren erabilera edo erabilerarik eza ez datorrelako bat erlatiboaren balio ez-murrizgarriarekin eta balio murrizgarriarekin hurrenez hurren, nahiz eta «oro har horrela egiten den» eta «egitura hau maizenik erlatibo ez-murriztaila adierazteko erabiltzen den arren».

Horixe frogatzen du Krajewskak (2017: 121) bere tesian, testurik zaharrenetatik hasiz eta xx. menderaino egindako azterketan, zehaztasun handiz frogatuz bere corpuseko ZEIN erlatiboen % 81,7 ez-murrizgarriak direla eta % 18,3, berriz, murrizgarriak.

EGLU-Ven sakon aztertzen da euskarazko PE espezifikatibo eta esplikatiboaren sailkapena —baina *murrizgarriak* eta *ez-murrizgarriak* terminoak erabiliz—, bai erlatibo arruntaren balioa aztertzen duenean, bai eta ZEIN/NON erlatiboaren balioa azaltzen duenean ere. «Balio» hitza azpimarratu nahi dut, gainera, *EGLU*k egiten duena ez baita berez erlatiboaren sailkapen taxonomikoa, erlatibo murrizgarriak eta ez-murrizgarriak bereiziz, ezpada -N erlatiboaren eta ZEIN/NON erlatiboaren balio edo ulerbide desberdinei buruzko aipamen hutsa.

Gramatika horren arabera, erlatiboaren balio murrizgarriak eta ez-murrizgarriak topa daitezke erlatibo arrunt edo -N erlatiboan bezala, baita ZEIN/NON erlatiboan ere. Hurrengo ataletan, gramatika honetan euskarazko erlatibo mota bakoitzaz egiten den deskribapena azalduko dut, nik aztertutako corpusean topatu nituen erabilera desberdinekin erkatutik.

2. -N erlatiboa eta haren balio semantikoa

EGLU-Ven arabera, -N erlatiboaren balio semantiko bien arteko aldeak ez du inolako isla edo agerbide formal edo sintaktikorik; gaztelaniazko erlatiboari buruzko sailkapen ohikoan ez bezala, euskaraz formak edo sintaxiak ez dituzte bi erlatibo mota horiek bereizten, zentzuak eta izen ardatzaren erreferentzia mugatu edo ez mugatuak baizik, De Rijkek zioen bezala. Horrela, (29) perpausoko erlatiboa murrizgarria dela dio, erlatiboak IS subjektuaren erreferentzia murrizten duelako, hots, predikazioa zein gizoni dagokion zehazten duelako. *EGLU*ren arabera, erlatibo horrek balio murrizgarria du, bai eta mugagarria ere, izen ardatz hori mugatua delako.

(29) Goizean etxe aurrean zurekin mintzatu den gizonak esango zizun hori

Aldiz, prozedura berberarekin egindako ondoko beste perpausak, zeinean mende-koa izen propio bati eransten zaion, zentzu ez-murrizgarria eta ez-mugagarria duke, izen propioa bera delako izen ardatzaren erreferentzia murrizten eta mugatzen duena (mugatze hori izanik izen propioen «ezaugarri nagusia»):

(30) Aspaldi ezagutzen duzun Maddi nire arrebak esango dizu hori.

Gaztelaniaz, noski, esplikatiboarekin itzuli behar da nahitaez: *Eso te lo dirá mi hermana Maddi, a quien conoces desde hace tiempo*. Bidenabar, *EGLU*ko liburuki honetan ez da espresuki aipatzen -N erlatiboa izen propioei itsatsi ahal zaienik, eta puntu honetan euskal gramatikarien artean dagoen desadostasuna ebazteko, goiko adibide hori ez da erabat argia, izen propioa aposatutako izen arrunt bati lotuta doalako, egitura hori onargarria iruditzen zaielarik, gorago ikusi bezala, aposiziorik gabeko egituraren zuzentasuna ukatzen duten batzuei.

Hirugarrenik, PEak balio murrizgarri baina ez-mugagarria izan omen dezake, izen ardatza bera ondo mugatuta ez dagoenean, honako kasuan bezala, zeinean artikulua zehaztugabea erabiltzen baita:

(31) Etorri ziren aspaldi ezagutzen nituen lagun batzuk.

Azken kasu batean, eta hemen *EGLU*k pauso bat gehiago ematen du De Rijken teoriak baino, erlatibo ez-murrizgarria izen propio bati ez, baizik substantibo arrunt bati ere erantsia ager daiteke, substantibo horrek «balio generikoa» badu:

(32) Zuk ongi ezagutzen dituzun euskal liburu zaharrak irakurri behar nituzke.

*EGLU*ren arabera, perpaus horrek bi ulerbide izan ditzake: batean, murrizgarria, ISak ez duenean delako «balio orokor» hori eta, beraz, mendeko perpausak izen ardatza identifikatzeko funtzioa duenean (adibide honetan, esaleak aipatzen dituen liburuak zehazki solaskideak ongi ezagutzen dituen euskal liburu zaharrak soilik direnean, ez beste euskal liburu zahar batzuk); kasu honetan, gaztelaniazko itzulpena (*Debería leer los viejos libros vascos que tú conoces bien*) PE espezifikatiboa izango da.

Aldiz, perpaus horrek berak interpretazio ez-murrizgarria izango du izen ardatzak «balio generikoa» duenean, inolako azpimultzorik egin ezin denean, alegia. *EGLU*ren arabera, kasu honetan, «hiztunak dio irakurtzeko dituela euskal liburu zaharrak, hauek orokorki harturik, eta haietan bereizkuntzarik egin gabe. Esaten du, bestalde, solaslagunak ongi ezagutzen dituela obra horiek, baina xehetasun hori emanez, ez du zehazki mugatzen sail berezi bat euskal liburu zaharren artean». Hemen, gaztelaniazko itzulpenean erlatibo esplikatiboa erabili behar da: *Debería leer los viejos libros vascos, que tú conoces bien*.

Adibideko esaldiaren balio semantiko bikoitz hori komunikazio-ekintzan parte hartzen duten igorlearen eta hartzailearen testuinguru-jakintzan oinarritzen du, beraz, *EGLU*k; elkarrizketa-testuinguru batean, gainera. Eta, egia izan arren testuinguruak asko laguntzen duela komunikazio-ekintza horretako zertzeladak argitzen, arazo handiagoa izango da antzeko testuinguru argigarririk ez dagoenean, eta halakoetan, eta helburu informatiboa duten testuak direnean bereziki, nekez onartzekoak izan litezke (edo izan beharko lukete) era horretako esaldi ustez anbiguoak; hori gertatzen da, nire ustez, Alberdik & Sarasolak (2001: 208), *EGLU*ren deskribapena ontzat emanez, dakarten adibide batekin, zeinak, haien arabera, balio murrizgarria eta ez-murrizgarria izan baitezake aldi berean:

(33) Greban dauden langileek hitzarmena sinatu dute enpresako zuzendaritzarekin.

Horrenbestez, gaztelaniaz sintaxiaren bitartez egin ohi den murrizgarria / ez-murrizgarria bereizketa ezingo litzateke egin euskaraz erlatibo arruntarekin, bestelako testuingururik ezean; albiste baten lerroburuan adibidez, hartzaileak ezingo luke ulertu esaldiaren egiazko zentzua albistearen garapenean informazio guztia jaso arte; era honetako baieztapenek, nire ustez, azterketa luze eta zabalagoa beharko lukete.

*EGLU*n eta beste lan teoriko batzuetan ontzat eman den erlatiboari buruzko azalpen hau gutxi gorabehera bat dator gaztelaniari buruz Aleták (1987, 1990) egiten duenarekin, eta kontraesanean sartzen da nire ustez RAEk eta beste hizkuntzalari batzuek egiten duten teorizazioarekin eta, bereziki, gaztelaniazko erlatiboaren sailkapen ohikoaren kontrako teoriari ematen dieten erantzunarekin.

Bestalde, euskal gramatikarien artean, bada behintzat -N erlatibo arruntaren ustezko balio semantiko bikoitz hori zalantzan jartzen duenik. Garzia (1997: 384), adibidez, ez dago ados teoria horrekin, bere ustez egitura honek PE murrizgarri edo zehaztaileak egiteko baino ez duelako balio. Horrela, onartzen du gaur egun askotan

topatzen direla holako erlatiboak (batez ere «den» forma darabiltenak izen propioari halako atribuzio bat egiteko) izen propio bati erantsita, baina okertzat hartzen ditu. «Hankasartze»-tzat jotzen du, bestalde, Axularren adibide bat erlatibo murrizgarria semantikoki interpretazio zehaztaile edo murrizgarririk onartzen ez duen izen ardatz bati eransten diona:

(34)

Kargatu zituen hanbat manamenduz, sakrifizioz eta zirimonia suertez, hekin batean khen zedin, <i>hanbat kalteren eta damuren haste eta pitzgarri den</i> alfertasuna. (Axular § 13)	Los cargó con tantos mandamientos, sacrificios y clases de ceremonias para que con todo ello se evitase la ociosidad, <i>que es principio e incentivo de tantos perjuicios y daños.</i>
---	---

Garziaren ustez, izen ardatzeko hitz giltzarri hori amaierako posizioan uzteagatik egingo zukeen Axularrek arau-hauste hori, helburu erretorikoarekin, bestela espero izatekoa baitzen, lapurtarraren sisteman, beste forma hau:

(35) [...] hekin batean alfertasuna khen zedin, zein baita hanbat kalteren eta [...].

Nolanahi, Garziarentzat, kasu honetan interesgarriena da adibide hori besterik ez duela aurkitu *Gero* osoan, adibide bat bakarrik, alegia.

Bestalde, ez du onartzen balio generikoa duten izenei itsatsitako erlatiboez *EGLUk* dioena, hots, ez-murrizgarriak direla. Haren ustez, «artikulu determinatuz osaturiko izen sintagma baten osagai diren -N erlatibo-perpausek zentzu zehaztailea dute berez» (1997: 384), baita esaldiak zentzu orokorra duenean ere, (36) adibidean bezala:

(36) Txikitan beti negarrez dabilen haurra operako kantaria izan ohi da handitzean.

Haren arabera, zehaztapena hizkuntzaren oinarritzko operazioa da eta hizkuntza guztiak garatu dituzte hori bideratzeko egiturak, eta euskarak -N erlatiboa du horretarako. Erlatibo ez-murrizgarri edo esplikatiboak, aldiz, kutsu formalagoa du eta hizkera idatzian finkatu da batez ere hizkuntza askotan, baina, nolanahi, bestelako perpau ez-menderatuz ordezka daiteke.

Hain iritzi kontrajarriak egonik prozedura honen zuzentasunari buruz, azterketa sakona behar duen ikergeaia iruditzen zait, gaur egungo euskara idatzian —bai eta ahozkoan ere— oso zabaldua baitago erabilera hori. Nik aztertutako corpusa bera da horren frogar, honelako egiturak sorburu-testu askotan agertzen baitira, H. Canoren liburutik ateratako binomio hau lekuko:

(37)

<i>Bere miopiarako aski graduatuak ez ziruditen</i> betaurreko zikinen gainetik begiratu zion medikuak.	El médico le miró por encima de sus gafas, <i>que parecían de poca graduación para su miopía.</i>
---	---

Esaldi honen testuinguruan, erlatiboaren ardatzak («betaurreko zikinak») ez du balio anaforikorik; lehenago aipatu ez denez, ardatza ez dago identifikatuta eta, beraz, Garziaren ustez, esaldi hori oker osatuta dago; ziur aski determinatzaile zehaztugabea izan balu (*bere miopiarako aski graduatuak ez ziruditen betaurreko zikin batzuen gainetik*), esaldiak ez zuen arazorik izango, baina, tamalez, azkenaldian asko hazi da honelako testuinguruetan determinatzaile zehaztugabea (*bat*, bereziki) gaitzesten duen joera eta, nire ustez, horrek areago nahasten du honi buruz egiten den azterketa. Izan ere, euskarazko bertsioan aurrekaria ondo zehaztuta dago genitiboaren bidez, eta gaztelaniaz ere okerra izango litzateke *le miró por encima de las gafas que parecían de poca graduación [...] esatea*, baina ez *de unas gafas que parecían [...]*. Gorago esan bezala, erlatibo arruntaren erabilera Garziaren ustez oker honen zabal-kundearen arrazoia ISaren kasu-markan dago, absolutiboan ez egoteagatik, horrek deseroso bihurtzen baitu jende askoren estiloan ISari atxikitako hedapen apositi-boa.

Bestalde, *EGLU*n aipatutako «balio generiko» hori duen adibiderik ere bada nik aztertutako corpusean, Atxagaren *Zazpi etxe Frantzian* liburuko binomio hau, esate-rako:

(38)

<i>Arrautzaren barruan pixkanaka heltzen doazen mamba sugearen kumeak bezala, [...]</i>	Como la cría de la serpiente mamba, <i>que no madura sino lentamente en el cascarón, [...]</i>
---	--

Alabaina, adibide honen balio generikoa *EGLU*k dakarren esaldikoa baino argiagoa da, nire ustez, ez baitirudi Atxagaren esaldia irakurrita ondoriozta daitekeenik mamba sugearen kumeen multzoaren barruan azpimultzo bat egon daitekeenik ezaugarri horrekin; aldiz, *EGLU*ko esaldiaren zentzua jakitea ezinezkoa da solaskideetako bat izan ezean eta ezagutza kontestuala eduki ezean; hau da, erlatiboaren izen ardatza zehatz mugatuta egon ezean. Har dezagun, adibidez, Canoren adibide hau:

(39)

Barkamenaz aritu ziren egun hartan. Lotsaz eta erruaz. <i>Bere burua eskultore baldar bihurtu zuen Enola Gayko kopilotuaz.</i>	Aquel día hablaron del perdón. Del copiloto del Enola Gay, <i>a quien le dio por convertirse en un torpe escultor.</i>
--	--

Hemen ere, irakurleak baduke ezagutza nahikorik jakiteko hegazkin batek kopilotu bakarra izaten duela, eta, ondorioz, izen ardatz horri lotzen zaion erlatiboak balio esplikati-boa duela, ez duela inolako zehaztapenik egiten.

Beste modu bat ere badago izen ardatza mugatzeko: erakuslearen bidez, hain zuzen. Holakoetan, nik aztertutako corpusean behintzat, beti erlatibo murrizgarriak erabiltzeko joera dago; gaztelaniaz, berriz, erlatibo murrizgarrietan eta ez-murrizgarrietan topatzen dugu erakuslea, koma edo etena egon edo ez; hori gertatzen da, adibidez, Lertxundiren ondoko binomioan:

(40)

Ezin zion iruzurra beste ordainik itzuli <i>adiskidetasun huts garbia eskaintzen zion</i> emakume hari.	No podía pagar a aquella mujer, <i>que le ofrecía una inmaculada amistad gratuita</i> , con otra moneda que el engaño.
---	--

Testuinguruaren arabera izen ardatzaren mugaketa berezkoa duten hitzak ere badaude, adibidez askok zalantzazkotzat joko luketen ondokoa bezalako adibideetan (Cano) ere:

(41)

Ez omen zeuden <i>senarra berrogeita zazpi egun lehenago azken aldiz ikusi zuen</i> amarekin erabat ados.	Al parecer, no estaban del todo de acuerdo con su madre, <i>que había visto por última vez a su marido hacía cuarenta y siete días</i> .
---	--

Euskarazkoan, *EGLU*k esango lukeen bezala, izen arrunta ondo mugatuta dago (ama hori bat baino ezin baita izan, «bere ama»), baina ziur nago euskal hiztun askorentzat esaldi hori ez dela hain ohikoa, behintzat, beren euskaran.¹²

Ikusi ditugun iritzi kontraerriak ikusita, oso argigarria iruditzen zait euskal tradizio literario «zaharrera» begiratzea, erlatibo arrunta nagusiki zein balio semantikorekin erabiltzen zen jakiteko; eta hor, Krajewskak emandako datu numerikoek tarte oso txikia uzten diote zalantzari: berak proposaturiko terminologia erabiliz, euskal idazle zaharren testuetako izen aurreko -N erlatiboak % 97,8an dira murrizgarriak (2017: 61); eta nik erantsiko nuke gainerako % 2,2 horretako adibideak, ustez ez-murrizgarri direnak, ez direla hain argiak ere, gorago esandako arrazoiengatik. Datu horiei jarraituz, euskal gramatika modernoetan zalantzarik gabe jaso beharko litzateke euskal tradizio literarioan erlatibo arruntak balio murrizgarri edo zehaztailearekin erabiltzen zirela, balio esplikatibo edo ez-murrizgarriarentzat ZEIN/NON erlatiboak utziz (baina ez, ordea, azken mota hau balio ez-murrizgarriarekin soilik erabiliz, ikusi den bezala), hari eta XX. mende hasierako garbizaleek bigarren prozedura hau gaitzetsi eta erabilera idatzitik ere luzarorako desagerraraztea lortu zuten arte. Hala balitz, aztertu beharrekoa litzateke ea euskal erlatiboaren inguruan ikusi ditugun desadostasunak eta dauden zalantzazko erabilerak ez ote diren erlatibo apositiboaren gaitzespenaren ondorio, zeinarengatik lehenagoko tradizio idatzian ZEIN/NON erlatibo horrek betetzen zuen funtzio ez-murrizgarria betetzeko eginkizuna -N erlatiboak bereganatu baitu, ikusi ditugun ondorioekin.

3. Erlatibozko aposizioa eta haren balio semantikoa

Nire azterlaneko corpuserako hautatu nituen jatorrizko testuetan, aposizioak agertzen dira gaztelaniazko erlatibo esplikatiboaren bidez itzulita, eta horregatik iruditzen zait egitura honi buruzko azalpenean sakontzea merezi duela.

¹² Axularren adibide bat ekar daiteke gogora: «[...] azkenean bere ama propioaz amurustu zela: bere ama bera, zeinen sabeletik iltki baitzen, demandatu zuela» (Axular § 232)

Hidalgok (2002) gogoratzen duenez, egitura hau ere izan zen xx. mendeko garbizaleen gaitzespenaren jomuga, beste egitura sintaktiko batzuekin batera, Azkue eta Altuberengandik hasita, eta haien eragina mende horretan zehar eta geroago ere nabaritu da. Halere, ukaezina da guztientzat oso egitura erabilia dela ahozko nahiz idatzizko euskarari.¹³

Bestalde, euskal gramatika lanetan erlatibo apositibaok egin diren azterketetan ere azalpen kontrajarriekin egiten dugu topo, eta, horrela, euskarazko eta gaztelaniazko erlatiboari buruzko sintaxi-azterketa konparatiboa egitea eta bi sistema sintaktikoen arteko baliokidetasunak ateratzea ez da oso erraza gertatzen. Gainera, erlatibo apositiboaren izenaren barruan, askotariko egiturak sartu dira maiz sail berean, berez funtzionamendu desberdina izan arren. Adibidez, Hidalgok (2002: 18) hiru mota bereizten ditu: a) -N atzizki bidez aposatutako erlatibo substantibatuak; b) soilik BAIT- partikula bidez aposatutakoak (BAIT erlatiboa); eta c) galdetzaila¹⁴ bidez aposatutako erlatiboak (ZEIN/NON erlatiboa). Nolanahi, bere konklusioa da balio murrizgarria eta ez-murrizgarria duten adibideak topatu dituela bere corpusean, banaketa parekatu samarrarekin.

Alabaina, *EGLU-Vek* ez du ontzat jotzen terminologia hori, edo Hidalgoren be-
reizketa hori bederen, eta, aldiz, «perpau erlatibo arruntak aposizioan» deritzan atalean (*EGLU-V*: 213-214), bi erabilera mota bereizten ditu: «alboko aposizio arruntak» eta «aposizioko perpau erlatibo gibeleratuak».

a) Alboko aposizio arrunta: IS bati aposatuta doan beste sintagma bat da, barruan PE arrunt bat duena; aipatu gramatikan esaten da aposizioko sintagmak ez ohi duela ageriko ardatzik izaten, kanpoko ardatza baizik, hori izanik lehen sintagma edo aposizioaren ezkerrean dagoena; horrela, (42) adibidean, *gizon hura* ISa da *askotan gure aitarekin mintzatzen zena* sintagma apositiboko erlatiboaren kanpoko ardatza.

(42) Gizon hura, askotan gure aitarekin mintzatzen zena, oso handia zen

Bide batez esanda, nire aurreko azterketan (Biguri, 2016) egitura honi «erlatibozko aposizioa» deitu nion, eta ez «aposatutako erlatiboa», bere barruan PE bat duen IS bat delako aposatzen dena, *EGLU-Vn* (236) bertan edo Euskaltzaindiaren 109. arauan argi uzten den bezala, aposizio mota desberdinak egon daitezkeelako.

Euskaltzaindiaren gramatikan esaten denez, hain zuzen, bi sintagma horiek kasu-komunztadura izaten dute, beste sintagma apositiboekin egiten den bezala, eta kasu guztiak har ditzakete, baita ezkerreko ISa izenlaguna denean ere, Axularren ondoko adibidean bezala:

(43)

Jende gazte arinen, <i>zenzuz baino zangoz fidago direnen</i> ofizioa da dantza. (Axular § 268)	El baile es oficio de jóvenes ligeros, <i>que más confían en las piernas que en el juicio.</i>
---	--

¹³ Tradizio idatzian baino gehiago, esango nuke, ZEIN/NON egitura gaitzetsiaren lekua hartu baitu.

¹⁴ Hidalgoren terminologia erabiliz.

Are gehiago, gramatika horretan eta aipatu arauan ere, komunztadura hori beharrezkotzat jotzen da, ahozko euskarari edo ahozkotik hurbileko erregistroari mugatuta utziz komunztadurarik eza. Bide batez, bi testu horietan jasotzen diren era honetako adibide komunztatu gabeak ez dira inondik ere onenak erabilera ez gomendagarri horren lekuko gisa; batez ere lehenengoa, Mayi Ariztiaren *Amatto-ren uzta* liburuko 16. orritik ateratakoa; izan ere, adibide horretako esaldia gaizki ulertuta dago puntuazio okerraren eraginez, aposiziotzat jotzen den segmentua ez baita aposizioa, objektu zuzena baizik, frantsesezko bertsioan argi ikusten den bezala:

(44)

Gure Jainkoak, <i>beti xuxen dabilana</i> , ongi gidatzen baitu, suertatu zen konde hori kaperat ailiatzea...	Comme le bon Dieu toujours, guide bien <i>celui qui marche droit</i> , il advint que ce comte arriva à la chapelle.
---	---

Zoritzarrez, ulerbide oker hau eta adibide hauxe bera jaso dute gero beste lan eta gramatika anitzek, hala nola Hualde eta Ortiz de Urbinak (2003: 804) eta Euskaltzaindiaren 109. arauak¹⁵ ere.

Bestalde, *EGLU-Ven* datorren bigarren adibidea, J.M. Hiribarren olerkariarena, bada zuzena, eta ez da kasu bakarra *Eskaldunac* poeman, baina, nire iritziz, ezin da besterik gabe baztertu bertsokera-beharrak edo zortziko txikiaren neurriak eragindakoa izatea.

Euskaltzaindiaren Gramatikaren liburuki honetan, ordea, ez da argitzen honelako aposizioek balio murrizgarria ala ez-murrizgarria duten, baina *EGLU-Jen*, aldiz, badi-rudi ez-murrizgarritzat hartzen direla. Izan ere, bertan, «Aposizioak eta kasu markak» deritzan atalean (*EGLU I*: 208), esaten da aposizioa dagoenean gehienetan aski izaten dela kasu-marka aposizioko ISak bakarrik hartzea, ondoko adibidean bezala:

(45) Canpion, euskaltzale fin hark, esaten zuen...

Baina, jarraitzen du esaten bi sintagmei erantsi dakiekeela kasu-marka bi sintagmen artean eten handiagoa dagoenean, «eta egiazki aposizio ez-murrizgarria denean», ematen dituen adibideen artean erlatibo apositibo bat egonik:

(46) Canpionek, hainbeste aldiz gogoratzen dugun hark [...].

(47) Nik, bekatari honek, ez nuke horrelakorik esango.

(48) Andoniri, nire lehengusuari, gauzak gaizki atera zaizkio.

b) Aposizioko perpaus erlatibo gibeleratua. *EGLU-Ven* arabera, PE arrunta aditzaren ondoren eta perpaus matrizearen bukaeran joan daiteke, ondoko adibidean bezala:

(49) Gizon batzuk etorri ziren aspaldi ikusi ez nituenak.

¹⁵ Euskaltzaindia, 109. araua (Komunztadura aposizioetan). https://www.euskaltzaindia.eus/dok/arauak/Araua_0109.pdf (2021/02/20).

Honelakoei «aposizioko perpaus erlatibo gibeleratuak» deitzen die, eta badirudi aurrekoak ez bezalako jokaera dutela:

- Hasteko, erlatibo gibeleratu hauek ardatza mugagabeen dagoenean soilik erabil daitezke, eta kasu absolutiboan bakarrik, artikulua mugatua nahiz mugagabea —partitiboa— erantsiz. *EGLUn* ez da aipatzen, ordea, era honetako erlatiboak soil-soilik zenbatzaile zehaztugabea duten ISein erabiltzen direla.
- Bestetik, ez Gramatikak ezta erlatibo mota hau aztertu duten beste autoreek¹⁶ ere ezer esaten ez duten arren, erlatiboetako aposizioak koma batez bananduta dauden bezala, erlatibo gibeleratuetan badirudi koma edo eten hori ez dela egiten, nahiz eta adibide zaharretan, *EGLUk* dakartzanetan behintzat, batzuetan koma erabiltzen den eta beste batzuetan ez. Ondo legoke, hortaz, *EGLUren* hurrengo edizioetan puntuazioaren gorabehera hau gehiago argituko balitz, bai baitirudi koma edo etenaren arabera, IS apositiboko erlatiboa erlatibo apositiboa edo erlatibo gibeleratua dela, eta, esan bezala, batzuek eta besteek jokamolde oso desberdina dute.
- Azkenik, Gramatikan espresuki adierazten ez bada ere, erlatibo gibeleratu hauek izaera atributiboa dute, adjektiboek bezala izen ardatzaren nolakotasun bat adierazten dute, edo aditz kopulatibo baten osagarri dira, eta horregatik ez dute onartzen absolutiboa eta partitiboa besterik.

Nire aurreko lanean (Biguri, 2016) interesatzen zitzaizkidanak gaztelaniazko itzulpenetako erlatibo esplikatiboek corpuseko euskarazko STetan dituzten baliokidetasun testualak zirenez gero, argi utzi behar dut euskarazko erlatibo gibeleratuak ez zirela agertzen nire azterketan, ez direlako gaztelaniazko PE esplikatiboen baliokide, erlatibo espezifikatiboen baliokide baizik, eta, gainera, zenbatzaile zehaztugabea duten ISei itsatsitako erlatiboen adibideak ez nituelako sartu corpusean. Beraz, erlatibo apositiboetan zentratuko naiz, eta hauei buruz idatzi diren beste ikerlan apurretan egiten den azterketa ekarriko dut hona.

Horrela, Garziak (1997: 381) dio era honetako PE aposatuak anbiguoak izaten direla, bi interpretazio onartzen dituztelako, bata zehaztailea (murrizgarria, alegia), erlatiboaren erreferentea zehazki identifikatzeko funtzioa dutenean, eta bestea esplikatibo hutsa, funtzio hori ez dutenean. Horrela, (50) perpausa zehaztailea izango da perpausuan aipatzen den haur horren unibertso kontestualean haur desberdin guztien artetik beti negarrez ari denaz bakarrik egiten duenean atribuzioa.

(50) Haur bat, beti negarrez dabilena, etxean geratu da gaur

¹⁶ De Rijk-ek (1972: 168-171) aztertzen dituenean, PEen luze-laburrari soilik begiratzen dio, esanez honelako erlatibo libreak (*free relative clauses*) erlatibo ohikoak baino onargarriagoak izaten direla PEak oso luzeak direnean. Baina dakartzan adibideetan ez du puntuazioaren uesteko balio bereizleari buruzko aipamenik egiten; are gehiago, adibide horietan koma dutenak besterik ez daude. Oyharçabalek (1985: 119-120), bide beretik, perpaus horien ugaritasuna aipatzen du, batez ere erlatibo luzeekin eta ahozko hizkerarekin edo haurren hizkerarekin lotuz. Orpustanek (1997: 83-85) erlatibo luze eta konplexuetan bakarrik ikusten ditu erabilgarri erlatibo gibeleratuak, eta arrazoi estilistiko indartsuek bakarrik zuritu ditzaketela dio.

Kasu horretan, gaztelaniazko itzulpenean, *un niño, el (niño) que siempre está llorando [...]* aurkituko genuke, erreferentearen zehaztasuna artikulua determinatuaren bidez mugatuta dagoelarik;¹⁷ hots, erlatiboaren aurrekaria bikoitza denean. Bestetik, goiko esaldiko erlatiboa esplikatibo hutsa izango da izen ardatzaren identifikazioa zehazteko helburua ez duenean, aurrekaria bakarria denean, eta erlatiboak bigarren atribuzio bat edo atribuzio zirkunstantzial bat erantsi besterik egiten ez duenean; kasu honetan, gaztelaniaz mendeko perpausak ez luke artikulua determinaturik edukiko buruan: *un niño, que siempre está llorando, [...]*. Nolanahi, holakoen ordez, ZEIN/NON edo BAIT erlatiboaren erabilera zuhurragotzat jotzen du, egitura horiek ezbaierik gabe zentzu ez-murrizgarrian interpreta daitezkeen bakarrak direlako eta erlatibo libreak osatzeko balio ez dutelako. Geroagoko lan batean ere (Garzia 2014: 90-91), zalantzaragarriztat ematen du erlatibozko aposizio ez-murrizgarrien erabilera, aurrekaria ondo zehaztuta dagoenean, hala nola *Zuzendaria, oso jatorra dena* adibidean; zuzena izatekotan, haren arabera, izenordain erlatiboa erabili beharra dago: *Zuzendaria, zeina oso jatorra baita*.

Kaltzakortak (1997: 66), bere aldetik, beti zehaztailetzat jotzen ditu holako erlatibo apositiboak, aurrekaria identifikatzeko soilik balio dutelakoan; are gehiago, haren ustez euskaraz erlatibo esplikatiborik ez dagoenez gero, gaitzestekoa iruditzen zaio erlatibo apositiboak zentzu esplikatiboan erabiltzea, esanez funtzio horretarako aproposagoak direla euskaraz zentzu kausala emateko dituen beste baliabideak, *-eta* eta *bait-* bereziki, «esangura kausalekoak» diren gaztelaniazko erlatibo esplikatiboak itzultzeko.

Nire aurreko laneko corpusean (Biguri 2016), erlatibozko aposizio honen erabilera binomio guztien % 15 ingurukoa zen. Ez da oso ehuneko handia, eta argi eta garbi esan nahi du corpuseko idazleek beste egitura sintaktiko batzuk nahiago dituztela aposizioaren gainetik, baina, halere, berau agertzen den 68 binomioetako askotan, aurrekaria ondo zehaztuta dagoelarik erabilia dago, batzuek ez gomendagarritzat edo okertzat jotzen duten moduan. Jakina, holako aposizioak beti gaztelaniaz PE esplikatibo bezala itzultzen dira, zalantzarik gabe bi prozedurek antz handia dutelako esaldian duten kokapenagatik, formagatik eta funtzioagatik.

Orain ikusiko dugun bezala, nire corpusean aposizio-tipologia gehiago topatu nituen EGLUn aipatzen diren «aposizioko perpaus erlatibo» edo «alboko aposizio arrunt» horiek baino. Izan ere, gaztelaniazko itzulpenetako erlatibo esplikatiboaren bitartez erdaratzen ziren bai barruan PE bat zuten aposizioak eta baita aposizio soilak deitu nituenak ere, hots, barruan inolako PERik ez dutenak. Eta, bestalde, lehengoan artean, IS apositiboa hiru modutara osatuta egon daiteke, PEari itsasten zaion osagaiaren arabera:

¹⁷ Bide batez, gaztelaniaren gramatikan bada era honetako PEak hirugarren erlatibo mota bat («relativo apositivo», hain zuzen) direla defenditu duenik (Martínez 1989 edo Ojea 1992), baina beste autore batzuek horri ihardetsi diote erreferente edo ardatza elidituta duen erlatibo murrizgarri bat besterik ez dela.

a) PE + mugatzailea:

Tipologia honetan, PEko aditza jokatuta edo jokatu gabe egon daiteke:

(51)

<p>Kontuan hartuta gelak hogei bat metro koadro besterik ez duela: bainugela, <i>beste zenbait auzokiderekin konpartitzen dudana</i>, kanpoan dago, korridore luze baten amaieran. (I. Zaldúa, <i>Etorkizuna</i>)</p>	<p>El cuarto apenas tiene quince metros cuadrados: el baño, <i>que comparto con otros vecinos</i>, está fuera, al final de un largo pasillo.</p>
<p>Nor zen bera? Bera Cocó zen, Cocó Van Thiegel, <i>Belgikako armadako soldadu izandakoa gaztetan [...]</i> Ikara zion maxa hari! (B. Atxaga, <i>Zazpi etxe Frantzian</i>)</p>	<p>Él, Cocó Van Thiegel, <i>que en sus años de juventud había servido en el ejército belga [...]</i> se amilanaba ante aquel pueblerino.</p>

b) PE + erakuslea:

(52)

<p>Horra zein etekin emango dizuten urreek, <i>gaztetandik arduraz zaindu dituzun horiek</i>. (A. Lertxundi, <i>Azkenaz beste</i>)</p>	<p>Ésas serán para ti tus mercaderías, <i>por las que te has fatigado desde tu juventud</i>.</p>
--	--

c) PE + izen arrunta:

(53)

<p>Meredid Puw Dadies idazle galestarra ez zetorren bat. Meredidek, <i>Doris baino hogeitau urte gazteagoa zen poetak</i>, ez zuen onartu nahi halabeharra. (K. Uribe, <i>Bilbao-New York-Bilbao</i>)</p>	<p>La poeta galesa Meredid Puw Dadies no estaba de acuerdo. Meredid, <i>que era veinte años más joven que Doris</i>, no quería acatar el destino.</p>
---	---

Lau adibide hauen argitan, garbi dago lehen bietako erlatiboak balio ez-murrizgariarekin erabilita daudela. Beste bi adibideen kasuan, aldiz, aposizioak balio zehaztailea du, aposizio ekuazionalak baitira, nahiz eta, seguru aski, idazleek balio ez-murrizgarriko aposizio modura erabili nahi zituzten.

Garziak (2014: 82) honelako aposizioei «aposizio-tarteki ekuazionalak» deitzen die, «berdintzazko ekuazio baten tankerako zerbait» dagoelako haien azpian; (53) adibidearen kasuan, honako esaldia balitz bezala da: *Meredidek, (hots,) Doris baino hogeitau urte gazteagoa zen poetak [...]*.

Garziak dioen bezala, aposizioak hemen aurrekariaren erreferentzia zehazten du, Meredid hori identifikatzeko funtzioa du. Gaztelaniaz, aldiz, itzulpen nolabait parafrastikoa da; itzultzaileak ez du ipini *Meredid, la poeta que era veinte años más joven que Doris*, esaldiaren testuinguruan aurretiaz identifikatuta edo zehaztuta dagoelako, eta zehaztapenaren erredundantziak oker sintaktikoa eragingo lukeelako.

Ikusi dugun bezala, aposatutako ISan izen arrunta duten euskarazko egitura hauen itzulpenarekin kontu handiz ibili beharra dago; bestela, K. Uriberen *Bilbao-New York-Bilbao* liburuaren itzulpenean topatu nuena bezalako okerrak gerta daitezke:

(54)

<p>Non eta Bilbon, <i>faxisten erasoei urtebetez eutsi zien hirian</i>, Francok dagoeneko ez duela etsairik argi eta garbi utzi nahi dute agintariek. Milaka eta milaka lagun atera direla kalera hura agurtzera.</p>	<p>Las autoridades pretender dejar claro que Franco ya no tiene enemigos. Precisamente en Bilbao, <i>en la ciudad que resistió durante un año los ataques del ejército nacional</i>. Miles de personas han salido a la calle a vitorearlo.</p>
---	--

Honelako egiturek balio semantiko anbigua dute; adibide honetan, aposizioak balio esplikatiboa izan behar du, non eta ez den esan nahi Bilbo izan zela predikazioan esaten den ezaugarria duen hiri bakarra. Bada, ulerbide oker horixe da, hain zuzen, gaztelaniaz ematen dena; ondo itzultzekotan, artikulua kendu beharra zegoen: *Bilbao, (ciudad) que resistió [...]*.

Aposizio ekuazionala egon daiteke, orobat, aposizioko erlatiboak mugatzailea eta kasu-marka daramatzanean, liburu bereko beste binomio honetan bezala:

(55)

<p>Bai, Elizabeth Macklin idazleak, <i>nire liburua itzuli duenak</i>, berarekin joatera gonbidatu ninduen.</p>	<p>La escritora Elizabeth Macklin, <i>que ha traducido al inglés un libro mío</i>, me invitó a ir con ella.</p>
---	---

Hemen ere ekuazio bat egiten da: Elizabeth Macklin idazlea = nire liburua itzuli duena. Erlatiboak balio zehaztailea du, aurrekaria identifikatzeko. Gaztelaniaz, bi itzulpen posible ditu euskarazko esaldiak, bata esplikatiboa artikulurik gabe, binomioko xede-testuan bezala, eta bestea espezifikatiboa, artikularekin: *La escritora Elizabeth Macklin, la que ha traducido al inglés [...]*. Bide batez esanda, bi itzulpen horiek posible izango lirateke gaztelaniaz, nahiz eta semantikoki eta formalki desberdinak izan.

Euskarazko aposizio mota honi buruzko azalpena bukatzeko, bada datu esanguratsu bat: nik osatutako corpuseko idazleek aurrekaria kasu absolutiboan dagoenean erabiltzen dute batez ere erlatiboazko aposizioa, horrelako adibide guztietatik % 82,3an zehazki. Beraz, oso gutxi erabiltzen dute aurrekariaren kasu-marka beste bat denean; halakoetan, beste egitura sintaktiko batzuetara jotzen dute, eta, erlatiboa aukeratzen dutenean, erlatibo arrunta hautatzen dute nagusiki, eta ez ZEIN/NON erlatiboa.

4. ZEIN/NON erlatiboa eta haren balio semantikoa

Erlatibo honi eskainitako zatian, *EGLU*k erlatiboaren «balioaz» jarraitzen du hitz egiten, aditzera emanez ikertzaileak bat datozela esatean ZEIN/NON erlatiboak errazki hartzen duela balio ez-murrizgarria;¹⁸ hala ere, berehala erakusten du holako erlatiboetan balio murrizgarria duten adibideak ere topa daitezkeela euskal literatura tradizioan, anitz aldiz, «zenbaitek bestelako interpretazioa egin izan badute ere» —argitu gabe nor diren zenbait horiek, baina Villasantez eta Goenagaren *Gramatika bideetan* liburuaz ari da, ezbairik gabe—. Horrela, adibidez, (56)-(57) esaldietako PEak murrizgarriak dira, aurrekariak ez baitu berezko erreferentziarik, ez eta balio generikorik ere.

(56) Hau da atheka zeinetarik iragan behar baita (J. Etcheberri Sarakoa).

(57) Zeren hauk dira leihoak eta portaleak, zeinetarik bekhatu guztiak [...] ari-men barrena sartzen baitira (Axular)

Gorago esan bezala, kontuan hartzekoa da bigarren adibidean koma bidezko ete-nak ez duela balio, gaztelaniaz bezala, erlatibo mota biak bereizteko; *EGLU*n behintzat ez da espresuki halakorik aipatzen, ez eta aztertzen ere puntuazioak berez balio ote duen ala ez horretarako, Goenagak uste zuen bezala, ala, besterik gabe, pentsatu behar dugun euskaraz denbora luzez ez dela egon puntuazioari dagokionez ere arau finkoak ezartzen zituen erakunde edo gramatikarrik, eta horri egotzi behar zaiola komaren kasuan ere ikusten dugun asistematikotasuna.

*EGLU*n, erlatibo arrunterako proposatzen zen +/- murrizgarritasuna eta +/- mugagarritasuna bereizketak ZEIN/NON erlatiborako ere balio duela esaten da, baina oso baldintza korapilatsuak jarritz ez-murrizgarri baina mugagarri tasunak dituzten adibi-deetarako; aurrekariak balio generikoa badu, onargarritzat jotzen du:

(58) Gizonek, zein baitira oro elkarren bete, elkar errespetatu behar lukete.

*EGLU*ren arabera, esaldi hau ontzat eman daiteke «gizon» horiek gizon guztiak badira, multzo osoa adierazten badu. Aldiz, txartzat hartzen du esaldi berbera, balio generikorik ez badu eta aurrekariak aipatzen duen kategoriaren azpimultzo bati buruz ari bada; eta *gure aurrean mintzatu diren gizonek* perpausaren esanahi berbera ematen dio kasu horri, modu nahiko zalantzarrian, adibide apositifoko aurrekariak balio anaforiko garbia duelako, eta ustezko baliokideak ez.¹⁹

Erlatibo hauek onargarriak izateko beste baldintza bat aurrekariak berezko erreferentzia izatea da, ondoko esaldian bezala:

(59) Zeren bekhatua baita Jainkoaren kontra, zein baita infinitu (Axular)

¹⁸ Krajewskak (2017: 61) balio numerikoen bitartez berretsi du hori euskal testu zaharren corpusko adibideetan, zeren haren azterketaren arabera % 81,7 ez-murrizgarriak baitira, eta murrizgarriak, beraz, % 18,3.

¹⁹ Puntu honetan, gogoratzekoa da Larramendik (1856: 152) balio osokotzat eta baliokidetzat ematen zituela ondoko bi esaldiak: *Sagarrá ceñac min eguin didan, gaziégui zan* eta *Min eguindidán sagarrá, gaziégui da*, bien itzulpena izanik, autorearen arabera, *La manzana que me hizo mal era agria demasiadamente*.

Berdin gertatzen da erlatibo mota hau izen propio bati itsatsita doanean ere; hola-
lakoetan, erlatiboak balio ez-murrizgarria du *EGLU-Ven* (236) arabera, aurrekariak
«hartatik kanpo baitu bere berezko erreferentzia», ondoko kasuetan bezala:

- (60) Samuelek ikusi zuenean Eliab, haurrideetarik zaharrena, zeina baitzen gizon
handi eta iduri ederreko bat, erran zioen Jainkoari (B. Larreguy).
- (61) Baña balitz garizuman zeinetan ezin egon leitekian lexibia egin бага, ordu-
ban agindu leijo [...] (P. Astarloa).

Hemen ere, bi adibideak ez-murrizgarritzat eta +mugagarritzat jotzen dira, baina
onargarriak izen propioak direlako aurrekariak. Bide batez, puntuazioari dagokionez,
EGLUk dakartzan adibide gehientsuenetan etena dago aurrekariaren eta erlatiboaren
arte, koma nagusiki, baina baita puntu eta koma ere.

Eta aukerako azken baldintza izenordainak kasu adberbial baten marka bat eduki-
tzea da, honakoan bezala:

- (62) Zeren hauk dira leihoak eta portaleak, zeinetarik bekhatu guztiak [...] ari-
men barrena sartzen baitira. (Axular)

Alegia, azken adibidea onargarritzat jotzen du izenordain erlatiboak kasu-marka
duelako, eta, beraz, ez luke onargarritzat joko halakorik ez balu; nire ustez, ordea,
Axularren liburutik irten gabe topa daitezke horrelako baldintzak betetzen ez dituz-
ten adibideak ere:

- (63) Zeren bekhatu gabe zeneundenean egin zinituen obra onak, zein baitzi-
ren obra biziak, eta gero bekhatu egiteaz hildu eta iraungi zirenak, kofesa-
tzeaz pitzten, eta koberatzen baitira.

Gramatikariak diotena albo batera utzi eta nire aurreko laneko corpusera itzu-
liz, lehendabizi aipatu beharreko datua da erlatibo mota hau 14 binomiotan baino ez
nuela aurkitu, corpus osoko binomio guztietatik % 3,2an besterik ez, eta aztertutako
hamar liburuetatik seitan bakarrik, ale bakarrarekin horietatik hirutan; oso erabilera
urria, beraz. Bi liburutan bakarrik topatu nuen proportzio apur bat esanguratsua-
goan, M. Onaindiaren eta I. Zalduaren liburuetan, hain zuzen ere. Tesian iradoki-
tzen nuen bezala, halako belaunaldi-banaketa baten zantzuak daude erlatibo mota
honen erabileraren maiztasunean, bai baitirudi nire corpusean bildu nituen bi idaz-
le-belaunaldietatik zaharrenekoek apur bat gehiago erabiltzen dutela gazteenekoek
baino, kopuru absolututan; baina, halere, adibide gutxiegi dira baieztapen biribilik
egin ahal izateko.

Erlatibo mota honen erabileraren maiztasunean bai egon daiteke euskarazko
jatorrizko testuen eta euskarara itzultitako testuen arteko desberdintasunik, bai
behintzat Sanchok (2015) bere doktore-tesian lortutako datuen arabera;²⁰ bertan,
errusieratik euskarara itzultitako 12 liburu aztertu zituen, errusierazko PEak nola
euskaratuta dauden ikusteko, eta corpuserako bildu zituen 2.402 erlatiboetatik 225
ziren ZEIN/NON motakoak, haien proportzioa PE guztietatik % 13koa izanik. Na-
barmena da, bi corpusak konparatuz, euskal itzultzaileek askoz ere gehiago erabil-

²⁰ Alabaina, datu hori ez zuen sartu tesian, berak eskaini digu pertsonalki.

tzen dutela erlatibo mota hau euskal idazleek baino, eta, hortaz, esan daiteke baieztatzen dela gaur egungo euskararen halako kanon sintaktiko bikoitza erabiltzen dela, erlatibakuntza apositibo gutxikoa jatorrizko testuetarako eta alderantzizkoa itzulpenetarako.

Kanon sintaktiko bikoitz hori espresuki aldeztu dute ZEIN/NON erlatiboaren erabilera testu teknikoetarako eta, bereziki, itzulpenetarako gomendatzen dutenek, adibidez, Alberdi & Garciak (1996), Alberdi & Sarasolak (2001) edo HAEE-IVAP erakundeak berak (2003), hau bezalakoak idazten dituztenean:

[...] uste dugu egitura honek azterketa zehatzagoa behar duela; are gehiago, kontuan hartzen bada baliabide hau testu tekniko askotan eta itzulpengintzan oro har giltza izan daitekeela erdara batzuetako «periodo» luzeak egokitzapen larregi barik emateko eta bestelako zailtasun sintaktikoak gainditzeko. (Alberdi & García 1996: 131)

Ikusten den bezala, euskararen baliabide sintaktiko honek kanpoko sintaxi-eredu batekin lotuta egoten jarraitzen du oraindik, itzulpeneko euskararekin. Nire iritziz, horrelako kanon bikoitza izatea ez da komenigarria, ez euskararentzat ezta euskarazko itzulpenek euskal literatura-sisteman duten harrera eta osparen aldetik ere.

Kontu hori alde batera utzita, eta euskarazko erlatiboaren balio semantikoari buruzko atal hau bukatzeko, badago azken datu esanguratsu bat; nik aztertutako corpusean erlatibo mota hau duten 14 binomioetatik 5etan, NON erlatibagailua da erabiltzen dena, eta ZEIN, aldiz, nagusiki genitiboaren formarekin bakarrik, ZEINAREN forma singularrarekin gehienbat. Alegia, erlatibo mota honek oso agerraldi gutxi izateaz gain, oso funtzio gutxitan erabiltzen da, bi kasu horietara mugatuta.

Bestalde, balio semantikoari eta komaren erabilerari dagokionez, adibide guztiak, eta, beraz, autore guztiak bat datoz: 14 binomioetako ZEIN/NON erlatibo guzti-guztiak murrizgarriak dira eta guzti-guztietan puntuazio-etena dago kanpoko izen ardatzaren eta mendeko perpausaren artean, kasu gehienetan koma, eta binomio batean parentesia.

5. Konklusioak

Artikulu honetan, euskarazko gramatika-lanetan erlatiboak nola sailkatu eta deskribatu diren aztertu dugu. Azterketa horretan aditzera eman dut erlatibakuntzari buruzko gramatika-lan zaharretan nagusi zen garbizaletasun sintaktikoaren eraginez euskal erlatiboari buruz egin diren deskribapen modernoak partzialak direla nire ustez, nahiko bazterturik uzten dituztelako erlatibo apositibo mota desberdinak —ZEIN/NON erlatiboa bereziki—, nahiz eta euskara idatziaren historian tradizio luze-zabala eduki literatura-euskalki guztietan. Bestalde, ikusi dugu gramatikarien lan modernoetan garrantzi handiagoa eman zaiola erlatibo arrunta deitzen denaren mekanismo edo arauak aztertzeari eta bereziki zein kasu diren erlatibagarri argitzeari, erlatiboaren balio semantikoari baino, eta, gainera, honi dagokionez, desadostasunak ere badaudela oraindik ere aztertzaileen artean, baita ezaugarri formalei dagokionez ere. Bestalde, gramatika-lan modernoago hauetako ikerketen konklusioetan, esango nuke ez direla behar bezain kontuan hartzen erlatibakuntzak euskaraz izan duen bilakaera diakronikoa eta XIX. mendearen bukaeratik aurrerako garbizaletasun sintaktikoaren eragina, guztiz erabakigarria izan dena XX. mendeko euskal letretan eta baita

xxi. mendeko literatura garaikidean, idatzizko eta ahozko erabileran eta baita erlatibo eskoletan irakasteko moduan ere. Faktore erabakigarri hori albora utzita, gehiago aztertzeko modukoa iruditzen zaigu guri ere lan horietan euskarazko erlatiboaren balio semantikoaz esaten den zerbait, alegia, bereizketa semantikoak ez duela bereizketa formalik, gaztelaniaren kontrara.

Bibliografia

- Alberdi, Xabier & Julio García. 1996. «*Zein [...] bait-/n*» egitura. In Igone Zabala (koord.), *Testu-loturarako baliabideak: euskara teknikoa*, 131-167. Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua.
- Alberdi, Xabier & Ibon Sarasola. 2001. *Euskal estilo libururantz. Gramatika, estiloa eta hiztegia*. Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua.
- Aletá, Enrique. 1987. *Contribución al estudio de las oraciones de relativo en español*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, doktore-tesia.
- Aletá, Enrique. 1990. *Estudio sobre las oraciones de relativo*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza.
- Arejita, Adolfo. 1978. *Euskal gramatikaren ingurukoak. Euskal Joskera*. Durango: L. Zugaza editor.
- Biguri, Koldo. 2016. *Euskararen eta gaztelaniaren arteko itzulpenaren estilistika konparatu baterako materialak: perpaus erlatibo esplikatiboak euskaratik gaztelaniara eginitako literatura-itzulpenetan*. Gasteiz: UPV/EHUko doktore-tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/32669>.
- Camino, Iñaki. 1997. *Aezkoako euskararen azterketa dialektologikoa*. Iruñea: Nafarroako Gobernua, Hezkuntza eta Kultura Saila.
- Cid, Carlos. 1994. *Tipología de la relativización en vasco, checo y español: cotejo de las lenguas románicas, eslavas y vasca respecto a ciertos fenómenos relativos*. Madril: Universidad Autónoma de Madrid, doktore-tesia. <https://repositorio.uam.es/handle/10486/12113>.
- Cid, Carlos. [s.a.]. Perpaus erlatiboak zer diren. *Sareko Euskal Gramatika (SEG)*. <http://www.ehu.es/seg/morf/5/20/4/1> (2021/02/20).
- De Rijk, Rudolf P. G. 1972. *Studies in Basque Syntax: Relative Clauses*. Boston: Massachusetts Institute of Technology.
- De Rijk, Rudolf P. G. 1980. Erlatiboak idazle zaharrengan. *Euskera* 25(2). 525-536.
- Estornes, José. 1985. Zoilo'ren uzta. Zaraitzu'ko uskara. *Fontes Linguae Vasconum* 45-46. 31-93.
- Euskaltzaindia. 1985. *Euskal Gramatika Lehen Urratsak I (mendeko perpausak)*. EGLU-I. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. 1999. *Euskal Gramatika Lehen Urratsak V (Mendeko perpausak-1)*. EGLU-V. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Fuchs, Catherine & Judith Milner. 1979. *À propos des relatives*. Paris: SELAF.
- Garzia Garmendia, Juan. 1997. *Joskera lantegi*. Oñati: HAEE-IVAP.
- Garzia Garmendia, Juan. 2014. *Esaldiaren antolaera. Funtzio informatiboak gako*. Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua.
- Gili Gaya, Samuel. 1973. *Esbozo de una nueva gramática de la lengua española*. Madril: Real Academia Española & Espasa-Calpe.
- Goenaga, Patxi. 1980. *Gramatika bideetan*. Donostia: Erein.

- Henry, Paul. 1975. Constructions relatives et articulations discursives. *Langages* 37. 81-98. <https://doi.org/10.3406/lgge.1975.2613>.
- Herri Arduralaritzaren Euskal Erakundea (HAEE-IVAP). 2003. *Galdezka. Euskarazko zailantzei erantzunez*. Donostia: Administrazioa Euskaraz, HAEE-IVAP.
- Hidalgo, Victor. 2002. *-(e)n[...]* erlatibo aposatuak. Izen ardatzaren eskuin hedatzen diren erlatiboak euskaraz (II). *Uztaro* 42. 17-83.
- Hidalgo, Victor. 2003. *Zein...* (eta *bait-*) erlatiboak. Izen ardatzaren eskuin hedatzen diren erlatiboak euskaraz (III). *Fontes Linguae Vasconum* 92. 19-56.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (arg.). 2003. *A Grammar of Basque*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kaltzakorta, Mitxel. 1997. Erdarazko erlatibo esplikatibo mota bat euskaratzen. *Uztaro* 22. 59-67.
- Krajewska, Dorota. 2017. *Euskararen sintaxi diakronikorantz: egitura kompleksuak*. Gasteiz: UPV/EHUko doktore-tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/26877>.
- Lafitte, Pierre. 1944 [1978]. *Grammaire basque (navarro-labourdin littéraire)*. Donostia: Elkar.
- Lardizabal, Francisco Ignacio. 1856. *Gramática Vascongada*. Donostia: Imprenta Baroja.
- Le Goffic, Pierre. 1979. Propositions relatives, identification et ambiguïté, ou: Pour en finir avec les deux types de relatives. *DRLAV. Documentation et Recherche en Linguistique Allemande Vincennes* 21. 135-145. <https://doi.org/10.3406/drlav.1979.951>.
- Martínez, José Antonio. 1989. *El pronombre, II: Numerales, Indefinidos y Relativos*. Madril: Arco Libros.
- Ojea, Ana. 1992. *Los sintagmas relativos en inglés y en español*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Orpustan, Jean-Baptiste. 1997. *Basque et Français. Méthode abrégée de traduction*. Baigorri: Izpegi.
- Oyharçabal, Beñat. 1987. *Étude descriptive de constructions complexes en basque: propositions relatives, temporelles, conditionnelles et concessives*. Paris: CNRSko doktore-tesia.
- Real Academia Española. 2009. *Nueva gramática de la lengua española*. Madril: Espasa.
- Sancho, Iker. 2015. *Errusierazko perpaus erlatiboaren euskaratzea. Hizkuntza-sistematik itzultzailearen estilora*. Gasteiz: UPV/EHUko doktore-tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/15905>.
- Villasante, Luis. 1976. *Sintaxis de la oración compuesta*. Oñati: Ed. Franciscana Aránzazu.

Ezaugarrien kronologiaren garrantzia: -ki-dun indikatiboko NOR-NORI saileko adizkien historia pixka bat¹

On the importance of chronology: A short history of the bivalent intransitive (ABS/DAT) auxiliary verbs with -ki-

Urtzi Reguero-Ugarte*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: In this paper, a special kind of bivalent intransitive (ABS/DAT) conjugation, characterized by a marker *-ki-*, as in *dakit* (Standard *zait*) or *zekion* (Standard *zitzaion*) is analysed diachronically and chronologically. These forms of ABS/DAT auxiliary appear in some variants of High-Navarrese. This characteristic was thought to be an archaism, a continuation of an old aoristic periphrasis, but the paper presents new evidence leading to reject this hypothesis and to offer a new one, according to which this characteristic is an innovation based on intransitive conjugation.

KEYWORDS: High-Navarrese, intransitive plus dative conjugation, dialectology, chronology, diachrony, texts.

LABURPENA: Artikulu honetan Nafarroa Garaiko hizkera batzuetan agertzen diren dakit 'zait', zekion 'zitzaion' gisako indikatiboko NOR-NORI saileko adizkiak aztertzen dira ikuspuntu diakroniko eta kronologiko batetik. Mendez mende, adizki horien agerraldiak eta lekukotasunak aztertzen dira, XVI. mendeko testu zaharrenetatik abiatu eta XX. mende bitarteko testigantzetara bitartean. Orain arte ezer gutxi ikertu da gaiaz eta, oro har, aoristoarekin lotutako arkaismoztat hartu izan da. Halere, saio honetan hipotesi horren puntu ahulak aurkezten dira; besteak beste, orainaldian ere agertzea edo NOR 3. persona deanean bakarrik erabiltzea. Horren ordez, beraz, bestelako proposamen bat aurkeztu eta Nafarroako erdiguneko hizkera batzuek egindako berrikuntza bat dela defendatzen da. Bideanabar, ezaugarri dialektalen azterketa xeheek dialektologia diakronikoan egin dezaketen ekarpena ere aldarrikatu nahi da.

HITZ GAKOAK: goi-nafarrera, Nor-Nori, dialektologia, kronologia, diakronia, testuak.

¹ Saio hau «*Monumenta Linguae Vasconum* (V): periodizazioa eta kronologia» (FFI: 2016-76032-P) proiektuaren eta «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» (IT 698-13) ikerketa taldearen baitan egin da. Biziki eskertu behar ditut Ricardo Gómez-López, Borja Ariztimuño, Patxi Salaberri eta ASJUko ebaluatzaile anonimoak lan honen aurreko bertsio bat irakurri eta egindako oharrenatik. Esan gabe doa hutsak nireak baizik ez direla.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Urtzi Reguero-Ugarte. Hizkuntza eta Literaturaren Didaktika Saila - Hezkuntza eta Kirol Fakultatea (UPV/EHU). Juan Ibañez de Sto. Domingo kalea, 1 (01006 Vitoria-Gasteiz) – urtzi.reguero@ehu.eus – https://orcid.org/0000-0003-1549-0738

Nola aipatu / How to cite: Reguero-Ugarte, Urtzi (2020 [2022]). «Ezaugarrien kronologiaren garrantzia: -ki-dun indikatiboko NOR-NORI saileko adizkien historia pixka bat», *ASJU*, 54 (1-2), 251-263. (https://doi.org/10.1387/asju.23022).

Jasoa/Received: 2021-01-27; Onartua/Accepted: 2021-06-21. Online argitaratua / Published online: 2021-08-09.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

Lan hau Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa lizentzia baten mende dago

1. Sarrera

Saio honetan Nafarroa Garaiko hizkera batzuetan agertzen diren *dakit* ‘zait’, *zekion* ‘zitzaion’ gisako indikatiboko NOR-NORI saileko adizkiak izango ditut aztergai.

Ezer gutxi aztertu da, orain arte, ezaugarri hori; eta dugun informazio bakarra goi-nafarrerera —*dela sinkronikoki dela diakronikoki*— aztertu duten ikertzaileen deskribapen solteak dira. Ez dago, halere, ezaugarri horren inolako azalpen zehatzik, azaleko proposamenez besterik. Deskribapen horietan subjuntiboko *dakidan* eta *zekion* adizkiekin parekatu izan da eta, beraz, *edin laguntzailatzat hartu. Halere, galdera asko sortzen ditu proposamen horrek.

Galdera horiek erantzuteko asmoz, saio honetan diakronikoki begiratzen zaio ezaugarriari. Garaian garaiko testuak aztertzen dira eta, batez ere, bertan agertzen diren indikatiboko NOR-NORI saileko adizkiei jartzen zaie arreta. Helburu nagusia da ezaugarriaren bilakabide diakronikoa gertuagotik ezagutzea eta, beraz, Nafarroako erdialdeko hizkerek duten ezaugarri hori berrikuntza bat den ala arkaismo bat den argitzea.

2. Metodologia eta corpora

Ezaugarri horren datu ahalik eta zehatzenak eskuratu ahal izateko eta indikatiboko NOR-NORI saileko paradigmak Nafarroan izan duen bilakabidea ulertzeko, goi-nafarreraz idatzitako testuen azterketa sistematikoa egin dut; bereziki gaur egun ezaugarri hori dagoen edo historikoki egon den eskualdeetako testuak, hau da, Nafarroako hegoaldeko eta erdialdeko aldaeretan idatzitakoak izan ditut eskura.

Hauexek dira indikatiboko NOR-NORI saileko perifrasiak sakonago aztertzeko lagintzat hartu ditudan lekukotasunak:

- 1609ko olerki sarituak (Reguero 2019).
- Joan Beriainen meza entzuteko tratatua (1621) eta kristau dotrina (1626) (Reguero 2019).
- 1729ko goi-nafarrerazko lehen sermoia (Reguero 2019).
- Frantzisko Elizalderen 1735eko dotrina (Reguero 2019).
- 1743ko bi sermoi anonimo (Reguero 2019).
- 1745 inguruko Obanosko bertsoa (Reguero 2019).
- 1750eko eliza aginduaren Orrioko aldaera (Reguero 2019).
- Larrasoañako sermoi anonimo data gabea (Reguero 2019).
- Muruzabalgo zenbait sermoi: data gabe batzuk eta 1751ko bi (Satrustegi 1987).
- Ororbiako sermoi bat (Satrustegi 1987).
- Markotegiren sermoia (Knörr 1992).
- Martinez Morentingo osaba-iloben 4 sermoiak (Lekuona 1973).
- xviii. mende akabuko Utergako dotrina (Ondarra 1980).
- Lizarraga Elkanokoaren *Urteko igande guztietako platika edo prediku laburrak* (1990 [1802]), *Doctrina christioarén cathechima* (Lizarraga 1979 [1803]) eta *Ongui iltzen laguntzeko itzgaiak* (1994 [1807 b.l.]).
- xix. mendeko (1833) Aralarko hiru sermoiak (Satrustegi 1987).
- Goldarazko hiru sermoi: bata 1833koa, bestea 1834koa eta, azkena, 1839koa (Satrustegi 1987).

Testu horietako agerraldi guztiak datu base batean sartu dituzte azterketa errazte aldera, baina, horietaz gain, beste ikerketa eta lekukotasun batzuk ere baliatu dituzte; esaterako, Gaminde (1985), Ibarra (1995, 2000), Artola (2012, 2014), Apalauza (2012) eta Camino (1999, 2000, 2001).

3. Ezaugarriaren hedadura eta beste

Zuazok (2008: 109) euskara nafarraren ezaugarritzat aurkeztu du indikatiboko NOR-NORI saileko adizkietan *-ki-* agertzea: «NOR-NORI saileko adizkien iraganaldian *-KI-* erroa dago euskalkiaren eremu zabalean: *zakidan* ‘zitzaidan’, *zakion* ‘zitzaion’, *zakigun* ‘zitzaigun.»

Aipuan bertan irakur daitekeenez, ezaugarriak dialektoaren eremu zabala hartzen du; ez haatik osoa, eta eremutik kanpo ikusten ditu ipar-sartaldea eta Baztan. Caminok (2003: 455) zehaztasun gehiago ematen ditu ezaugarriaren hedadura geografikoaz. Ahozko zein idatzizko lekukotasunak aintzat hartuta, eremu hau ematen dio ezaugarriari: Gesalatz, Uterga (kristau ikasbidean), Goñerri, Burunda, Sakana erdialdea, Arakil, Oltza, Izarbeibar, Eguesibar, Imotz, Atetz, Ezkabarte, Odieta, Anue, Erroibar eta Artzibar.

Gamindek (1985) Nafarroan herriz herri jasotako datuetan nabarmen ikusten da bi formak erabiltzen direla. Besteak beste eta aldaerak aldaera, *-ki-*dun formak agertzen dira Etxarrin, Arruazun, Lizarragan, Unanuan, Dorraon, Lakuntzan, Arbizun, Uhartan, Irañetan, Olatzagutian, Iturmendin, Erason, Muskitzen, Beuntzan, Beorburun, Gaskuen, Latasan eta Egozkuen.

Maiztasunak gorabehera, mapa honetan argiago ikus daiteke ezaugarriak duen hedadura geografikoa:

1. mapa

*-ki-*dun adizkien hedadura

Ezaugarria aztertzen ari garela, kontuan hartu behar da ondoko banaketa: herri/ eskualde batzuetan iraganean eta orainaldian agertzen da *-ki-*; beste batzuetan, or-

dea, iraganean bakarrik. Arestiko herri zerrenda horretan, Olatzagutian, Iturmendin, Muskitzen, Beuntzan, Gaskuen, Latasan, Egozkuen eta Beorburun iraganekeo formetan bakarrik agertzen da.

Burundan *zaigu* gisako adizkiak, *-ki-* gabekoak, orokorrak bide dira orainaldian; «Sakanako gainerako hizkeretan, ordea, Etxarri Aranaztik ekialdera, adizki bereziak erabiltzen dira; *-ki-* erroa daukatenak. Sakanan baizik ez dira entzuten horrelakoak: *dakit* ‘zait’, *dakizu* ‘zaizu’, *dakio* ‘zaio’, *dakigu* ‘zaigu’...» (Zuazo 2010: 138-139).

Bestela ikusten du iraganean:

Iraganaldian, ordea, Nafarroan barrena hizkera askotan daude *-ki-* erroak: *zakiten* / *zekiden* ‘zitzaidan’. Horrelakorik ere ez dago Urdiainen, baina bai Iturmendin eta Bakaikun, eta Olatzagutian ere baziren 80ko hamarkadan (Gaminde 1985-I: 175 eta Irizar 1991). Francisco Ondarrak (2005: 493) Bakaikun bildurakoa da ondorengo adibidea: *trena pasatu zakiten* ‘trena pasatu zitzaidan’. (Zuazo 2010: 138)

Nafarroako hizkerak erakusten duten errealitate horretatik, Zuazok ondorioztatzen du *-ki-* morfema Burunda osokoa izan zela iraganean, eta ondoren galdu egin zela Altsasun eta Urdiainen. Apalauzak (2012: 362) aztergai duen eremuaren, hots Nafarroako ipar-mendebaldearen, «eskuin muturrean» jaso ditu *-ki-* dun aldaerak, eta Oskotz eta Muskizko adibideak ematen ditu: *gustatzen zaikien*, *tokatu zeikien*, *ematen tzaikion*, *etzaikion botzen*, *gustatze zaikion*, *etzaikion gustatzen* dira Muskitzen jasotako adibideak, eta *tokatu zaikion* eta *gustetzen tzaikion* Oskotzekoak.

4. Zer diote testuek?

Arestiko atalean ikusi dugu xx. mendeko lekukotasunek zer dioten indikatiboko NOR-NORI saileko adizkiez, baina garai zaharragoetan zer gertatu den ulertzeko testuei begiratzea ere ezinbestekoa da. Ondoko lerroetan garaiz garai ikusiko ditugu sail horretako aditzen agerraldiak. Aurrera baino lehen, ordea, komeni da kontuan izatea lekukotasunek badutela arazo bat. Dela testuen luzeragatik, dela testuen izaeragatik, batzuetan ez dago sail horretako aditzik eta agertzekotan ez da sail osoa agertzen. Batzuetan iraganekeo adizki bakarra dugu, besteetan orainaldia baizik ez. Esate baterako, Nafarroa garaiko testuetan oso adibide gutxi aurkitu ditut NOR 1. pertsona dutenak —*natzaio* adibidez—, eta gehienak dira egitura fosilduren batekoak. Gainera, *-ki-* duten perifrasi guztiak dira NOR 3. pertsona dutenak; beraz, horiez arituko naiz bereziki.

4.1. XVI-XVII. mendeak

Testuen izaera beragatik eta garai hartako lekukotasun gehienak laburrak direnez, NOR-NORI saileko adizkiak aurkitzea zaila da. Testu askotan ez da perifrasi hori agertzen; esaterako, Berako olagizonaren gutunetan (Reguero 2019: 219) edo Aldatzen 1609ko olerkian (Reguero 2019: 161) ez da sail horretako adizkirik.

Nafarroako NOR-NORI saileko adibide zaharrena 1506koa da eta Uitziko ezkontza fedean agertzen da: *nayçacan* ‘natzaion’. Kasu honetan, ordea, ez da perifrasi, trin-koa baizik. Gainera, NOR 1. pertsona.

Nafarroako erdialdekoak bide dira Ezkurak eta Elizalde 1609an idatzi zituzten olerki sarituak (Reguero 2019: 156-167) eta NOR-NORI-ko indikatiboko adibide bana

dute: *emáten çáýgu* eta *emanen çayo*. Ikus daitekeenez, bietan *-ki-rik* gabeko orainaldiko formak agertzen dira. Bidenabarkoan, merezi du ohartaraztea Ezkurraren beste esaldi hau: *guiçonári ematen dá*. Esaldi horretako aditzean ez da datibo komunztadurarik.

Mende berean, baina zenbait urte geroago, Beriain utergarrak bi liburu idatzi zituen. Bata meza entzuteko tratatu elebidun bat da eta 1621ean ikusi zuen argia. Bestea 1626an atera zen kristau dotrina da. Beriainek aitortzen duenez, Iruñeko euskaraz idatzita daude eta biak dira mende hartako Nafarroako lekukotasun luzeenak; beraz, interesgarria da bi lanak xeheki aztertzea.

1621eko liburuari dagokionez, testu osoan indikatiboko NOR-NORI saileko 80 adizki aurkitu ditut, zeinetarik 10 bakarrik batira iraganekoak. Hauek dira sail horretako adibide batzuk: *agradacen çayo*, *agradacen bayçat*, *guenduco çayzquio*, *eman çiçaygula*, *eldu cizayzquion*. 80 adizki horietatik bakarra da subjektua 3. pertsona ez duena: *confessacen nayçayo*. Eta, ikus dezakegunez, ez iraganean, ez orainaldian, ez da *-ki-* morfemaren aztarnarik ikusten.

1626ko dotrinaz den bezainbatez, aurrekoan baino agerraldi gutxiago ditugu, baina bide berari jarraitzen dio: indikatiboko NOR-NORI saileko 43 adizki aurkitu ditut; guztiak dira orainaldikoak eta bakar batek ere ez du *-ki-* morfema. Hauek dira, besteak beste, Beriainen adibideak: *emanen çayo*, *conveni çazquionac*, *conveni çayguna*, *adicen çayotenen*. Bigarren liburu honetan ere, aurkitutako adibide guztiak NOR 3. pertsonakoak dira, bakarra izan ezik: *confessacen nayçayo*. Ohart gaitezten, bi liburuetan adibide bana dagoela 3. pertsonakoa ez dena, eta bietan fosilduriko forma bat agertzen da, konfesio jeneralean.

4.2. XVIII. mendea

Mende honetatik aurrera lekukotasun kopurua hazi egiten da eta eskualde gehiagotako testuak ditugunez, irudia ere aldatu egiten da; batez ere, XVIII. mendearen bigarren erdialdetik aurrera.

Mende hartako testurik zaharrena 1729ko sermoia da (ik. Reguero 2019: 237). Otsagabian aurkitu arren, hegoaldeko goi-nafarrerazko hizkera bat erakusten du testuak, eta indikatiboko NOR-NORI saileko hiru adizki aurkitu ditut bertan: *guertatcen zaigun*, *zor zaiola* eta *iduri zaiçie*. Bistan denez, hiruretan NOR 3. pertsona agertzen da, orainaldikoak dira eta *-ki-* gabekoak.

Antzeko irudia erakusten du 1735eko Elizalderen dotrinak. Hiru adibide besterik ez ditu; bata iraganekoa, beste biak orainaldikoak: *conveni cizaigu*, *deicen zayo* eta *tocacen zaizquioten*. Hirurak, beraz, *-ki-rik* gabekoak.

Mende horretan badira anonimoak diren hainbat sermoi. Horien artean batzuk Satrustegik jaso zituen. Nafarroako hango eta hemengo herrietan irakurritako sermoiak dira eta, anonimoak direnez, askotan zaila da jakiten nongoak diren, non agertu ziren jakin badakigun arren. Anonimoa izan arren nongoa den ezagutzen dugun sermoi bat da Larrasoañakoa. Satrustegik (1987: 57) XVIII. mende hasierakotzat dakar, testuen aurkezpenak kronologiari erantzuten badio behintzat, baina Reguerok (2019: 570) zalantzakotzat harturik liburuko eranskinean gehitzen du. Sermoi horretan bi aldiz agertzen dira NOR-NORI saileko adizkiak, biak iraganekoak eta biak *-ki-* rekin: *eman cequion* eta *iruditu cequio*.

Nafarroako Muruzabalen aurkitu ziren XVIII. mendearen erdialdeko hainbat eta hainbat sermoi, gehienak anonimoak dira, batzuek urterik ez dute eta hizkera aldetik ez dira homogeneous; ondorioz, dialektologia egiteko ez dira guztiz fidagarriak. Edonola ere, ezaugarrien kronologia egiteko interesgarri izan litezke.

Sermoi horietako bat da *Pasce oves meas* batekin hasten den prediku data gabe anonimoa (Satrustegi 1987: 70). Itxura guztien arabera hegoaldeko goi-nafarrerako hizkera batekoa da —besteak beste, iraganeko adizkiek ez dute *-n-rik*— eta NOR-NORI-ko adizki hauek aurkitu ditut:

1. taula

NOR-NORI-ko adizkiak *Pasce oves meas* sermoian

<i>-ki-</i> gabek	<i>-ki-</i> dutenak
correspondituco zaioten	joan zenquion
encomendazen zayo	suzeditu zequio
costatu zizaion	
ofrecicen zayoten	
asqui zaide	

Ikus daitekeenez, orainaldian beti erabiltzen du *-ki-* gabekoa (*zaioten*, *zayo*, *zaide*); iraganean, txandaketa dago: *zizaion*, baina *cenquion*, *zequio*. Ez da erraza txandaketa horren arrazoia ezagutzen; batetik posible da garaiko errealitatearen isla izatea eta bi forma erabiltzea herrian, baina bestetik, posible da prestigio kontuak ere egotea atzean. Besteak beste *det* gisako adizkiak agertzen dira hizkeragatik *dut* esperotako lekuan eta horren gisakoekin batera; beraz, agian gipuzkeraren prestigioa egon daiteke bai *det* gisako adizkien atzean eta baita iraganeko *-ki-* gabeko adizki horien atzean ere.

Bilduma bereko 1751ko bi sermoiak aztertu eta hauxe aurkitu dit: *etorri zequiola*, *etorri baldimbazequio* batean; bestean, *manifestatu ceiquiotela*, *zor zeyotenac*, *c(on)veni zeiotena*, *escapacen daquio*. Hamarkada bereko beste hiru sermoi ezagutzen ditugu, Oltza zendeako Ororbian irakurri zirenak. Horietako zaharrenean, 1756koan, hauek datoz: *aparecitu ceiquio*, *apareçitu çequio*, *atraco daquizquizu*, *iten daquizquigun*, *arrimecen ceionari*, *aparecitu ceiquio* eta *assi ceiquio*. 1751ko bigarrenengan eta 1756ko honetan, bietan agertzen da *-ki-* morfema orainaldian zein iraganean; halere, txandaketa dago orainaldikoan.

Mendearen akabukoa da Utergako dotrina eta bertan indikatiboko NOR-NORI sailleko bi adizki agertzen dira: *pertenecicen daquio*, *confesacen naio*. Lehenengoa NOR 3. pertsonari dagokion adizkia da, eta *-ki-* morfema darama orainaldian. Bestea ere orainaldikoa da, baina NOR 1. pertsona da. Bi adibide izan arren, biak dira biziki interesgarriak. Kontuan izan behar dugu dotrina hau idatzi baino mende eta erdi lehenago, herri horretako seme zen Juan Beriainek bi liburu idatzi zituela, eta lan horietan ez bezala, dotrina honetan *-ki-* agertzen da orainaldian. Gainera, *nayçayo* du Beriainek; dotrina honetan, aldiz, *naio* agertzen da, *-tza-rik* gabe.²

² Ez da aise jakiten *naio* hori «zai» formaren analogiaz sortua den, «natzai» laguntzailearen ordezko hutsa den ala beste arrazoiren bat ote dagoen atzean.

4.3. XIX. mendea

Nafarroako XIX. mendeko autore esanguratsuenetakoa, zalantzarik gabe, Lizarraga Elkanokoa da. Milaka eta milaka orrialde utzi zituen hegoaldeko goi-nafarrerazko Esteribar inguruko mintzoan idatzirik. Testu horiek bere osotasunean aztertzea lan mardula da eta saio honen mugak gainditzen ditu. Hori dela eta, lagin moduan hartu ditut *Urteko igande guzietarako prediku laburrak* (1802 [1990]), *Doctrina christioarén cathéchima* (1803 [1979]) eta *Ongui iltzen laguntzeko iztgaiak* (1807 b.l. [1984]).

Lan horietan bistakoa da joera. Orainaldian *-ki-* gabeko aldaerak erabiltzen ditu: *ematen záio, barcatzen zaizquízu*. Aldiz, iraganean *-ki-* dunak dauzka: *etorri zequígun, etzequíuo errevelátu*.

Satrustegik (1987) Done Mikel Aralarakoaren santutegian aurkitutako hiru sermoi argitaratu zituen; guztiak dira Sakana inguruko euskaraz idatzitakoak. Horietako batean, 1833koan, hauexek ditugu: *tocacen daquíyo, ezpadaquíuo faltacen, eguiten daquíyo, ateratzen daquíyo, iduritu cequíyon, tocacen zaiyoc, correspondicen daquíyuen, gustacen zait*. Alegia, *-ki-* erabiltzen du orainaldi zein iraganaldian, baina itxuraz orainaldian txandaketa dago eta *zait* ere agertzen da.

Sakanatik ipar-ekialdera dagoen Imozko Goldaratz herrikoak bide diren sermoi batzuk ere jaso zituen Satrustegik (1987) lan berean. Prediku horiek aurrekoarena bestelako irudi bat eskaintzen dute. Hiru sermoietan, guztira indikatiboko NOR-NORI saileko 31 adizki aurkitu ditut, zeinetarik 3 bakarrik baitira iraganeko adizkiak. Orainaldiko guztiak *-ki-* gabekak dira; iraganaldikoez den bezainbatez, sermoi batean bi aldiz *cizaion* agertzen da, beste batean *etorri cequízuion*.³

4.4. XX. mendea

Caminok (1999, 2000 eta 2001) Goñerriko euskara aztertu zuen Ondarrak (1993a, 1993b, 1994 eta 1995) ezagutzera emandako lekukotasunak baliatuz eta datu berriagoak erabiliz. Lan horietako batean halaxe dio:

Nor-Nori aditz saileko iraganeko nahiz oraineko adizkietako *-ki-* artizkia eremu honetako hizkeren ezaugarri nabarmena dugu. Ezinbestean garai oso desberdineko datuak baliatzen ari garenez, diatopia eta diakronia nahasten ahal zaizkigu, eta ondorio dialektologiko okerretara irits gaitzke. Dena den, hizkera guztietan XIX. mendean oraineko adizkietan ez agertzea aipagarria dela uste dugu.

Iraganeko aldaeretan mendiaz bi alderdietan dugu; hona mende honetako Andimendiaz bestaldeko adibide batzuk: *zaki(g)un* «zitzaigun» (Lizarraga, Etxarri, Arruazu), *zakion* (Irañeta), *zakion* (Ihabar) eta *zaikion & zaion* «zitzaion» (Urritzola). Andimendiaz harat, berriz, XIX. mendeko bigarren erdialdeko Oltzako eta Goñiko *zekide & zekire* «zitzaidan» nahiz Gesalazko Muzkiko XVIII. mende bukaerako *cer gwertatu cequíuo* «zitzaion» aipa ditzakegu. Eguesibarren eta Garesen ere *zekio* dakar Bonapartek. Erdialdetik Imozko Eraso eta Muskitzera, Atezko Beuntzara, Ezkabarteko Anotzera, Odietera eta Anue ibarreko Egozkue eta Leazkuera hedatzen da eta ekialdetik Erroibar edo Artzibarreraino, baina ez Aezkoara. (Camino 2000: 152)

³ Mende berean Miguel Ignacio Armasa labaiendarrak idatzitako sermoian *egondu zaquíolaric* 'egondu zitzaiolarik' agertzen da, salbuespen gisa (Lekaroz 2014).

Iparralderaxeago, Nafarroako ipar-mendebaldeko hizkerak aztertzen dituelarik, Apalauzak (2012) Imozko bi herritan jaso ditu perifrasi horren laginak. Koldo Artolak (2012) Artzibarren jasotako lekukotasunetan *zekiren* 'zitzaidan' jaso zuen; halere kontuan izan behar dugu hiztuna (Joakin Garrues) Esteribarko Ilurdotz herrikoa zela. Beraz, ez bide da Artzibar osora heldu berrikuntza, iraganean *-ki-* gabekoak agertzen baitira (Artola 2014). Ibarrek (1995) Ultzamaldeko adibideak aurkeztean *-ki-* gabeko formak ematen ditu, bai orainaldian bai iraganean; halere, iraganean *-ki-* Erason, Muskitzen (Imotz), Beuntzan (Atetz) eta Lantzen, Egozkuen eta Leazken (Anue) aurkitu ditu (Ibarra 1995: 425-426). Esteribarren eta Erroibarko Lintzoainen ere *-ki-* atzizkidunak dira nagusi iraganeko formetan (2000: 180); aldez, Erroibarko gainerako herrietan eta Artzibarren *-ki-* gabekak dira nagusi bai iraganaldian bai orainaldian (2000: 181).

5. Arkaismo ala berrikuntza? Ezaugarri berri baten proposamen berria

Lan honek, berez, dialektologia saio bat izan nahi du, baina dialekto zehatz baten ezaugarri zehatz bat besterik ez da hartzen kontuan. Caminok inoiz adierazi izan du «dialektologiaz dihardugunean kronologiaz jardun behar» dugula:

Dialektologiaz dihardugunean kronologiaz jardun behar dugu baitezpada, hizkuntzaren historia eta dialektoen azterketa uztarturik baitaude. Alderdi kronologikoari dagokionez hizkuntza-ezaugarriak bereizteko ohiko sistemari heltzea gauza beharra du dialektologiak: zuzen eta bidezko da ezaugarriak *berrikuntza / hautu / arkaismo* banaketaren arabera aztertzea. (Camino 2008: 209)

Oro har, dialektologian hizkera baten ezaugarriak hirutan banatzen dira: berrikuntzak, arkaismoak eta hautuak. Halere, ikerketa sakonagoen ondoren batzuetan hautuak berrikuntzen kategoriara pasatzen dira (cf., adibidez, Camino 2009: 404; Ulibarri 2015: 40-41).

Ikusi dugu Caminok aldarrikatzen duela dialektologiaz aritzean kronologiaz aritu behar dela. Bide horretatik jarraituz, ezaugarri batez ari garenean ere kronologiaz aritu behar dugu, eta biziki emaitza interesgarriak lortzen dira ezaugarriak denboraren ardatzean jartzen baditugu. Sinkronikoki dialekto batek duen egoera eta dituen txandaketa fonetiko, morfologiko edo sintaktikoak aldaketa diakronikoen emaitza dira. Horregatik ezaugarri bat xeheki aztertzeak laguntzen du dialekto(ar)en bilakabidea hobeto ulertzen. Euskararen kasuan, Padillak (2013), esaterako, xeheki aztertu ditu ekialdeko hizkeretan agertzen den **iron* aditz laguntzailearen agerraldiak eta aditzaren atzerakada azaldu du. Zuloagak (2017) beheko bokalaren itxiera aztertzen du eta ondorio diakroniko eta geografiko interesgarriak atera. Reguerok (2018) hegoaldeko **erazan* aditz laguntzailearen hedadura eta kronologia zabaldu ditu. Berriki Leturiagak (2020) *diozka* eta *dio* gisako adizkiek Gipuzkoan dituzten agerraldiak eta bilakabidea aztertu ditu, bai kronologikoki, bai geografikoki.

Azken finean, dialektoek eskaintzen dituzten datuek hizkuntzaren bilakabidea hobeto ulertzen laguntzen dute. Rallik (2009), besteak beste, greziera modernoko dialektoak aztertu ditu, estandarrean ez diren ezaugarriak hobeto ezagutzeko:

Moreover, I have demonstrated that dialects can throw light on change and language variation, since a number of morphological items and various patterns, which

may be found in certain dialects, are not part of the relevant standard varieties. (Ralli 2009: 103)

Bistan da, sinkronikoki begiraten badugu, *-ki-* morfemadun adizkiak erabiltzea edo ez erabiltzea Nafarroako hizkera batzuek egindako haututzat har daiteke, baina dialektologia historikoan sakonduko badugu, ezaugarri hori xehetasun handiagoz aztertu behar da arkaismo den ala berrikuntza den ebazteko.

Egiari zor, gutxi esan izan da, orain arte, ezaugarri honen historiari buruz. Hegoaldeko goi-nafarrera aztertzen duen saio batean, Aldaik (1999: 267) «arkaismo baten kontserbazio partzial» bat dela proposatzen du; areago, ohartarazten du «epealdi labur xamarraren buruan kontrako norantza duten bi aldaketa proposatu behar» genituzkeela: lehenengo aoristoa galtzea eta, ondoren, aoristoan oinarriturik NOR-NORI saileko adizkietan berrikuntza gertatzea. Antzeko bidetik, Reguerok (2020: 627) XVI-XVIII. mendeetako lekukotasunak aztertu ondoren dio ezen «arkaismoa baino gehiago, arkaismo batetik abiatutako berrikuntza konplexuago baten aurrean egon gintezke[ela]»; halere, ikerketa sakonagoaren beharra azpimarratzen du.

Arestian ikusi ditugu lehen testuetatik aurrera indikatiboko NOR-NORI saileko adizkien agerraldiak eta, batez ere, arreta berezia jarri dugu *-ki-*dun laguntzaileetan. Behin hori ikusita, ondoko lerroetan ahaleginduko naiz azaltzen zergatik *-ki-* hori erabiltzea ez den arkaismo bat eta ez datorren aoristo batetik:

1. Nafarroako testu zaharretan ez da aoristorik lekukotzen, Isastiren errefracuetako laginaz landara. Testu gutxi izateak eragin lezake horretan, baina indikatiboko iraganeko XVI. mendeko adibideetan bakar bat ere ez da aoristo. Beraz, ematen du goi-nafarrera izan zela aoristoa galtzen lehena eta XVI. menderako ez zela halakorik.⁴
2. Ez da testu zaharretan *-ki-*dun adizkirik agertzen, nahiz eta kokapen geografikoagatik espero litekeen; aitzitik, bestelakoak agertzen dira. Beriain eta Elizalde dira horren lekuko. Ezaugarriaren lehen agerraldiak XVIII. mendearen erdialdekoak dira.
3. Dakigunez, aoristoa perfektua da. Aldiz, NOR-NORI-ko saileko iraganeko *-ke-*dun perifrasieta forma burutua (partizipioa), burutugabea (*-ten*, *-tzen*) eta geroaldia (*-ko*, *-en*) agertzen dira. Areago, aoristoan, oro har, aditzoina erabiltzen da, baina datu basea osatzeko erabilitako testuetan ez dago *-ki-* morfemadun perifrasiarik aditzoina darabilenik, ezta indikatibokoak ez diren perfrasieta aditzoina eta partizipioa bereizten dituzten testuetan ere.
4. Aoristotik datorren ezaugarria dela defendatuz gero, azaldu beharko litzateke zergatik orainaldian ere agertzen den, *-ki-* ezaugarria duten lehen testuetatik agertzen baita.

Indikatiboko forma horiek subjuntiboko formatatik datozelako ideia ere bazter liteke; alegia, ez dirudi subjuntiboko *etor dakion* → *etorri dakio* → *etorriko* / *etortzen dakio* gertatu denik. Bybee, Perkins eta Pagliucak (1994: 230-236) erakusten dutenez, tipologikoki arrunta da subjuntiboaren etorkietako bat izatea indikatiboa, baina

⁴ Gipuzkera zaharretan ere orain arte ez da aoristorik aurkitu; Azkoitiko olerki liriko aurkitu berrian, ordea, aoristoa agertzen da (Ariztimuño 2020 [2022]).

ez alderantziz. Euskaraz ere halaxe izan dela dirudi: subjuntiboan erabiltzen diren *ezan eta *edin indikatiboan agertzen ziren XVI. mendean eta oraindik ere arrasto fosildua dago *etor dadinean* ‘etortzen denean’ edo *egin dezanean* ‘egiten duenean’ gisako mendeko perpausetako egituretan.

Nondik ez datorren esanda, hurrengo pausoak behar luke izan azaltzea nondik etor litekeen berrikuntza hori. Goraxeago ikusitako arrazoiak aski izan litezke *-ki*-dun laguntzaileak *edin aditzaren formak direlako ideia baztertzeko. Har dezagun sail horretako adizki bat eta segmenta dezagun:

- (1)
<i>Da-</i>	<i>-ki-</i>	<i>-t</i>	‘zait’
?	DAT. FLAG	I.SG.DAT.	

Atzetik hasita, azken morfema datiboko pertsonaren marka da, *izan* laguntzailearen adizkiekin gertatzen den bezala: *zait* - *dakit*, *zai* - *dakio*. Erdian agertzen den *-ki*- hori Trasken (1997) «dative flag» izendatu zuen datibo marka besterik ez da. *Da*-edo iraganeko *ze(n)*- zer den azaltzea da, beharbada, zailena. Halere, *izan* aditzaren 3. pertsonako aditzaren aurrean egon gaitzkeela dirudi: alegia *da* eta *zen* aditz formei *-ki*- datibo marka eta datiboko pertsona komuntadura gehituta sor zitezkeen paradigma berria.

Gertakari horrek badu paralelismorik euskaraz. Baldin eta

- (2)
<i>dator</i> - <i>datorkio</i>	<i>zettorren</i> - <i>zetorkion</i>
<i>dago</i> - <i>dagokio</i>	<i>zegoen</i> - <i>zegokion</i>

baditugu, eredu berari jarraituz sortuak izan litezke

- (3)
<i>da</i> - <i>dakio</i>	<i>zen</i> - <i>zekion</i> (<i>zenkion</i> ere badago)

Horrela azal liteke zergatik, besteak beste, *-ki*- NOR singularreko 3. pertsonan bakarrik agertzen den: *dakit* badago baina **nakio ez.⁵

Bestalde, proposamen honek aoristotik datorrelako hipotesiak dituen arazoak gainditzen ditu: batetik, azaldurik geratzen da zergatik burutu zein burutugabea agertzen den eta, bestetik, azaldurik geratzen da orainaldian ere agertzea.

Beraz, proposamen berriaren arabera, Nafarroako erdigunean berrikuntza bat gertatu zen NOR-NORI saileko indikatibo adizkietan eta paradigma aldatu zuen: osorik batzuetan, hau da, orainaldian eta iraganaldian; erdizka besteetan, iraganen bakarrik. Hori da, beharbada, azaltzen gaitzena.

Pluraleko formez den bezainbatez, *datozkio* eta *dagozkio* adizkietan ikusten dena da, —batez ere bigarrenengoan— singularreko adizkiak hartu direla oinarri (*dator* eta *dago*; ez *daude*, **daudekio) eta NOR plurala den kasuetan *-z*- pluralgilea gehitu dela.

⁵ *Etorri* eta *egon* aditzekin NOR 3. pertsonakoak ez diren adibideak ditugu: *nagokio* eta *nagokizu* dabilte, adibidez, Lizarraga Elkanokoak eta Mendiburuk eta *natorkizu* Mendiburuk. Interesgarri izan liteke adizki horien kronologiei (edonola ere, ez dirudite oso zaharrak) eta hedadurei ere begiratzea ondorio sakonagoak ateratzeko, baina agian bi aditz horien kasuan berrikuntza urrunago heldu zen, paradigma osoari eragiteraino.

Izan-en kasuan, aldiz, *-zki-* da pluraleko marka: *dakio* - *dakizkio*; *zekio(n)* - *zekizkio(n)*. Hori ere azaldu beharko litzateke, baina *dizkio* gisako aditz laguntzaileen analogiaren bidez azaltzea ez da, berez, zaila. Edo, agian, *datozkio* eta *dagozkio* gisakoetan haplologia daukagu: *datozkikio-tik lehena eta *datozkikio-tik bigarrena; aldiz, *dakizkio*-ren eta gisakoen kasuan ez da halakorik, beharbada, *eradun-eko *dazkio* eta gainerakoekin sinkretismoa saihesteko.

Saioaren hasieran aipatu dut *-ki-* duten hizkeren artean aldakortasuna dagoela: batzuek iraganean bakarrik dute; beste batzuek, ordea, orainaldi eta iraganean dute *-ki-*. Goñerriko hizkeraz ari dela, gorago emandako Caminoren aipuan esaten da Goñerrin ohikoa dela *-ki-* artizkidunak aurkitzea eremu hartan, bai orainaldian bai iraganaldian. XVIII. mende akabuko Utergako dotrinan dagoen adibide bakarra orainaldikoa da eta XIX. mendean Sakanako lekukotasunetan maiz agertzen da orainaldian eta iraganaldian. Hortik iradoki daiteke ezaugarria XVIII. mendearen erdialdean sortu zela Nafarroako mendebaldean, Andimendi inguruan, Gesalatz, Goñerri eta Sakana artean, eta handik hedatu zela Nafarroako erdialdera. Beharbada, lehenengo iraganeko adizkietan egin zen berrikuntza, eta handik hedatu zatekeen orainaldira. Halere, gune berritzailetik kanpo hedadura murriztagoa izan du ezaugarriak eta iraganeko adizkiek baizik ez dute egin berrikuntza.

Proposamena ontzat hartuz gero, beraz, ez dago inolako loturarik ez aoristoarekin ez subjuntiboan agertzen diren adizkiekin, eta sinkretismoa gertatu da sail bateko eta besteko adizkien artean. Eta, hala balitz, Lehen Goi-nafarrera Modernoa Goi-nafarrera Zaharretik bereizteko ezaugarritzat ere har liteke.

6. Ondorioak

Saio honetan, dakidala, lehen aldiz goi-nafarreraren ezaugarri nabarmenetako baten kronologia egiten da arkaismo ala berrikuntza den jakin ahal izateko. Orain arte ez da saio monografikorik egin ezaugarria aztertzeke, baina ikerlariak aho batez onartu dute goi-nafarrerako indikatiboko NOR-NORI saileko *-ki-*dun laguntzaileak aoristo baten aztarna direla (ik. Aldai 1999). Are gehiago, Reguerok (2020: 627) proposatzen du «arkaismo batetik abiatutako berrikuntza konplexuago baten aurrean egon gintezke[ela]».

Saio honetan hipotesi berri bat proposatu da, eta horren aldeko argudioak aurkeztu dira. Zenbait arrazoi eman dira erakusteko indikatiboko NOR-NORI saileko *da-ki* eta *zekion* gisakoak ez direla arkaismo eta ez datozela lehenagoko aoristo batetik edo subjuntiboko formatatik; aitzitik, *izan* aditzaren indikatiboko *da* eta *zen* 3. pertsonako adizkietatik sortutako aditz laguntzaileak direla defendatzen da, eta gehitzen zaion *-ki-* artizkia beste aditz batzuetan agertzen den datibo marka besterik ez litzateke. Proposamenaren aldeko argudiotzat hartu dira, bestek beste, **nakio modukorik ez egotea, *-ki-*dunak orainaldian eta lehenaldian agertzea eta biak batera hastea lekukotzen. Halaber, ideia berri honen alde egin dezake perifrasiako aditz nagusia burutu, burutugabe eta geroaldiko formatan agertzeak, eta inoiz ez aditzoinarekin aoristoan bezala. Beraz, ondorioztatzen da Nafarroako eskualde batzuek egin duten berrikuntza dela.

Bibliografia

- Aldai, Gontzal. 1999. Hegoaldeko goinafarrera zaharra: aditz laguntzaileekiko ezaugarri zenbait. *FLV* 81. 263-274.
- Apalauza, Amaia. 2012. *Nafarroako ipar-mendebaleko hizkeren egitura geolinguistikoa*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernuua & Euskaltzaindia.
- Ariztimuño Lopez, Borja. 2020 [2022]. Ohar filologikoak Azkoitiko testu aurkitu berriaz: irakurketa proposamena. *ASJU* 54(1-2). <https://doi.org/10.1387/asju.23317>.
- Artola, Koldo. 2012. Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (5 - Hego-Esteribarko laginak: Ilurdotz I). *FLV* 114. 5-60.
- Artola, Koldo. 2014. Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (eta 9 - Aditzaz zerbait Elkanoko aldaerarekiko erkaketan). *FLV* 118. 393-435.
- Bybee, Joan, Revere Perkins & William Pagliuca. 1994. *The evolution of grammar. Tense, aspect, and modality in the language of the world*. Chicago & Londres: University of Chicago Press.
- Camino, Iñaki. 1999. Goñerriko hizkera (I). *ASJU* 33(1). 1-74.
- Camino, Iñaki. 2000. Goñerriko hizkera (II). *ASJU* 34(1). 137-196.
- Camino, Iñaki. 2001. Goñerriko hizkera (III). *ASJU* 35(2). 445-509.
- Camino, Iñaki. 2003. *Hego-nafarrera*. Iruñea: Nafarroako Gobernuua.
- Camino, Iñaki. 2008. Dialektologiaren alderdi kronologikoz. *FLV* 108. 209-247.
- Camino, Iñaki. 2009. *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.
- Gaminde, Iñaki. 1985. *Aditza ipar goi nafarreraz*, 3 lib. Iruñea: UEU.
- Ibarra, Orreaga. 1995. *Ultzamako hizkera. Inguruko euskalkiekiko harremana*. Iruñea: Nafarroako Gobernuua.
- Ibarra, Orreaga. 2000. *Erroibarko eta Esteribarko hizkera*. Iruñea: NUP/UPNA.
- Knörr, Enrike. 1992. Un sermón de Martín Joseph Marcotegui, de Goñi, predicado en Ollo (1777). In *Luis Villasanteri omendaldia (Iker 6)*, 223-242. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lekaroz, Gorka. 2014. Basaburua Txikiko euskararen lekukoak (I). *FLV* 118. 247-278.
- Lekuona, Manuel. 1973. Textos vascos del s. XVIII en tierra de Estella. *FLV* 15. 369-390.
- Leturiaga, Olatz. 2020. Gipuzkoa erdialdeko pluralgileen azterketa. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena. Koldo Zuazori gorazarre*, 367-402. Bilbo: UPV/EHU.
- Lizarraga, Joakin «Elkanokoa». 1979 [1803]. *Doctrina christioarén cathechima I. Fede christioarén gáin*. Iruñea: Nafarroako Diputazioa, Principe de Viana & Euskaltzaindia (Juan Apechecheak paratua).
- Lizarraga, Joakin «Elkanokoa». 1984 [1807 b.l.]. *Ongui iltzen laguntzeco itzgaiac*. Bilbo: Euskaltzaindia (Frantzisko Ondarrak paratua).
- Lizarraga, Joakin «Elkanokoa». 1990 [1802]. *Urteko igande guzietarako prediku laburrak*. Bilbo: Euskaltzaindia (Frantzisko Ondarrak paratua).
- Ondarra, Frantzisko. 1980. Catecismo del siglo XVIII en vasco de Uterga (Valdizarbe). *FLV* 35-36. 173-222.
- Ondarra, Frantzisko. 1993a. Goñerrin aurkitutako testuak (IX). *ASJU* 27:1. 299-320.
- Ondarra, Frantzisko. 1993b. Goñerrin aurkitutako testuak (X). *ASJU* 27:3. 903-948.
- Ondarra, Frantzisko. 1994. Goñerrin aurkitutako testuak (VI). *FLV* 67. 521-554.
- Ondarra, Frantzisko. 1995. Goñerrin aurkitutako testuak (VII). *FLV* 68. 173-190.
- Padilla, Manuel. 2013. Euskararen laguntzaile ahantziak: *iron aditzaren historia. *FLV* 116. 131-170.

- Ralli, Angela. 2009. Morphology meets dialectology: insights from Modern Greek dialects. *Morphology* 19(1), 87-105.
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2018. NOR-NORI-NORK saileko perifrasiatiko aditz laguntzaileak goi-nafarreraz: azterketa eta proposamen berria. *ASJU* 52(1-2). 682-694. <https://doi.org/10.1387/asju.20224>. (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (arg.), *Studia philologica et diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Gasteiz: UPV/EHU).
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2019. *Filologiatik dialektologiara Nafarroako testu zaharretan barrena (1416-1750)*. Bilbo: UPV/EHU.
- Reguero-Ugarte, Urtzi. 2020. Euskara nafarrari diakroniatik begira. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena. Koldo Zuazori gorazarre*, 617-630. Bilbo: UPV/EHU.
- Satrustegi, Jose María. 1987. *Euskal testu zaharrak I*. Iruñea: Euskaltzaindia.
- Trask, Larry. 1997. *The history of Basque*. Londres & New York: Routledge.
- Ulibarri, Koldo. 2015. Dotrinazko Sermoitegia: *galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia. <https://addi.ehu.es/handle/10810/15971>.
- Zuazo, Koldo. 2008. *Euskalkiak. Euskararen dialektoak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2010. *Sakanako euskara. Burundako hizkera*. Iruñea: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- Zuloaga, Eneko. 2017. Beheko bokalaren asimilazioaren historiarako: mendebaleko lekukotasunak. *FLV* 123. 167-199.

Beste aditz laguntzaile ditransitibo bat Gipuzkoa mendebaldean: *-ag-* erroko formen jatorria eta garapena¹ *Another ditransitive auxiliary verb in western Gipuzkoa: the origin and development of -ag- root forms*

Borja Ariztimuño Lopez*

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)

ABSTRACT: In this paper I will deal with an auxiliary verb that appears only in the varieties of western Gipuzkoa (e.g. Otxoa Arin's *diago*), with two main goals: on the one hand, to make the first classification of all the documented forms (including some previously unidentified ones), and on the other, to establish the relationship between these forms and the equally little studied ones of Lazarraga's *jago* type, presenting a proposal on their origin and development. Thus, through the philological study of the texts and internal reconstruction, it can be concluded that in the Basque language of the northeastern Araba and the Deba basin, characteristic ditransitive forms of the verb *edun developed which historically show a root *-ag-* and always agree with the third person dative.

KEYWORDS: auxiliary verbs, ditransitives, western Gipuzkoan, Alavese, philology.

LABURPENA: Artikulu honetan Gipuzkoa mendebaldeko hizkeretan baiziki ageri ez den aditz laguntzaile batez arituko naiz (adib. Otxoa Arinen *diago* 'dio'), bi helburu nagusirekin: batetik, lehen aldiz forma dokumentatu guztiak sailkatzea (orain arte identifikatu ez diren zenbait barne), eta bestalde, adizki horien eta orobat gutxi aztertu diren Lazarragaren *jago* 'dio' erakoen arteko harremana argitzea, guztien sorreraren eta garapenaren gaineko proposamen bat eginez. Hala, testuen azterketa filologikoa eta barne-berreraiketa baliatuz ondoriozta daiteke ezen Araba ipar-ekialdeko eta Debarroaren inguruko euskararen *edun-en forma ditransitibo bereziak garatu zirela, zeinek bilakaera fonologiko baten ondorioz *-ag-* erroa erakusten duten, eta betiere 3. pertsonako datibo-komunztadura.

HITZ GAKOAK: aditz laguntzaileak, ditransitiboak, Gipuzkoa mendebaldeko euskara, Arabako euskara, filologia.

---

¹ Ikerketa hau «Lingüística histórica e historia de la lengua vasca» [IT1344-19] ikerketa-talde iraunkorraren (EJ) eta «Monumenta Linguae Vasconum V» [FFI2016-76032-P] proiektuaren (MICINN) barnean egin da.

Eskerrak eman nahi dizkiet Ricardo Gómezi, Dorota Krajewskari, Oxel Uribe-Etxebarriari eta Eneko Zuloagari zenbait datu eta testu eskuratzen laguntzeagatik; baita berrikusle anonimoei ere, haien iruzkingenatik. Diratekeen akatsak oro, jakina, nireak baino ez dira.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Borja Ariztimuño Lopez. Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU) – borja.ariztimuno@ehu.eus – <https://orcid.org/0000-0003-2345-7137>

Nola aipatu / How to cite: Ariztimuño Lopez, Borja (2020 [2022]). «Beste aditz laguntzaile ditransitibo bat Gipuzkoa mendebaldean: *-ag-* erroko formen jatorria eta garapena», *ASJU*, 54 (1-2), 265-278. (<https://doi.org/10.1387/asju.23057>).

Jasoa/Received: 2020-12-07; Onartua/Accepted: 2021-03-12. Online argitaratua / Published online: 2021-09-13.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2022 Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» (UPV/EHU)

1. Sarrera

Artikulu honetan orain arte ongi deskribatu gabeko aditz laguntzaile batez arituko naiz (-*ag*- erroa erakusten duten formak), bi helburu nagusirekin: batetik (§ 2), dokumentatu diren adizki guztiak biltzea eta sailkatzea, eta bestetik (§ 3), haren sorreraren eta garapenaren gaineko proposamen bat egitea (Ariztimuño 2021a lanaren ildotik).

Izan ere, testu eta lekukotza ezberdinetako forma guztiok ez dira lehenago aztertu, eta aipatu izan direnak ere ez dira elkarrekin lotu; hau da, inork ez ditu adizki guztiak identifikatu, ezta ezaguturikoak aditz beraren aldaeratzat hartu ere. Ondorioz, ez zaio arreta nahikoa eskaini adizki berezian osarari, eta haien hedadura zehazteke egon da.

2. Adizki berezi batzuen hatzean²

Beste lan batean (Ariztimuño 2021a), Lazarragaren *ñagon* 'nion' adizkia (1)³ eta haren paradigma aztertu ditut, lehenik irakurketa horixe (eta ez Bilbao eta besteren [2020] <ragon>) defendatuz,⁴ eta ondoren bere testuinguru paradigmatico eta diatopikoan kokatuz, egundaino gorde diren Oñatiko *xao* 'dio' eta Antzuola-Bergara aldeko *jao* 'dio' erako adizkiekin lotuz, lehenago Lazarragak berak darabiltzan *jago* 'dio' (2) erako beste adizkiekin hainbatek egin bezala (cf. Uribe-Etxebarria 2008; Zuazo 2012; Aldai 2013).

(1) *Egun ascotan nic eguin ñagon / modu ascotan erregua* (Laz, A21, 5-6)

(2) *Semeric badeu esaten jago: / «Aita, eguidac jaquea»* (Laz, A24, 99-100)

Halaber, adizkion osara azaltzeko saio batzuk laburbildu eta, behin-behinean, Lafonek (1961: 427) Oñatiko eta Bergarako formetarako proposatutako etimologia-rekin bat egin dut, xehetasunak xehetasun.

Labur azaltzeko, ikuspegi horren arabera, adizkiok *edun-en forma ditransitiboak dira, oinarritzko *dau* formari hasierako morfemaren palatalizazio-bidezko da-

² Artikuluan zehar adizkiak baino ez ditut aipatuko gehienetan, haien euskara batuko ordainarekin batera; adizkiok beren testuinguruan eta sailkaturik ikusteko, jo beza irakurleak 1. eta 2. eranskinetara.

Bestalde, testuan zehar nahiz eranskinetan laburdura hauek erabili dira testuak aipatzeko: AmilD = Amilletaren dotrina, 1677 (Arejita & Alberdi 1983); AnzD = Antzuolako dotrina, 1825 (Uribe-Etxebarria 2008); AzkS = Larramendiren Azkoitiko sermoia, 1737 (Lakarra 1985); AzpGut = Azpeitiko gutunak, < 1740 (Madariaga *et al.* 2009); BK = Britainiako kantua, 1590 (Sarasola 1983: 78); DebS = Debako seroraren gutuna, 1596 (Satrustegi 1987: 31-34; Gidor Bilbao, Joseba Lakarra eta Dorota Krajewska prestatzen ari diren edizioko zuzenketak kontuan harturik; *EKC* = *Euskal Klasikoen Corpusa* (EHU); ElgB = Domingo Irureren Elgoibarko bertsoak, 1677 (Azpiazu 1988); ErrGut = Errezilgo gutunak, 1622 (Sarasola 1983: 124-128); Laz = Lazarraga, ca. 1600 (Bilbao *et al.* 2020); LD = Loiolako dotrina, ca. 1750 (Altuna 1995); OA = Otxoa Arinen dotrina, 1713 (Oregi 1972; Altuna 1992; Aranburu, Bidegain, Idiakes & Rezola 1999); RosGut = Ros erronkariarraren gutunak, 1616-1617 (Gidor Bilbao eta Joseba Lakarra prestatzen ari diren edizioa kontsultatzeko aukera izan dut); Sas = Estibaliz Sasiola, ca. 1600 (Bilbao *et al.* 2020); SGK = Segurako gabon-kantak, 1705 (Lekuona 1954); SumB = Azkoitiko mojen ordenantzak edo *Sumario brebea*, 1614 (Urkizu 2009).

³ Testuan aipatutako adibideek zenbaketa-hurrenkera arruntari jarraitzen diote, nahiz eta eranskinetan berriz agertzen diren, bertan dagokien zenbakiarekin.

⁴ Esan nahi baita, adizki hori *ñ-z* interpretatzeko argudio linguistikoak ez ezik, <ñ> irakurtzeko grafiazko frogak aurkeztuz.

tibo-marka eta amaieran 3. pertsonaren datibo-komunztadura erantsiz sortuak: *djau-o > *jawo > *jao*.

Oraingo honetan, baina, lekukotasun gehigarri batzuk aurkeztuko ditut, sarreran esan bezala, inoiz lehenago aztertu edo arestian aipatu ditudanekin lotu izan ez direnak.

Hala, Lazarragaren *ñagon* adizkiak *jago* erakoak aztertzeraz eraman ninduen bezala, Otxoa Arinen *diagola* 'diola' (3) adizkia izan da ikerketa-saio honen abiarazlea.

(3) *escatcen diagola Jaungoicoari* (OA, 132)⁵

Adizki hori (hurrengo azpiatalean aipatuko ditudan bezala) ez dut ezein ikerketatan aztertua ikusi, autorearen beraren adizkien sailkapenetan izan ezik, eta haietan oker azterturik edo sailkatuak beti (cf. 2. oin-oharrean aipaturiko bibliografia eta Dodgson 1913).⁶

2.1. -g-dun adizki ditrantsitiboen corpusa zedarritzen

Lazarragaren eskuizkribuaren edizioan, Bilbaok eta bestek (2020) *jago* eta *digo* 'dio' erako adizkiak parekatzen dituzte, aldaera gisa nonbait. Alabaina, edizilogileek aipatzen dituzten testuetako batzuetan (SumB, LD, OA) ez dira *digo* erakoak soilik ageri, baizik eta *jago*-ren antz handiagoa duten eta, dakidala, inork lehenago elkarrekin lotu ez dituen beste batzuk: *diago* 'dio' erakoak, hain zuzen (ikus 1. eranskinetik 16-19 eta 31-32 adibideak).

Aipatzekoa da ezen testuon transkripzio, edizio eta azterketa bakoitzean ere ez direla besteetan ageri diren forma bereziak aipatzen, eta gehienek *di(g)o* erakotzat hartu izan dituztela, esplizituki edo haiekin batera emanik zerrendan (zalan-tzaz bada ere; cf. Aranburu *et al.* 1999: 102). Fidel Altunak, aldiz, LDko *digue* 'die' adizkia *eradun-etik erator zitekeela planteatu zuen, tarteko *diau- formaren bidez (Altuna 1995: 623).

Azken proposamen horri dagokionez, ordea, egileak berak ikusi zuen ezen berak aztergai zuena objektu singularrekiko *eradun-en adizki bakarra litzatekeela gipuzkeraren corpus osoan:

arazoaren irtenbidea *-iau-* (< *-irau-*) erroa daraman forma batetik abiatzea izan zitekeen, objektu singularraz gipuzkeran halako beste ezer ez izatea oztopo larria ez balitz: *diraue* > *diaue* > *diague* > *digue* (Altuna 1995: 623).

⁵ Hona hemen pasarte osoa, non bidenabar ikus baitaiteke objektu pluralarekiko komunztadurarik eza aztergai dugun adizkian:

Aciertua conseguiteco gauza importanciazco onetan, conveni izango zayo Christaubari bere bacasunera retiraturic oracio eguitea, eta exercicio santu orretan egunen batzuec, edo gauren batzuec empleatcea, aldian bein edolarican ordubat, edo orduerdi bat egunean, edo gaubean bere aldera artuaz, *escatcen diagola Jaungoicoari* aldeban humildaderic andienaz, Fedeeaz, eta esperantza firmeaz, bere socorro divinoac, eta hasistenciaric andienac, aen medioz ecarri ditzan memoriara bere culpa eta pecatuen numeroa, eta circunstancia guciac, batere ezcutaduric guelditu ez daguicoan moduan (OA, 131-132; letra beltza eta ezana nireak [BAL])

⁶ Honela dio ikertzaile ingelesak: «Diagola 59, is possibly meant for *dagoala* without dative or accusative, leaving these to be understood from *escatcen*» (Dodgson 1913: 243).

Jakina, artikulua honetan objektu singularreko adibide gehiago aurkezten dudanez gero, batek pentsa lezake Altunak aipatzen zuen forma ez zatekeela horren ezohiko; haatik, *ja-* hasieradun adizki zaharren paralelismoak eta pluraleko formetan *-r-a* gorde izanak haiekiko lotura zailtzen du.

Era berean, bilakaera horren azken pausoa (*dia-* > *di-*) garai horretan (ca. 1750) egiantzekoa izan baliteke ere,⁷ kontuan hartu behar da *diogo* erakoak XVI. mendetik daudela dokumentaturik,⁸ eta XVII. mendearen hasieran ere *diago* eta *digo* formak ageri direla. Altunaren proposamenera itzuliz, badirudi LDko *digue* 'die' adizkiko azken zatia bi silabakotzat hartzen duela (/di.gu.e/), baina autoreak berak berariatz baztertzen du *digoe* > *digue* aukera ere, *digue* 'digute' formarekin nahastuko litzatekeela-eta, bai eta, agidanez, *oe* > *ue* aldaketa ez zatekeelako gertatu (testuan ez da halakorik). Izan ere, SumB-an ere dokumentaturik daude *dige* 'die'⁹ eta *diage* 'die'¹⁰ (1. eranskinen 11 eta 18 adibideak).

Hortaz, badirudi hiru forma berezi behar direla, gutxienez: *jago*, *diago* eta *di(g)o*.

Amaitzeko, lehenago inon aipaturik ikusi ez ditudan forma berezi batzuk ere bildu ditut, zeinak *jagol/diogo* erakoan alokutiboko formak direla uste baitut: alde batetik, Bährren, Irizarren eta EHHA dialektologia-lanetako Elgoibarko eta Legazpiko formak ditugu (3. eranskinen iii. eta iv. taulak); bestetik, SGKetako *zegoat* 'zioat' eta *zegoe* 'ziotek' (41-42).

2.2. Formen sailkapenez gehiago

Ikusi den bezala, testu zaharrenetatik *di(g)o*, *diago* eta *jago* erako adizkiak ditugu, maiz horietako bi autore beraren testuan (*diagol/di(g)o*, *jagol/dio*, baina ez ****diagol/jago**).¹¹ Zalantza egin liteke *diogo* non sailkatu (*dio*-rekin ala *diago*-rekin), baina, datuen argitan, orain arte egin den bezala, *dio*-ren aldaeratzat jo dut hemen.

Izan ere, *diago* eta *digo* aldaeratzat hartzeak arazo kronologiko eta diatopikoak litzuzke: datu urriek marrazten dituzten isoglosek iradokitzen dutenez, bazen gune bat non *jago* (eta *dio*) erabili zen; ondokoetan, *diago* (eta *di(g)o*; cf. OA, SumB, LD); eta,

⁷ Ordurako (XVIII. mendearen hasieratik) aditz laguntzaileen forma aski higatuak bazirelako zantzu argiak baitaude; cf. 1716ko Lasarteko bertsoetako *diuscu* 'dizkigu' (Satrustegi 1983), Irazustaren testuan *-iu-* erakoak arau, bai eta Otxoa Arinen *diutzudan* higatua, nahiz eta *dirautzut* osoa ere ageri den. Izan ere, ia osoak dira Larramendik bere gramatika jaso zituen *diauzcat* 'dizkiot' etab. (1729: 116) eta hiztegiaren, Azpeiti-Azkoitiko hizkerez aritzean, *dirautzat* 'dizkiot' eta *dirauzkit* 'dizkit' «bereziak» aipatu zituen (1745: 30); halaber, AzpGut-etan *dirauzan* 'dizkion' aurkitzen dugu.

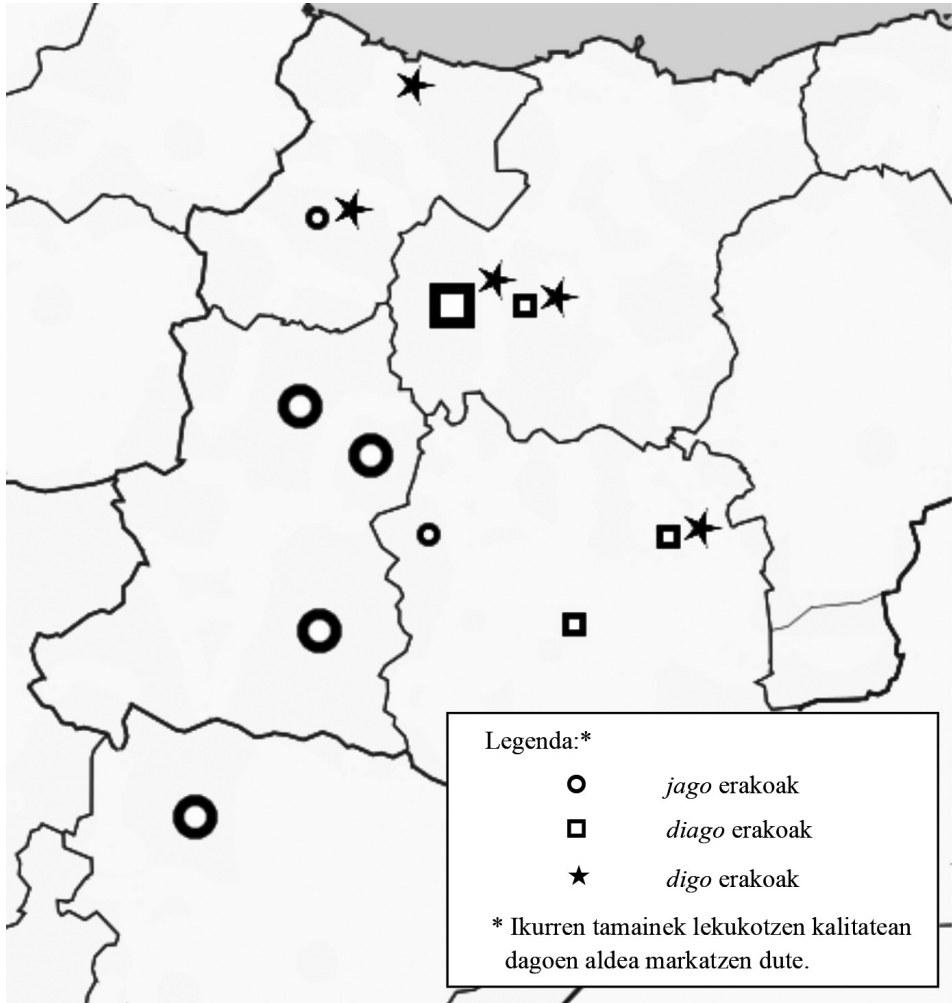
⁸ Baita ekialderago ere (ikus 1. eranskinen 14-15 adibideak).

⁹ Testuak baditu zenbait arazo interpretazioan (eta ziurrenik transkripzioan). Oro har grafia eguneraturik ageri bada ere, badu grafia zaharraren adibiderik, eta <digue> izan liteke bat, beharbada edizioz gileak /gu.e/ interpretatu zuelako; beste aukera bat litzateke egiazki /gue/ < /goe/ izatea (nahiz eta halako beste bokal aldaketarik ez den testu osoan), edo bestela <u> *pro* <o> akatsa, eta beraz, egiazki <digoe> irakurri behar izatea. EKCaren arabera, XIX. mendera arte (Agirre Asteasuakoaren eta Klaudio Otaegi zegramarraren testuetan) ez da beste *dige*-rik agertzen, baina, ikusi dugunez, LD-n ere bada.

¹⁰ *Diago* erako adizkiek sortutako harriduraren eta nahasmenduaren beste erakusgarri bat dugu Fidel Altunak adizki honez dioena: «Adiera berekoa da halaber, **hutsa ez bada**, erantzun honetan bertan beherago den *diaguenac* 'dienak'» (Altuna 1995: 640, 118. oin-oh.; letra beltza nirea da [BAL]).

¹¹ Bildutako aldaera guztiak hobeto kokatzeko, ikus 1. eta 2. eranskinak.

lehen eremutik urrutien, *di(g)o* baizik ez.¹² Honako mapa honetan argiago ikus daiteke *-g-*dun lekukotasun guztien banaketa (RosGut-ekoak salbu):

1. irudia

*-g-*dun adizkien banaketa diatopikoa

¹² Kontuan hartu behar da *dio* inoiz orokorra zatekeela eta han-hemenka kontsonante epentetikoa garatu bide zuela; bereziki arestian aipatu Gipuzkoako alderdian, baina baita handik kanpo ere, RosGut testuak erakusten duen bezala (ikus 1. eranskineko [14-15] adibideak).

3. Ondorioak

Honenbestez, azalpen ekonomikoena bi adizki multzo bereiztea dela pentsatzen dut: alde batetik *-i(n)-* errodunak (*di(g)o* erakoak) genituzke,¹³ eta bestetik, **edun* erroaren forma datiboduntzat jotzen ditudanak (*diago, jago*), Ariztimuño (2021a) artikuluaren *jago*-rentzat proposatutako etimologia *diago* aldaerara hedatuaz.

Lehendabizikoaren kasuan (4), batik bat Deba ibarreko hizkeretan, baina baita hortik kanpo ere (cf. RosGut), *-g-* epentetikoa sartu zen 3. pertsona singularreko datibokomuntadura zuten adizkietan, eta toki batzuetan (Azkoitia-Azpeitia inguruan, adibidez) pluralekoetan ere bai, beharbada analogiaz.¹⁴ Bigarren multzokoaren kasuan (5), aldiz, **edun*-en 3. pertsonako datibo-komuntaduradun formak ziratekeen, Araba ipar-ekialdetik Debagoiena bitartean (Ariztimuño 2021a) eta, aldirietan, Goierri mendebaldetik Azkoitia eta Elgoibarreraino erabiltzen bide zirenak:

(4) *dio* > *digo*
die → *dige*

(5) **da(d)u-* → **djau-o* > ... > **djago* > *jago, diago*¹⁵
(→ *jage, diage*)
**ne(d)u-*¹⁶ → **njeau-o(-n)*¹⁷ > ... > **njagon* > *ñagon*

Bilakabide morfofonologikoari dagokionez, Ariztimuño (2021a)-ko proposamean sakonduz, erroaren aurreko zatia eta ondokoa bereizi behar dira, bai kokalekuagatik eta parte hartzen duten morfemengatik, bai horien kronologia erlatiboagatik.

Erroaren ostekotik hasita, ditugun lekukotasunetatik ezin dugu zehaztasun handiagorik atera, baina badira bi aukera, gutxienez: i) **-au.(b)o* > **-augo* > *-ago*; ii) **-a.wo* (> **-abo* > **-a.o?*) > *-ago*. Datibo-pluraleko formak azaltzeko lehen bideak dirudi egiantzekoena, baina izan litezke singularrekoekiko analogiaz sortuak ere.

¹³ Lakarra (2008a: 479-482) lanaz geroztik ez baita zalantzarik halakoak ez direla **edun*-etik eratorriak, baizik eta **enin* 'eman' berreraiki genezakeen aditzetik.

¹⁴ Epentesi bera dakusagu Mendibururen lanetan (*EKC*) eta Larramendiren gramatikan, **ezan* languntzailearen formatan: *diezagon, diezagon*, etab. (Larramendi 1729: 114).

¹⁵ Lan honetan ez naiz sartuko *j--di-* (eta *ñ-*) horien jatorri eta garapen fonetiko zehatza zein den (ikus Ariztimuño 2015); analogiaz ere sor zitezkeen forma berriak.

Dena den, gogoan eduki behar da mendebaldean orokorra dela *joat* 'diat' (eta cf. Oñatin eta Bizkai hego-mendebaldean erabiltzen den iraganeko *ñoan* 'nian'); halaber, Gipuzkoako testuetan ez da ezezaguna *da-* → *dia-* baliabidea (esaterako, Otxoa Arinen *badiakit*, Lubietaren *diaramaio* edo Larramendiren *diakart*; ik. Ariztimuño 2021b).

Hortaz, har bitez **dj-* eta **nj-* berreraiketak adizkien hasierako kontsonanteak aldarazi zituen elementu palatal baten presentziaren konbentziozko adierazle huts gisa, eta ez bilakaera fonetiko zehatzaren proposamentzat; ezta *diago* erakoen zahartasun erlatibo handiagoaren aldekotzat ere.

¹⁶ Berrikusle anonimotako baten ustez, mendebaldeko euskara zaharrean jada **neb-* zatekeen forma komuna (*RSko neuen* eta Martin Portalen *neuan*, esaterako, ez dira argiak, bokalartereko <u> batek /b/ ere adieraz baitzezakeen testu haietan) eta, hala izatera, (5)-eko berreraiketara oztopatuko omen luke.

Haatik, eta aurrerago aurkeztuko ditudan bestelako azalbideak (analogia, partizipio berria) alde batera utzirik, nago ez ote dugun orobat **neu-*tik abiatu behar mendebaldeko euskararen barneko *neban/ neben* banaketa azaltzeko, bigarena **neu-(e)n* berreraikirik (alegia, *-an* → *-n* alomorfo aldaketaz eta horren ondoko bokal epentetikoaz).

¹⁷ Ikus aurreragoko azalpenak erro-aurreko bokalez.

Erroaren ezkerretara gehitu den morfologiako ekaiari dagokionez, berriz, bi modutara azal liteke (bien arteko muga lausoa bada ere): edo maila morfosintaktikoan gertatzen zen argumentu-gehiketa (*dator* → *datorkio* bezala), edo lexikalizaturiko oinarri baten gainean eratzen ziren adizkiak (**eradun*-en adizkien modura; cf. Mounole 2015); demagun, **jadun* moduko partizipio batetik (cf. Lazarragaren *jagin* bera). Edonola ere, iraganeke forman ere ageri den *a-* azaltzeko beharrezkoa da **da-* morfema edo haren arrasto morfofonologikoa, (5)-eko **njeau*-n islatzen den bezala (cf. *jakan* ‘zitzaion’ bera; eta, *RSko bagineakike* ‘bagenekike’ eta kidekoetz, Mitxelena 1954: 132-133).

Adizkien eskuinaldera itzuliaz, eta lexikalizaturiko aditz batean pentsatuz gero, epentesia forma jokatu gabeetan sor zitekeen (**jadun* > **ja.(b)un* > **jagun*),¹⁸ eta hortik adizki jokatuak **-agu.o* > **-agwo* > *-ago* bilakaera izan; alabaina, formon hedadura murrizak eta aldaerek pentsarazten didate berrikuntza (zahar) lokal baten aurrean gaudela, eta ez ondare zahar komuneke partizipio baten forma jokatuaren aurrean.¹⁹ Kontuan hartu behar da, dena den, tartean diren bilakabide morfofonologikoak antzinakoak direla (beharbada komunak, aurrizkiak direnez) eta herri batzuetan hitano alokutiboko formetan iraun dutela (izan ere, datibo- eta alokutibo-komunztaduraren arteko loturaren beste adibide bat da).

Horrenbestez, esan liteke ezen, zedarritutako eremu hartan,²⁰ noizbait **edun*-en 3sg pertsonako formaren gainean datibo-gehitzeko bideak erabiltzen hasi zirela; ordea berrikuntzak ez bide zuen arrakasta handiagorik izan eta, geografian ez ezik, paradigman ere ez zatekeen osoki hedatu.

Postscriptum

Artikulu amaieurik zegoela, 1515 inguruko Azkoitiko poemen (AzkPo) aurkituntzaren berri jakinarazi zuten hedabideetan. Testu hartan, edizio gileek <Vitar-teco em(an) ni[...]gon> transkribatu duten pasarte iluna ageri da, zeina <Vitar-teco em[en] ni[a]gon> zuzendu eta osatzea proposatu duten, ‘bien bitartean hemen nagon [noka]’ ulerturik (Ros 2020).

Testuaren azterketa sakonago bat beharrezko bada ere,²¹ baliteke egiazki artikulu honetan hizpide izan dugun aditz laguntzailearen zorioneko beste lekukotasun bat izatea azken hitz hori; areago, Lazarragaren *ñagon* adizkiarekin bat letorkeen eta *jago* : *diago* bikotearen argitan Azkoitian esperoko genukeen forma lekukotzen du, hain zuzen: *niagon*.

¹⁸ Lakarrak *ezagun*-en etimologian proposatzen duenaren antzera: *ezagun* < *eza.un* < **ezadun* < **e-da-zun* (Lakarra 2008b: 330, 87. oin-oh.; Lakarra, Manterola & Segurola 2019: 206-207, s.v. *ezagun*). Eta cf., agian, Damaso Intzak Dorraon entzundakotzat jasotako *egon* ‘ukan’ < **edun* (*apud* Mitxelena 1958: 229).

¹⁹ Halaber, berrikusle anonimoetako batek adierazi didan moduan, adizki laguntzaileok zuzenean **jadun* edo **jagun* aditz zahar batetik gramatikalizatu balira, testu zaharretan haren erabilera trinkoren bat agertzea espero genezakeen, gainerako hiru laguntzaile ditrantsitibo zaharragoen kasuan bezala (**edutsi*, **enin*, **eradun*; cf. Mounole 2015).

²⁰ Berrikusle anonimoetako batek markatu bezala, testuek erakusten duten hedadurak berrikuntzaren sorburua Gasteiz izan zela pentsaraz dezake.

²¹ Ikus orain ale honetako Ariztimuño (2020 [2022]) lana.

Hortaz, nire proposamena da AzkPo-ko lekukotasuna <Vitarteco eman nj[a] gon> ('bitarteko eman nion') osatzea, non *bitarteko* hitza '(zerbait lortzeko) bide' gisa ulertu behar bide den; kasu honetan, penitentzia betetzeko edo ezartzeko modua izan liteke, testua nola interpretatzen den (esaldia ez baitago osorik).

Bibliografia

- Aldai, Gontzal. 2013. Sasiola vs. Lazarraga: Acerca del euskera del texto de Estibaliz Sasiola. *Lapurdum* 17. 7-29. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.2400>.
- Altuna, Fidel. 1995. Loiolako dotrina (xviii. mendea). *ASJU* 29(2). 611-649.
- Altuna, Patxi. 1992. Ochoa de Arin-en *Doctrina Christiana*-ren (1713) hizkeraren laburpena. *Euskera* 37(1). 573-589.
- Aranburu, Pello Joxe, Marian Bidegain, Antton Idiakez & Iñaki Rezola. 1999. *Jose Otxoa Arin (1672-1743) gipuzkera literarioaren aintzindari (VIII. Gerriko ikerlan-sariketa)*. Lazkao: Goierriko Euskal Eskola, Maizpide Euskaltegia & Lazkaoko Udala.
- Arejita, Adolfo & Mirari Alberdi. 1983. Amilletaren dotrinea. *Litterae vasconicae* 3. 9-68.
- Ariztimuño, Borja. 2015. Lazarragaren eskuizkribuko adizki batzuez (euskal aditz jokoa-ren kronologia erlatibo baterantz. In Ricardo Gómez & Maria Jose Ezeizabarrena (arg.), *Eridenen du zertzaz kontenta. Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, 117-140. Bilbo: UPV/EHU.
- Ariztimuño, Borja. 2020 [2022]. Ohar filologikoak Azkoitiko testu aurkitu berriaz: irakurketa proposamena. *ASJU* 54(1-2). 1-18. <https://doi.org/10.1387/asju.23317>.
- Ariztimuño, Borja. 2021a. Lazarragaren eskuizkribuko <nagon> adizkia: grafia-kontu bat baino gehiago. *Uztaro* 118. 81-92.
- Ariztimuño, Borja. 2021b. Garibairen errefrauetako *diago*: euskara, zakurrak, eta ustekabeko beste etimologia batzuk. *FLV* 131. 47-59. <https://doi.org/10.35462/flv131.2>.
- Azpiazu, Jose Antonio. 1988. Palabras y textos vascos antiguos. *Eusko Ikaskuntza: Hizkuntza eta Literatura* 7. 7-14.
- Bähr, Gerhard. 1927-28. Estudio sobre el verbo guipuzcoano. *RIEV* 17 eta hh.
- Bilbao, Gidor, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgell. 2020. *Lazarraga eskuizkribuaren edizioa eta azterketa*, 2 lib. Bilbo: UPV/EHU.
- Bonaparte, Louis-Lucien. 1869. *Le verbe basque en tableaux* (Berrargit. faksim. *Opera omnia vasconice*, 1. lib., 221-242. Bilbo: Euskaltzaindia, 1991).
- Dodgson, Edward Spencer. 1913. An analytical and quotational index to the 353 forms of the verb which occur in the catechism of J. Ochoa de Arin. *Hermathena* 17(39). 219-243.
- Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU). d.g. *Euskal Klasikoen Corpusa (EKC)*. <http://www.ehu.eus/ehg/kc/> (2020/12/07).
- Euskaltzaindia. 2014. *Euskal Herri Hizkeren Atlas [EHHA]*, 4. lib. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Irizar, Pedro. 1991. *Morfología del verbo auxiliar guipuzcoano*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Irizar, Pedro. 1992. *Morfología del verbo auxiliar vizcaino*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lafon, René. 1961. Sur les formes verbales basques qui contiennent un indice datif (Berrargit. in Jean Haritschelhar & Piarres Charritton (arg.), *Vasconiana (Iker 11)*, 411-420. Bilbo: Euskaltzaindia, 1999).
- Lakarra, Joseba A. 1985. Literatur gipuzkerarantz. Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737). *ASJU* 19(1). 235-281.

- Lakarra, Joseba A. 2008a. Aitzineuskararen gramatikanantz: malkar eta osinetan zehar. In Xabier Artiagoitia & Joseba Andoni Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan. Patxi Goeneagaren omenez (ASJUren Gehigarriak 51)*, 451-490. Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, Joseba A. 2008b. Temas para un prólogo: Forma canónica, tipología holística diacrónica y reconstrucción del protovasco. *Oihenart 23*. 277-347.
- Lakarra, Joseba A., Julen Manterola & Iñaki Seguro. 2019. *Euskal Hiztegi Historiko-Etimologikoa (EHHE-200)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido: arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.
- Larramendi, Manuel. 1745. *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latin*. Donostia: Bartholome Riesgo y Montero.
- Lekuona, Manuel. 1954. Gabon-kantak. *Egan 5-6*. 9-44.
- Madariaga, Juan, Jose Antonio Azpiazu & Jerardo Elortza. 2009. xviii. eta xix. mendeetako Azpeitiko euskal testu batzuk. *FLV 110*. 5-45.
- Mitxelena, Koldo. 1954. Nota sobre algunos pasajes de los *Refranes y Sentencias de 1596* (Berrargit. in Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz (arg.), *Luis Michelena. Obras completas XI (ASJUren Gehigarriak 54)*, 131-139. Donostia & Gasteiz: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU, 2011.
- Mitxelena, Koldo. 1958. Introducción (Berrargit. in Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz (arg.), *Luis Michelena. Obras completas XII (ASJUren Gehigarriak 55)*, 202-232. Donostia & Gasteiz: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU, 2011.
- Mounole, Céline. 2015. Datibo-komunztaduraz eta laguntzaile hirupertsonalen diakroniaz. In Beatriz Fernández & Pello Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatge, Homenaje*, 473-490. Bilbo: UPV/EHU.
- Oregi, Josu. 1972. Otxoa-Arinen 'Doctrina' – (1713). *FLV 12*. 353-370.
- Ros, Ander. 2020. Ene laztan gozo ederra... Filologia azterketa. [online]. <http://oinati.gipuzkoakultura.net/eu/kontserbaturiko-dokumentuak/26/219.html> (2020/12/07).
- Sarasola, Ibon. 1983. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos. *ASJU 17(1)*. 69-212.
- Satrustegi, Jose Maria. 1983. Lasarteko bertso paper zahar bat (1716). In Euskaltzaindia (arg.), *Piarres Laffiteri omenaldia (Iker 2)*, 571-581. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Satrustegi, Jose Maria. 1987. *Euskal testu zaharrak (Euskararen Lekukoak 13)*. Iruñea: Euskaltzaindia.
- Uribe-Etxebarria, Oxel. 2008. Euskerazko doktrinia Anzuelako berba moduan (1825). *ASJU 42(2)*. 139-209.
- Urkizu, Patri. 2009. Un texto olvidado del siglo xvii. *Sumario Brebea...* (Azkoitia, 1614). *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca 14*. 207-217. <https://doi.org/10.5944/rllgv.vol.14.2009.5949>
- Zuazo, Koldo. 2012. *Arabako euskara*. Donostia: Elkar.

Eranskinak

1. eranskina. Adizkiak beren testuinguruan²²

-ig- < -i(n)-

< 1625

- (1) *Guztioec digoe borondatez seguicen* (BK, 3)
- (2) *Abbade guztiac daode procisioan l Mila bendicio egozten digoela* (BK, 1)
- (3) *he[n]y eun ecj egina[ga]tj bida[l]du h[e]tjgot* (DebS, 2)
- (4) *baja eçtygot e[u]cjcio argatjc çure mesedeori serujceary* (DebS, 6)
- (5) *çure mesedeor[r]j sup[l]icacen djgot* (DebS, 9)
- (6) *Neuronec esin neyo, baya l eguingo digot mandatu* (Sas, B27:18)
- (7) *çure laztan ni banari, l contu estua emango digoçu l Ceruetaco Jaunari* (Sas, B28:13)
- (8) *berak eta bere ese guztiak ofrezizen digoela egunean bein oraziorean bazuk* (SumB, I/5/3)
- (9) *eta memorian gorde debozio emaiten digon puntu batreanbat* (SumB, I:8/2)
- (10) *Faltazen dauenak Kongregazioko Junta señaladuetan esan bear digoe Aytari edo perfectuari kausea* (SumB, II:15/1)
- (11) *emango digue abisoa, ta reprehensioa, eta bayta Kongregaziotik atera tempora señaladurean baten* (SumB, II:15/3)
- (12) *eta ainbat lasterren guziak komulgadu bitezke, Jaungoikoari erreguzen digoela, aren arimea gatik* (SumB, II:17/6)
- (13) *eta ezteve porfiadu bear baña bai esan euren parezera eskazen digonean lanezarekin, eta beste guzien* (SumB, II:18/5)
- (14) *erran digot eguin ll deçan informaçiona, erraten duçun viçala* (RosGut-14, 1r:27)
- (15) *non errayten baytu (...) nola Eliseo l profetac (...) erran çigon* (RosGut-15a, 1r:23)

-ag-

< 1625

- (16) *espezialmente gerra geyago egiten diagon pekatuaganik* (SumB, I:6/2)
- (17) *eztakianari irakasten diagola* (SumB, I:12/6)
- (18) *Gustiok obedezidu bear deve Kongregazioak determinazen devana; eta Aytak edo Perfectoak enkargazen diagena* (SumB, II:13/4)
- (19) *eta aren abisuak aprobetxatzen ezpadeu esango diago Kongregazioko Aytary* (SumB, II:19/3)

²² Eranskin honetan -g- kontsonante epentetikoa duten 1625 arteko lekukotasun guztiak bildu ditut; bai -i(n)- errokoak, bai *edun erroko datibodunak (*jadun). Horiez gain, orain arte bildu gabe egon direnez eta haien berezitasuna dela-eta, 1625etik aurrerako *jadun-en adizkiak ere jaso ditut jarraian.

Bestalde, lan honetan ez dut Garibairen *diago* aipatu, litekeena delako beste erro batetikoa izatea (ikus Ariztimuño 2021b).

- (20) *itaundu ñagon poridadean | beste donzella bateri* (Laz, A7:71)
 (21) *Egun ascotan nic eguin ñagon | modu ascotan erregua* (Laz, A21:5)
 (22) *çaguita çorroz bat ifini ñagon | berar gaxtoaz ganchitua* (Laz, A21:17)
 (23) *bere cençuna ifini ñagon | promesa ascoz pobladu[a]* (Laz, A21:25)
 (24) *Erançun ñagon: «Ni noçun guero (...)* (Laz, B21:97)
 (25) *inori emun bajagot bere, | ez nago damu jaquinic* (Laz, A23:59)
 (26) *Jaun Cerucoay emaiten jagot | oy asco gueraciaric* (Laz, A23:1)
 (27) *Gabetan barriz ez jagot joco | laztanai biguelea* (Laz, A24:17)
 (28) *ez gueiago ez jagot joco | contereagaz atea* (Laz, A24:23)
 (29) *Juramentu eguiten jagot | obian daçan amari* (Laz, A27a:39)
 (30) *Semeric badeu esaten jago: | «Aita, eguidac jaquea»* (Laz, A24:99)

1625 <

- (31) *edo gaubean bere aldera artuaz, escatzen diagola Jaungoicoari aldeban humil-*
daderic andienaz (OA, 132)
 (32) *P. Ceñec onrracen ditu aita eta ama? R. Obedecicen diguenac, eta nesidadean*
socorricen dituanac, eta bear dan reverencia ecarten diaguenaç (LD, 22)
 (33) *p. cegati da glorificadorea. r. cerren vere gracian ilten diranai emoten jaguen*
gloria (AmilD, 3)
 (34) *p. guztiaç²³ aurpegui modubat ecusico jagoe. r. ez jauna viciaç aleguerea ta ilac*
aserrea (AmilD, 6)
 (35) *Orregatic erregutzen jaot Santa Maria beti Virginiari (...)* (AnzD, 8r)
 (36) *Bai, Jauna, Escritura sagraduan daguana eta Jaungoicuac Eliziari rebeladu*
jaon guztian (AnzD, 19r)
 (37) *Cer oracino esaten jaozu principalmente Maria Santisimari?* (AnzD, 21v)
 (38) *Eguin biar jaegu oracino Santuay ere?* (AnzD, 22v)
 (39) *Ceñec honratzen ditu gurasuac? —Obedecitzen jaenac, socorritzen dituanac*
eta reverenciatzen dituanac (AnzD, 24r)
 (40) *Ba[y,] Jauna, edoceyn confesorec billatuco jao erremediua* (AnzD, 32v)

-eg- (<-(e)ag-?)

- (41) *ardiaz kontu dadukala | esan zegoat Gatxi'ri* (SGK, 16)
 (42) *Bere aldean omen-zeatuk | astoarekin idia; | oetxek biok jango zegoe | oeko*
lasto guztia (SGK, 35)

²³ Arejitak eta Alberdik (1985: 24) <guztiaç> transkribatu zuten *lectio facilior* eginez, ziurrenik *ja-goe* adizkia *izan*-en datibodun formatzat edukitzeak hartaraturik (cf. Zuazo 2012: 126; Aldai 2013: 22). Hala ere, faksimilean argi ikusten da bestela ere testuinguruak eskatzen duen ergatiboko <c>-a (ik. Ariztimuño 2021a: 91).

2. eranskina. Lekukotasun zaharren taulak

1. taula

Lekukotasunak aldaeraka eta testu/autoreka (kronologikoki, < 1625)

	AzkPo	BK	DebS	Laz	Sas	SumB	RosGut	ErrGut
dio- die-				✓ (✓) ²⁴				✓
digo- dige-		✓	✓		✓	✓ ?	✓	
diago- diage-	✓					✓ ✓		
jago- jage-				✓				

2. taula

Lekukotasunak aldaeraka eta testu/autoreka (kronologikoki, 1625 <)

	AmiD	ElgB	SGK	OA	AzkS	AzpGut	LD	AnzD
dio- die-				✓ ✓	✓ ✓		✓	
digo- dige-		✓		✓	✓	✓	✓	
diago- diage-			✓ ²⁵	✓			✓	
jago- jage-	✓ ✓							✓ ✓

²⁴ 'Eman' adierako aditz trinko gisa.

²⁵ Zalantza egin badaiteke ere, testuan esan bezala, nire ustez *diago* erakoeekin batera sailkatzeoak dira SGK-ko adizkiak (41-42), erroaren aurrean *e-* baitute, ez *di(g)o*-tik abiatuta esperoko litzatekeen *i-*.

3. taula

-g-dun eta j-dun lekukotasunak paradigma barruan²⁶

	hari	haiei
nik	<i>digot</i> (DebS, Sas, RosGut, AzkS, AzpGut) <hr/> <i>jagot</i> (Laz) <i>ñagon</i> (Laz) <i>jaot</i> (AnzD) <hr/> <i>zegoat</i> (SGK)	
hark	<i>digo</i> (Sas, SumB, ElgB, OA, AzkS) <i>çigon</i> (RosGut), <i>cigon</i> (OA, AzkS) <hr/> <i>diago</i> (SumB, OA) <i>jago</i> (Laz) <i>jao</i> (AnzD)	<i>dige</i> (SumB?, LD) <hr/> <i>diage</i> (SumB, LD) <i>jage</i> (AmilD), <i>jae</i> (AnzD)
guk		<i>jaegu</i> (AnzD)
zu(e)k	<i>digoçu</i> (Sas), <i>digozue</i> (AzkS) <hr/> <i>jaozu</i> (AnzD)	
haiek	<i>digoe</i> (BK, SumB, OA, AzkS) <i>cigoen</i> (OA) <hr/> <i>jagoe</i> (AmilD) <hr/> <i>zegoe</i> (SGK)	

3. eranskina. Lekukotasun modernoak (Bähr 1927-1928; Irizar 1991, 1992; Euskaltzaindia 2014)

i) Oñati

Orainaldia	3sg DAT
1sg ERG	<i>xa(o)t</i>
2sg (hi) ERG	<i>xa(o)k, xa(o)n</i>
2sg (zu) ERG	<i>xatzu</i>
3sg ERG	<i>xao</i>
1pl ERG	<i>xau(gu)</i>
2pl ERG	<i>xatzue</i>
3pl ERG	<i>xaue</i>

ii) Bergara-Antzuola

Orainaldia	3sg DAT
1sg ERG	<i>jat</i>
2sg (zu) ERG	<i>jatzu</i>
3sg ERG	<i>ja(o)</i>
1pl ERG	<i>jau</i>
2pl ERG	<i>jatzue</i>
3pl ERG	<i>jaue</i>

²⁶ *Digo* erakoen kasuan, 1625 arteko guztiak eta, ondoren, *diago* erakoak ere badituzten testuetan agertzen direnak baino ez ditut jaso.

iii) Legazpi (alokutiboak)

Orainaldia	1sg DAT	3sg DAT	1pl DAT	3pl DAT
1sg ERG		<i>ddao(n)at</i>		<i>ddae(n)at</i>
3sg ERG	<i>ddak, ddan</i>	<i>ddaok, ddaon</i>	<i>ddaok, ddaun</i>	<i>ddaek, ddaen</i>
1pl ERG		<i>ddao(n)au</i>		<i>ddae(n)au</i>
3pl ERG	<i>ddae(k), ddane</i>	<i>ddao(n)e</i>	<i>ddauek-daue, ddauen</i>	<i>dda(n)e</i>

Iragana	1sg DAT	3sg DAT	1pl DAT	3pl DAT
1sg ERG		<i>ñao(n)an</i> ²⁵		<i>ñae(n)an</i>
3sg ERG	<i>za(na)n</i>	<i>xao(n)an - zaoan</i>	<i>xau(n)an - zau(n)an</i>	<i>xae(na)n - zae(na)n</i>
1pl ERG		<i>genddo(n)an</i>		<i>gendde(n)an</i>
3pl ERG	<i>za(n)e(n)an</i>	<i>xao(n)an</i>	<i>xau(n)e(na)n - zau(n)en</i>	<i>xaoe(na)n</i>

iv) Elgoibar (alokutiboak)

Orainaldia	1sg DAT	3sg DAT	1pl DAT	3pl DAT
1sg ERG		<i>jao(n)at</i>		<i>jaoe(na)t</i>
3sg ERG	<i>ja(ra)k, ja(ra)n</i>	<i>jaok, jaon</i>	<i>jauk, jaun</i>	<i>jaoek, jaoen</i>
1pl ERG		<i>jao(n)au</i>		<i>jao(en)au</i>
3pl ERG	<i>ja(r)ek, ja(e)ne</i>	<i>jaoek, jaone</i>	<i>jauek, jaune</i>	<i>jaoek, jaoene</i>

Iragana	1sg DAT	3sg DAT	1pl DAT	3pl DAT
1sg ERG		<i>najauan, najaonan</i>		<i>najauen, najaonen</i>
3sg ERG	<i>ja(na)n</i>	<i>jauan, jaonan</i>	<i>jau(n)an</i>	<i>jauen, jaonen</i>
1pl ERG		<i>giñuan, giñonan</i>		<i>giñuan, giñonan</i>
3pl ERG	—	<i>jauen, jaonen</i>	—	<i>jauen, jaonen</i>

²⁷ Hau da Lazarragaren *ñagon* adizkitik gertuen dagoen lekukotasun modernoa.

William H. Jacobsen's contribution to Basque accentuation and historical morphology

José Ignacio Hualde
University of Illinois at Urbana-Champaign

In his linguistic research, William H. Jacobsen [1931-2014] focused primarily on the native languages of the western part of the USA, including Washo, Makah, Nez Perce and Hookan, and for a time served as president of the Society for the Study of Indigenous Languages of the Americas (see unsigned obituary in *The Reno Gazette-Journal*). In the 1970's he became interested in the Basque language as well and made a number of insightful contributions to the field of Basque historical linguistics. Some of his writings on Basque were published during his lifetime (see Jacobsen 1972, 1977, 1982, 1995), but several other very valuable contributions have remained in unpublished form. Among the papers that are kept in the Jon Bilbao Basque Library at the University of Nevada, Reno, we find the 1975 manuscript that is published in this issue of *ASJU*, «Historical implications of the Western Basque Tonal Accent». (Another item in that library collection is Jacobsen's 1971 manuscript on vowel rule interaction in Bizkaian Basque, which was cited in Trask 1997.)¹

The starting point for Jacobsen's investigation of the implications of the Western Basque tonal accent for Basque historical linguistics is an observation that he had made in an earlier paper dealing primarily with a specific aspect of Basque inflectional morphology, the expression of grammatical number and absolutive and ergative case in different Basque dialects (Jacobsen 1972). This led him to confront the issue of accentuation in Western Basque, since in this area segmentally identical ergative singular and plural forms are often distinguished by their prosodic pattern. The nature of this prosodic contrast, however, was anything but clear at

---

¹ For comments, I am grateful to Joseba Lakarra and Julen Manterola.

the time when Jacobsen undertook his dialectological survey, with several seemingly contradictory descriptions.

Working with José Basterrechea, who had produced a detailed description of surface prosodic patterns in his native Basque variety of Gernika (see Basterrechea 1974-1975), Jacobsen concluded that the surface distinction between words with a falling and a sustained tonal pattern that other authors had described is properly analyzed as a phonological contrast between accented and unaccented words, which he calls «marked» and «unmarked» words, respectively:

[The] facts lead one to the conclusion that the words with sustained pitch actually have no accent on them at all, that what is heard is a result of general rules of pronunciation, controlled in part by the syntactic relationships present, rather than being a property of the individual word. Thus we will have what we may well call both *unmarked* and *marked* words—some words with no distinctive accent at all on them, and others with a distinctive (falling) accent on one of their syllables. (Jacobsen 1972: 80)

Luis Michelena [Koldo Mitxelena], by his own admission, was inspired to write his 1972 article on Old Labourdin accentuation—which contains a classification of Basque accentual types—by proofreading Jacobsen's article. Both papers were published in the same issue of *ASJU*. In his own paper, Michelena commends Jacobsen for clarifying a chaotic situation and accepts his distinction between words with unmarked and marked accentuation as a feature of the accentual system of the Central and Western area:

Noun forms fall, as far as the accentual pattern goes, into two classes: words belonging to the unmarked class, to put it in Jacobsen's terms, characterized by a sustained accent, and words with a marked accent, signaled by a falling contour. The difference between the two is clear, at least among the older generation to which obviously the present writer belongs, even if the manner in which it is realized may vary widely from one place to another within this area. (Michelena 1972: 111)

However, Michelena interpreted «unmarked», not a lacking accent altogether, as in Jacobsen's perceptive phonological analysis, but primarily as lexically most frequent:²

The unmarked type deserves to be called so, since it is the pattern to which is adjusted the pronunciation of the bulk of the indefinite and definite singular nouns. (Michelena 1972: 111)

Michelena's reluctance to accept Jacobsen's analysis of unmarked accentuation in Western Basque as unaccentedness (which, as mentioned, was based on observations about Gernika Basque), appears to have to do with his conviction that, at a deeper level, the accentual system was essentially the same in the whole of the Central and Western area. In fact, in his additions and corrections to the chapter on Basque accentual systems in the second edition of *Fonética Histórica Vasca*, Michelena explicitly mentions Jacobsen's (1975) manuscript and states that, in spite of

---

² This is in fact the way Jacobsen himself also uses the «marked» vs. «unmarked» terminology when referring to stress-accent varieties of Basque, such as the Zuberoan or Souletin dialect.

Jacobsen's insistence on lack of homogeneity within the area, the Central-Western accentual type is «en buena medida unitario» (Michelena 1977: 667).

Perhaps because of Michelena's reinterpretation of Jacobsen's distinction between unmarked and marked words, together with the fact that Jacobsen's manuscript has remained unpublished until now, this insight was lost to other scholars and is not found in other work published in the following decade. And yet, a proper understanding of the Western Basque pitch-accent system as being based on a phonological distinction between accented and unaccented morphemes and words is crucial for understanding its prosodic patterns and its historical development.

More recent work has shown that the accented/unaccented contrast is in fact nowadays limited to some areas of the province of Bizkaia and is not found in Gipuzkoan varieties, where the accentual rules are rather different. Nevertheless, there is a fairly good correspondence between marked and unmarked words in the whole area, as Michelena believed, and it is extremely likely that the accented/unaccented contrast was indeed found throughout the whole Central-Western area just a few centuries ago. Larramendi's (1729) description can be interpreted in this way. It is thus not impossible that in Michelena's generation and even more earlier generations whose speech Michelena had an opportunity to observe, the accentual system was indeed more homogeneous throughout the Central-Western area.

In the 1975 work that is published in this issue of *ASJU*, Jacobsen thus starts from the observation that in the Western Basque tonal accent system words with the general or unmarked pattern are unaccented and assumes that what needs to be explained is why some specific classes of words, including all plurals, bear an accent. He advances the strong hypothesis that the contraction of vowel sequences is the original source of the tonal accent, other factors being secondary. Although the idea that there is a connection between marked accent and earlier vowel sequences had been proposed before, in this paper, Jacobsen takes this idea further by seeing this as the original source of lexically accented items in Western Basque.

Jacobsen then proceeds to examine the different word classes with marked accentuation, including plural nouns and pronouns, second and third person plural forms of verbs, and compounds and derived words, discussing in every case the plausibility of a reconstruction containing a vowel sequence. As Larry Trask remarked, more than two decades later, «Jacobsen's analysis is a very economical one which deserves more attention than it has so far received, no doubt because of its unpublished status» (Trask 1997: 165).

In order to put Jacobsen's diachronic analysis within the context of current research, it should be noted that, regarding the reconstruction of nominal inflection, Manterola (2015) has forcefully argued for the position that this has resulted from the suffixation of inflected demonstratives, which is different from the historical development that Jacobsen assumes. But even if this is so, this conclusion does not necessarily invalidate Jacobsen's hypothesis. The hypothesis may remain viable provided that the vowel sequences that Jacobsen postulates in accented inflectional markers can be reconstructed as being contained in the original corresponding demonstratives. As for Jacobsen's reconstruction of modern accented verbal forms, this was discussed in detail in Gómez & Sainz (1995: 257-260), where an alternative historical analysis is presented.

References

- Basterrechea, José. 1974-75. Estudios sobre entonación vasca según el habla de Guernica. *Fontes Linguae Vasconum* 18. 353-393; 21. 289-338.
- Gómez, Ricardo & Koldo Sainz. 1995. On the origin of the finite forms of the Basque verb. In José Ignacio Hualde, Joseba A. Lakarra & Robert L. Trask (eds.), *Towards a history of the Basque language*, 235-274. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cilt.131.10gom>.
- Jacobsen, William H. Jr. 1971. Rule reordering in Vizcayan Basque vowel harmony. Unpublished manuscript, Jon Bilbao Basque Library, University of Nevada, Reno.
- Jacobsen, William H. Jr. 1972. Nominative-ergative synchretism in Basque. *ASJU* 6. 67-109.
- Jacobsen, William H. Jr. 1975. Historical implications of the Western Basque tonal accent. Manuscript, Jon Bilbao Basque Library, University of Nevada, Reno. Published in this issue of *ASJU*.
- Jacobsen, William H. Jr. 1977. The Basque locative suffix. In Douglass, William A., Richard W. Etulain & William H. Jacobsen Jr. (eds.), *Anglo-American contributions to Basque studies: Essays in honor of Jon Bilbao*, 163-168. Reno, Nevada: Desert Research Institute Publications on the Social Sciences, no. 13.
- Jacobsen, William H. Jr. 1982. Basque copulative compounds: A problem in irreversible binomials. In *Proceedings of the 8th Annual Meeting of Berkeley Linguistic Society*, 384-397. <https://doi.org/10.3765/bls.v8i0.2025>.
- Jacobsen, William H. Jr. 1995. Comment on R. L. Trask's «Basque and Dene-Caucasian: A critique from the Basque side». *Mother Tongue* 1.120-142.
- Larramendi, Manuel de. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio J. Villagordo Alcaraz.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak*. Gasteiz/Vitoria: Doctoral dissertation, UPV/EHU.
- Michelena, Luis. 1972. A note on Old Labourdin accentuation. *ASJU* 6. 110-120.
- Michelena, Luis. 1977. *Fonética histórica vasca*, 2nd edn. (*Supplements of ASJU* 4). Donostia/San Sebastián: Gipuzkoa Provincial Council. (Reproduced in Michelena 2011, vol. VI).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas*. 15 vol. (*Supplements of ASJU* 54-68). Ed. by Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz. Donostia/San Sebastián, Gasteiz/Vitoria: Gipuzkoa Provincial Council & UPV/EHU.
- [Unsigned Obituary]. 2014. William H. Jacobsen Jr. 1931-2014. *The Reno Gazette-Journal*. <https://www.legacy.com/us/obituaries/rgj/name/william-jacobsen-obituary?id=18847589>.
- Trask, Robert L. [Larry]. 1997. *The history of Basque*. London: Routledge.

Historical implications of the Western Basque Tonal Accent [1975]¹

William H. Jacobsen, Jr. [1931-2014]
University of Nevada, Reno

Luis Michelena has recently given us a most useful survey of the types and histories of accentual systems in the Basque-speaking area. Of the five types that he discusses, the most widespread one, and the only one whose history has not been in principle understood, is his type I, a tonal accent found in the western part of the area. This occupies the greater part of the Basque-speaking area within Spain, in Vizcaya, Guipúzcoa, and adjacent parts of Navarra. The present paper represents an attempt to rise to the challenge inherent in Michelena's remark that, «type I, as it stands, is, to say the least, a historical enigma».

The amount of accentual diversity found is not completely indicated by this specification of five types. We must not forget that there is an additional, negatively characterized, sixth type, in which (much as in French) there seems to be no distinctive accent that is a property of individual words. This is now found in most of the Labourdin and Low Navarrese areas, and perhaps also in part of the Western area. Furthermore, some of these types have subtypes showing subsidiary differences. This is true of type II as between the Souletin and the Roncales dialects. And it is especially true of the type I accent that primarily concerns us, where differences between dialects belonging to this general type encompass such things as the location of the accented syllable within the word, whether monosyllabic stems are necessarily

---

¹ The original typescript of this 1975 article by the late William H. Jacobsen is kept at the Jon Bilbao Basque Library, University of Nevada, Reno, together with other papers by the same author, including a shorter version of this paper, for oral delivery at a conference, and a handout with examples and maps (William H. Jacobsen Papers, BAQ090, Box: BSQAP0449. University of Nevada, Reno. Jon Bilbao Basque Library). The editorial team of *ASJU* is grateful to the Jacobsen family for granting us permission to publish this paper in the pages of this journal and to the Jon Bilbao Basque Library librarian, Iñaki Arrieta Baro, for handling the process with efficiency and professionalism.

accented, and whether accentual distinctions apply to nouns, to demonstratives, or to both.

The properties of the other accentual systems, all of them seemingly involving more of a stress than a tonal accent, may be briefly summarized. Type II pertains to the easternmost Souletin and Roncalese dialects, and seems to be attested, in part from earlier times, from certain northern Labourdin and Low Navarrese locations. It seems that at an earlier period here, words were uniformly stressed on their penultimate syllables. But certain contractions of the last two vowels of a word introduced a contrastive locating of the stress on their final syllables. Contrast the ergative case singular and plural forms of a noun whose stem ends in a consonant; in the latter form an intervocalic *g has been lost: (erg. sg.) *-V́Cak* vs. (erg. pl.) **-VCágek* > *-VCék*. Other exceptions to the penultimate stress occur in loan words and in some compounds. In Roncalese the non-final stress tends to slip back from the original penult to an earlier syllable of the word, and to remain on this syllable throughout the singular cases and in the nominative plural, even when endings containing more than one syllable are present.

The rather similar type III accent is found in the southern High Navarrese area, including apparently also the Spanish Low Navarrese dialect of the Salazar Valley, and something like it seems to be attested in the accented texts of Lizarraga de Elcano of the late 18th century. Here the stress generally falls on the present-day penult. This is in spite of the fact that some of these penults continue former antepenults of words containing vowel-final stems, the former penult vowels having become non-syllabic before the vowels of the endings. Thus we have what Michelena aptly characterizes as «a stress system with a very short-lived memory».

In these two accentual systems the location of the accent in typical forms is determined by counting syllables back from the end of the word or phonological phrase. In the remaining two types, on the other hand, the accent is located primarily with reference to the beginning of the word. The type IV accent occurs along the lower reaches of the Bidasoa (Fuenterrabía, Irún, etc.). Here the stress falls on the second syllable of polysyllabic stems, but monosyllabic ones require it to stay on their first syllable. Some exceptional polysyllabic stems also require stress on the first syllable; some of these are loan words.

The type V system is attested only in texts in Labourdin of Saint-Jean-de-Luz written around 1700 by Pierre d'Urte. Michelena has insightfully demonstrated that this is basically a type IV system to which has been added a rule (comparable to that of Greek) that limits the location of the accent to the last three syllables of the word (or phonological phrase). In this type, therefore, both the beginning and the end of a word come into account in determining accent placement.

Turning now to the Western type I or tonal accent that is our primary concern, it seems clear, in the first place, that there was no hope of elucidating its history until its phonological status had been clarified. Accentual differences distinguish, for example, between certain otherwise homophonous forms ending in *-ak*: ergative singular is opposed to nominative and ergative plural. Among the published sources that take note of this difference at all, many have handled it orthographically in the model of Spanish, with a single kind of accent mark that is associated with one or another syllable (as would in fact be appropriate for the other types). Thus the different forms

for the above-mentioned categories in the word for 'man' would typically be shown, depending on the dialect, as (erg. sg.) *gizonák* vs. (nom.-erg. pl.) *gizónak*, or else as (erg. sg.) *gizónak* vs. (nom.-erg. pl.) *gizonak*. If looked at this way, however, the reason for the difference would inevitably remain a historical puzzle. Considering the ergative case forms, as noted above in connection with the type II accent pattern, the earlier forms would have been (sg.) **gizonak* and (pl.) **gizonagek*. These forms would have differed by the presence of an extra suffixal syllable in the plural, yet a normal process of accent placement with reference to syllables counted from the end of the word, as in the types II, III, and V accent systems, would fail as an explanation, since the longer form is the one that has its accent located earlier in the word.

I have suggested, however, that the appropriate way of regarding such contrasts is as between *unmarked* words, which bear no accent at all, and *marked* words, which bear a tonal falling accent on a predetermined syllable. This marking would occur in the nominative-ergative plural forms. The previously mentioned forms would then be regarded as (erg. sg.) *gizonak* opposed to (nom.-erg. pl.) *gizónak* or *gizonak*.

Descriptions are few and incomplete, but it is clear that the correlation of accentual marking with morphological categories or as a property of stems varies dialectally within the Western area. This must be due, on the one hand, to analogical extension and restriction of accent placements after the accent itself had first arisen by regular sound change, and on the other, to phonological differences between forms already existing at the time of its first appearance. Thus to get a toe hold on the conditions leading to the emergence of this accent we must start out from the clearer cases, the ones for which there is most agreement among the dialects. Nominal forms seem to agree better than finite verb forms, and in particular most of these dialects agree in having the accentual marking on all the (definite) plural case forms of nouns, in contrast to the unmarked (definite) singular and indeterminate forms. Thus a comparison of forms such as the ergative singular and plural that we have already met should give us a key to the matter: the accent arose on the form formerly ending in **agek* but not on that ending in **ak* (and remember that this same difference was important for the type II accent also, the only other type that correlates with difference of number).

The other key is afforded by the realization that a tonal accent can arise as a result of the shortening of a long vowel or diphthong. My perception of this possibility has been sharpened by a recent article by Alice Wyland Grundt discussing the development of tonal accents in dialects of Low German, Frisian, Danish, Norwegian and Swedish. For example, in East Norwegian and Central Swedish dialects tonal contrasts are thought to have developed in response to the loss of length in the second syllable of a heavy disyllabic sequence.

This must be just what has given rise to the Basque tonal accent also. In general in the Western area, a vowel sequence **ae*, usually if not always arising from the loss of an intervening consonant, contracts to *a*. This is probably via an intermediate stage in which the second vowel has assimilated to the first, **aa*. Such clusters are attested in some areas, although more widely as the result of *a + a*; they seem, however, not to be attested in the particular case endings that we are considering.

Thus the ergative plural ending **agek* would have become **aek* upon loss of the intervocalic **g*, a loss which is abundantly paralleled. Then this would have

assimilated to **-aak*. When it shortened to *-ak*, a compensatory fall in pitch would have arisen.

At first this would have been localized on the last syllable, or as between the last two, which is still the situation in some dialects, such as the Vizcayan described by Azkue. But in many dialects the position of the pitch drop has drifted forward in the word. This doubtless started with a tendency to keep the accentual stigmatum in a fixed position with reference to the stem (cf. the forward drift of non-final stress in the Roncalese version of the type II system). In some dialects, such as the Vizcayan of the older generation at Guernica or the Guipúzcoan of Ormaiztegui, the accent has drifted toward the beginning of the word, so that the fall in pitch is usually located between the last two syllables of a noun stem, regardless of the number of suffixal syllables. At the early stage the location of the pitch fall within words would have been non-distinctive, although due to subsequent developments this has certainly become distinctive in some dialects.

That changes have taken place in the position of the accent can hardly be doubted, since we see such differences between closely similar dialects today. For example, the younger generation at Guernica localizes the pitch drop, in the case of the common disyllabic noun stems, between the last syllable of the stem and the first suffixal syllable.

In Grundt's discussion of the Low German tonal accents, she advances the hypothesis that the fall in pitch results from the phonologization of redundant tonal transitions inherent in the changing vowel quality of centering diphthongs, when such diphthongs monophthongize. This Basque case does not clearly support this suggestion, however, as the vowel sequences that shorten to give rise to the pitch change are mostly monophthongal; these include not only the **aa*, but also, as we shall see, **ee* and **ii*. The only apparently relevant earlier vowel sequence with a fall in tongue position is **ie*. However, Gavel's description of the pronunciation of double *aa* and *ee* in some dialects, with the first vowel much stronger than the second, is reminiscent of some of the Germanic data considered by Grundt.

Nor would the pitch change result from the monophthongization of the originally rising tongue position in **ae*. It is in the Eastern area, the location of accent types II, III, V, and VI, that the second part of the sequence must have risen to give **ai*, which went on to assimilate to *e*. Thus it seems that the pitch fall has arisen more as a compensation for redistributed or lost durations of vowel segments than from the qualities of the vowels in question.

Even the idea that accentual differences in Basque may correspond to former differences between single and double or long vowels is not new. Such differences have been known to distinguish in some localities between pairs of words such as *ari* 'thread' / *ari* (< *aari*) 'ram' and *ate* 'door' / *ate* (< *aate*) 'duck'. Also the suggestion has been made by Altube that the accented demonstrative plurals *ónek* 'these', *órrek*, *árek* 'those' have arisen from the old trisyllabic formations *oneek*, *orreek*, *areek*. But this has apparently been regarded as a marginal phenomenon. I am rather suggesting that it is the original source of this tonal accent, so that other factors affecting it (imitation of donor language stress in loan words, accenting of monosyllabic stems, accent patterns of compound words) are secondary and later accretions.

In what follows, taking the hint from Azkue and Michelena, we will symbolize with a grave accent on their final syllable those suffixes that condition an accentual marking on words bearing them. This is to be understood in the present discussion as a cover symbol (or morphophoneme) subsuming the different localizations of the pitch drop in the word in different Western dialects.

The original **-agek* for the ergative plural is analyzable into *-a*, the mark of definiteness, **-g-* 'plural', *-e-*, an automatic «buffer» vowel that occurs when a consonant-initial suffix follows a stem or suffix ending in a consonant, and *-k*, the marker of the ergative case.

The explanation that we have given for the accenting of the ergative plural *-àk* would seem to apply at best to only a minority of the plural case endings, as most of these are not usually thought to have undergone a simplification of former diphthongs or double vowels, and even those that are, such as genitive plural *-èn*, present problems concerning the vowel quality. To account for the accentual marking running through all plural forms we will take up the other endings in five groups: the dative plural, the plural local cases (marked by *-età-*), the other plural cases showing initial *-e-*, the partitive, and the nominative plural.

Michelena has newly discussed the problem of the dative plural ending, which is usually thought to have been **-agi*. In the area of the tonal accent we find reflexes *-àì* and *-arì*, to some extent also *-èì*. This reconstructed shape **-agi* would suffice to give a type II accented ending, but unfortunately the ending in that area is not **-ái* or **-éì*, but rather *-ér*. Michelena points out the additional difficulty that expected *-ai* from **-agi* occurs only in the Western part of the area, whereas elsewhere (in Labourdin and Low Navarrese) we find *-ei*, which is to say that the geographical distribution of the *-a/-e-* difference is approximately the same as that of the parallel vowel difference in the ergative plural forms *-akl/-ek*. We can now see another difficulty with **-agi*: unless we want to appeal to analogy, we have no explanation for the type I accentual marking of this form, as no vowel shortening would have taken place. The trouble with this reconstruction is not the **-ag-*, but the shape of the dative marker. Instead of **-i*, there is good evidence for postulating a shape **-ri*; preceding this there would occur the buffer vowel *-e-* to give the complete ending **-ageri*. A regular development from this leads to Western **-aari* and then *-arì*, and further, with loss of intervocalic *-r-*, to *-àì*. Moreover, the Eastern form *-ei* shows the regular outcome of **-age-* in that area. As an additional bonus, the Souletin ending *-ér* would derive from this same prototype. Depending on the relative chronology of stress development and loss of final **-i*, this would go back to **-agéri* or to **-áger*. We need not concern ourselves in this context with whether the absolutely original form of the dative suffix was **-i* or **-ri*; both are well attested, and we find such alternative forms as demonstrative *oniloneri* 'to this'. What has probably led investigators to assume **-agi* (which I have myself previously cited) is the northern High Navarrese ending *-aki*. It had been realized that the *-k-* here was an analogical replacement, but it was assumed that it pointed to an earlier **-g-* in the same position. We now see that the *-a-* in this ending comes from **-age-*, so that the *-k-* must have been introduced only after it had already become **-ari* or **-ai*. Of the several variant reflexes of this ending, the most conservative may be the localized Western form *-airi*.

Several of the other plural cases are of the «local» set, with plural marker *-età*. These belong to a different pattern from the preceding with respect to the marking of number and definiteness. The definite singular forms do not take *-a-*, but add the case endings directly to the stem, with intervening buffer vowel *-e-* on consonant-final stems. The definite plural forms, also not taking *-a-*, are marked by *-età-* before the same endings; here the initial *-e-* is present even after vowels. Thus with the allative suffix *-ra* on the noun *mendi* ‘mountain’ we find these forms: singular *mendirà*, indeterminate *menditara*, plural *mendietàra*. The corresponding forms on the consonant-final stem *aran* ‘valley’ are *aranera*, *aranetara*, *aranetàra*; because of the buffer vowel the last two forms are identical in segmental phonemes, but they differ in accentual marking.

According to our hypothesis, one of the vowels in *-età-* must go back to a double vowel as the source of the accent. Since the *-ta-* part seems to be common to the accentually unmarked sign of the indeterminate, the former double vowel must be the *-e-*; hence this suffix comes from **-eeta-*. We have seen, further, that such double vowels may point to a lost intervening consonant. And what else would this consonant have been but the same **-g-* marker of the plural that we have already met? Thus the ending would have been **-egeta-*, and **-g-* is seen as an indispensable marker of the plural. Contrast the two types of reconstructed patterns, as seen in the ergative and the allative of *aran*:

indeterminate	aran-e-k	aran-e-ta-ra
singular	aran-a-k	aran-e-ra
plural	*aran-a-g-e-k	*aran-e-g-e-ta-ra

From this we can additionally see the origin of the *-e-* that differentiates *-età-* from *-ta-*: it is just the automatic buffer vowel *-e-* separating **-g-* from *-ta-*, plus, in the case of consonant-final stems, the parallel vowel separating **-g-* from the preceding consonant. This latter vowel would have been lacking on vowel-final stems, so that the comparable forms of *mendi* would have been:

indeterminate	mendi-k	mendi-ta-ra
singular	mendi-a-k	mendi-ra
plural	*mendi-a-g-e-k	*mendi-g-e-ta-ra

The vowel-final stems would also have generated the *-e-* of *-età-*, but since there would not have been a double vowel in this case, the accentual marking must have spread by analogy from the more numerous consonant-final stems. Thus we have explained the odd situation where, aside from accent, the plural marker *-età-* looks like the postconsonantal form of the indeterminate marker, *-eta-*, yet keeps its initial vowel even after another vowel.

The suffix *-età* is also found, with no following case suffix, in a large number of place names that seem to express an idea of plurality or of abundance. These words are also accentually marked. An important confirmation of our hypothesis comes from the fact that after sibilants this suffix appears often in the form *-ketà* in these

toponyms, as in *Arizketà* 'place of oaks', from *aritz* 'oak'. Apparently in earlier times the buffer vowel was not required between a sibilant and following velar stop; thus here the **-g-* morphophoneme of the plural survives in the assimilated voiceless form *-k-*.

Since Schuchardt it has been generally assumed that *-età* is a borrowing from Latin *-eta*, plural of collective *-etum*. The present hypothesis militates against this assumption, which has probably hindered thinking about the source of the plural-marking *-e-*. Contemplation of the above paradigms suggest that the meaning of *-ta-* was indefiniteness, especially as to quantity, much like the meaning of English mass nouns. The additional occurrence of **-g-* was necessary to show a reference to a plurality of entities rather than to an undifferentiated mass or collectivity.

A few other plural case endings, such as genitive *-èn*, present a problem which is somewhat the reverse of the one we encountered with the dative plural. There we observed a geographical split between *-a-* and *-e-* when just *-a-* might have been expected. In the case of *-èn-* the generally preferred reconstruction **-a-g-en* would lead us to expect *-àn* in the area of the tonal accent. Although this does occur in some localities, the form in the greater part of this area is *-èn*. It is probably for this reason that Gavel and Lafon have suggested the possibility of a former plural suffix **-e-*, here preceding the genitive marker *-en* to give **-e-en*. The ending would not have been *-en* alone, as the accentual marking shows, and correspondingly in the area of the type II accent it is stressed, *-én*, pointing to a vowel contraction. Since our preceding discussion of the local cases has shown us the possibility of the plural marker **-g-* occurring on nouns without preceding *-a-*, we can now realize that exactly the same thing is true of these other *e*-initial plural endings. Thus the genitive plural would have been **-e-g-en* on consonant-final stems and **-g-en* on vowel-final stems, with analogical spread of the accentual marking from the former to the latter. The form *-àn* must owe its vowel quality to the analogy of other non-local cases, and so also the Old Vizcayan *-aen*, beside conservative *-een*. The same pattern would apply to the instrumental *-èz* (insofar as this may occur in the plural in the Western dialects), whose type II counterpart is also stressed *-éz*: the marker of this case is *-z*, so the plural form would have been postconsonantal **-e-g-e-z*, postvocalic **-g-e-z*. Sociative *-èkin*, whose original form will be discussed below, also would have followed this pattern.

The partitive in *-(r)ik* is typically described as occurring only in the indeterminate category, with no associated distinction either of number or definiteness. But Azkue has described a contrast of accentuation for nouns in this form. They are unmarked when this represents the «abstract article», as in *gizonik eztago* 'there aren't any men', *urik etedaukät?* 'will I have water?', but marked *-(r)ik* when it represents the «partitive», as in *gizonik ederrenà* 'the most handsome of the men', *urik otzenà* 'the coldest of the waters'. These marked forms are quite clearly plural in meaning, which implies that the plural marker **-g-* formerly occurred with this case ending also, giving **-e-g-ik* after consonants and **-g-ik* after vowels. The lack of variant forms comparable to those of the dative plural shows that the case marker did not have the shape **-rik* here, which would have given a longer form **(-e)-g-e-rik*. It is true that we apparently do not find a stressing of this ending in the type II area, but it is easy to see that this might have been lost earlier, just as it has in some modern dialects

from dative plural *-er* and instrumental *-ez*. The feeling of plurality would have been lost because of the lack of an initial *-e-*, present in all the plural case endings with final stress in this area, since **ei* seemingly contracted to *i*, and also because of the clear lack of an association of this ending with the definite suffix *-a*, as plurality gradually came to be felt as a subdivision of the definite category.

Thus we find that the distribution of definite marker *-a-* among the cases is narrower in the plural than in the singular; it occurs only in the syntactically most important cases, nominative, ergative, and dative—those that are cross-referenced in finite verb forms.

A partial paradigm may be given to illustrate the different reconstructed patterns of plural formation on consonant and vowel-final stems:

nominative	*haran-a-k	*mendi-a-k
ergative	*haran-a-g-e-k	*mendi-a-g-e-k
dative	*haran-a-g-e-ri	*mendi-a-g-e-ri
genitive	*haran-e-g-en	*mendi-g-en
instrumental	*haran-e-g-e-z	*mendi-g-e-z
allative	*haran-e-g-e-ta-ra	*mendi-g-e-ta-ra
partitive	*haran-e-g-ik	*mendi-g-ik

We have been led to reconstruct a former pattern of declension much like that found in, say, Turkish, Armenian, or Georgian, in which the same plural marker runs through all cases and is followed by the case endings, these being the same as in the singular.

The plural marker also occurs without preceding *-a-* on demonstrative and pronoun forms. The plural forms mentioned by Altube, such as *oneek* ‘these’, must be original ergatives, for this **onegek*; the formation may have spread analogically to the nominative. In much of the Eastern area the ergative plural of demonstratives ends in *-ek* (< **-egek*) as opposed to a *-k* of the nominative plural; for example, Labourdin ergative plural *hauiek* (archaic from *haukiek*), as opposed to nominative plural *hawk* ‘these’.

On personal pronouns, it is striking to observe Basterrechea’s report that, for example, the possessive pronouns *nire*, *ene* ‘my’, *zure* ‘your (sg.)’, *aren*, *bere* ‘his, her’, *gure* ‘our’ are accentually unmarked, whereas *zuèn* ‘your (pl.)’, *aièn*, *eurèn* ‘their’ have falling intonation. The nominatives corresponding to the former set are *ni*, *zu*, *ura*, *a*, *bera*, *gu*, and those for the latter are *zuek*, *aièk*, *eurak*—which is to say that it is exactly the marked possessives that have corresponding nominatives in *-k*. Since *gure* is as much plural as *zuèn*, it is not semantic plurality that is the relevant factor, but this particular formation. Thus *zuèn*, for example, must go back to **zuegen* (via **zueen*). Here again we get confirmation from Souletin, which has *zièn* (< **züèn* < **zuén* < **zuéén* < **zuégen*) beside nominative *ziék* (< **züék* < **zuék*) (but also ergative *ziék*). At least the dative forms also show a parallel difference in accentuation, such as *guri* ‘to us’ vs. *zuèi* ‘to you (pl.)’ (< **zuèri* < **zueeri* < **zuegeri*).

We have now given evidence of former double vowels in all the plural cases of the noun except the nominative, which in turn supports our hypothesis as to the phonological source of the marked accent. But although the nominative plural

is also accentually marked, there were no double vowels in its ending. I prefer to think of an analogical spread of the accent to this category, so that the marking became consistently associated with the noun plural. It is true that in the area of the type II accent such an analogical spread has not taken place, so that the nominative plural has penultimate stress, just like the singular cases. But there are two different conditions in the Western area that would have lent impetus to this spread: the vowel of the ending was the same in the nominative and ergative, and the accentual marking applied to the plural local cases as well as to the others. The hypothesis is attractive that the ending of the nominative plural was originally **-aga*, which became *-ak* by loss of the final **-a* and automatic unvoicing of the final stop. This suggests the possibility that the accent developed directly in this form as a concomitant of the loss of final vowel. This seems unlikely, however, and the type II accentuation shows that the final vowel, if indeed once present, was lost too early to affect the stress placement in that area (i.e., **-ága* would have given **-ák*).

We can see from the plural local cases, as well as from individual lexical items (such as *àri* 'ram' < *aari*), that the type I accent has a potentially broader range of usefulness for reconstruction than type II, because it is sensitive, not only to those vowel contractions that lie behind the ultimate vowel of a word, but also to those leading to penultimate vowels, and perhaps to earlier ones. Although I see no clear evidence that in an absolute chronological sense this type goes back in its origins to an older period than the other, it does seem likely that it will tend to be more retentive of an earlier state of affairs. This is because in type II the basically penultimate location of stress remains apparent, so that analogical forces may move the stress back from the ultima. This has happened, for example, in part of the Souletin area, to dative plural *-ér* and instrumental plural *-éz*. Since the phonological origin of the type I accent is synchronically completely obscure, it is unlikely to be subject to phonologically based plays of analogy. The rather special case of the spread of the accent to the nominative plural was based on the association of the accent with the morphological category of plurality, as well as the complete identity of the nominative and ergative plural endings. But by the same token that the type I accent arises from vowel contractions at more than one location in a word, it would not pinpoint the location of the contracted vowel, in case of doubt, in the way that the type II pattern would.

Another difference from the type II pattern concerns the general lack of accentual marking of definite forms in *a*-final stems. In the eastern area we find differences such as Souletin indeterminate *alhába* 'daughter' vs. definite *alhabá* 'the daughter' (< **alhabáa*). These contractions must be more recent in origin than those obtaining within the endings themselves; note that in the above mentioned Souletin dialects where the dative and instrumental plural suffixes *-er*, *-ez* have lost their former stress, these nevertheless contract with stem-final *-a* and *-e* to give stressed endings, as in *alhabér* 'to the daughters' (< **alhabáer*), *semér* 'to the sons' (< **seméer*). Contractions of the definite suffix *-a* with stem-final *-a* have been avoided within the western part of the type I area. Older Vizcayan has *alabea* 'the daughter' leading to later forms *alabia*, *alabie*. Where the contraction **-aa* > *-a* has taken place, accentual marking was also probably resisted by the developed morphological correlation with plurality, but not with definiteness.

In the nominal paradigm, accentual marking is not only a property of the plural category, but also of certain case endings, regardless of the number and definiteness category. One such is the ablative *-tik*. Because of the occurrence of the shorter form *-ti* in some localities, it had been suggested that this might have been formed from two suffixes, derivational *-ti* plus partitive *-ik*, giving former **-tiik*. However, Gavel has pointed out that this ending is not stressed in Souletin, as would be expected if a vowel contraction had taken place. Consequently Lafon has thought of this ending as being from *-ti* with addition merely of *-k* (analogical from partitive *-(r)ik*). Now we see that the type I accentual marking may point to two earlier contiguous vowels. This evidence is weak, however, in that adjective-forming *-ti* is itself accentually marked. The lack of final stress in the type II area might nevertheless be due to the contraction of two identical vowels not separated by a consonant having taken place earlier than that of vowels where a consonant formerly intervened, or else to the formation being different in that area, if not merely to analogical shift of stress to the penult. In this connection one notes the longer ending *-tika* in some earlier Eastern texts, parallel to the accentually unmarked partitive in *-(r)ika*; as with **-aga* we find no accentual trace of the final *-a*, which probably implies a relatively late addition of *-ka*.

Another marked case suffix is the sociative *-èkin*. I would prefer to explain this as a former plural form extended to the singular, so that, as we have seen, the *-è-* comes from earlier **-ege-*, rather than being a former genitive ending, as has been thought. Note that in some Vizcayan dialects the use of this suffix is still limited to the plural, the corresponding singular being furnished by *-gàz*. Those rejecting this explanation might prefer to think that the accentual marking confirms the theory that this is a contraction from *-kien*, from earlier **-kiden*, the inessive of the former noun that occurs as the latter part of *adiskidè* 'friend'. But against this would be the lack of final stress in the type II area.

The accentual marking of the Vizcayan sociative suffix *-gàz* points to a contraction from **-gaaz*. I would suggest that this is from earlier **-gæz*, in turn from **-gaiez*, the instrumental form of the noun *gai* 'matter' that is also seen in *-gati(k)*, Vizcayan *-gaiti(k)* 'because of'. It is clear that the meaning of the instrumental is sometimes close to that of the sociative. A parallel phonological development is seen in *gora* < **goora* < **goera* < **goiera* (allative of *goi* 'on high'). Azkue reports an accentual marking (*gorà*) correlating with the meaning 'praise', but not with the more perspicuous meaning 'upwards'.

In derivation also, the former presence of double vowels is either attested or can be made probable in several accentually marked suffixes that derive nouns or adjectives. One good example is the productive suffix *-tzà* which derive nouns expressing a large quantity of the item in question, as *aritzà* 'mass of thread' (*ari* 'thread'), *garitzà* 'wheat-field' (*gari* 'wheat'), *zuritzà* 'wood-pile' (*zur* 'wood'), and also occupations, as *arrantzà* 'fishing' (*arrain* 'fish'). This suffix is frequently found written with two vowels, *-ça(h)a*, *-za(h)a*, in documents of the 11th to 13th centuries, especially pertaining to Alava. There is also evidence of the double vowels in eastern Vizcayan, either directly as *-tzaa* or by the shape of the definite form *-tzaia* (< **-tzaea*), reflecting the general Vizcayan raising of *a* to *e* before *-a*. This suffix has the shape *-tze* in more easterly dialects, and is also probably to be connected

etymologically with the suffix *-tzè* deriving verbal nouns, such as *iltzè* 'dying', *eltzè* 'grasping'. We have seen in the case of the ergative and dative plural endings that such a difference between dialects tends to point to a former vowel cluster **ae*, hence this ending might have been **-tzae*. But the cluster could probably have been reversed, hence **-tzea*. Taking note, on the one hand, of the collective meaning of *-tzà*, that makes its derivatives, as Azkue points out, roughly synonymous with those in *-keta*, and on the other hand, the fact that in forming verbal nouns *-tzè* is replaced by *-keta* in certain Vizcayan dialects (*bialduten*, *bialtzen*, *bialketan* 'sending'), one is tempted by the thought that this ending might have contained the plural ending **-ga*, as in **-aga*, hence have been **-tze-ga* (or **tz-e-ga*). But there are obvious phonological difficulties with this: why was the **-a* not lost to give **-tzek*, or, if this vowel was protected by following case endings, why does it not survive in other nouns? The verbal nouns *-tzè* (and in *-tè*) are also described as accentually marked in the western area, and there is evidence of a double vowel in an older Vizcayan definite form in *-tzeia* < **-tzeea*. Similarly, the common inessive form *-tzèn* (and *-tèn*) used in progressive verb phrases is accentually marked, and there is evidence from eastern Vizcayan for both *-tzeen* and *-tzean*, the latter perhaps pointing to a locative ending **-an*.

The productive suffix *-dùn* 'having, characterized by' as in *bizardùn* 'having a beard', *euskaldùn* 'Basque', lit. 'possessing the Basque language (*euskara*)', has been widely recognized as being from the suffixed relative verb form *duen* 'he who has it' (earlier forms of which are discussed below). The accent implies earlier **-duun*, assimilated from **-duen*. Further evidence of the former double vowels come from the stressing of the suffix in Roncalese *-dún* (< **-dúun*), as in *uskaldún* 'Basque', although not in the case of Souletin *-dün*.

For derivatives like these, that must hark back to fairly transparent compounds, we have the problem of discounting the general accentual marking of compounds of this type. Such would be the case, for example, with the suffix *-nài* listed by Azkue. This means 'desirous of', as in *askonài* 'insatiable' (*asko* 'much'), and is clearly to be equated with the verb-like noun *nai/nahi* 'want, desire'. The suffix *-kàitz/-kàtx*, *-gàitz/-gàtx*, also listed by Azkue, constitutes a similar case. This means 'difficult, next to impossible', as in *osagàitz* 'incurable' (*osatu* 'to cure, heal') or 'lacking', as in *izukàitz* 'intrepid' (*izu* 'fear'). It comes from the adjective *gàitz/gatx* 'enormous', which also enters into compounds in this meaning.

Another example of accentual marking correlating with former double vowel will present itself if we accept Schuchardt's derivation of the suffix *-ti*, that we have mentioned in connection with ablative *-tik*, from *tegi* 'place of', common as the second member of compounds. Not all meanings of *-ti* would seem to be compatible with this etymology, but Schuchardt has in mind examples where *-ti* seems to have locational or spatial reference, as *mahasti* 'vineyard' (*mahats* 'grape'), *goiti* 'upwards', which would also fit place names such as *Loiti*. This would be phonologically quite parallel to the partitive plural suffix **-egik* > *ik*.

Several other accentually marked suffixes have alternative shapes, one beginning with a voiceless stop *t* or *k*, the other lacking an initial consonant. It has been suggested that for such cases the voiceless stop may have been original, and the vowel-initial variant may have arisen from the use of the suffix as a separate word,

illustrating loss of such consonants in initial position. It now seems more likely that, analogously to the plural marker **-g-*, the original consonant was a voiced stop, **d* or **g*. This became voiceless in clusters after sibilants, and also after stops, as these inner-layer constructions did not employ the intervening *-e-*, and it was lost after vowels. Some of these suffixes exhibit an additional variant with initial voiced stop, especially after nasals; this would then represent the retention of the original consonant, rather than resulting from secondary voicing.

Be this as it may, there is no evidence of former double vowels within these suffixes themselves. Rather, it seems that the accentual marking has arisen from the contraction of the vowel-initial allomorph with preceding final vowels of stems, followed in some cases by analogical spread, either of the accentuation to the consonant-initial allomorphs, or of the consonant to previously vowel-initial allomorphs. Some monosyllabic suffixes of this type have developed a stress accent in similar fashion in the type II area.

A good example of this is the suffix *-tar*, *-ar*, *-dar* 'native of, inhabitant of' (< **-dar*). This suffix seems to be attested in Aquitanian materials as *-tar* (genitive *-tarris*), where the fact that it is never written with *tt* may be further evidence of a former **d*. This is accentually marked in the area of the tonal accent, as attested already by Larramendi, and likewise is stressed in the type II area, including Leizarraga's texts. We have attestation of double vowels from eastern Vizcayan in forms like *arabaar* 'native of Álava (*Araba*)'. Thus it seems that the tonal accent arose first in forms like *durangàr* 'native of Durango' (< **durangaar*), and subsequently spread to forms where the hiatus was retained or restored, like *azkoitiàr* 'native of Azcoitia (*Azkoiti*)' (or was this **azkoitiaar?*), or where a consonant-initial allomorph was used, like *bermeotàr* 'native of Bermeo'. In parallel fashion in the type II area, to cite Roncalese forms, the stress would have arisen on forms like *izabàr* 'native of Isaba (*Izába*)' (< **izabàar*) and *gardàr* 'native of Garde (*Gárde*)' (< **gardàar*), and spread to forms like *erronkariàr* 'native of Roncal (*Erronkàri*)' and *uztarroztàr* 'native of Uztárrroz (*Uztarróze*)'.

An interesting correlation of accentuation can be observed for the suffix *-kari*, *-ari* (**-gari*) which derives nouns, partly from verbs, many of which label foodstuffs and also meals. Azkue states that most of these are accentually marked, including among the meals *gosari* 'breakfast', *bazkari* 'lunch' and *askari* 'afternoon snack', but that the marking is lacking in *apari* 'dinner'. For *gosari*, which must be derived from *gose* 'hunger, hungry', we have attestation in Vizcayan of the form with double vowels, *gosaari*. These are similarly attested in other words formed with this suffix, such as *edaari*, general *edari* 'drink' (from *edan* 'to drink') and *escaari*, general *eskari* 'request' (from *eskatu* 'to ask, request'). But in the case of *apari* 'dinner', which is apt to be related to *gau* 'night', there is no reason to expect double vowels, nor any attestation of them in variant forms, which include Western *afari*, *abari*, Labourdin *aphari*, Low Navarrese *aubari*, Souletin *aihá(r)i*, Roncalese *aigàri*. This occurrence of *-b-* (< **g?*) after a monosyllabic stem is matched in older Eastern *janhari*, besides general *janari* 'food' (from *jan* 'to eat'). However, the accentuation may be analogical in the case of the *k*-initial variant in *bazkari* 'lunch', variant *barazkari*, and *askari* 'afternoon snack', probably from *arrats* 'evening', as no double vowels would have been present here either.

Another suffix of this type is *-kor*, *-or* (< **-gor*), added to verbal themes as well as nouns, indicating a propensity or tendency toward something, as in *lotsòr* 'fearful, cowardly, bashful'. There is again attestation of double vowels in eastern Vizcayan *lotsoor* (< *lotsaor). This suffix being monosyllabic, a final stress occurs in Souletin *lotsór*. Again here, the accentual marking of the consonant-initial variant must be analogical, as in *auskòr*, Souletin *hauskòr* 'fragile' (*autsilhautsi* 'to break').

Yet another similar case is that of *-koi*, *-oi*, *-goi* (< **-gohi*), whose meaning similarly indicates propensity or inclination towards something, as in *elizkòì*, *elizòì* 'devout' (*eliza* 'church'), *ardankòì*, Souletin *ardanói* 'fond of wine', *errikòì* 'patriot' (*erri* 'country'). There seems to be no attestations of double vowels, but some cases have clearly resulted from contractions. Thus *elizòì* would be from *elizaoi (< *elizagohi). This suffix, as compared with *-kor*, *-or*, shows a greater proportion of examples of *-k-* elsewhere than after originally final sibilants. The variant *elizkòì* would exemplify the analogical spread of this consonant. Similarly, *ardankòì* must be formed on *ardanòì, from *ardanooi (< *ardanogohi), from which comes Souletin *ardanói*. *Errikòì* would attest to analogical spread of both the consonant and the accent. This suffix is stressed in Souletin, but this would have resulted in any case from its disyllabic original form. It has been thought to be etymologically identical with the particle *oilohi* expressing the habitual or customary character of an action.

Having seen these examples of apparent analogical spread of accentual marking from forms with vowel-initial suffixes to other related forms, we are led to suggest that perhaps the general accentual marking of compound words itself may have arisen from those cases where two vowels came together at the joint and contracted to one short vowel, after which the accentuation would have been spread analogically to the numerous forms where two vowels were not in contact, or where there no longer is contraction. This would have arisen especially where the two vowels were identical, of the type *udàzken* 'autumn', lit. 'summer-end' < *udaazken and *itxasòntzi* 'ship, boat', lit. 'sea-vessel' < *itxasoontzi. This would apply also to cases showing the regular lowering to *a* of final *e* and *o* of the first member, such as *itsasàntzar* 'sea-goose' < *itsasaantzar (*itsaso* 'sea') and *eznàrri* 'stone with which milk is cooked', lit. 'milk-stone' < *eznaarri (*ezne* 'milk'). As with the preceding cases of derivation, examples of this type with double vowels are attested from eastern Vizcayan, and likewise they were probably formerly more numerous due to the loss of certain consonants at the beginning of the second member when they came to be intervocalic. Analogical spread of the accentuation is suggested also by the apparent analogical spread of the sandhi phenomena of compounds. It is now regular for the first *o* the two vowels brought together in compounds to be lost, regardless of the historically expected result of their contraction; commonly also they are now both retained unchanged. The lowering of *e o* to *a* in disyllabic stems, which probably arose from assimilation to a following initial *a* of the second member, is now regular before other vowels and even before consonants. And the loss of final vowels also takes place before consonants in stems of more than two syllables, and commonly of final *i u* in disyllabic stems.

Let us now turn to finite verb forms, of which the majority of affixes do not entail accentual marking. But plurals formed with *-è* and *-tè* are said to have the marked accent, such as *dakiè*, *dakitè* 'they know it' as opposed to *daki* 'he knows it',

dakizueè, *dakizutè* ‘you (pl.) know it’ vs. *dakizu* ‘you (sg.) know it’, and *zagozè* ‘you (pl.) are’ vs. *zagoz* ‘you (sg.) are’. These endings should be from **-ee*, **-tee*, which are probably from earlier **-dee*.

Although the original distribution of alternative shapes of this ending has been thoroughly disturbed, especially because of its extension from the third person to form a plural polite second person form, based on forms that were themselves originally plural, it seems likely that its form originally began with **-d-*, hence **-dee*. There seems to be direct evidence from the dialect variants for the former double vowel. Azkue lists an ending *-dee*, but more widespread are forms showing *-ie* < **-ee*. In forms for ‘they have it’, from **daudee*, we find variants *deudie*, *daurie*, *dubie*, *dabie*, *daubie* besides variants with final *-e*, as *deude*, *daure*, *dube*, *dabe*. It is true that in evaluating this evidence for a double vowel, we must discount the possible influence of forms where this ending has been added after a vowel, as in *zaree*, *zarie*, *ziraie* ‘you (pl.) are’. The postvocalic form with *-d-* is seen after a diphthong, as in Vizcayan *deude*, *deudie* ‘they have it’, with a further development to *-r-* in variants *deure*, *daure*, *daurie*, and also the alternative form *zagoz* ‘you (sg.) are’, *zaude* < **zaode* < **zagodee* (and similar first and third persons plural, *gaude*, *daude*), using this plural marker instead of *-z*.

When this **-dee* occurred after a vowel which remained syllabic, the **-d-* was generally lost, as in *dakiè* < **dakiee* (or **dakidè*) < **dakidee*, *dakizueè* < **dakizuee* (or **dakizudè*) < **dakizudee*, and also in variants like *deue*, *due*, *dui*, *dei*, *die*, *dai* ‘they have it’ (< **daudee*), with further development of intervocalic **u̯* to *b* [β] in *dabe*, *dabie*, *dube*, *dubie*, *daubie*. Forms with postconsonantal *-è*, then, probably reflect an analogical spread of this originally postvocalic variant, as in *zagozè* < **zagozee* (of course, the ending may already have become *-è* before this analogical extension took place).

Just as with plural **-g-* and the previously discussed derivational suffixes beginning with **-d-* and **-g-*, the allomorph **-tee*, with initial voiceless stop, would have arisen after sibilants, as in *zagoztè* < **zagoztee*. Note that in parallel fashion the suffix *-gu* ‘we’ has an alternant *-ku* in forms such as *dakuskun*, beside *dakusgun* ‘let’s see it’. In a large central area, comprising most of Guipúzcoan, Northern High Navarrese, Labourdin, and Low Navarrese, the form for ‘they have it’ is *dute*, with postvocalic *-t-*. It is striking to observe a close geographical correlation with the occurrence of forms for plural object that have preceding pleonastic plural marker *-z-*, mostly *dituzte* ‘they have them’. There must have been analogical spread of **-tee* from this and comparable forms. Where the *-t-* is not present, a preceding *-z-* is also not used. The *-z* may follow this ending, as in Vizcayan *dabez*, *ditubez* (sg. obj. *due*, *debe*, *doe*) or Souletin *dütie* < *ditüie* (sg. obj. *die* < **düe*). Many other forms show postvocalic occurrence of this ending *-te*, such as *dakitè*, *dakizutè*, *zaudete* (parallel to *zagoztè*), *zerate* ‘you (pl.) are’.

The idea of an additional variant with postconsonantal buffer vowel **-e-*, parallel to that of plural **-g-*, has also been entertained. This could mean that **-ee* comes from **-ede* instead of **-dee*, or that we had a longer variant **-edee*. This seems highly unlikely, however, as there is otherwise no evidence of such a vowel having developed before the pronominal suffixes. For example, with *-gu*, we find forms such as *dakargu* ‘we are bringing it’, with immediately preceding consonant. But

if future dialectological investigation should show that accentual marking tends to be associated with *-e* rather than with *-te* within the area of the tonal accent, the hypothesis of earlier **-ede* would become more attractive.

The following additional reconstructions may explain the origin of **-dee*. It is clear that this plural marker originated in the third person, since it is redundant, on intransitive verbs, with the prefixal difference in the first and second persons (sg. *n-*, *h-l/Ø-* : pl. *g-*, *z-*), but not in the third (sg. and pl. *d-*), e.g., first person *nago* : *gaude*, third person *dago* : *daude*, and similarly, on transitive verbs, it was originally limited to the third person (sg. *-Ø* : pl. *-de* (*-te*, *-e*)), whereas the other two persons show other affixal contrasts (sg. *-tl-da-*, *-kl-a-*, *-n(a)l-ana-* : pl. *-gu*, *zu*), e.g. from *jakin* 'to know', first person *dakit* : *dakigu*, third person *daki* : *dakiè*, *dakitè*. From here it spread to other persons in two waves, first to all the plural persons of intransitives, and considerably later to the second person plural, in all its case relationships. Furthermore, it seems likely that this arose first on the transitive verb, within the series of pronominal suffixes, in part from a resegmentation of an earlier third person marker.

Consider first some verb forms with the relative suffix. Accentual evidence discussed below shows that this had the shape **-en* (rather than **-n*). We generally find a contraction of this with the preceding vowel. Thus beside *da* 'he is' we have relative *dan/den* < **daen* 'he who is', and beside *dugu* 'we have it', relative *dugun* < **duguen* 'which we have, we who have it'. But third person singular transitive forms resist such contractions. Beside *du* 'he has it' we find relative *duen* 'which he has, he who has it', beside *daki* 'he knows it', relative *dakien* 'which he knows, he who knows it'. Such cases of hiatus, as we have seen, tend to point to a lost consonant. Thus *duen* would be from **duCen*.

To identify this consonant, we can observe that there tends to be an identity of the consonant as between the prefix and the suffix for the same person-number category: 1 pl. *g-* : *-gu*, 2 pl. *z-* : *-zu*; even where there is a difference, the consonant was probably originally the same: 1 sg. *n-* : *-tl/da* (probably with **n*), 2 sg. (masc.) *h-l/Ø-* : *-kl-a-* (probably with **g*). Thus since the third person prefix is *d-*, this might have been the intervening consonant, hence **duden*, and hence former third person suffix **-d* (the stem here was **-au-* from **-adu-*, so the older forms would have been **dadud* > *du* (*dau*, *deu*), relative **daduden*). Of course, at the time the third person suffix was **-d*, perhaps unvoiced finally to **-t*, the first person suffix, now *-t* finally, would still have had the shape **-da* (or even **-na*; cf. prefix *n-*). As a first approximation we can therefore say that the suffix **-dee* arose from the addition of a plural marker **-ee* to this **-d*. After this consonant had been lost in final position, the shape of the plural marker came to be regarded as **-dee*. That is, an earlier opposition **-d* : **-d-ee* (or **-t* : **-d-ee*) gave way to later **-Ø* : **-dee*.

Note that in an analogous fashion a separate plural marker is added to the prefix *d-* in its function as object, as in *ditu* 'he has them' beside *du* 'he has it', and *dizkio* 'he has them for him' beside *dio* 'he has it for him'. This marker is sometimes suffixed to the whole word instead of directly following the prefix, as in Vizcayan *deuz* 'he has them' beside *deu* 'he has it', or Guipúzcoan (Motrico) *dioz* 'he has them for him'. The marker, like that for plural subject, has spread to forms with first and second persons plural prefixes *g-*, *z-* as objects, as *gaitu* 'he has us' formed with *-it-* from **gau* (cf. *nau* 'he has me').

This still leaves the double vowel **ee* to be explained, a sequence which must be secondary in origin. We may next note that the dative form of the third person suffix is *-o-*, in forms like *diot* ‘I have it for him’. This may be interpreted on the analogy of the second person singular masculine suffix, originally apparently **-ga*, which retains only its consonant in final position, in forms like *duk*, *dek* (< **duga*, **dega*) ‘you (masc.) have it’, *dik* (< **diga*) ‘he has it for you (masc.)’, and, on the other hand, due to loss of intervocalic **g*, retains only its vowel in non-final position, in forms like *diat* (< **digada*) ‘I have it for you (masc.)’ and relative *duan* (< **dugaen*) ‘which you (masc.) have’, although there also occur non-final variants with *-k-*, presumably by analogical restoration, such as relative forms Low Navarrese *dukan*, Guipúzcoan *dekan* (note the parallelism to the outcomes of plural **-g-*). Going by this model, we can think that the *-o-* was formerly part of the third person suffix, so it was not just **-d*, but **-do*. Thus a form like *diot* would come from **didoda*, quite parallel to *diat* < **digada*. Relative *duen* would ultimately be from **dadudoen*. We may conceivably have a testimonial of this former **-o-* in the Roncalese relative form *dion* (< **düon*), beside *dien*, if this does not merely exhibit an assimilation of **e* to the rounding of the former **ü*, i.e., if the form was earlier *duon* rather than *duen*. The additional dialect variant with *-a-*, *duan*, certainly owes this vowel to analogical spread from the other singular forms, where it is regular (*duan*, feminine *dunan*, first person *dudan* < **dudaen*). Furthermore, we may be seeing a palatalized or weakened reflex of the **d* of medial **-do-* in Guipúzcoan forms like *diđo*, *didxo*, *dero*, beside more standard *dio* ‘he has it for him’ < **didodo*.

So the singular : plural opposition in the third person would have been **-do* : **-dee*, the previously-mentioned **-d* (**-t*) : **-dee* having arisen later by loss of final **-o*. But **-dee* itself was probably formed by the addition of a plural marker, apparently just **-e*, to **-do*, giving **-doe*, with subsequent assimilation of the first vowel to the second. The consciousness of this morphemic analysis must have stayed alive until relatively late in the dative form, where the vowel cluster *-oe-*, with further developments *-ue-*, *-obe-*, beside the assimilated form *-e-* < **-ee-*, is widely attested. In the dative, then, there is a singular : plural contrast *-o-* : *-e-* or *-o-* : *-oe-*. In addition to this, several dialects have inserted a *-t-*, on the analogy of the original final form *-te* in the series where final **-do* has been lost. Hence the *-t-* was inserted after, rather than before, the *-o-*, giving the new singular : plural contrast *-o-* : *-ote-*.

These reconstructions impose some strict requirements of relative chronology. Final **-o* must have been lost well before final **-a*, and the loss of the **-d* thereby made final must also have preceded the loss of **-a*. It is not phonetically implausible that **-a* should be retained while higher vowels are lost: cf. the earlier history of French. A difficulty comes, though, from the retention of the final *-u* in the plural endings *-gu*, *-zu*. These may have been long at that time (but if so the shortening was too early to leave an accentual trace), or may have been preserved by the analogy of the independent pronouns *gu*, *zu* (whereas the vowels, as well as the consonants, of the singular pronouns *ni*, *hi/i* differ from those of the corresponding endings **-da*, **-ga*). Although synchronically in Basque final *-o* and *-e* (of the dative forms) seem more stable than *-a*, we must remember that these have only come into final position secondarily, from the loss of following **-d* in the case of *-o*, and from a contraction from **-ee* in the case of *-e*. Since, unlike *-a*, final *-o* occurs only in dative,

not in ergative, function, it is subject to considerable analogical support from the common occurrences non-finally, before overt pronominal suffixes. The loss of final **-a* brought with it more or less simultaneously the unvoicing of the preceding stops thereby brought into final position.

Later there must have been a loss of intervocalic **g*'s, as in **digat* > *diat* 'I have it for you (masc.)', and, of course, in the plural noun forms. Forms like *zaude* (< **zagode*) may indicate that this preceded the loss of intervocalic **d*'s that were not analogically supported, as in **dadu* > *dau*, *du* 'he has it', **dido* > *dio* 'he has it for him', but not in *didak* 'you (masc.) have it for me', because of support from the *-t* of forms such as *dit* 'he has it for me', *diot* 'I have it for him'.

The other accentually marked verb inflectional suffix, according to Azkue, is the second person feminine singular (now familiar) suffix, in those Vizcayan dialects in which it has finally the form *-nà*, as in *dakiñà* 'you (fem.) know it', instead of the now more widespread *-n*. The accentuation of course points to a former double vowel, **-naa*, as would in any case be implied by the retention of the final vowel in contradistinction to those of the other singular suffixes, first person *-t* (< **-da*) and second person masculine (familiar) *-k* (< **-ga*). A plausible explanation can, I think, be found if we take into account the asymmetry of the pattern, in that only one pronominal prefix, *h-l-Ø-*, occurs corresponding to the two gender-differentiated suffixes, that this prefix is probably to be equated on phonological grounds with the masculine suffix *-kl-ga-*, and also that in the plural (now polite) there is only one affix (*-z-*, *-zu*) subsuming the two genders. There was probably originally a feminine-gender-marker **-na-*, which was not a pronominal suffix but was necessarily followed by the second person singular suffix **-ga*. Thus **-naa* comes from older **-na-ga*. The present-day gender contrast *-k* : *-n(à)* is seen to stem from previous **-ga* : **-na-ga*, so in this case, as in other European languages, it is the feminine that is the marked form.

Azkue also describes an accentual marking, for the dative function, not only for the feminine *-nà-* (*-n*), but also for the masculine *-à-* (*-k*) (< **-ga*), and moreover for verb forms containing the second person prefix, *Ø-* in this western area. The only explanation I can think of for this is analogical spread within the second person singular, first from feminine to masculine, and then even to forms with this second person singular category indicated by a prefix. Analogical spread seems the more likely when it is noted that the prefix *Ø-* and the final masculine variant *-k* (occurring before the third person singular suffix *-Ø*) have no vowel at all (but the accentuation spread only to the dative, not the ergative, function of *-k*).

The following reconstructed present tense verb paradigms will help to summarize the conclusions we have reached about an early stage of Basque, although they necessarily embody assumptions about the simultaneous occurrence of forms that may not be warranted. The intransitive verb *egon* 'to remain, be' takes pronominal prefixes to show the category of subject (nominative) reference. I have assumed that the same plural subject marker **-e* as on the transitive verb was present in the third person. There is no direct evidence for this, but after it spread to the other plural persons (**gagoe*, **zagoe*), and perhaps assimilated with the preceding vowel (**dagee* or **dagoo*, etc.), it would have provided a basis for analogical strengthening by **-dee* or *-z* (*daude*, *dagoz*, etc.). The prefixes do not differ from the present-day ones (in dialects retaining *h-*):

	singular	plural
first person	n-ago	*g-ago
second person	h-ago	*z-ago
third person	d-ago	*d-ago-e

The transitive verb *jakin* ‘to know’ takes suffixes to indicate the category of subject (ergative) reference. The forms shown contain the third person nominative prefix *d-*. Presumably any of the pronominal prefixes could be added to show categories of object (nominative) reference (although not necessarily with this particular verb). It seems possible that a separate marker of plural object might not yet have been developed at this time, so that the meaning of plurality of **-e* might have applied ambiguously to either subject or object, **dakidoe* meaning ‘they know it/them’ and ‘he knows them’:

	singular	plural
first person	*d-aki-da	d-aki-gu
second person masculine	*d-aki-ga	d-aki-zu
second person feminine	*d-aki-na-ga	
third person	*d-aki-do	*d-aki-do-e

A possible additional correlation of accentual marking is suggested by de Rijk’s description for some Guipúzcoan speakers of a difference in stress between past tense forms such as (in his notation) *zúten* ‘they had it’, *zetórren* ‘he was coming’, and the corresponding relative forms *zutén*, *zetorrén*. This may well be an intonational phenomenon that has no implication for the phonological histories of the individual words (it seems to be reflected by Altube but not by Azkue). In any case the Souletin accentuation shows that the relative suffix has the vowel-initial shape *-en*, because present tense forms like *gía* (< **gíra*) ‘we are’ vs. the relative *gíen* (< **gíraen*) show a shift of the stress to the last syllable of the relative. In the past tense both forms are identical, with final stress, such as *ginén* ‘we (who) are’. It will have been noted that the accentually marked forms are morphologically more complex than comparable unmarked ones, so if there is a tonal difference in the Western area between such forms, it is the relative that should be the marked one. De Rijk’s notation does not clearly imply this, but if it should turn out to be the case, then I would assume that the relative was formed historically by the addition of **-en* to the past tense forms, followed by the well-established loss of intervocalic **n*, as in **zutenen* > **zuteen* > **zutèn* ‘which they had, they who had it’. This would be compatible with the Souletin situation: past relative *ginén* ‘we who were’ could come from **gínaénen*, beside past *ginén* (< **gíndén*) ‘we were’. If, however, the suggested type I accentual difference is not in fact present, then a possible alternative would be to assume that the past tense suffix is morphologically identical with the relative suffix, i.e., that the past tense and past relative forms are identical, which I take to be the import of Ayre’s discussion.

There are additional accentually marked derivational suffixes, as well as noun and verb stems. It is hoped that the attempted explanation I have given for

the development of this kind of tonal accent will furnish a starting point for further historical analyses of such forms. For such research a desideratum is fuller descriptions, including lists of accentually marked lexical items, from other dialects, especially Guipúzcoan and Northern High Navarrese. The two descriptions on which I have had to largely rely, by Azkue and Basterrechea, are both of Vizcayan dialects, and only the former gives much information on accent as correlated with derivation and composition. It is clear, though, that the number of accentually marked lexical items without straightforward explanation is fairly low. The valuable lists of marked vocabulary items in these sources may be somewhat incomplete, Azkue's because it is limited to words entering into minimal pairs, Basterrechea's because it is limited to forms occurring in a specific vocabulary of about 2,600 items. In Azkue's list of 180 minimal pairs, many of the accentually marked items reflect the occurrence of derivational or inflectional affixes that have been discussed above, and over a quarter of the pairs oppose an accentually marked proper noun, mostly a surname, to an unmarked common noun. Basterrechea gives separate lists of transcriptions of personal given names and place names, not all of which are accentually marked. His list of accentually marked common nouns contains only 64 items, of which about three-fourths are relatively late loan words from Spanish. Thus the potential yield in terms of etymological clarification of basic vocabulary items seems disappointingly limited.

In summarizing these results, it is perhaps worthwhile to point out that although many of the reconstructions put forth are new and unorthodox, and of course depend on an acceptance of the hypothesis of the origin of the tonal accent from double vowels, they are otherwise rooted in a conservative view of established sound changes. No appeal has been made to a presumed process of voicing of intervocalic voiceless stops, that was thought of in earlier days on the analogy of the western Romance languages. Nor has any reliance been placed on the somewhat controversial possibility of the loss of former initial voiceless stops. Cases of alternation of consonant and zero have been connected with the well attested loss of intervocalic **d*, **g*, **n*, and **r*, while cases of alternation of voiced and voiceless stops have been attributed to an originally voiced stop that was unvoiced in final position or after sibilants and stops. Apparent cases of alternation of voiceless stop and zero, then, have been attributed to a combination of these two factors, pointing to an original voiced stop, for example **d* in the verb plural marker (**-dee*), rather than the **t* (in **-te*) that had been casually assumed. I have taken more seriously certain anomalies heretofore brushed aside, including the vocalism of the genitive and dative plural, the widespread presence of *-r-* in the latter, the *-k-* in the variant *-kèta*, the hiatus in the third person relative forms, and certain dialectal variants of the auxiliary verb forms, not to mention the distribution of the accent itself. Although analogy has been appealed to where it seemed indicated, preference has been given to explanation by regular sound change from appropriate reconstructions, in contrast, for example, to some previous treatments of *-r-* in the dative plural and *-k-* in *-kèta*.

Although the concept of the stage of the proto-language is fuzzy in its application to a case like that of Basque, where the dialects have remained in contact, it is clear that the double vowels were either present in Proto-Basque, or came into existence at a later stage, since they have different outcomes in different areas, including

entering into the origin of accent types I and II. But in reconstructing many of the consonants formerly between the vowels, such as *g in the noun plural or in the second person singular feminine verb ending, together with the implications for earlier inflectional formations, we are clearly doing largely internal reconstruction to look back to pre-Proto-Basque, for the simple reason that the dialects all agree in the loss of these consonants.

As I have already intimated, there is little reason to assume that the tonal type I accent was formerly more widespread than it is now. Certainly accent types I and II are mutually incompatible, the former having developed in the area where *ae became *a, the latter in the area where this became *e*. In this easternmost area, there must have developed a strong stress accent on the penult of words already before the heterosyllabic sequence *ae had become a diphthong *ai, counting as one syllable with respect to rules for accent placement, and similarly before the period of the contraction of sequences of identical vowels, so there was no chance for a tonal accent to develop either in connection with this shortening or with the subsequent monophthongization to *e*. The area of the type III accent must represent either a later southward spread of this penultimate stress, or else a part of the same original area in which the rule of penultimate stress placement has been a persistent one. It is true that in a more westerly area (that of type IV), where such a stress accent has not arisen, these contractions and monophthongizations did not give rise to a tonal accent either. Here one can think of a possibly relevant functional factor concerning the noun paradigm. The ergative plural would still have differed in vocalism from the nominative plural and ergative singular after the period of contraction (originally **-aikl-ak*, later *-ekl-ak*, although it is conceivable that *ae might have first assimilated to *ee, so that the contraction would have led directly to the latter contrast). In contradistinction to the western area, where these endings are all *-ak*, the amount of syncretism in the paradigm would have been small enough that further accentually-signalled discriminations would not have been required.

Michelena's discussion brings forth a couple of cases where one accentual type has succeeded another: the type V of Pierre d'Urte may have arisen out of a version of the type IV Bidasoan pattern, but it has itself been lost (thus becoming type VI) in the western Labourdin area. There also seems to be a version of type I, near the border of type IV (the only other type of the *ae > *a* area), which although still tonal, has added to the formerly unmarked forms the requirement of a tonal marking of monosyllabic stems.

Leizarraga's accented Bible translation and other works of 1571, representing his dialect of Briscous in northern Labourd, now in the type VI area, have been thought to represent the type II system. However this can not be the case, as he often writes an accent on the penult, most notably on inessive plural *-étan* (< **-eetan*). The accent marks in his works must either, as Oihenart suggests, represent long vowels, or they must stand for an accentual system largely isomorphic with the type I system.

Bibliographic note

Reference is made to Luis Michelena, «A Note on Old Labourdin Accentuation», *Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»* 6 (1972), pp. 110-

120 (published 1974). This represents a continuing concern with the Basque accent, for which the most important earlier publications are «À propos de l'accent basque», *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 53 (1957-58), pp. 204-233, and Chap. 20, pp. 379-403 of *Fonética histórica vasca*, San Sebastián, 1961. On the analysis of the Western Basque tonal accent, see sec. 7, pp. 76-87 of my paper «Nominative-Ergative Syncretism in Basque», *Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»* 6 (1972), pp. 67-109 (published 1974). The most detailed earlier description of this type is Resurrección María de Azkue, «Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos», *Euskera* 11 (1930), pp. 282-297, 12 (1931), pp. 3-50; also published separately, Bilbao, 1931. There has now reached me the first installment of an important new description of this type, J. Basterrechea, «Estudios sobre entonación vasca según el habla de Guernica», *Fontes Linguae Vasconum* 6 (1974), pp. 353-393. I have also utilized teaching materials by this author in Spanish and English versions, which comprehensively indicate tonal patterns. For the historical implications of the type II accent in several varieties, see René Lafon, «Observations sur la place de l'accent dans quelques formes basques des parlers souletins», pp. 635-643 in *Mélanges de littérature, d'histoire et de philologie offerts à Paul Laumonier*, Paris, 1935. The Grundt article referred to is: Alice Wyland Grundt, «Tonal Accents in Low German», in *Proceedings of the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 1975. On the formation of *-tik*, see René Lafon, «Sur les suffixes casuels *-ti* et *-tik*», *Eusko-Jakintza* 2 (1948), pp. 141-150. For the etymology of *-ekin*, see René Lafon, «Sur le suffixe casuel *-ekien*, *-ekin* 'avec'», *Revue Internationale des Etudes Basques* 27 (1936), pp. 65-68, and P. Lafitte, «Le suffixe 'ekin'», *Gure Herria* 16 (1936), 261-264. For accentuation of the relative, reference is made to pp. 20-23 of Rudolf P. G. De Rijk, *Studies in Basque Syntax: Relative Clauses*, Ph.D. Dissertation, M.I.T., 1972. Most of the dialectal variants of auxiliary verb forms are taken from Pedro de Yrizar, «Desarrollo y formación del verbo auxiliar vasco. II», *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País* 4 (1948), pp. 407-491.

«Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegiaren Aldizkariaren Gehigarriak
Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
Publications of «Julio de Urquijo» Seminar of Basque Philology

- I. *El Seminario "Julio de Urquijo". Antecedentes y constitución*, 1955. Agotado.
- II. JOSÉ MARÍA LACARRA, *Vasconia medieval. Historia y filología*, 1957. Agotado.
- III. MANUEL AGUD - LUIS MICHELENA, *Landuccio*, *Dictionarium Linguae Cantabrigae (1562)*, 1958. Agotado.
- IV. LUIS MICHELENA, *Fonética histórica vasca*, 1990 (1961¹, 1977², 1985³). 18 €.
- V. NILS M. HOLMER, *El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología vasca*, 1991 (1964¹). 12 €.
- VI. LUIS VILLASANTE, *Pedro A. de Añibarro*, Gramática vascongada, 1970. 8 €.
- VII. CÁNDIDO IZAGUIRRE, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*. (Índice inverso de Gerardo Markuleta), 1994 (1970¹). 12 €.
- VIII. *Papers from the Basque Linguistics Seminar. University of Nevada. Summer 1972, 1974*. 10 €.
- IX. JULIEN VINSON, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, 1984. 18 €.
- X. LUIS MICHELENA, *Sobre historia de la lengua vasca*, 1988. 2 vols. Agotado.
- XI. LUIS MICHELENA - IBON SARASOLA, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, 1989. 12 €.
- XII. HUGO SCHUCHARDT, *Introducción a las obras de Leizarraga. Sobre el modo de disponer la reimpresión, en particular sobre las erratas y variantes en el texto de Leizarraga*, 1989. 8 €.
- XIII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, I. A-Ardui*, 1989, 1993. Agotado.
- XIV. JOSEBA A. LAKARRA (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, 1991. 36 €.
- XV. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz I: XVI-XIX. mendak*, 1992. 18 €.
- XVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *La pastorale souletine: édition critique de Charlemagne*, 1990. 18 €.
- XVII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz II: XIX-XX. mendak*.
- XVIII. JOSEBA A. LAKARRA, *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, 1994. 10 €.
- XIX. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, II. Arduin-Beuden*, 1990, 1993. Agotado.
- XX. LUIS MICHELENA, *Lenguas y protolenguas*, 1990 (1963, 1986). 8 €.
- XXI. ARENE GARAMENDI, *El teatro popular vasco. Semiótica de la representación*, 1991. 12 €.

- xxii. LASZLÓ K. MARÁ CZ, *Asymmetries in Hungarian*, 1991. 15 €.
- xxiii. PETER BAKKER, GIDOR BILBAO, NICOLAAS G. H. DEEN, JOSÉ I. HUALDE, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, 1991. 10 €.
- xxiv. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, III. Beule-Egileor (Barraso-Bazur)*, 1991. Agotado.
- xxv. JOSÉ M.ª SÁNCHEZ CARRIÓN, *Un futuro para nuestro pasado*, 1991. 15 €.
- xxvi. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, IV. Egiluma-Galanga*, 1991. Agotado.
- xxvii. JOSEBA A. LAKARRA - JON ORTIZ de URBINA (eds.), *Syntactic theory and Basque syntax*, 1992. 18 €.
- xxviii. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailaren 2-6)*, 1994. 21 €.
- xxix. JOSÉ I. HUALDE - XABIER BILBAO, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, 1992. 8 €.
- xxx. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, V. Galani-Iloza*, 1992. 8 €.
- xxxi. KARLOS OTEGI, *Lizardi: lectura semiótica de Biotz-begietan*, 1993. 18 €.
- xxxii. AURELIA ARKOTXA, *Imaginaire et poésie dans Maldan behera de Gabriel Aresti (1933-1975)*, 1993. 18 €.
- xxxiii. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VI. Ilpiztu-Korotz*, 1993. 8 €.
- xxxiv. JOSÉ I. HUALDE - GORKA ELORDIETA - ARANTZAZU ELORDIETA, *The Basque dialect of Lekeitio*, 1994. 18 €.
- xxxv. GEORGES REBUSCHI, *Essais de linguistique basque*, 1997. 18 €.
- xxxvi. XABIER ARTIAGOITIA, *Verbal projections in Basque and minimal structure*, 1994. 12 €.
- xxxvii. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VII. Korpa-Orloi*, 1994. 8 €.
- xxxviii. PATXI GOENAGA (arg./ed.), *De grammatica generativa*, 1995. 18 €.
- xxxix. ANTONIO CID, *Romancero y balada oral vasca. (Literatura, historia, significado)*.
- xl. AMAIA MENDIKOETXEA - MYRIAM URIBE-ETXEBARRIA (eds.), *Theoretical issues at the morphology-syntax interface*, 1997. 21 €.
- xli. BERNARD HURCH - MARÍA JOSÉ KEREJETA, *Hugo Schuchardt - Julio de Urquijo: Correspondencia (1906-1927)*, 1997. 21 €.
- xl. JOSÉ I. HUALDE, *Euskararen azentuerak*, 1997. 15 €.
- xl.iii. RUDOLF P. G. de RIJK, *De lingua Vasconum: Selected Writings*, 1998. 15 €.
- xl.iiii. XABIER ARTIAGOITIA - PATXI GOENAGA - JOSEBA A. LAKARRA (arg./eds.), *Erramu Boneta: Festschrift Rudolf P. G. de Rijk*, 2002. 30 €.
- xl.v. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiiaz*.
- xl.vi. BEÑAT OYHARÇABAL, *Inquiries into the lexicon-syntax relations in Basque*, 2003. 18 €.

- XLVII. BLANCA URGELL, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina: saio bat hiztegin-tzaren testukritikaz*, 2002. 21 €.
- XLVIII. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *Aitorkezunen historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuonaren ediziora*, 2003. 21 €.
- XLIX. GOTZON AURREKOETXEA - XARLES VIDEGAIN (arg.), *Haur prodigoaren parabola Ipar Euskal Herriko 150 bertsiotan*, 2004. 21 €.
- L JOSEBA A. LAKARRA, *Raíz y reconstrucción del protovasco*.
- LI XABIER ARTIAGOITIA - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren Omenez*, 2008. 36 €.
- LII BEATRIZ FERNÁNDEZ - PABLO ALBIZU - RICARDO ETXEPARE (arg.), *Euskara eta euskarak: aldakortasun sintaktikoa aztergai*, 2010. 18 €.
- LIII GOTZON AURREKOETXEA - JOSE LUIS ORMAETXEA (eds.), *Tools for Linguistic Variation*, 2010. 18 €.
- LIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo I (Lingüística histórica), 2011. 18 €.
- LV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo II (Lingüística general), 2011. 15 €.
- LVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo III (*Paleohispanica*), 2011. 15 €.
- LVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IV (Exposiciones generales sobre la lengua vasca. Tipología y parentesco lingüístico), 2011. 15 €.
- LVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo V (Historia y geografía de la lengua vasca), 2011. 21 €.
- LIX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VI (*Fonética histórica vasca*), 2011. 21 €.
- LX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VII (Fonética y fonología. Morfosintaxis. Dialectología), 2011. 24 €.
- LXI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VIII (Lexicografía. Historia del léxico. Etimología), 2011. 24 €.
- LXII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IX (Onomástica), 2011. 21 €.
- LXIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo X (Norma y unificación de la lengua. Historia de la Vascolología. Presente y futuro de la Vascolología. Reseña de gramáticas, métodos y diccionarios), 2011. 24 €.
- LXIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XI (Textos vascos), 2011. 24 €.
- LXV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XII (*Textos arcaicos vascos*. N. Landuchio, *Dictionarium lingue Cantabrice - 1562*), 2011. 18 €.
- LXVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIII (*Historia de la literatura vasca*. Literatura vasca del siglo xx), 2011. 21 €.

- LXVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIV (Escritos autobiográficos y literarios. Traducciones. Actualidad política y cultural. Entrevistas. Crítica de cine. Cuestiones históricas y culturales), 2011. 21 €.
- LXVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XV (Bibliografía. Índices), 2012. 18 €.
- LXIX IRANTZU EPELDE (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, 2011 [2014]. 16 €.
- LXX BRUNO CAMUS BERGARECHE - SARA GÓMEZ SEIBANE (eds.), *El castellano del País Vasco*, 2012. 17 €.
- LXXI URTZI REGUERO UGARTE, *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)*, 2019. 40 €.
- LXXII RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ - JOSU M. ZULAIKA, *El Vocabulario Pomier: edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español*, 2020. 24 €.

MONUMENTA LINGVAE VASCONUM
STUDIA ET INSTRUMENTA

- I. BLANCA URGELL, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina: saio bat hiztegi-gintzaren testukritikaz*, 2002 (= Gehigarriak XLVII). 21 €.
- II. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *Aitorkizunen historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuo-naren edizioa*, 2003 (= Gehigarriak XLVIII). 21 €.
- III. OROITZ JAUREGI, *Correspondencia de Gerhard Bähr con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo (1920-1944)*, 2002 (= ASJU xxxvi-2). 21 €.
- IV. CÉLINE MOUNOLE HIRIART-URRUTY, *C. H. de Belsunce Bizkondea. Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858): azterketa eta edizioa*, 2003 (= ASJU xxxvii-2). 21 €.
- V. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiaz* (= Gehigarriak XLV).
- VI. IÑAKI CAMINO, Alphonsa Rodriguez Jesusen Compagnhaco Aitaren Guiristinho perfeccioniaren praticaren pparte bat (1782). *Edizioa eta azterketa*, 2015 (= ASJU XLVIII-1). 21 €.
- VII. DOROTA KRAJEWSKA, ENEKO ZULOAGA, EKAITZ SANTAZILIA, BORJA ARIZTIMUÑO, OXEL URIBE-ETXEBARRIA, URTZI REGUERO, *Esteve Materraren Do(c)trina Christiana (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa*, 2017 (= ASJU LI: 1-2). 21 €.
- VIII. CÉLINE MOUNOLE, *Le verbe basque ancien : étude philologique et diachronique*, 2014 [2018] (= ASJU XLVIII). 26 €.
- IX. JOSEBA A. LAKARRA - BLANCA URGELL (arg./eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*, 2018 (= ASJU LII 1/2). 55 €.
- X. URTZI REGUERO UGARTE, *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)*, 2019 (= Gehigarriak 70). 40 €.
- XI. RICARDO GÓMEZ-LÓPEZ - JOSU M. ZULAIKA, *El Vocabulario Pomier: edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español*, 2020 (= Gehigarriak 71). 24 €.

EGILEENTZAKO GIDALERROAK

1. Gidalerro orokorrak

*ASJU*n euskaraz edo nazioarteko zientzia-elkarteetan ohiko diren hizkuntzetako batean idatziriko euskal linguistika eta filologiazko lan originalak argitaratzen dira, baita eremu ezberdin edo zabalago bati atxikiak izan arren euskalaritzarako interesgarri izan daitezkeenak ere.

Lanak euskarri elektronikoa (DOC(X), ODT edo RTF formatuetan) bidaliko dira; bestalde, PDF bertsio bat ere bidal daiteke. Lanen bidalketak online egin behar dira, OJS plataformaren bidez: <https://ojs.chu.eus/index.php/ASJU/about/submissions>. OJS erabiltzeko zailtasunik izanez gero, mezu bat bidali asju@chu.eus helbidera.

Hiru fitxategi bidaliko dira:

- Egile(ar)en datuen dokumentua: egile(ar)en izen-deiturak, kidetza (unibertsitatea, ikergunea edo erakundea), posta-helbide osoa (saila, fakultatea, unibertsitatea, kalea, posta-kodea; besterik ezean, hiria / etxeko helbidea) eta helbide elektronikoa sartuko dira, baita ORCID identifikatzailea ere, nahi izanez gero.
- Izenburuak, laburpenak eta hitz gakoak jasotzen dituen dokumentua: hirurak artikuluaaren hizkuntzan eta ingelesez ere (jatorrizkoa ingelesa ez bada); laburpen bakoitzak gehienez 1000 karaktere izango ditu; halaber, hizkuntza bakoitzean gehienez sei hitz gako emango dira.
- Artikulua: artikulugileen izenik gabe bidaliko da eta testuan, oharretan eta bibliografian egileen erreferentzien ordez “Egilea 1”, “Egilea 2”, etab. eta urtea soilik emango dira.

Artikulua bera izango da fitxategi nagusia, eta gainerako biak osagarri gisa igoko dira.

2. Originaltasuna eta plagioa

Egileek ziur egon behar dute bidali duten lana erabat originala dela; alegia, ez duela plagio ez autoplagio arrastorik. Plagio deritzogu egileak inoren lana berea balitz bezala aurkezteari, horren barnean dagoelarik besteen esaldi, kontzeptu eta ideien iturriak behar bezala aipatu gabe ematea. Autoplagio deritzogu norberaren lana behin eta luze berrerabiltzeari jatorrizko iturria aipatu gabe.

Egileei gaztigitzen zaie beren eskuizkribuetan plagioa ote dagoen azter litekeela *Similarity Check* softwarea erabiliz.

3. Ebaluazio eta argitaratze prozesuak

*ASJU*k kidekoen ebaluazio sistema (*peer review*) erabiltzen du. Aldizkarira igorritako artikulua kanpoko bi ebaluatzailek anonimoki aztertuko dituzte eta, haien txostenak kontuan izanik, aldizkariaren idazkaritzak lana argitaratu ala ez erabakiko du. Artikulua onartzekotan, egileei oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda ere emango zaie.

Egileek artikulua lehendabiziko inprenta probak PDF formatuan jasoko dituzte, eta adierazitako epean zuzenduta probak OJS plataformara igo beharko dituzte.

Egileei *ASJU*ko zenbakiaren ale bana eta lanaren separata elektronikoa bana (PDF formatuan) emango zaizkie; egileek paperezko separatak nahi izanez gero, kostu prezioan agin ditzakete.

4. Originalaren formatua

Ez da inongo murrizketarik artikuluen luzeraz, baina ez lukete izan behar berez behar baino gehiagokoa; lanek zehatzak eta argiak beharko dute izan.

Aurkeztu baino lehen zuzen bedi ahalik eta hobekienik originala, hutsak gutxitzeko.

Eskuizkribua honako arauoi jarraikiz aurkeztuko da:

- Testu nagusian 1,5 lerroarte erabiliko da, eta marjina guztietan 2,5 cm utziko dira.
- Artikuluaren atal eta azpiatal guztiak zenbaki arabiarrez eta hierarkikoki zenbakituko dira: **1.**, **1.1.**, **1.1.1.**, **1.2.**, **1.2.1.**, **2.**, etab. (ez erabili **0.** atalik).
- Orrialdeak eta oin-oharrak segidako zerrendan zenbakituko dira. Hasierako oharrik balego (proiektuak, esker onak, etab.), haren oin-oharraren erreferentziak artikuluaren izenburuaren ondoan joan beharko luke.
- Oin-oharren deiak puntuazio-marken ondoren kokatuko dira, ez lehenago.
- Hiru lerrotik gorako aipuak paragrafo berezian joango dira, ezkerrean 1 cm koskatuta, hasiera eta amaiera komatxorik gabe, letra biribilean; aipu laburragoak ere biribilean, testuan bertan eta komatxo bikoitzen artean (“ ” edo « »).
- Aipu baten barruan testua kendu dela adierazteko kortxete arteko etenpuntuak erabiliko dira: [...].
- Argazki, lauki, mapa, grafiko, taula, irudi, etab. emanaz gero, izan bitez kalitaterik handienekoak, gardentasunik gal ez dezaten. Horiek guztiak zenbakituko dira eta ezagutzeko oin-perpau laburra erantsiko zaie, testuan ere nontsu jarri nahi diren argiro markaturik.
- Irudi, mapa eta abarretako zenbakiak eta izenburuak haien azpian kokatuko dira, tauletakoak izan ezik; azken hauek taularen gainean agertuko dira.
- Komatxo bakunak (‘ ’) adierak edo hitz solteen itzulpenak emateko baliatuko dira.
- Adibideak zenbakitu egingo dira: (1), (2) a, (2) b, etab.; testuan aipatzerakoan egin bedi era honean: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etab.
- Letra-tamaina hauek erabiliko dira: 12 testu nagusian; 11 bibliografian, adibideetan eta irudi, taula eta abarren izenburuetan; 10 aipu luzeetan eta oin-oharretan.
- Metalinguistikoki erabilitako edota artikulua idazteko erabili den hizkuntzaz beste bateko hitzak letra etzanean ezarriko dira.
- Etzanez idatzitako hitz edo esaldi baten ondoren puntuazioa letrakera biribilean idatziko da; orobat testu etzana inguratzen duten parentesi edo kortxeteak letrakera biribilean idatziko dira.
- Mendeak letra larri txikietan idatziko dira.
- Letra lodiak eta azpimarratuak ahal den gutxien erabiliko dira.

5. Bibliografia eta aipuak

Aipuetarako erabil bedi egile-urte sistema, eta urte bereko egile baten lan bat baino gehiago aipatu bada, letra bat (a, b, c, etab.) erantsiko zaio urteari; egileak puntu eta komaren bidez bereiziko dira, eta egile beraren erreferentziak, aldiz, koma baten bidez: adib. (Campbell 2020: 35-38), (ikus Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Mitxelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

Liburuek izenburu eta azpi-izenburuaren artean puntuazio ikurrik ez badute, erabil bedi puntu bat, ez bi puntu.

Bibliografia ere 1,5 lerroarte erabiliz idatziko da, eta honako formatu honi atxikiko zaio:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (2020/02/14).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopín kronika. Edizioa eta azterketa*. Gasteiz: UPV/EHUko doktorego tesia.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.
- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (arg.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Gasteiz: UPV/EHU).

- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4. argit. Edinburgh: Edinburgh University Press (1. argit., 1998; 2. argit., 2004; 3. argit., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hüllen (arg.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniöpe.
- Gorrotxategi, Joakin. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbo: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27 <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (arg.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIIe siècle*. Bordele: Delmas (Berrargit. faksim. Baiona & Donostia: Elkar, 1980).
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1979).
- Mitxelena, Koldo. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Berrargit. OC 8, 675-683).
- Mitxelena, Koldo. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Berrargit. OC 7, 3-20).
- Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Berrargit. OC 7, 517-544).
- Mitxelena, Koldo. 2011. *Obras completas (ASJUren Gehigarriak 54-68)*, 15 lib. Donostia & Gasteiz: "Julio Urkixo" Euskal Filologi Mintegia, Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU (Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluzen argit.).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <http://scriptumdigital.org> (2014/10/23).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, 2. lib., 921-935. Gasteiz: UPV/EHU.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 287-344. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-cdb.pdf> (2014/10/19).

Bibliografía-zerrendan soilik artikuluan aipatutako lanak sartuko dira. Lan bat lehenengo argitalpenaren arabera aipatzen ez bada, zehatz bedi zein argitalpen erabili den eta, aukeran, gehi bitez gainerako edizioak erreferenziaren amaieran, parentesi artean. Orobat eman bitez amaieran eta parentesi artean itzulpeni dagozkienak edo bestelako informazio osagarria.

Bibliografía-laburdurarako erabil bedi *ASJU*ren webgunean argitaratutako laburdura gomendatuen zerrenda. Beharrezkoa balitz, egileak besterik ere erabili ahalko luke, betiere esangura lehendabiziko agerraldian edo artikulua hasierako oin-ohar batean azaldurik.

6. Bestelakoak

Ohar hauetan zehazten ez diren arazoetarako, jarrai bekio *Unified style sheet for linguistics* gidalerroetan ezarritakoari: https://www.linguisticsociety.org/files/style-sheet_0.pdf.

AUTHOR GUIDELINES

1. General guidelines

Papers on Basque linguistics and philology, and more general fields related or of interest to Basque studies are accepted in *ASJU*, provided they are written in Basque or in the languages most used by the international scientific community.

Submissions should be sent in digital format (DOC(X), ODT or RTF; an additional PDF file is also welcome). Submissions must be made online through the OJS platform: <https://ojs.ehu.eus/index.php/ASJU/about/submissions>. If you have difficulty using OJS, send an email to asju@ehu.eus.

Three files should be sent:

- Author's data document: author's name, membership (university, research center or institution), full e-mail address (department, faculty, university, street, postal code; otherwise, home address) and e-mail address, as well as the ORCID identifier, if desired.
- The document containing the title, abstract and keywords, in the language of the article and in English (if the original is not in English); the abstract(s) should be a maximum of 1000 characters long; also, a maximum of six keywords should be provided in each language.
- Article: it will be sent without author's name(s), and «Author 1», «Author 2», etc. (accompanied by the year) will be used instead of the author's references in the text, notes and bibliography.

The article itself will be the main file, and the other two will be uploaded as supplementary files.

2. Originality and plagiarism

Authors should ensure that the work they submit is entirely original, without traces of plagiarism (presenting someone else's work as if it were your own by including sentences, concepts and ideas of others without properly citing the source) or auto-plagiarism (the extensive reuse of your own work, without citing its original source). Authors are advised that their manuscripts may be analyzed for plagiarism using the *Similarity Check* software.

3. Evaluation and publication processes

ASJU is a peer-reviewed journal. Each paper is evaluated anonymously by two external reviewers, whose comments are used to decide whether the paper should be published or not. Should a paper be accepted, a list of objections or changes deemed necessary will be sent to the author(s).

The authors will receive the first proofs of their work in PDF format, and they must upload the corrected version to OJS platform within the previously established deadline.

Authors receive a copy of the *ASJU* volume in which their paper appears, as well as an electronic offprint (PDF) of their article. Paper offprints may previously be ordered at cost price.

4. Formatting requirements

There is no restriction on the maximum length of submissions, but they should be no longer than is necessary; papers must be concise and clear.

It is recommended that the paper be carefully corrected before presentation to avoid possible errors.

The manuscript should be submitted in accordance to the following guidelines:

- The main text must have 1.5 line spacing and 2.5 margins all around.
- All sections and subsections of the paper must be numbered hierarchically using Arabic numerals: **1.**, **1.1.**, *1.1.1.*, **1.2.**, *1.2.1.*, **2.**, etc. (do not begin numbering sections with "0").

- Pages are to be numbered serially, as are notes. Should an initial note be included (for acknowledgements, funding details, etc.), its reference number must be inserted at the end of the title.
- The footnote reference numbers –superscript numbers– must be written after punctuation marks, not before. Should an initial note be included (for acknowledgements, funding details, etc.), its reference number must be inserted at the end of the title.
- Quotations longer than 3 lines must be written as a separate paragraph, left-indented by 1 cm, without quotation marks at the beginning and end of the text, and in plain type. Shorter quotations are to be integrated in the text, written in plain type and enclosed in double quotation marks (“ ” or « »).
- Elided text in a quotation will be indicated by means of suspension points in square brackets: [...].
- Photographs, pictures, maps, graphs, tables, figures, etc. should be of the best possible quality to avoid loss of detail in reproduction. These graphics should all be numbered and have a short footnote or key for identification; their position in the text should also be indicated.
- The titles of figures, maps, etc. must be situated at the bottom, except for tables; the titles of the tables must appear at the top.
- Single quotation marks (‘ ’) are to be used to denote definitions or translations of isolated terms.
- Examples should be labelled consecutively by numbers enclosed in brackets: (1), (2) a, (2) b, etc.; these bracketed numbers should be used in the body of the text when referring to examples, like so: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc.
- The following font sizes are to be used: 12 for the main text; 11 for the reference section, examples and titles of figures, tables, etc.; 10 for long quotes and foot-notes.
- Terms used metalinguistically or in a language different to that of the text must be in italics.
- The punctuation following a word or a sentence in italics must be written in plain text. The same rule applies to brackets or square brackets enclosing text in italics.
- If the text is written in a language where centuries are written in Roman numerals, then they must be written in small caps.
- Bold and underlined text should be avoided, to the extent possible.

5. Bibliography and quotations

Use the author-year system for quotation. When more than one work by the same author has been written in the same year, a letter (a, b, c, etc.) must follow the year. Authors must be separated by semi-colons, and multiple works by the same author by a comma: e.g. (Campbell 2020: 35-38), (see Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Michelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

When books' titles have a subtitle and their separation is not indicated by punctuation marks, use a period, not a colon.

The bibliography must also have 1.5 line spacing and respect the following format:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (14/02/2020).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopin kronika. Edizioa eta azterketa*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU doctoral dissertation.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.
- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotategi. Vasconica et Aquitanica*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU).

- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4th edn. Edinburgh: Edinburgh University Press (1st edn., 1998; 2nd edn., 2004; 3rd edn., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hüllen (eds.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniöpe.
- Gorochategui, Joaquín. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27 <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (eds.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIe siècle*. Bordeaux: Delmas (Facsim. repr. Bayonne & San Sebastián: Elkar, 1980).
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Facsim. repr. San Sebastián: Hordago, 1979).
- Michelena, Luis. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Repr. in *OC* 8, 675-683).
- Michelena, Luis. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Repr. in *OC* 7, 3-20).
- Michelena, Luis. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Repr. in *OC* 7, 517-544).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Supplements of ASJU 54-68)*, 15 vol. San Sebastián & Vitoria-Gasteiz: "Julio Urkixo" Basque Philology Seminar, Gipuzkoa Provincial Council & UPV/EHU (ed. by Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <http://scriptumdigital.org> (23/10/2014).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, 2nd vol., 921-935. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.
- Salaberri Zaratigüi, Patxi. 2018. Euskara Erdi Aroan. In Joaquín Gorochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Euskararen historia*, 287-344. Vitoria-Gasteiz: Basque Government.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-cdb.pdf> (19/10/2014).

Do not list in the reference section any works that are not cited in the text. If a work has multiple editions, please specify which edition is being referred to; if needed, information about other editions can be provided at the end of the reference, in brackets. Where relevant, further information about reprints, reedition, translation, etc. can be included in the same way.

For abbreviations, use the list of recommended abbreviations published in *ASJU*'s website. If necessary, other abbreviations may be used, but these should be made explicit on their first appearance in the text or in a footnote at the beginning of the paper.

6. Other

For matters not specified in these guidelines, follow the recommendations of the *Unified style sheet for linguistics*: https://www.linguisticsociety.org/files/style-sheet_0.pdf.

DIRECTRICES PARA LOS AUTORES

1. Directrices generales

ASJU publica artículos sobre lingüística y filología vasca y campos más generales relacionados con o de interés para la vascológia, escritos en euskera o en cualquiera de los idiomas utilizados por la comunidad científica internacional.

Los originales se enviarán en formato electrónico (DOC(X), ODT o RTF); se puede añadir, además, una versión en PDF. Los trabajos se enviarán en línea, a través de la plataforma OJS: <https://ojs.ehu.es/index.php/ASJU/about/submissions>. En caso de dificultad para utilizar OJS, podrá enviarse un mensaje a la dirección asju@ehu.eus.

Se enviarán tres archivos:

- Un documento con los datos del autor/a o autores/as: se hará constar el nombre y apellido(s) de los autores/as, filiación (universidad, centro de investigación o institución), su dirección postal completa (departamento, facultad, universidad, calle, código postal; en su defecto, ciudad / dirección particular) y la dirección electrónica, así como el identificador ORCID, si procede.
- Un documento que incluya los títulos, resúmenes y palabras clave: los tres en la lengua en que se ha redactado el artículo y en inglés (si no es este el idioma original); cada resumen no podrá exceder de los 1000 caracteres; además, se proporcionará un máximo de seis palabras clave en cada idioma.
- El artículo: se enviará sin el nombre del autor/a o autores/as, y en el texto, en las notas y en la bibliografía, en lugar de las referencias de los autores/as, aparecerán únicamente “Autor 1”, “Autor 2”, etc. y el año.

El artículo en sí será el archivo principal y los otros dos se enviarán como archivos complementarios.

2. Originalidad y plagio

Los autores deben asegurarse de que la obra que presentan es totalmente original, sin rastros de plagio (presentar la obra de otro como si fuera propia incluyendo frases, conceptos e ideas de otros sin citar debidamente la fuente) o autoplagio (la reutilización extensa de la propia obra, sin citar su fuente original). Se advierte a los autores que sus manuscritos pueden ser analizados por plagio usando el software *Similarity Check*.

3. Procesos de evaluación y publicación

ASJU utiliza un sistema de evaluación por pares (*peer review*). Los artículos recibidos en la revista son examinados de forma anónima por dos revisores externos, cuyos informes condicionan su aceptación por parte de la redacción de la revista. En caso de aceptarse el artículo, se enviará a los autores una lista de objeciones, errores o cambios necesarios.

Los autores recibirán las primeras pruebas de su trabajo en formato PDF, que deberán cargar corregidas en la plataforma OJS dentro del plazo establecido.

Se entregará a cada autor un ejemplar del *ASJU* y una separata electrónica de su artículo (en formato PDF), si bien es posible encargar separatas en papel, que le serían facturadas a precio de coste.

4. Formato del original

No existe restricción alguna sobre la longitud máxima de los originales, pero no deben ser más largos de lo necesario; los trabajos han de ser concisos y claros.

Se recomienda que el original sea corregido antes de su presentación para minimizar las erratas.

El manuscrito se presentará siguiendo estas normas:

- Se utilizará un interlineado de 1,5 en el texto principal, y se dejarán 2,5 cm en todos los márgenes.
- Todas las secciones y subsecciones del artículo se numerarán con números arábigos y jerárquicamente: **1.**, **1.1.**, *1.1.1.*, **1.2.**, *1.2.1.*, **2.**, etc. (no habrá una sección **0.**).
- Las páginas irán numeradas correlativamente, así como las notas a pie de página.
- Las llamadas de nota a pie de página se situarán tras los signos de puntuación, no antes. Si hubiera una nota inicial (agradecimientos, proyectos, etc.), su referencia se situará tras el título del artículo.
- Las citas de más de tres líneas irán en párrafo aparte sangrado 1 cm por la izquierda, sin comillas al principio y final, en letra redonda; las citas breves, también en redonda, irán dentro del texto entre comillas dobles (“ ” o « »).
- Para indicar que se ha suprimido texto dentro de una cita se utilizarán los puntos suspensivos entre corchetes: [...].
- Se procurará que fotografías, cuadros, mapas, gráficos, tablas, figuras, etc. sean de la mejor calidad posible para evitar pérdidas de detalle en la reproducción. Todos ellos irán numerados y llevarán un breve pie o leyenda para su identificación; se indicará asimismo el lugar aproximado de colocación en el texto.
- Los números y leyendas de las figuras, mapas, etc. se situarán debajo de estas, excepto en las tablas, que llevarán el número y la leyenda encima.
- Se usarán los ápicos (‘ ’) para denotar acepciones o traducciones de términos aislados.
- Los ejemplos irán numerados: (1), (2) a, (2) b, etc.; al referirse a ellos en el texto se usará el formato (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc.
- Se utilizarán los siguientes tamaños de letra: 12 para el texto principal; 11 en la bibliografía, en los ejemplos y en las leyendas de figuras, tablas, etc.; 10 para las citas extensas y las notas a pie de página.
- Los términos utilizados metalingüísticamente o en una lengua distinta a aquella en la cual está redactado el texto irán en cursiva.
- Tras una palabra o frase escrita en cursiva la puntuación irá en redonda; igualmente irán en redonda los paréntesis o corchetes que encierren texto en cursiva.
- Los siglos se escribirán en versalitas.
- Se procurará utilizar lo menos posible negritas y subrayados.

5. Bibliografía y citas

Se utilizará el sistema autor-año para las citas y, si se cita más de una obra del mismo año y autor, se distinguirán mediante las letras a, b, c, etc.; los autores se separarán mediante punto y coma, y las referencias de un mismo autor, mediante una coma: por ej. (Campbell 2020: 35-38), (ikus Azkue 1923-25; Lacombe 1924; Michelena 1950a-b, 1981), (cf. Berro *et al.* 2014).

Cuando no aparezca puntuación propia, se utilizará un punto para separar el título y el subtítulo de un libro, no dos puntos.

La bibliografía irá también con interlineado de 1,5, ajustándose al siguiente formato:

- Arcocha-Scarcia, Aurélie & Joseba A. Lakarra. 2019. Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca. Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596). *Lengas. Revue de sociolinguistique* 86. <https://doi.org/10.4000/lengas.4115> (14/02/2020).
- Arriolabengoa, Julen. 2006. *Ibarguen-Cachopin kronika. Edizioa eta azterketa*. Vitoria: UPV/EHU. Tesis doctoral.
- Berro, Ane, Beatriz Fernández & Itziar Orbegozo. 2017. Euskara Bariazioan / Basque in Variation (BiV): lehen urratsak. *FLV* 123. 7-28.

- Campbell, Lyle. 2018. How many language families are there in the world? *ASJU* 52(1/2). 133-152. <https://doi.org/10.1387/asju.20195> (= Joseba A. Lakarra & Blanca Urgell (eds.), *Studia Philologica et Diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica*. Vitoria: UPV/EHU).
- Campbell, Lyle. 2020. *Historical linguistics. An introduction*. 4.^a edn. Edinburgo: Edinburgh University Press (1.^a edn., 1998; 2.ª edn., 2004; 3.ª edn., 2013).
- Formigari, Lia. 1990. Philosophies of language in the heyday of comparativism. In Werner Hülsen (ed.), *Understanding the historiography of linguistics. Problems and projects (Symposium at Essen, 23-25 November 1989)*, 277-285. Münster: Nodus.
- García Folgado, M.ª José. 2013. *Los inicios de la gramática escolar en España (1768-1813). Una aproximación historiográfica (Études linguistiques | Linguistische Studien 4)*. Munich: Peniophe.
- Gorrochategui, Joaquín. 1984. *Onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Hualde, José Ignacio. 2018. Aspiration in Basque. *Papers in Historical Phonology* 3. 1-27 <https://doi.org/10.2218/pihph.3.2018.2602>.
- Hualde, José Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (eds.). 2003. *A grammar of Basque*. Berlín: Mouton de Gruyter.
- Lafon, René. 1943. *Le système du verbe basque au XVIIe siècle*. Burdeos: Delmas (Reimpr. facsim. Bayona & San Sebastián: Elkar, 1980).
- Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz (Reimpr. facsim. San Sebastián: Hordago, 1979).
- Michelena, Luis. 1950a. De etimología vasca. *Emerita* 18. 193-203 (Reed. *OC* 8, 675-683).
- Michelena, Luis. 1950b. La aspiración intervocálica. *BAP* 6. 443-459 (Reed. *OC* 7, 3-20).
- Michelena, Luis. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *ASJU* 15. 291-313 (Reed. *OC* 7, 517-544).
- Michelena, Luis. 2011. *Obras completas (Anejos de ASJU 54-68)*, 15 vols. San Sebastián & Vitoria: Seminario de Filología Vasca "Julio Urkixo", Diputación Foral de Gipuzkoa & UPV/EHU (edn. de Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz).
- Pons Rodríguez, Lola, Eva Bravo García, Blanca Garrido Martín & Álvaro Octavio de Toledo. 2014. La edición de textos de quejas: propuestas preliminares en torno a un corpus histórico-discursivo. *Scriptum digital* 3. 183-200. <http://scriptumdigital.org> (23/10/2014).
- Rijk, Rudolf P. G. de. 1985. Un verbe méconnu. In José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, vol. 2, 921-935. Vitoria: UPV/EHU.
- Salaberri Zaratiegi, Patxi. 2018. El euskera en la Edad Media. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (eds.), *Historia de la lengua vasca*, 307-367. Vitoria: Gobierno Vasco.
- Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *ASJU* 20(1). 203-216.
- Trask, R. L. 2008. *Etymological dictionary of Basque*. Sussex: University of Sussex. Edited for web publication by Max W. Wheeler. <http://www.sussex.ac.uk/english/documents/lxwp23-08-edb.pdf> (19/10/2014).

La lista de referencias bibliográficas solo contendrá las obras citadas en el artículo. Si no se ha utilizado la primera edición de una obra, cítese la edición utilizada y, opcionalmente, añádase el resto de ediciones al final de la referencia, entre paréntesis. Asimismo, la información referida a traducciones o a otros datos complementarios se incluirá al final de la referencia y entre paréntesis

Para las abreviaturas de fuentes primarias o secundarias se recurrirá al índice de abreviaturas recomendadas publicado en el sitio web de *ASJU*. En caso necesario el autor podrá utilizar otras, cuyo valor explicará en la primera aparición o en nota a pie de página al inicio del artículo.

6. Otros

Para todo asunto que no se detalle en estas directrices se seguirá lo dispuesto en *Unified style sheet for linguistics*: https://www.linguisticsociety.org/files/style-sheet_0.pdf.

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA
 "JULIO DE URQUIJO"
 International Journal of Basque Linguistics and Philology
 ASJU LIV (1-2), 2020 [2022]

AURKIBIDEA / SUMMARY / ÍNDICE

BORJA ARIZTIMUÑO LOPEZ, Ohar filologikoak Azkoitiko testu aurkitu berriaz: irakurketa proposamena / <i>Philological notes on the recently discovered text from Azkoitia: A proposal of interpretation</i>	1
JOSÉ IGNACIO HUALDE, On the comparative method, internal reconstruction, and other analytical tools for the reconstruction of the evolution of the Basque language: An assessment . . .	19
VALERIANO YARZA URQUIOLA, Notas sobre toponimia de origen romano en Álava, complementarias a la obra <i>Álava / Araba. Los nombres de nuestros pueblos</i> (2015) de P. Salaberri / <i>Quotes about toponymy of Roman's origin in Álava, complementaries to the work Álava / Araba. Los nombres de nuestros pueblos (2015) by P. Salaberri</i>	53
BITTOR HIDALGO EIZAGIRRE, Mikoletaren 1653ko elkarrizketa itzulien espainolezko jatorrizkoek, eta haien (in)dependentzia mailaz jatorrizko hizkuntzaren aldean / <i>About the Spanish originals of Mikoleta's translated dialogues of 1653, and their (in)dependence level with respect to the original language</i>	123
IRUNE IBARRA LIZUNDIA, BITTOR HIDALGO EIZAGIRRE, Mikoleta eta Sainhillen eskuizkribuen azterketa konparatua / <i>Comparative study of the manuscripts of Mikoleta and Sainhill</i>	177
KOLDO BIGURI, Perpaus erlatiboen balio semantikoa euskal gramatika-azterlanetan / <i>Semantic value of relative clauses in Basque grammatical studies</i>	225
URTZI REGUERO-UGARTE, Ezaugarrien kronologiaren garrantzia: <i>-ki-dun</i> indikatiboko NOR-NORI saileko adizkien historia pixka bat / <i>On the importance of chronology: A short history of the bivalent intransitive (ABS/DAT) auxiliary verbs with -ki-</i>	251
BORJA ARIZTIMUÑO LOPEZ, Beste aditz laguntzaile ditransitibo bat Gipuzkoa mendebaldean: <i>-ag-</i> erroko formen jatorria eta garapena / <i>Another ditransitive auxiliary verb in western Gipuzkoa: The origin and development of -ag- root forms</i>	265

Kutixiak / Varia

JOSÉ IGNACIO HUALDE, William H. Jacobsen's contribution to Basque accentuation and historical morphology.	279
WILLIAM H. JACOBSEN, JR., Historical implications of the Western Basque Tonal Accent [1975] .	283